

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

22.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
1. CİLT

24-28 MAYIS 2004
KONYA

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 3030-1

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Yayın No: 106

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Dr. Fahriye BAYRAM

Dr. Adil ÖZME

DİZGİ: *Meryem UYANIKER*

ISBN: 975-17-3152-6 (Tk.No)

975-17-3153-4 (1. Cilt)

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve geliş sırasına göre yayınlanmıştır. Kitapta yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI DÖSİMM BASİMEVİ
ANKARA-2005

İÇİNDEKİLER

Turgut H. ZEYREK, Rahmi ASAL İzmit (Nikomedeia) Seka-Fabrikası Buluntuları 2003 Yılı Çalışmaları Ön Raporu	1
Vincenzo RUGGIERI The Archaeological Museum of Antioch of Pisidia (Yalvaç): The Cataloguing Campaign 2003	11
Özdemir KOÇAK Bolvadin, Çay ve Sultandağı Yüzey Araştırmaları 2003	19
Thomas CORSTEN Kibyra 2003	29
M. SEYER Corpus der Denkmäler mit Lykischer Schrift Überlungen Zur Kampagne 2003	35
M. ZIMMERMANN Feldforschungen in Phellos (Lykien) 2003	45
Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCAINI The Monumental Itinerary of the Palatine Harbour of the Boukoleon	53
Ender VARİNLİOĞLU, Pierre DEBORD Hyllarima 2003	63
Cenker ATİLA Bandırma Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Ticarî Amphora	69
Wolfgang BLÜMEL Epigraphische Forschungen in den Museen Milas und Marmaris 2003	81
Ayşe AYDIN Mersin-Silifke, Sömek Köyü Kiliseleri Yüzey Araştırması	85
Nevzat ÇEVİK, Burhan VARKIVANÇ, Şüleyman BULUT, İsa KIZGUT, Engin AKYÜREK, İsabelle PIMOUGUET PEDARROS Bey Dağları Yüzey Araştırmaları 2003: Neapolis-Kelbessos ve Çevreleri	101
Önder BİLGİ, Şevket DÖNMEZ, Emin U. ULUGERGERLİ Samsun İli 2003 Dönemi Yüzey Araştırması	115

Nicholas K. RAUH, LuAnn WANDSNIDER Dağlık Kilikya Yüzey Araştırması Projesi: 2002 ve 2003 Sezonlarının Raporu	125
Ahmet Ali BAYHAN, Fikri SALMAN Adıyaman İli ve İlçelerinde Yüzey Araştırması-2003	139
Ferudun ÖZGÜMÜŞ, Ken DARK İstanbul 2003 Yılı Çalışmaları	153
Halil Hamdi EKİZ Kusura İdollerı	163
Kadir PEKTAŞ, Gülsen BAŞ, B. Nuri KILAVUZ Bitlis Çevresi Yüzey Araştırması	173
Sevinç GÜNEL Aydın ve Muğla İlleri 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırmaları	183
Eugenio RUSSO Introduction to the Study of The Architectural and Decorative Byzantine Sculpture in Turkey	193
Oktay BELLİ 2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması	203
Martin HARTMANN, Michael SPEIDEL, Hamza GÜLLÜCE, Mahmut G. DRAHOR Roman Military Installations at "At Meydanı"/Zeugma, Report 2003	217
Osman AYTEKİN Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2003	227
Ali BORAN, Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, Zekai ERDAL, İrfan YILDIZ Siirt ve Çevresi 2003 Yılı Yüzey Araştırması "Kozluk'taki Mezar Taşları"	241
Anneliese PESCHLOW Die Arbeiten Des Jahres 2003 im Latmos (Beşparmak)	255
Armağan ERKANAL-ÖKTÜ, Kaan İREN Güney Aiolis Yüzey Araştırması 2003	259
Eric M. MOORMANN The Third Campaign of the International Nemrud Dağ Project	271

Volkan EVRİN, Levent ZOROĞLU, Çiğdem TOKAY EVRİN, Mert AYAROĞLU, Korhan ÖZKAN, Korhan BİRCAN, Murat BİRCAN Aydıncık (Kelenderis)-Yılanlı Ada Kilikya 2003 Sualtı Haritalama Çalışmaları	277
Süleyman ÇİGDEM, Haldun ÖZKAN, Hüseyin YURTTAŞ 2003 Yılı Gümüşhane Yüzey Araştırması	285
Bilal SÖĞÜT Hierapolis Güney Roma Hamamı'nda Bulunan İon Başlıkları	301
Ertuğrul DANIK Yukarı Fırat Bölgesi 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması	309
Melih ARSLAN Kırklareli Müzesi'nde Bulunan Ptolemaios Keravnos'a Ait Bilinmeyen Bronz Sikke Definesi	325
Harun TAŞKIRAN, Metin KARTAL, Bora Cem SEVENCAN 2003 Yılı Ilisu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması	335
Hasan BAHAR Konya ve Karaman İlleri Yüzey Araştırmaları 2003	341
Detlev WANNAGAT, Claudia DORL, Norbert KRAMER, Marcella SPANU, Stephan WESTPHALEN Bericht Über die Forschungen in Diokaisareia/Uzancaburç	355
Marc WAEKENS, Femke MARTENS, Hannelore VANHAVERBEKE, Jeroen POBLOME, Branco MUSIC, Bozidar SLAPSAK The 2003 Survey Season at Sagalassos and in Its Territory	369

İZMİT (NİKOMEDEİA) SEKA-FABRİKASI BULUNTULARI 2003 YILI ÇALIŞMALARI ÖN RAPORU

Turgut H. ZEYREK*
Rahmi ASAL

Anadolu haritasına bakıldığı zaman Bithynia bölgesinin doğu ile batı arasındaki geçişleri sağlayan, köprü nitelikli özel konumu hemen görülür. Bölgenin bu özelliği, antik dönemden beri biliniyordu ve Marmara Denizi kıyısındaki çok sayıda antik şehir de bunu işaret etmektedir. Nikomedeia, Bithynia bölgesinde kurulmuş bu kentlerden biridir, ancak kentte şimdiye kadar günümüzün arkeoloji anlayışı ve bilimsel çalışma esaslarına göre sistemli ve geniş çapta bir kazı çalışması yapılmamış¹, kentnin epigrafik buluntuları dışındaki kalıntıları (kentnin mimarisi ve heykeltıraşisi, ayrıca küçük buluntuları vs) gereği gibi incelenip bilim dünyasına tanıtılmamıştır. Nikomedeia'nın arkeolojisine eksik bilgileri tamamlayıcı bir halka eklemek, ileride gerçekleştirilecek araştırmalar ve kazılar için bir zemin oluşturmak amacımız doğrultusunda İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikası temel kazısı çalışmalarında açığa çıkarılmış bir grup eserin toplu bir değerlendirilmesini 2003 yılında yapmayı plânlamıştık.

İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikası'nın 1934-38 yılları arasında sürdürülen temel kazısı çalışmalarında ve devam eden yıllarda fabrikanın genişleme alanında yapılan ek bina ve yardımcı binalar ile yapı komplekslerinin inşaat çalışmaları sırasında çok sayıda taşınır ve taşınmaz kültür varlığı kalıntıları ele geçirilmiştir. Hâlen İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan bu buluntular, İstanbul Arkeoloji Müzeleri uzmanlarından Arkeolog Rahmi Asal ile ortak yazarlı bir kitapta değerlendirilecektir. Bu yayın projesi ile ilgili olarak İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izin ve olurları alınmış, anılan çalışma 2003 yılında gerçekleştirilmiştir².

2003 yılı çalışmaları üç aşamada yürütülmüştür:

1- Malzeme etüdüne hazırlık amacıyla 2002 Kasım-Aralık ve 2003 Ocak-Mart aylarında çeşitli kütüphanelerde, özellikle Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün İstanbul şubesi kitaplığında yayın tarama ve değerlendirme çalışmaları sürdürülmüştür.

* Dr. Turgut H. ZEYREK, Arkeolog, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antalya Bölgesi, Arkeoloji Araştırmaları Merkezi 34459 Beyazıt İstanbul/TÜRKİYE zeyrekturgut@yahoo.de

Rahmi ASAL, Arkeolog, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Sultanahmet-İstanbul/TÜRKİYE

1 İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve İzmit Müzesi müdürlüklerince çeşitli dönemlerde genellikle kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. 2003 yılında SEKA-Fabrika alanında İzmit Müzesi Müdürlüğü tarafından sondaj çalışmaları yürütülmüştür.

2 İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikası buluntularının büyük bir bölümü bu çalışmadan önce F. K. Dörner, "Archäologische Funde aus der Türkei 1934-1938", *Archäologischer Anzeiger*, 1939, 156-171; *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien, Istanbul Forschungen* 14, Berlin, 1941; N. Fıratlı, "Bitinya Araştırmalarına Birkaç İlave", *Belleter* 17, 1953, 15-25; *İzmit, Tarihi ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul, 1959; *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul, 1971; *La Sculpture Byzantine Figurée. Au Musée Archéologique d'Istanbul*, Katalog Yazanları: C. Metzger, A. Pralong ve J. P. Sodini; Özet Çev: A. Aral, *Bibliothèque de l'Institut Français d'études Anatoliennes d'Istanbul* 30, Paris, 1990; Ö. Koyunoğlu, "İzmit'ten Gelen Bronz Eserler", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 19, 6, 1953, 31-37 isimli çalışmalarda yayınlanmış, bu yayınlara atıfta bulunan çok sayıda kaynakta ise eserlerin çalışılan konu ile bağlantılı yönleri irdelenmiş-

2- Çalışmalar daha sonra 2003 Nisan-Eylül ayları arasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'nde gerçekleştirilen malzemeyi inceleme ve belgeleme ile devam etmiş, ancak fotoğraf çekimleri tamamlanamamıştır.

3- 2003 yılı çalışmaları ekim-aralık tarihleri arasında müzede elde edilen bilgilerin kütüphane ortamında değerlendirilmesi ile sonuçlanmıştır³.

Bugüne kadar yaptığımız araştırmalar ve incelemelerimizden elde ettiğimiz sonuçlar, çalışmamıza konu malzemenin daha kapsamlı bir proje yardımıyla kazı alanında ele geçirilen, bugüne kadar yayınlanmış veya yayınlanmamış, envanterlik ve etütlük tüm buluntuları ile birlikte bir bütün halinde değerlendirilmesinin yararlı olacağını ortaya koymuştur. Bu sayede;

1- İ.S. 2.-6. yüzyıl arasını kapsayan geniş bir zaman dilimi içerisinde dağılım gösteren malzemenin İzmit Fabrikası kökenli olup olmadıklarının;

2- Kazı alanının mümkünse stratigrafisinin tespiti yapılabilecektir⁴.

1. Bulgu ve Buluntular

İzmit (Nikomedea) SEKA-Fabrikası buluntuları konulu 2003 yılı çalışmalarımızda tespit ettiklerimiz aşağıda kısaca özetlenmiştir.

1.A. Nikomedea'nın Konumu

Nikomedea, antik Bithynia bölgesinde, Marmara Denizi'nin derin bir girinti yaptığı koyun sonunda, antik bir liman kentidir⁵. Günümüze kalan durumuyla antik kent, İzmit ili'nin geliştiği modern yerleşmenin altında kalmış, antik *territoriumu* henüz tam tespit edilmemiştir; ancak yazılı eski kaynaklardan elde edilen bilgiler yardımıyla doğuda Sangarios'a kadar genişlediği bilinir⁶.

Nikomedea (İzmit), Küçük Asya'da bilimsel araştırma yapmak isteyenlerin ve seyyahların uğrak yeri olmuş antik kentlerdendir. Ancak, bu araştırma ve incelemeleri konu alan kaynaklarda Nikomedea'daki antik yapı kalıntıları ve şehrin plânı konusunda yeterli bilgi yoktur⁷. 19. yüzyıl yazınından elde edilen bilgiler yardımıyla Nikomedea'daki antik yapıların çoğunun 16. yüzyıla kadar ayakta olduğu anlaşılırsa da, söz konusu kalıntılar ayrıntılı biçimde tanımlanamamıştır⁸.

Antik kente ait buluntular günümüzde Memeli Dere vadisinden Kabaran Tepe'ye ve kıyıya yakın bölgedeki SEKA-Fabrikası'ndan Paç Mahallesi'ne kadar kesik koni bi-

tir, örneğin bkz. J. İnan ve E. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, The British Academy, London, 1966. Ancak, bulgu ve buluntuların genel değerlendirmesi şimdiye kadar yapılmamış, özellikle çanak çömlek ve pişmiş toprak figürinler ile etütlük malzeme hiç çalışılmamıştır.

3 2003 yılında sürdürülen çalışmanın bütün safhalarında pek çok değerli kişi yapıcı katkıda bulunmuş, yardım ve desteğini esirgememiştir, özellikle başta İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Müdürü Sayın Halil Özek ve İzmit Müzesi Müdürü Sayın İksen Özbay olmak üzere İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin sayın idarecileri, ayrıca Dr. Şehrazat Karagöz, Gülcen Kongaz, Asuman Denker, Ece Işık, Turan Gökyıldırım, Gülbahar Baran Çelik, Tuğçe A. Hoşgün, Pınar Bursa, Sedat Öztöpaş özverili çalışma kolaylığını sağlamış, her zaman olduğu gibi dostluklarını esirgememiştir. Arkeolog Rahmi Asal ise ortak çalışmamızın bilimsel etiğe ve ortak çalışmaya yaraşır biçimde örnek olması için gereken çabayı göstermiştir. Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi'nin başta Sayın Müdürü Prof. Dr. Adolf Hoffmann olmak üzere tüm çalışanları her zaman olduğu gibi bana sıcak çalışma ortamı sunmuş, yardım ve desteklerini sürdürmüştür. Prof. Dr. Elif Tül Tulunay, çalışmanın her aşaması ile yakından ilgilenmiş, yapıcı eleştirilerini esirgememiştir. Bu vesileyle T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün sayın yetkilileri başta olmak üzere yukarıda adı geçen kurum, kuruluş ve kişilere ayrı ayrı şükranlarımızı sunarız.

4 Çanak çömlek ve pişmiş toprak malzemeyi de değerlendirmemiz için bizi teşvik eden sayın Asuman Denker ve Gülcen Kongaz'a bu vesileyle minnet borçluyuz; yukarıda anılan amaçlar doğrultusunda çalışmanın kapsamının genişletilmesi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nce de olumlu karşılansın, çalışmamızı 2004 yılında da sürdürebilmemiz için gerekli olur ve izinleri lütfedip bize vermiştir. Bu vesileyle her iki kuruma ve sayın yetkililerine teşekkürü borç biliriz.

5 Strabon 12, 563; Arrian. Bithyn. frg 22.

6 Plin. epist. 10, 41.2.

7 Dörner 1939, 156.

8 Krş. Dörner 1939, 159 ve Dipnot 2.

çiminde genişleyen bir alanda yoğunlaşır⁹. Kentin kurulduğu arazi, kıyıya doğru eğimli ve engebeli bir yamaçtır¹⁰. Yamaçta dört tepe bulunur: Kale, Alaca, Kabaran ve Paç tepeleri. Kale Tepesi, yamaçta geniş teraslar oluşturarak basamaklanır, teraslar kısmen yapaydır ve farklı yapı evrelerine sahiptir.

Kentin kurulduğu alan Astakos Körfezi'nde denizden gelecek saldırıya karşı kendini koruyacak biçimde bir sur duvarı ile çevriliydi. Mevcut sur kalıntıları kentin son yerleşim dönemine aittir. Nikomedeia'nın şehir surları ve savunma sistemi konusu şimdiye kadar incelenmemiştir, ancak antik sur kalıntılarını yüzeyden takip etmek mümkündür; bazı kalıntılar Selüloz ve Kağıt Fabrikası'nın avlusu içinden geçerek kıyıya ulaşır ve kentin bu bölgedeki batı sınırı konusunda fikir verir.

I.B. Nikomedeia'nın Tarihçesi

I.B.1. Kentin Kuruluşu

Nikomedeia'nın ilk kuruluşundan Roma Dönemine kadar uzanan bölümüne ilişkin tarihsel bilgilerimiz bugün için çok sınırlıdır. Antik yazında muhtelif vesilelerle Nikomedeia hakkında da açıklamalar yapılmıştır, ancak böylesine önemli bir kent hakkında ayrıntılı bilgiye yer verilmemiştir.

Nikomedeia'nın ilk kuruluş çağı olarak kabul edilen İ.Ö. 3. yüzyıldaki durumu hakkında fazla bir bilgiye sahip bulunulmamaktadır. Bugün için sadece Nikomedeialılar'ın Nikomedes tarafından Astakos'tan getirilerek buraya yerleştirildiği bilinir¹¹. Nikomedeia'nın Astakos ile bağlantısı, tarihini de Astakos ile birlikte değerlendirmeyi gerektirir. Astakos, tarihî Nikomedeia kurulmadan kısa bir süre önce sona ermiştir, ancak eski yazarlar iki kentin tarihini birbiriyle karıştırır¹².

I.B.2. Roma Döneminde Nikomedeia

İ.Ö. 200 yılından itibaren Roma ile Küçük Asya arasında yakın ilişki başlar. IV. Nikomedes, IV. Philopator'un (İ.Ö. 91-74) vasiyeti ile Nikomedeia, Romalılar'ın hâkimiyetine geçer ve Roma'ya bağlı eyalet kenti olur¹³.

Doğu-batı yolu üzerinde stratejik konumu önemli, boğazlara hâkim bir noktada kurulmuş olan Nikomedeia'da Roma İmparatorluk Dönemi süresince sürekli bir Roma askerî birliği ve Roma filosu bulundurulmuştur¹⁴.

Kentin özellikle İ.S. 2. yüzyılın ikinci yarısında ve İ.S. 3. yüzyılda iki parlak dönem yaşadığı bilinir. Ancak, deprem kuşağı üzerinde bulunan kentte kuruluşundan itibaren çok sayıda depreme bağlı yıkımlar meydana gelmiştir. Anılan parlak dönemlere ait görkemli yapı kalıntıları da tahrip olmuştur.

Nikomedeia, son parlak dönemini Diocletianus Döneminde yaşamıştır. Valerianus'un Suriye seferi dönüşünde ölümü üzerine, Diocletianus askerler tarafından Nikomedeia'da imparator ilân edilmiştir (İ.S. 284-305)¹⁵. Diocletian, imparatorluk yönetim sistemini *tetrarchiye* dönüştürmüştü ve kendi hakimiyet bölgesi olarak Roma İmparatorluğu'nun doğu bölgesini seçmiş, merkez olarak da Nikomedeia'yı belirlemiştir.

İ.S. 358'deki deprem felâketi sonrasında Nikomedeia'da yaklaşık 30.000 kişi ölmüş, aralıklı olarak bir ay süren sarsıntılar ve bu arada meydana gelen yangınlar ken-

9 Bu tespit Libanios'un Nikomedia ile ilgili verdiği bilgiye de uyar, krş. Libanios or. 61, 7.

10 Plin. epist. 10, 37.2; Liban. or. 61, 4.7.

11 Strab. 12, 563.

12 Krş. Memnon 3, 536 ve Paus. 5, 12.7.

13 N. Bonacasa, "Nicomedia", *Enciclopedia Dell'Arte Antica Classica e Orientale*, V, Roma 1963, 456; M. Cremer, "Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 2. Bithynien", *Asia Minor Studien*, Band 4, Bonn 1992, 3.

14 Plin. epist. 10, 74.1.

15 F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike. Studienbücher Geschichte und Kultur der Alten Welt*, 2001, 25.

ti oturulamayacak duruma getirmiş, halk komşu kentlere göç etmiştir. İ.S. 362'de meydana gelen depremde ise geriye kalan son yapılar da tahrip olmuştur¹⁶.

I.C. SEKA-Fabrikası'nın Nikomedeia Antik Dokusu İçerisindeki Yeri

İzmit'te (Nikomedeia) 1930'lu yılların sonlarında Sümerbank Selüloz Sanayi Müessesesi'ne ait büyük bir kâğıt fabrikasının inşası plânlanmıştır¹⁷. Antik şehrin kurulduğu alanın batısında, kıyıya yakın bir bölge, fabrikanın kurulacağı alan olarak belirlenmiştir. Fabrikanın temel kazısı o yılların koşulları gereği bilimsel kurtarma kazısı projesiyle yapılmamıştır. Ancak, kazılar devam ederken Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi yetkilileri incelemeler yapmıştır¹⁸. Temel kazılarında ortaya çıkan mimari kalıntılar sadece bu rapor yardımıyla tanımlanır, ancak duvar kalıntıları bekletilmeksizin kaldırıldığından, ait oldukları yapıların nitelikleri ve plânları yeterince araştırılamamıştır. Mevcut bu bilgilerin yardımıyla temel kazısı yapılan alan aşağıda tanımlanmıştır.

Çalışmaların bir bölümü, antik şehrin batı yanında açığa çıkarılmış duvar kalıntısının doğusunda ve deniz kıyısının kuzeyinde yaklaşık 300x200 m. bir alan içerisinde sürdürülmüştür. Bu alanda bazı yapılara ait temel kalıntıları tespit edilmiştir. Duvarların malzemesi ve tekniği hakkında ayrıntılı bilgi yoktur¹⁹ (Çizim: 1).

I.D. Genel Buluntu Grupları

I.D.1. Mimarî Kalıntılar

Yukarıda konu edilen alanda dört farklı yapı kalıntısı açığa çıkarılmıştır²⁰ (Çizim: 1). Bu alanın kuzeydoğusunda ortaya çıkarılan duvar kalıntıları büyük bir yapının mekânlarına aittir; buradaki duvarların bulunduğu alanda ayrıca *hipokaust* sistemi tespit edilmiştir.

İkinci yapı kalıntısı grubu, kuzeydoğudaki *hipokaust*lu mekân kalıntısının güneyinde yer alır. Burada birbirine paralel devam eden duvar kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Kazı raporunda bu yapı kalıntılarının konutlara ait olduğu bilgisine yer verilir²¹. R. Namann tarafından duvar kalıntılarının plânı çizilmiştir²², ancak bu plân yardımıyla belirli bir konut tipi tespit edilememektedir; ayrıca kalın duvarların üzerinde farklı yapı evresini işaret etmektedir.

Konutlara ait olduğu düşünülen duvar kalıntılarının güneybatısında daha büyük bir yapının mekânları açığa çıkarılmıştır²³. Tabanı büyük mermer levhalar ile döşeli geniş alana sahip bir mekân, avludur (?)²⁴. Bunun güneyinde başka mekânlar bulunur, ancak mekânlarda yeterli araştırma yapılamamıştır. Avlunun batı ve güneyinde çok sayıda sütun kaidesi ve sütun tamburu ele geçirilmiştir; bunlar kazısı yapılan alanda sütunlu bir portikoya veya avluya ait olmalıdır. Avlunun ortasında bir kaide kalıntısı bulun-

16 Ch. Marek, *Orbis Provinciarum, Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Sonderbände der antiken Welt, Mainz am Rhein, 2003, 94.

17 Fabrika'nın müdürü Mehmet Ali Kağıtçı, inşaat sorumlusu Dr. H. Heller ve mühendis E. Elgérus'tur.

18 İzmit SEKA Fabrikası temel kazısı ile ilgili tek bilgiyi *Archäologischer Anzeiger*'in Türkiye'deki arkeolojik buluntuları da konu alan haber nitelikli yazıdan elde etmekteyiz, bkz. Dörner 1939, 156-171. Ayrıca krş. E. Mayer, *Rom ist dort, wo der Kaiser ist. Untersuchungen zu den Staatsdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diocletian bis zu Theodosius II*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien Band 53, Mainz 2002, 30.

19 Kazı çalışmaları ile ilgili bilgilerde duvarlar, malzemeleri ve mimariye ait bezeme kalıntıları yardımıyla M.S. 3. yüzyıla tarihlenmek istenir bkz. Dörner 1939, 160.

20 Dörner 1939, 160-165; S. Şahin, *Neufunde von antiken Inschriften in Nikomedeia (Izmit) und in der Umgebung der Stadt*, Alte Geschichte Inaugurat Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westfalen) 21 Dezember 1973, Münster, 1974, 12-14.

21 Dörner 1939, 160; Ayrıca bkz. Şahin 1974, 14.

22 Dörner 1939, Res. 33.

23 Dörner 1939, 160-164.

24 Dörner 1939, Res. 29.

muştur. En alttaki taş sırasının yüzeyi profilli işlenmiştir²⁵. Taban döşemesinin altında, bu alandaki bir çeşme ile bağlantılı olabileceği düşünülen bir kanal tespit edilmiştir²⁶.

Fabrikaya ait buhar trübini yapısının temel çukuru, kazı çalışmaları sırasında açığa çıkmış, ancak tanımı yapılmamış duvar kalıntıları tahrip edilmiştir. Rapordaki bilgilere göre duvar kalıntıları oldukça sağlam ve kalın temeller üzerine oturuyordu²⁷. S. Şahin, bu alanda ele geçirilen yapı kalıntılarının depo olarak kullanılmış çok katlı bir yapıya ait olabileceğinden söz eder²⁸; ancak, onun bu fikrini kanıtlayacak somut bulgu ve buluntu yoktur.

İzmit Arkeoloji Müzesi, Temmuz 2003 tarihinde fabrika alanında 1930'lu yılların sonlarında temel kazısı yapılan alanın yakınlarında temizlik çalışmaları sürdürmüş ve bazı sondaj çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Temizlik çalışması yapılan alanda görülen duvarlarda ve taban seviyelerinde farklı yapı evreleri izlenir, ancak bu yapı evrelerini tarihlemeye yardımcı bulgu ve buluntu elde edilememiştir. İzmit Müzesi müdürünün verdiği bilgilere göre sondajlarda herhangi bir buluntu ve stratigrafi tespit edilmemiştir.

1.D.2. Buluntular

Temel kazılarının sürdürüldüğü alanda mimariye ait kalıntılar dışında, çok sayıda taşınır eser ele geçirilmiştir. Bu buluntular, fabrikanın temel kazısı çalışmaları yapılırken önce kazı alanındaki bir depoda korumaya alınmış, daha sonra İzmit Milli Eğitim Müdürlüğü'nün bahçesinde ve deposunda toplanmıştır. Dönemin Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir kararı uyarınca, bu eserler 1947 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne nakledilmiştir. 1940 yılında ise 55 adet sikkeden oluşan define ve bir çift altın küpe İzmit (Kocaeli) Valiliği'nce İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne gönderilmiştir.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'ne 1947 yılında getirilen eserler, tasnif edilerek müzenin taş, maden, çanak çömlek, pişmiş toprak, cam eserler koleksiyonları ile sikke koleksiyonuna dahil edilmiştir. Ancak, bu eserlerin kazı sırasında belgelenmesi yapılmadığından çeşitli sorulara yanıt bulmak imkânsızdır. Özellikle kazı alanında açığa çıkarıldıkları yerlerin ve buluntu derinliklerinin belirtilmemiş olması nedeniyle stratigrafi tespiti yapılamaz.

2003 yılında yukarıda anılan koleksiyonlarda yer alan heykeltıraşlık eserlerinin genel bir tasnifi yapılmıştır. Bunlar şunlardır:

1.D.2.a. Tam Plâstik Heykel Parçaları

Bu çalışmaya konu eserler arasında üç adet erkek, iki adet kadın başı ve üç adet heykel kaidesi yer alır²⁹. Portre nitelikli olan başlar heykellere aittir. Kaidelerin bu heykellere ait olduğunu somut biçimde kanıtlamak mümkün değildir.

Erkek portreleri: Iulius-Claudiuslar Dönemi (4877,T); Antoninler Dönemi (4865,T); 4866,T); I. Tetrarchie Dönemi (İ.S. 284-305; 4864,T) ve Valens Dönemi, İ.S. 4. yüzyılın ikinci yarısı (4878,T), Kadın portreleri: Arkaik etkili ancak tarihlenemeyen (4876, T) ve Severuslar Dönemi (4867,T) özellikleri taşırlar.

1.D.2.b. Portre Büstler

Bu eser grubunda toplam dört adet büst bulunur; sadece biri erkek büstüdür (4869, T). Portre, yerel işçilik özelliği taşır. Saç stili Traian ile yakın benzerliklere sahiptir (İ.S. 98-117).

25 Dörner 1939, Res. 32.

26 Dörner 1939, 164, Res. 30.

27 Dörner 1939, 164-165, Res. 31.

28 Şahin 1974, 14.

29 Müze Envanter No: 4881 (T), 4882 (T), 4883 (T).

Kadın büstleri halktan veya Roma imparatorluk ailesinden kişilere aittir. 4868 (T) Envanter No.lu portrenin ikonografisi Octavia ve Livia ile yakın benzerlik gösterir. Saçların işleniş üslubu İ.S. 1. yüzyılın ikinci yarısı için karakteristiktir. İkinci kadın portresinin saçları Iulia Domna ile yakın benzerliklere sahiptir (4875,T), bu bağlamda büstü Severuslar Dönemine tarihlemek mümkündür. Üçüncü kadın büstünün başı kırık ve eksik olduğundan kesin bir tarihleme yapılamamıştır (4879,T).

I.D.2.c. Herme Başları

Heykeltıraşyaie ait eserler içerisinde çift yüzlü erkek başı biçiminde betimlenmiş Herme başları ayrı bir grup oluşturur. Bu grupta üç örnek mevcuttur: 4884 (T), 4870 (T), 4871 (T).

Bolu'da ele geçirilen çift yüzlü bir erkek başı, 4884 (T) envanter no.lu örnek ile yakın benzerliklere sahiptir³⁰. Yüzlerde gözler, ağız ve burun detaylarının stilize işçiliği, bunların aynı atölyede ve dönemde işlendiklerini, saçların işleniş üslubu İ.S. 1. yüzyıl ortasına ait olduğunu işaret eder. Çalışmaya konu diğer iki Herme'nin ikonografisi farklıdır, ancak işçilik bunlarda da yerel özellik taşır.

I.D.2.d. Kabartma ve Kabartma Parçaları

Bu grupta değerlendirilen eserler, figürlü orta ve yüksek kabartma betimlerin yer aldığı friz ve stel parçalarıdır; frizlerden koptuğu düşünülen eserler iki adet erkek ve iki adet kadın başı ile bir adet yüksek kabartma at başından oluşur. 4873 (T) envanter numaralı eserlerin yüz fizyonomisi ve miğfer formu ile 4874 (T) envanter no.lu erkek başının küt kesimli saç modeli Diocletian Dönemi etkilidir. Kadın başları (4896,T; 4872,T) Geç Hellenistik özellikleri taşır ancak, uzun yüz hatları ve saçların işleniş Severuslar Dönemi heykel sanatında da bilinir. At başı (4886, T) ise henüz tarihlenmemiştir, mermeri diğer kabartma parçalarından farklıdır.

İki adet stel parçası Nikomedeia'ya özgü Geç Hellenistik ikonografisine sahiptir (4890, T; 4891, T). Bithynia bölgesinde ele geçirilen Geç Hellenistik Dönem stellerinin çoğunun buluntu yerinin Nikomedeia ve Nikaia olduğu tespit edilmiştir³¹. Üçüncü stel örneği ise Geç Antik Dönem etkili kabartma betime sahiptir (4889, T).

I.D.2.e. Heykelcik ve Heykelcik Parçaları

Antik yazında Nikomedeia'da çok sayıda kutsal alanın varlığından söz edilir. Ancak, yerleri tespit edilememiştir. Kentte ele geçirilen heykeller ve heykelcikler pek çok tanrı, tanrıça ve kahramanın Nikomedeialılar'ın dinsel yaşamında önemli yere sahip olduğunu belgeler niteliktedir³². SEKA-Fabrika alanında da bunların seçkin ve çeşitlilik gösteren örnekleri bulunmuştur.

Çalışmaya konu eserler arasında heykelcik ve heykelcik parçaları ayrı bir grup oluşturur. Bunlar, Pan (?) protomu (4885,T), Aphrodite (4887, T), Üçlü Nemesis (4911, T) gibi tanrı ve tanrıça betimlerine ait parçalardır, ayrıca vücudun alt kısmı mevcut bir kadın heykelciği parçası (4912, T) ile günümüzde nerede olduğu bilinmeyen bir Kybele heykelciğidir.

30 Sert kalker malzemeden; Y: 16 cm. G: 21 cm. Bolu'da bir evin duvar örgüsünde devşirme kullanılmış halde bulunmuş, 1952'de Bolu Halk Evi'nde korumaya alınmıştır bkz. F. K. Dörner, *Bericht über eine Reise in Bithynien. Ausgeführt im Jahre 1948 im Auftrage der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse Denkschriften. Band 75, 1, Wien 1952, Lev. 26, Res. 174 a-b.

31 Cremer 1992, 3.

32 Bonacasa 1963, 456; W. Ruge, "Nikomedeia", *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XVII, 1, Stuttgart 1936, 485.

I.D.2.f. Araba Aksamı ve Aplikleri

Selüloz Kâğıt Fabrikası kazı buluntuları içerisinde bazı demir ve bronz eserler, bir arabanın metâl kısımlarına aittir. Bunlar, arabanın tipi ve fonksiyonunu belirlemeye yardımcı olurlar.

Mevcut buluntuların bazıları ikiyeşerli gruplar oluşturur. Bu grupların genel değerlendirilmesi yapıldığında iki ayrı arabanın parçaları oldukları anlaşılır. Figürlü ve bazıları tam plâstik parçalar özel amaçlı binek arabasını işaret eder³³.

Araba aksamından oluşan çalışma grubu içerisinde Hermes (5947), Dionysos (?) (5969), Eros (5946), süvari (5986) betimleri ile Medusa başı kabartması (5968), yaban domuzu başı (5967), Pegassos (5945), boğaya saldıran aslan (5950) aplikleri yer alır. Ayrıca, dizgin sabitleyici ve dağıtıcılar (5943 ve 5944; 5960-35 ve 5960-47), Medusa kabartmalı dingil aplikleri (5951 ve 5952) de bu eserlerdendir.

I.D.2.g. Sikkeler

İzmit Selüloz ve Kâğıt Fabrikası temel kazısı alanında 55 adet sikkeden oluşan bir define ele geçirilmiştir; bunların topluca değerlendirilip, tarihlenmesi çalışması ise İsmet Ebciöğlü tarafından 1967 yılında yapılmıştır³⁴. Kronolojide en son Zeno'ya ait sikke bulunduğundan defineyi İ.S. 474-491 yıllarına tarihlemek mümkündür.

II. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmaya konu alanda ortaya çıkarılan mimarî kalıntılar, yukarıda mevcut bilgiler ışığında kısaca tanımlanmıştır. Bunların ait olduğu mekânları *caldarium*, konut, avlu ve depo olarak isimlendirmek mümkündür. Ayrıca, aynı alanda mezarların da açığa çıktığı anlaşılır.

Yapıyı isimlendirmeye yönelik araştırmalarımız hâlen devam etmektedir. Ancak, kazı alanı plânına bakıldığında (Çizim: 1) kuzeydoğudaki *hipokaust* sistemli mekân, bunun güneybatısındaki duvar kalıntıları, güney ve batı kenarında sütun tamburları ve başlıkları bulunduğundan söz edilen, tabanı taş döşeli ve bir çeşmenin de yer aldığı üstü açık mekânın aynı yapıya ait mekânlar olduğu görülür ve büyük bir hamamı işaret etmektedir.

Roma İmparatorluk Döneminin sosyal ve kültürel yaşamında halka açık hamamların önemi büyüktür. Bu yapıların bünyesinde temizlik için ayrılmış mekânların yanı sıra bahçeler, gezinti yapılan portikolar bulunmaktadır. Hamam yapılarındaki söz konusu açık, yarı açık ve kapalı mekânlarda heykel nişleri ve serbest duran heykel kaideleleri sıkça görülür. Hamamlardaki heykeller, yapıyı yaptıran, tamir ettiren veya başışta bulunanların onuruna yerleştirilmiştir. SEKA-Fabrikası kazı alanında açığa çıkarılan heykel parçaları ve büstler de muhtemelen hamam bölgesindedir. Ele geçirilen buluntuların genel bir değerlendirmesi yapıldığında: Hamam, büyük ihtimalle İ.S. 2. yüzyılda inşa edilmiştir. Roma dünyasında İ.S. 1.-2. yüzyılda hamamların inşa edildikleri dönemin heykellerine yer ayrılırken, İ.S. 3.-4. yüzyılda daha önceki döneme ait heykellerin de hamamlara yerleştirildiği anlaşılır. SEKA-Fabrika alanındaki heykeltraşlık buluntuları da İ.S. 1.-2. yüzyıl ile İ.S. 3.-4. yüzyıl arasında değişen farklı dönemlere aittir; bu bağlamda İzmit'te açığa çıkarılan yapıyı Roma için genelleştirilen tespitlerin somut örneklerinden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Roma hamamlarında *frigidarium*, hamamların mimarî gelişim/değişim sürecinde zamanla merkezî bir konum ve fonksiyon üstlenir. Heykellerin çoğu bu mekân birimine

33 Krş. Ch. W. Röring, *Untersuchungen zu römischen Reisewagen*, Koblenz 1983, 1.

34 İ. Ebciöğlü, "İzmit Definesi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14, 1967, 166-174. Sikkeler, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yunan ve Roma Sikke Kabinesi envanter kayıtlarındaki bilgilere göre 1939 yılında ele geçirilmiştir ve Env. No: 187'de tek numarada kayıtlıdır. Sayın Turan Gökyıldırım'a sikkelerin envanter bilgilerinden dolayı, ayrıca sikkeleri incelememize yardımlarından dolayı teşekkürü borç biliriz.

yerleştirilmiştir. *Tepidarium* ve *caldarium* nemli olduğu için heykellerin yerleştirilmesine uygun değildir³⁵. Bu bağlamda SEKA-Fabrikası kazı alanında ele geçirilen heykeltraşlık buluntularının da *frigidarium* kökenli olması muhtemeldir.

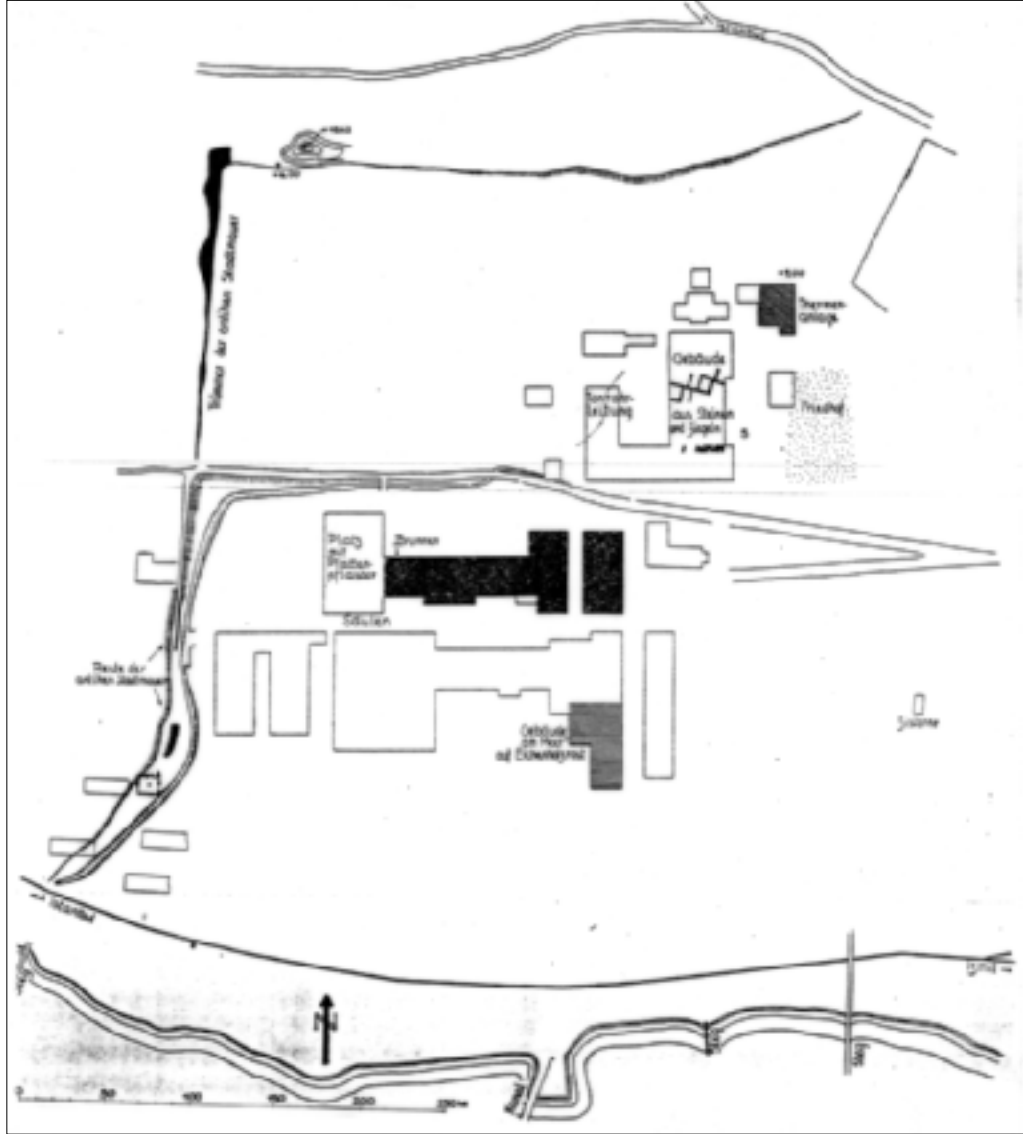
İ.S. 3.-4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun tarihsel ve ekonomik yaşamındaki değişimlerin de etkisiyle hamam gibi büyük yapılar inşa edilmez, epigrafik bulgular eski hamamlardaki sıkça yapılmış tamirat ve tadilatları işaret eder. Ancak, kazı anında çıkarılan mimarî kalıntılar belgelenmediğinden bu tespitleri SEKA-Fabrika alanında yapmak mümkün değildir. Hamamda durduğu düşünüleni portreler ise bu yapının en azından İ.S. 3. yüzyıla kadar kullanıldığını kanıtlar niteliktedir.

İ.S. 5.-6. yüzyıl, Anadolu'da köklü siyasî ve dinî değişimlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Roma İmparatorluğu'nun Geç Roma Dönemindeki sosyal ve ekonomik durumu bu uygulamada etkili olur. Bu süreç içinde M.S. 4. yüzyıldan itibaren bazı kamu yapılarının aynı sosyal ve ekonomik nedenlerle şehirlerdeki eski fonksiyonunu ve konumunu kaybettiği izlenir. M.S. 6. yüzyıl ortalarından başlayarak büyük tiyatrolar ve hamamlar inşa edilmez. Anemorium'da hamam palastrasında Geç Roma Dönemine tarihlenen evler açığa çıkarılmıştır³⁶. SEKA-Fabrikası kazı alanında *hipokaustlu* mekânın yakınında açığa çıkarılan ve konutlara ait olduğundan söz edilen, küçük kaba işçilikli taşlar ile yığma örgü tekniğindeki duvar kalıntıları, daha erken döneme ait dörtgen büyük taş örgülü duvar kalıntılarının üzerine oturmaktadır, ayrıca İ.S. 4.-6. yüzyıl arasına tarihlenen heykeltraşlık parçaları, sikke definesi ve diğer Geç Roma Dönemi buluntuları SEKA alanındaki muhtemel hamam yapısının en azından bir bölümünün kullanım amacının değiştiğini belgeler niteliktedir.

Plâstik figürlü ve kabartma bezekli maden apliklerin kazı alanındaki buluntu yeri ve kazı alanı ile bağlantısı somut biçimde açıklanamamaktadır. Bunlar İ.S. 2.-3. yüzyıl heykeltraşî sanatı etkisinde eserlerdir; kazı alanında hamam olarak tanımlamak istediğimiz yapı kalıntılarının dışında ele geçirilmiş olmalıdır. Bu eserler muhtemelen konut duvarları olarak nitelendirilen duvarlardan daha erken bir yapı tabakasında açığa çıkarılmıştır.

35 Krş. H. Manderscheid, *Die Skulpturenausstattung der Kaiserzeitlichen Thermenanlagen, Monumenta Artis Romanae* 15, Berlin 1981, 46.

36 T. H. Zeyrek, "*Perge Doğu Konut Alanı, 1989-98 Kazılarında Ortaya Çıkarılan Evler, Mimari Açından Bir Değerlendirme*", T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu), İstanbul, 156, Lev. 96, Res. 1.

Çizim 1: SEKA kazı alanı plânı (Dörner 1941, Ek: 1)

THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF ANTIOCH OF PISIDIA (YALVAÇ): THE CATALOGUING CAMPAIGN 2003¹

Vincenzo RUGGIERI*

The aim of the 2003 campaign has been mainly to bring to light what the American excavation, led and carried out by D.M. Robinson, had left unpublished since 1924. As a matter of fact, there has been another excavation in Antioch of Pisidia, led by M. Taşlıalan, concerning the so-called Church of St. Paul – a monument that has nothing to do with the Apostle – but, alas, even in this case no mention has been offered about the Byzantine marble decoration². Looking closer at the Medieval Byzantine sculptured pieces, one ought to acknowledge that there have been only passing scattered mentions to our pieces. If it is the case, the pieces envisaged by scholars were those left in public exhibition in the garden outside the museum.

Medieval Byzantine marble decoration has received, in these last decades, numerous relevant studies: Grabar, Firatlı, Sodini, amongst the many, have more closely touched upon this topic. One should, however, remember that good recueils and insights about this sort of church decoration has received particular attention by Italian scholars, like M. Milella Lovecchio and C. Barsanti³ whose methodological skill and statements have rarely been noted by specialists. Due to our shortage of time⁴ and to the dusty and dark *receptaculum* where the pieces were kept, it has been impossible for us to show all the technical and stylistic peculiarities of the pieces.

At the outset, we would like first to give the preliminary result of our enquiry:

-
- * Vincenzo RUGGIERI, Pontificio Istituto Orientale Piazza Santa Maria Maggiore 7, 00185 ROMA
- 1 It is our duty and pleasure to thank the Direction of the Monuments and Museum for the permit given to carry on the first campaign of cataloguing the Late Antique and Byzantine pieces kept in the depot of the Museum. Our thanks are due also to the Director of the museum, Dr. U. Demirer whose assistance and attentiveness to our needs has made our work easier and fruitful. With the writer, the other members at work were: Dr. M. Turillo, Dr. K. Douramani, Dr. M.M. Ionascu and M. Di Rodi. For a complementary report, cf. our forthcoming contribution in *Orientalia Christiana Periodica* 2004.
 - 2 The basic information and relevant bibliography concerning our city are offered by: *Actes du Ier Congrès International sur Antioche de Pisidie*, ed. by Th. Drew-Bear, M. Taşlıalan and Ch. M. Thomas, Lyon-Paris 2002; St. Mitchell and M. Waelkens, *Pisidian Antioch. The Site and its Monuments*, London 1998.
 - 3 M. Milella Lovecchi, La scultura bizantina dell'XI secolo nel museo di S. Nicola di Bari, *MEFRM* 93 (1981) 7-87 (with a good bibliography and well-documented catalogue entries); C. Barsanti, Scultura anatolica di epoca mediobizantina, *Milione. Studi e ricerca d'arte bizantina*, a cura di C. Barsanti, A. Guiglia Guidobaldi, A. Iacobini, Roma 1988, 275-306 with excellent criticism on the hitherto methodology applied to this kind of decoration.
 - 4 When we visited the museum two years ago, the present director let us see by passing the depot left by the Americans. No one could have had in that occasion any idea of the superb quality and abundant quantity of the Byzantine pieces therein taken under custody. Once our work started in the underground rooms of the museum, we were stuck either by the variety and heaviness of the sculptures as well as by the impossibility of analysing the pieces [shortage of room and darkness] according to our planned entries for a proper catalogue.

- 36 pieces of Byzantine church decoration (from the 5th-6th cent. to the 10th-11th centuries);
- 10 fragments of inscriptions (all in the 1924 depot of the museum);
- 3 mosaic fragments, possibly from the 1924 excavation.
- 4 Furthermore, we found in the depot of the museum some beautiful marble pieces coming from a village, close to Antioch (Ileğli or Eleğli), whose ancient Byzantine name was quoted in historical texts, though the site was never localised.

What seems somehow strange is that there is no reference about the provenance of these pieces. Some of the findings do bear marks of a catalogue, but in vain we checked the museum's registers in order to set a precise connection of the pieces with the city's spots. Given the evidence that many of them do belong to the Middle Byzantine period, one has to envisage a church of that period that can require that sort of decoration. Most of the pieces are epistyles, fragmented indeed, but certainly put on something to match the setting of at least a *templon*. Robinson and colleagues mentioned in their diary the Basilica church (that is what is called today St. Paul's) and the Byzantine church (the church laying down west of the Tiberius *plateia*): from the diary unfortunately one cannot infer a connection of these pieces to any of them. The building phases of the churches are not clearly shown, nor has the former director of the museum given any additional information about all this matter. We hold that we cannot at the moment argue without any further and more detailed excavation of the monuments.

Due to the historical reference offered by the last finding, we think it opportune to present this first (Fig. 1). All together there are eight pieces of white marble: two of them belong to the arch bearing the inscription, two pieces are fragments of an epistyle⁵, two fragments⁶ of one (or two) arch(s)⁷, finally, two broken marble colonnettes (high 90 cm.; diameter 16 and 14 cm. [at the bottom]; height of the capital 16, abacus 4 cm.). The thickness of the decorated moulding reaches 18 cm. at the bottom, while the reconstructed diameter at the basis of the arch calls for 53 cm. The flat moulding on top, bearing the inscription, measures 4 cm., and the acanthus leaves decoration spans for 12.5 cm. The height of the arch is 50 cm., and right at its centre we found an iron ring pouring 22 mm. out from the stone and large 7 mm. The drilling technique reversed on all the pieces is of high quality. On the arch fragments the acanthus occupies the main register of the decoration, supported at the bottom by an egg or phytomorphic motif. What we can at the present think of is either the upper decoration of a *templon*⁸, made of three different arches supported by an architrave, or (unlikely) fragments of a *ciborium*.

According to the entry in the museum register⁹, these pieces came from the village of Eleği, 10 km. NW of Yalvaç. Thanks to the inscription running on the upper moulding of the arch, we are told that the village was called in antiquity Pidron. The inscription runs as follows:

(cross) Εὐχὴ χωρίου Πίδρων ἐστὴ τὸ ἔργον ἐπὶ Δωρουέου ἡγουμένου καὶ Ἀσκληπιῶ [.....

The inscription is not complete, for the final part of the arch is missing. The last name (and there is ground to read either Askepiodotus or Asklepios) might have been

5 There is another piece of epistyle, very similar to these, but it was kept within the depot of 1924. We believe, however, that this piece does not belong to the former excavation, but rather it too came to the museum with the others.

6 The one attached by the former restorer to the main arch bore an inscription whose letters unfortunately are illegible. The lettering and the height of the letters, however, differ from the inscription we produce in these pages.

7 The decoration running at the bottom differs from the larger arch, being here, as it seems, more refined in technique and motifs.

8 It suffices here to mention: C. Mango, On the History of the *Templon* and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople, *Zograf* 10 (1981) 40-43 and fig. 3.

9 The inventory number is 350, the museum bought the pieces the 25th of Feb. 1965. The photo accompanying the entry in the museum catalogue missed an arched piece, which later was mistakenly attached to the main arch.

supplemented by a qualification of a monastic diakonia. The height of the lettering reaches 4 cm., the inscription is introduced by a well engraved cross written on top of the initial *epsilon*; the letters show a square and circular shape, and three abbreviations have been used. The well cut quality of letters, together with the high quality of the decoration push toward a middle 6th century date for this church furniture.

It cannot be, of course, inferred that the church of this monastery, whose hegumenos was Dorotheaus, has to be that of the oratory of St. Michael visited by Theodore of Sykeon: the two villages, albeit called with the same name (Pidron/a), are different. One last piece of information on this site. While visiting the modern village – all around it there is farm land watered by a running stream - we noticed also a piece of Medieval Byzantine decoration on the fountain of the upper Eleği¹⁰.

Turning to the copious evidence of Early and Medieval Byzantine decoration coming – one has per force to assume it – from the city of Antioch, we opt to present here some samples of different kinds and dates.

a) 6th Century Capital (in the 1924 depot)

This capital (white marble), numbered as 24 (albeit no reference is given in the museum's register), represents a well refined piece of church decoration (Fig. 2). The total height is 35 cm.; the side of the abacus reaches 46 cm., the diameter measures 23 cm. The abacus shows four registers, respectively of 3, 3, 1.5 and 3.5 cm. high. Although the capital has been (perhaps intentionally) cut in two parts, the one left shows on its left upper broken part the full design. Four angular leaves of acanthus, well drilled and perfectly spaced, gave rise to interlacing variations of smaller acanthus leaves on the upper and lower parts of the capital. The central room showed a trapezoidal moulded field closing a lily-motif (*gigliato*), surrounded by the small acanthus leaves. The base, too, was decorated with smaller drilled leaves (the surface of this motif however is erased). The technique shows good quality: the drilling depth close to the central motif reaches 2 cm.; the angular leaves of the acanthus the drilling measures 1.8 cm., while the motif at the bottom touches 1.4 cm. Little need be said about this type of capital: widespread throughout the empire, it has remarkable prototypes in Constantinopolitan examples of the 6th century.

b) 10th-11th Century Capital (in the 1924 depot¹¹)

The capital is numbered A248, white with grey veins marble (Proconnesian?), and was brought into the museum the 29th of June 1963 from Görgü Mahallesi (Fig. 3). The total height of the capital measures 25 cm. (4 cm. for the base), the upper width reaches 36 cm., and the diameter at the bottom is 31 cm. The conservation of the piece is discrete, although the upper and lower corner have suffered, being erased or broken. The decorative scheme is given by four angular palmette leaves, very stylised, filling the corners and bordering two couples of central decorations in oblong oval fields¹². The remnant fields give room to very simple, roughly carved abacus motif. The skill produced on this capital reaches a certain quality only on the treatment of the angular leaves, where the oblong palmette leaves show a sort of *chiaroscuro* due to the depth of the engraving. A round moulding shapes the oval fields designed on the centre of the four faces of the capital. Here the technique is very poor, and the execution of the central pattern (palmette or flower with a massive engraving of the contours) is

10 Just outside the village, but within its territory, local farmers showed us a beautiful Roman sarcophagus with classical capitals which were scattered all around the field.

11 As one can easily ascertain, to find a piece in the room classified as a "1924 depot" does not assure anyone about the provenance of the piece, as the present case will show.

12 One might find analogies with this sort of decoration in M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zur Typologie und Chronologie* [Asia Minor Studien, B. 25], Bonn 1997, 299a, 248 et passim.

doubtless very scarce. The provincial character of the piece may only partially explain the low quality of the execution. The capital should, however, be imagined within a Medieval church, a building which must be pictured in Antioch in order to set the several pieces of epistyles (see below) belonging to a Middle Byzantine church.

c) *Fragment of a Medieval Byzantine Epistyle (in the 1924 depot)*¹³

The fragment, numbered 1189¹⁴, shows the following dimensions: length 81 cm., height 34., width 15.5 cm. (Fig. 4). Apart from the fragmentary state, the piece we present seems to be an unfinished part of a *templon*. A closer look at the bottom, where the larger decoration is engraved (a maltese cross within a circle bordered to the left by an open rosette) shows the unfinished design of the rosette. The flower, 20 cm. high, was ready to receive another moulding to be completed; as a matter of fact the piece has been left as we found it. As for the maltese cross, too, the engraving skill is very poor; the cross has been left without a final polishing and not justified in its vertical position within the circle. Furthermore, on this face there is no trace of border mouldings, as one would have expected. The facing decoration (one ought to assume that the left edge of the fragment is the original one) shows a series of six small arcades (13 cm. high), with a quatrefoil rosette bordered by a roughly round moulding. The fluted columns are rough and short compared with the spanning of the arcades, and the joints over the capitals are surmounted by a spiral half leaf. The "series of arcades" typology is well known and quite common in Anatolia¹⁵ and its presence here marks again the repetitiveness of this sort of decoration.

From this short presentation, and giving the fact that some other fragments of such unfinished quality are preserved in the depot, we may think that perhaps in Antioch there was an *officina* of marble in the 10th-11th century. Elsewhere we hope to show the ordinary occurrence of these decorative motifs in territory of the city; in this instance, however, it seems important to underline the local production.

c1) *Fragment of a Medieval Byzantine Epistyle (in the 1924 depot).*

The marble fragment, numbered 211, was brought to the museum on the 27th of Dec. 1984 from Bahtiyar Köyü (near Yalvaç). It has the following dimensions: length 78 cm.; height 33.5; width 17.5 cm. (Fig. 5). It is evident that in this case we can match roughly the same dimensions, and the decoration of both faces, clearly in a better fashion and cleanness, and it calls to mind the previous fragment. The epistyle presents a high quality of execution, though in a repeated typology. The bottom decoration is flanked, to the left, by the empty space due to the setting of the stone on the sustaining colonnettes of the barrier. Then it follows with a clearly defined register bordered by a flat moulding (3 cm. large) including interlacing circles with *soleil*, lanceolate petals, maltese cross (there should have been at least another circle after the cross). The upper register retains a well known decoration, albeit it is the sole case here at Antioch; the usual series of small arches is introduced to the left by a zoomorphic motif. A goat, in fact, is standing on a long branch which starts from the base of the first column to the left; heart leaves, too, are springing from the same imaginative root creating so far a full complement to the goat. Only two arches are preserved in this fragment: the first, from left, frames a plant within; the second encloses a small maltese cross. The

13 It is important to document the presence of a similar piece of epistyle in the huge mass of marble pieces piled up in the depot. The fragment, of the same marble and decorative quality of the one under analysis, shows a series of six arches with the same features as those described below. Due to the perilous position of the block within the pile, we have only filmed it.

14 The piece came to the museum the 26th of Oct, 1967, it was found among the foundation stone of the new house of M. Biner's house in Yalvaç.

15 Cf H. Buchwald, Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades, *Jarhbuch der Österr. Byzantinistik* 45 (1995) 233-276 with many examples from Asia Minor, we do not agree with Buchwald's interpretation of the ornamentation.

technique shown in this piece is good, the marble has been properly cleaned and smoothed so as to give a luminous quality to the carving.

d) Pilaster of a Chancel Barrier (in the 1924 depot¹⁶)

The marble pilaster seems to be complete. Its catalogue number is 31 and its dimensions are the following: high 80 cm., width 18 cm., thickness 23 cm. (Fig. 6). Two sides are decorated, and the ornamentation on either side plays with floral motifs encompassed by interlacing circles. On one side, two highly stylised flowers border on both sides the central circle with a rosette within, and a flat moulding limits the outer border of the decoration. The technical quality of the piece does not touch high levels, but from its dimensions we may deduce an average height (ca. 80 cm.) of the low parapet made of slabs and piers, right at the bottom of the barrier.

It has often been mentioned that there was the presence of a (or some) Middle Byzantine church (churches) in Antioch. The evidence, briefly produced in these pages, requires the presence of such building(s). From the several pieces gathered outside the museum (not mentioned in this report), as well as from those kept in the depot, the variety of the fragments, their dimension and qualities certainly require a Medieval continuity of the Church in Antioch. In addition, we should reasonably imagine some marble *officina* at work during this time. C. Barsanti has, and with a certain degree of validity, pinpointed the presence of such *officina* in Phrygia, and one ought to visualise another one here. On a purely hypothetical reading, one might imagine a Medieval phase applied to the church under the *plateia*: the plan of what has been left of the building may give credibility to this hypothesis. It is, in any case, true that only an excavation of the building can give foundation to this possibility.

Small fragments of slabs (6th century) are scarcely discernible within the huge and dusty piles of archaeological material kept in the underground room of the museum, called in this campaign "*the 1924 depot*". By now it is quite evident that not all of the material of this room can be ascribed to the American digging and to make things worse, we are not always told whence the later acquisitions have come. From the position within one of the piles, a beautiful marble urn (Fig. 7) might belong to the primitive excavation; we do not know, however, from which part of the city it came. On the same site, a marble thin piece (48 cm. long and 11 cm. high; Fig. 8) carries a fragment of a Christian funerary inscription, possibly of the 5th century. It reads: ...] TA ONOMATA YΔEN †. Bits and pieces of other Late Roman (capitals, mainly) and Byzantine furniture can be seen in the depot, unfortunately untouchable this year as they were in such a perilous state of abandon and instability. We hope, in the near future, to do justice to these as well.

16 Although we found the piece in the depot, its entry into the museum is classified as follows: "Kaş Camii Mah. avlusunda" and it was purchased by the museum in 1953.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

BOLVADİN, ÇAY VE SULTANDAĞI YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2003

Özdemir KOÇAK*

Afyon İli'nin güneyinde yer alan ilçelerinde 2002 yılında başladığımız yüzey araştırmalarını 2003 yılı yaz döneminde de sürdürdük¹. Bu çalışmalarımıza T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın temsilcisi olarak Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü'nden Ayşe Dikmen, Arkeolog Mustafa Bilgin ve yüksek lisans öğrencimiz Hatice Gül Küçükbezci katılmıştır. Ekip üyeleri bütün çalışma boyunca çok iyi bir uyum göstermiş ve bunun sonucunda verimli bir çalışma dönemi gerçekleşmiştir. Bundan dolayı kendilerine teşekkür ederim.

Bu projemiz Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmektedir. Bundan dolayı koordinatörlük yetkililerine teşekkürü borç bilmekteyim².

Bunun yanında buluntuların değerlendirilmesinde gerekli ilgiyi gösteren hocalarım Prof. Dr. Mehmet Özsait, Prof. Dr. Turan Efe, Prof. Dr. Hasan Bahar ve Arkeolog Nesrin Özsait'e de teşekkür ederim.

Ayrıca, arazi çalışmalarında gerekli yardımı sağlayan Afyon Arkeoloji Müzesi Müdürü Mevlüt Uyümez, Bolvadin Kaymakamı Şükrü Yıldırım, hocam Muharrem Bayar ve emekli Binbaşı Abdullah Ceylan, Özburun Belediye Başkanı Asım Kızıllarlan, Özburun Belediyesi'nden Kemal Şener ve Belediye Fen Memuru Bünyamin Ulaş, Akkonak Kasabası'ndan Mevlüt Danış, K. Karacaören Belediye Başkanı Osman İşler ve Belediyeden Üzeyir Kasap'a teşekkür ederim. Ayrıca fakültemizde laboratuvar çalışmalarını tam bir sorumluluk içerisinde gerçekleştiren Murat Tekin, Yerlan Slambekov, Tülay Şahin ve Rahim Kızgut'a teşekkür ederim.

2003 yılı araştırma döneminde amacımız Bolvadin, Çay ve Sultandağı kesimlerinde problemleri olduğunu düşündüğümüz bazı kesimleri incelemek ve daha önce araştırdığımız ancak yeniden incelenmesi gerekli olan bazı merkezlere tekrar gitmekti. Bu amaçla Bolvadin'de Dişli, Özburun, Kemer kaya, Büyük Karabağ kasabaları ve çevresi ile Çay İlçesi'nin batı bağlantısı üzerindeki bazı kasabalara gidildi (Harita).

Özburun Kasabası'nın yaklaşık 6 km. kuzeybatısında, Yenikuyu Çeşmesi'nin 100 m. kuzeybatısında, Akçakepez Tepesi'nin 150 m. kuzeybatısında yer alan Yenikuyu Höyüğü araştırıldı (Resim: 5). Höyüğün güney kesiminde kaçak kazıdan dolayı tahribata rastlanmaktadır. Ana kaya üzerinde kurulu olan höyüğün üzerinde tümülüs

* Yrd. Doç. Dr. Özdemir KOÇAK, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kampüs-Konya/TÜRKİYE

1 2002 yılı çalışmalarımız yayın aşamasındadır. Bkz. Ö. Koçak, "Afyon-Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002", *Araştırma Sonuçları Toplantısı, XXI*, 2004 (baskıda).

2 2003-2004 Yılları Afyonkarahisar ve Çevresi Yüzey Araştırmaları. Proje No: 2003-144.

vardır. Yerleşme üzerinde İlk Tunç Çağı ve Roma Dönemine tarihlediğimiz çanak-çömlek parçaları bulunmaktadır (Resim: 6).

Bu yerleşmeden sonra, yine bu kesimde bulunan Akçakepez mevkiine gidildi. Burası, Özburun'un 8 km. kuzeybatısında, Yenikuyu Höyüğü'nün 700 m. güneydoğusunda, Eskiya'nın kuzey kesiminde ve buraya hâkim bir burun üzerinde yer almaktadır. Tahribatin az olduğu anlaşılan Akçakepez'de Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na tarihlediğimiz çanak-çömlek parçalarına rastladık.

Özburun Kasabası'nın 1 km. kuzeybatısında ve Özburun-Akpınar yolu kenarında Depetarla mevki incelendi. Bu kesimde kısmen kaçak kazı izlerine rastlandı.

Depetarla mevkiinden sonra, Özburun Kasabası'nın 2 km. batısında, Aşağıçaybelen-Yukarıçaybelen yolunun her iki yanında Harım mevki ismi verilen kesimi araştırdık. Burada İlk Tunç Çağı ve Roma Dönemine tarihlediğimiz büyük küp parçalarının yanı sıra yine bu dönemlere ait az sayıda küçük çanak-çömlek parçalarına rastladık. Buluntulardan yola çıkarak burasının söz edilen dönemlerde mezarlık olarak kullanıldığı fikrine ulaştık. Bu kesimde yol ve kanal yapımından dolayı tahribat olduğu gözlemlendi.

Özburun Kasabası'nın 8 km. kuzeydoğusunda, Kemerkaya'nın 4 km. kuzeybatısında ve Hacıeli Çeşmesi'nin 200 m. doğusunda Durtacı yerleşmesi araştırıldı (Resim: 3). Burada Kalkolitik ve İlk Tunç çağlarına tarihlediğimiz çanak-çömlek parçalarına rastlandı (Resim: 4). Bu yerleşmede de kısmen tahribat izlerine rastlanmaktadır.

Bolvadin-Karabağ yolunun 500 m. güneyinde, Dipevler Köyü'nün 7 km. güneydoğusunda ve Karakaya Höyüğü'nün 1.5 km. güneybatısında Bozkuş Höyüğü incelendi. Bu yerleşme üzerinde bir ağıl bulunmaktadır. Bozkuş Höyüğü üzerinde İlk Tunç Çağı ve Roma Dönemine tarihlenen çanak-çömlek parçaları bulunmaktadır.

Ortakarabağ Köyü'nün 1.5 km. batısında, Yenikarabağ-Dereköy yolunun 1 km. güneyinde ve Yeniköy'ün 10 km. kuzeybatısında Mezarlıktepe (Ortakarabağ Mezarlığı) yerleşmesine gidildi. Bu yerleşmenin eteklerinde tarım yapılmasına rağmen tahribatin nispeten az olduğu görülmektedir. Köylüler, burasının eski mezarlık olduğunu ve önceleri burada mezar taşlarının bulunduğunu söyledi. Burada, İlk Tunç Çağı'na tarihlediğimiz az sayıda çanak-çömlek parçasına rastladık.

Bu dönem çalışmamızdaki amaçlardan birisi, 2002 döneminde araştırdığımız ve bizim açımızdan önemli sayılacak buluntular elde ettiğimiz bazı yerleşmelere tekrar gitmekti. Bu düşünceyle, Büyük Karabağ kesiminde Maltepesi, Derekarabağ'da Karakaya, Bolvadin merkezde Üçhöyük, Kemerkaya'da Arslan Tepesi (Taşlı Höyük) gibi yerleşmeleri yeniden araştırdık.

Özburun Kasabası'nın 8 km. kuzeyinde, Durtacı'nın (Hacıeli) 1 km. batısında ve Gövem Çeşmesi'nin 150 m. kuzeyinde Gövem mevki adı verilen yerleşmeyi araştırdık. Burası, doğal bir burun üzerinde yer almaktadır. Bu yerleşmenin doğu kesiminde yapı kalıntıları görülmektedir. Gövem mevkiinde İlk Tunç Çağı'na tarihlenen az sayıda çanak-çömlek parçasına rastlanmıştır.

Dişli Kasabası'nda incelediğimiz en önemli merkezlerden birisi Taşlıhöyük'tür (Resim: 1)³. Burası, Dişli Kasabası'nın 1 km. güneyinde, Dişli Deresi'nin 50 m. doğusunda, Bolvadin-Emirdağ yolunun 1 km. batısında yer almaktadır. Burasının eteklerinde tarım yapılmaktadır. Batı ve güneybatı kesimi muhtemelen İlk Tunç Çağı mezarlığıdır. Bu mezarlık alanında kaçak kazıdan dolayı büyük tahribata rastlanmaktadır. Nitekim çalışmamız sırasında iskelet parçaları ve ard arda açılmış mezar yapıları ile me-

3 Bu yerleşme ile ilgili olarak daha önceleri S. Lloyd-J. Mellaart ve D. French'in çalışmaları bilinmektedir. Bkz. S. Lloyd-J. Mellaart, *Beycesultan I, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London, 1962, 197, har. VI, no: 142; D. H. French, *Anatolia and the Aegean in the Third Millennium B. C.*, Dissertation presented for the degree of Doctor of Philosophy, Vol. I Text, Vol. II Illustrations, 1968, Vol. I, 222, no 196; Vol. II, Fig. 35: cont. Ayrıca bkz. J. Yakar, *The Late Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, London, 1985, 100; M. Korfmann- A. Baykal-Seeher- S. Kılıç, *Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit- I. Bibliographie zur Frühbronzezeit Dr. Ludwig Reichert Verlag, Unter mitarbeit von H. Kühne, Wiesbaden, 1994, 71-72, no: 381.*

zar küplerine ait küp parçalarına rastladık. Buradaki buluntular İTÇ 2'yi karakterize etmektedir (Resim: 2; Çizim: 1, 2)⁴.

Bolvadin kesimindeki araştırmalarımızdan sonra Çay İlçesi ve çevresinde, önceden plânladığımız bazı kesimlerde araştırmalarda bulduk. Burada amacımız, çalışma dönemimizle ilgili siyasal, kültürel ve ekonomik bazı problemleri çözmeye çalışmak ve bölgenin Bolvadin-Sultandağı-Akşehir yol bağlantısı ile ilgisini tespit edebilmektir. Bunun yanında, daha önce hiç çalışmadığımız bu kesimin coğrafi ve yerleşim özelliklerini anlayabilmeyi de düşünmekteydik.

Çay İlçesi'nde araştırdığımız ilk kesim Akkonak Kasabası idi. Kasabanın 1 km. güneybatısında, Cumhuriyet-Dinar yolunun 1.5 km. doğusunda ve Akpınar Deresi'nin 400 m. kuzeyinde yer alan Üyük mevki araştırıldı. Bu höyüğün eteklerinde tarım yapılmaktadır ve kısmen kaçak kazı izlerine rastlanmaktadır. Burada, İlk Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçalarına rastladık.

Karamık Kasabası'nın kuzeybatı tarafında ve Karamık Gölü'nün 1 km. kuzeydoğusunda Üyük (Mezarlık) yerleşmesine gidildi. Bu yerleşmenin üzerinde Selçuklu ve Osmanlı dönemleri ile günümüze ait mezarlık alanı bulunmaktadır. Bu yerleşme üzerinde zayıf İlk Tunç Çağı buluntuları elde edilmiştir.

Karamık Karacaören'in 7 km. batısında, Kurumsa Höyüğü'nün 500 m. kuzeydoğusunda ve Örenler mevkiinin 800 m. kuzeydoğusunda Kurumsa Boğazı ismini taşıyan yerleşmeye gidildi. Bu höyükte kaçak kazı ve tarımdan dolayı tahribat olduğu görülmektedir. Yerleşme üzerinde İlk Tunç Çağı'na tarihlediğimiz çanak-çömlek parçalarına rastlanmaktadır.

Pazarağaç Kasabası'nın hemen doğusunda ve Dinar yolunun 250 m. batısında Üyük mevki incelendi. Bu yerleşmede de İlk Tunç Çağı'na tarihlediğimiz çanak-çömlek parçalarına rastladık.

Çay İlçesi'nin batı kesiminde incelediğimiz son yerleşme Cumhuriyet Köyü sınırları içerisinde yer alan Hüyük mevkiidir (Resim: 7). Burası, Cumhuriyet Köyü ve Çay-Afyon asfaltının 1.5 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşme, birbiriyle bitişik iki ayrı tepeden oluşmaktadır. Her iki tepenin eteklerinde tarım yapılmaktadır. Burada İlk Tunç II'ye tarihlenen çanak-çömlek parçalarına rastlanmıştır (Resim: 8)⁵.

Daha sonra Çay'ın doğu kesimine geçildi. Burada, önce Deresine Kasabası çevresinde bir ön araştırma yapıldı. Bu amaçla, Damların Yanı ve İlipınar Yanı denen mevkiler incelendi.

Bu kesimde, Deresine ve Yakasinek'in (Sultandağı) ortak arazileri içerisinde yer alan Kocaoğuz yerleşmesi (Hüyük mevki) araştırıldı. Burası, Deresine'nin 6 km. kuzeyinde ve Eber Gölü'nün hemen güneyinde yer almaktadır. Kocaoğuz, birbiriyle bağlantılı birkaç tepelikten oluşan büyük bir yerleşmedir ve üzerinde çok az sayıda İlk Tunç Çağı çanak-çömleğine rastlanmıştır.

Bu çalışma dönemindeki önemli amaçlarımızdan birisi Bolvadin'in kuzey bağlantı noktasında önemli jeopolitik konuma sahip olan Dişli ve Özburun kasabaları ile çevresini inceleyebilmektir. Bu çalışmamız sırasında, söz ettiğimiz kesimi oldukça ayrıntılı bir şekilde inceleyebilme imkânı bulabildik.

Ayrıca, Karakaya, Büyük Karabağ Maltepesi, Arslan Tepesi (Taşlı Höyük) ve Bolvadin Höyük gibi, bizim açımızdan önemli buluntular veren ve bölge kültürleri ve yerleşim özellikleri bakımından yeniden araştırılması gereken bazı yerleşmelere tekrar gidildi. Bu yerleşmelerde, çalışma dönemlerimizle ilgili yeni ve nitelikli bulgulara ulaşıldı. Bu yeni buluntular özellikle bölgenin Geç Kalkolitik ve İlk Tunç çağlarının aydınlatılması bakımından yararlı olacaktır.

4 Dişli Höyük buluntularını ayrıntılı bir şekilde inceleyen hocam Prof. Dr. Turan Efe'ye burada yeniden teşekkür etmek isterim. Dişli Höyük ve buluntuları ile ilgili ayrıntılı bir yayın üzerinde çalışmalarımız sürmektedir.

5 French 1968, 220, şek 30, no: 141: 41, 43, 48 a, 48 b1; Korfmann vd. 1994, 56, no: 265.

Bu dönem, Çay İlçesi'nin batısındaki ana yol güzergâhının araştırılması ikinci amacımız idi. Bu düşünceyle bölgede, önceden belirlediğimiz bazı kasaba ve köylere gidildi. Buralardan elde ettiğimiz buluntular ve yerleşimlerle ilgili başlıca özellikler Bolvadin-Çay-Sultandağı'nı içine alan sosyal, kültürel ve belki de siyasal yapı özelliklerinin anlaşılabilmesi açısından yararlı olacağı gibi, bu kesimin yerleşim ve coğrafi özellikleri ile kültürel dokusunu tanıyabilmemiz açısından iyi bir ön çalışma olmuştur.

Bu çalışma döneminde bölgenin sosyokültürel ve sosyoekonomik yapısını iyi bir şekilde tanımak imkânına kavuştuk. Ayrıca, önümüzdeki yıl çalışmamızı yoğunlaştırmamız gereken kesimle ilgili düşüncelerimiz de şekillendi. Bunun sonucunda, çalışmamızı kuzeyde Emirdağ ve batıda Sandıklı kesimine kadar olan alana kadar yaymamız gerektiği sonucuna ulaştık.

Yerleşmeler (Kotları ile)

Bolvadin

- 301.01 Bolvadin Höyük (Üçhöyük)
- 301.02 Aslan Tepesi
- 301.03 Sinneli mevkii
- 301.04 B. Karabağ Maltepesi
- 301.05 Çataltepe
- 301.06 Karakaya
- 301.07 Arapdede
- 301.08 Maltepesi (Maltepe)
- 301.09 Yörükkaracaören
- 301.10 Kepez Üstü
- 301.11 Ortakarabağ Mezarlığı
- 301.12 Yenikuyu

- 301.13 Harım mevkii
- 301.14 Akçakepez mevkii
- 301.15 Bozkuş mevkii
- 301.16 Durtacı-Hacieli
- 301.17 Taşlı Höyük (Dişli)
- 301.18 Örenler
- 301.19 Beyini-Beydini
- 301.20 Arapların Değirmen
- 301.21 Bozok mevkii
- 301.22 Tepetarla
- 301.23 Küçük Kepez
- 301.24 Gövem mevkii

Çay

- 302.01 Akkonak Üyük
- 302.02 Cumhuriyet Hüyük
- 302.03 Kurumsa Boğazi
- 302.04 Pazarağaç Hüyük
- 302.05 Mezarlık Hüyük (K. Karacaören)
- 302.06 Ilıpınar Yanı

Sultandağı

- 303.01 Kocauğuz

Çizimler Listesi:

Çizim 1

- (1) 301.17.03.180 (Dişli Höyük): Ağız parçası. Bej hamurlu; kiremit astarlı; orta pişmiş, pişmeden dolayı renk dalgalanması var; orta kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; el yapımı; açkılı; dışta koyu kahverengi boya bezemeli.
- (2) 301.17.03.175 (Dişli Höyük): Ağız parçası. Açık kahverengi hamurlu; koyu kahverengi astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, mika, taşçık ve saman katkılı; el yapımı; açkılı.
- (3) 301.17.03.18 (Dişli Höyük): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; kötü pişmiş; ince kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkılı; el yapımı; parlak açkılı.
- (4) 301.17.03.191 (Dişli Höyük): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; kırmızımsı kahverengi astarlı; ince kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; iyi pişmiş; el yapımı; silik açkılı.
- (5) 301.17.03.64 (Dişli Höyük): Ağız parçası. Pembemsi kahverengi hamurlu; kiremit astarlı; iyi pişmiş; orta kumlu, mika, kireç ve taşçık katkılı; el yapımı; açkılı; dışta ağız üzerinden omurgaya inen birbirine paralel dikey iki adet kabartma tutamak var.

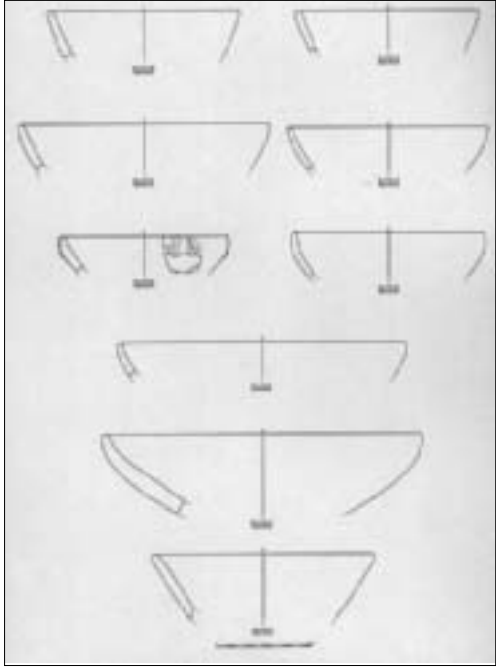
- (6) 301.17.03.06 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Pembemsi kahverengi hamurlu; kahverengi astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika ve kireç katkıları; el yapımı; parlak açkılı; kızıl kahverengi boya bezemeli.
- (7) 301.17.03.36 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkıları; el yapımı; parlak açkılı; kırmızı boya bezemeli.
- (8) 301.17.03.121 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; açık kiremit astarlı; kötü pişmiş; ince kumlu, mika, kireç ve saman katkıları; silik açkılı; el yapımı.
- (9) 301.17.03.58 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; koyu kahverengi astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, mika, taşçık ve saman katkıları; el yapımı; açkılı.

Çizim 2

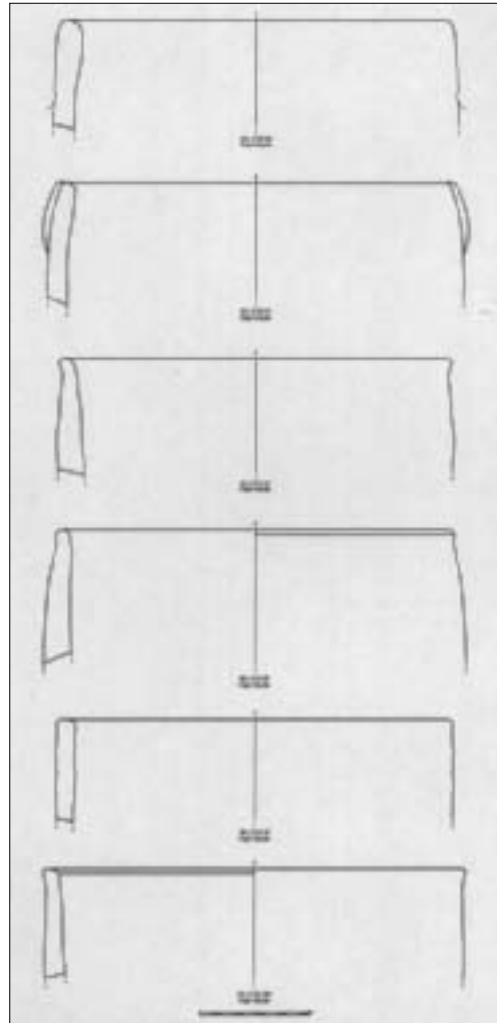
- (1) 301.17.03.28 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Bej hamurlu; kendinden astarlı; orta pişmiş, pişmeden dolayı dış yüzey krem ve açık kiremit rengine dönüşmüş; el yapımı.
- (2) 301.17.03.53 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Devetüyü hamurlu; krem astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkıları; el yapımı; açkılı.
- (3) 301.17.03.33 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Koyu kahverengi hamurlu; kahverengi astarlı; kötü pişmiş; el yapımı; orta kumlu, mika, kireç, taşçık ve saman katkıları.
- (4) 301.17.03.07 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; orta pişmiş; kaba kumlu, mika, kireç, iri taşçık ve saman katkıları; el yapımı.
- (5) 301.17.03.78 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Koyu kiremit hamurlu; orta pişmiş; kaba kumlu, mika, kireç ve iri taşçık katkıları; el yapımı.
- (6) 301.17.03.150 (*Dişli Höyük*): Ağız parçası. Devetüyü hamurlu; bej astarlı; kötü pişmiş, pişmeden dolayı renk dalgalanması var; orta kumlu, mika, kireç ve taşçık katkıları; el yapımı; silik açkılı.

Harita

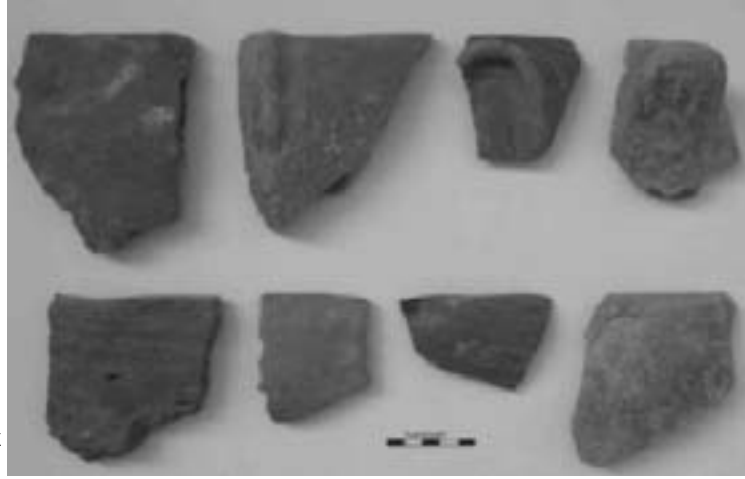
Çizim: 1

Çizim: 2

Resim 1: Taşlı Höyük

Resim 2: Taşlı Höyük buluntuları

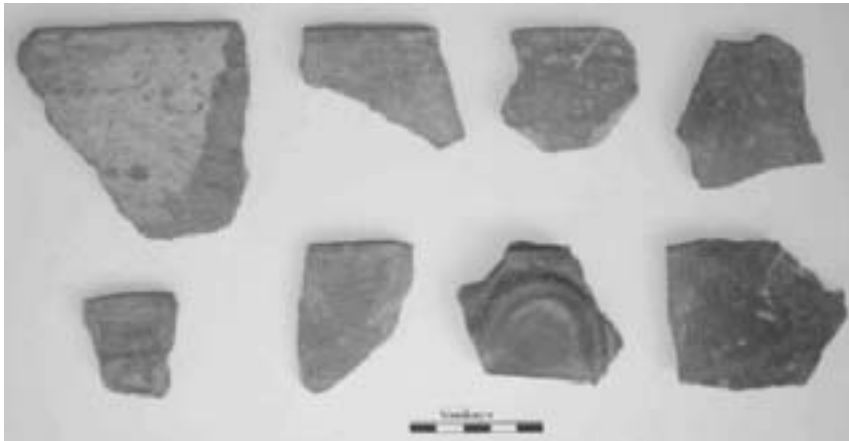
Resim 3: Durtacı, Hacıeli

Resim 4: D u r t a c ı
buluntuları

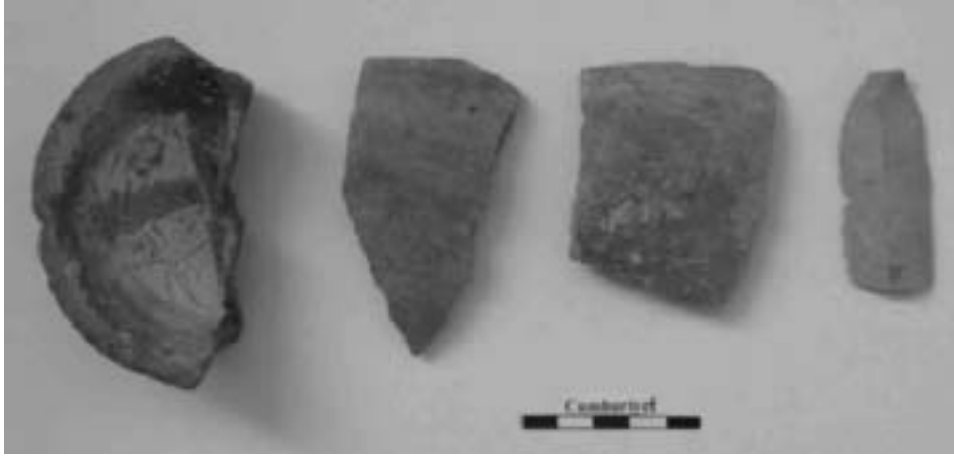
Resim 5: Yenikuyu Höyüğü

Resim 6: Yenikuyu buluntuları

Resim 7: Cumhuriyet Höyüğü

Resim 8: Cumhuriyet buluntuları

KIBYRA 2003

Thomas CORSTEN*

Die seit 1995 unternommenen Forschungen in der Kibyris wurden auch 2003 fortgesetzt, wobei in diesem Jahr der Schwerpunkt auf der archäologischen Bestandsaufnahme der Stadt Kibyra selbst und ihres Umlandes lag. Für diese Arbeiten konnte ich mich der tatkräftigen Mitarbeit von Kirsten A. Gay, M.A. (Universität Tübingen), Dr. Sarah Japp (Berlin) und Dr. Frédérique Landyut (University of Oxford) versichern¹.

Die Untersuchungen in der Stadt selbst konzentrierten sich auf zwei Punkte. Die dort gemachten Funde führten nicht nur zu neuen Erkenntnissen, sondern leider auch zur Revision einiger von mir in der Vergangenheit vorgetragenen Vermutungen. Zunächst wurde die im vergangenen Jahr begonnene Aufnahme der Mauerzüge im Stadtzentrum fortgesetzt². Die beiden Stützmauern II und III, die der Terrassierung der Agora in der Oberstadt gedient haben werden, sowie die Verteidigungsmauer I, die vermutlich aus dem 3. Jh. n. Chr. stammt, wurden vollständig mithilfe einer „total station“ aufgenommen und vermessen. Bei diesen Arbeiten kamen zwei bisher unbekannte Inschriften zutage, die aus zwei Gründen interessant sind, nämlich für die Datierung der Mauern sowie für die Gründungslegende und frühe Geschichte von Kibyra. Beide Inschriften stehen auf Blöcken, die möglicherweise von demselben Architrav stammen, und beide wurden im Bereich eines Torbaus gefunden, welcher als monumentaler Durchgang zur Oberstadt diente. Der eine Block trägt die folgende Inschrift:

Inschrift 1 (Abb. 1)

Block eines Architravs: 0,41 m. hoch; 1,04 m. breit; 0,465 m. tief; Buchstabenhöhe: 8 cm.

[] καὶ Πολυδεύκης, οἱ υἱοὶ „... und Polydeukes, die Söhne ...“

Es ist klar, daß von Kastor und Polydeukes, den Söhnen des Zeus, die Rede war. Damit schließt sicher dieser Block an einen schon bekannten mit demselben Aussehen und denselben Maßen an, der in der publizierten Form den Text [- -]ς τὸ δεύτερον ΚΑΣΤΩ aufweist³. Daraus ergibt sich folgender Wortlaut:

[- -]ς τὸ δεύτερον ΚΑΣΤΩ[ρ] καὶ Πολυδεύκης, οἱ υἱοὶ [τοῦ Διός - -]

Offensichtlich wird hier auf die Gründungslegende der Stadt angespielt, denn es ist aus einer Inschrift in Oinoanda bekannt, daß man Kibyra mit Sparta in Verbindung

* Prof. Dr. Thomas CORSTEN, Seminar für Alte Geschichte, Universität Heidelberg, Marstallhof 4, 69117 Heidelberg/DEUTSCHLAND

1 Der Antikenverwaltung danke ich für die Forschungserlaubnis und der Regierungsvertreterin Zerrin Akdoğan (Ankara) sowie dem Direktor des Museums Burdur, Hacı Ali Ekinci, und dem Ruinenwächter İsa Eryurt für tatkräftige Unterstützung. Für finanzielle Unterstützung bin ich dem British Institute of Ankara (London) und dem Craven Committee der Universität Oxford zu Dank verpflichtet.

2 Siehe den Bericht des Vorjahres (in *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 21).

3 I.Kibyra I Nr. 21. Der dort gegebene Kommentar ist durch den Neufund hinfällig.

brachte⁴. Allerdings sind dort nicht Kastor und Polydeukes genannt, sondern Amyklas und ein ansonsten offenbar unbekannter Kleandros.

Die zweite neue Inschrift lautet folgendermaßen:

Inschrift 2 (Abb. 2)

Block eines Architravs: 0,43 m. hoch; 1,16 m. breit; 0,56 m. tief; Buchstabenhöhe: 4 cm.

- - -] ἐκ πάλαι ἀσύλης καὶ ΤΟΥΣ[- - -

- - -] ἔτ(ους) ζγρ' γραμματεύοντος δημο[φελῶς - - -

Die Inschrift ist durch einen terminus post quem datiert, denn die erhaltenen Teile der Inschrift deuten darauf hin, daß die Erbauung des Stadttores (oder eines seiner Teile) von einem Mann vorgenommen wurde (entweder im Auftrag der Stadt oder auf eigene Kosten), der Stadtschreiber gewesen war. Dieses Amt hatte er im Jahre 157 der Ära von Kibyra innegehabt, also im Jahre 180/81 n. Chr., und seine Bautätigkeit muß entweder, verbunden mit seinem Amt, in diesem Jahr oder später stattgefunden haben.

Die so datierte Inschrift läßt sich möglicherweise mit zwei weiteren, schon bekannten Texten in Verbindung bringen. Im Großen Theater von Kibyra sind im Jahre 171 n. Chr. zwei Statuen wiedererrichtet worden, die zuvor an einem anderen, leider nicht genannten Ort gestanden haben müssen⁵. Die Versetzung von zwei Statuen zum selben Zeitpunkt läßt auf größere Umbauarbeiten in der Stadt schließen. Man kann vielleicht die Vermutung wagen, daß es sich dabei um den Bereich der Agora gehandelt hat, denn öffentliche Plätze mit viel Publikumsverkehr wurden gerne zur Aufstellung von Statuen verdienter Männer benutzt. Die Arbeiten hätten dann um 171 n. Chr. mit der Versetzung der nun störenden Statuen begonnen und um das Jahr 180/81 mit der Errichtung (oder Verschönerung) des Tores, welches den Zugang zur Agora bildete, ihren Abschluß gefunden.

Von großem Interesse ist auch die erste Zeile der Inschrift. In ihr erhebt die Stadt Kibyra den Anspruch, schon von alters her das Recht der Asylie zu besitzen⁶. Leider ist uns aus der ohnehin dunklen hellenistischen Geschichte von Kibyra nicht bekannt, auf welches Ereignis dies zurückgeführt wird und wer der Stadt die Asylie verliehen haben soll.

Der zweite Mittelpunkt unseres Interesses innerhalb der antiken Stadt bildete die Hügelkuppe oberhalb der beiden Theater. Dort ist in späterer Zeit eine Kirche errichtet worden, und in geringer Entfernung von ihr sind die Trümmer eines weiteres Gebäudes sichtbar. Da einer der Blöcke eine Ehreninschrift für Kaiser Tiberius aus dem Jahre 31/2 n. Chr. aufweist⁷, hat man das Bauwerk bisher für ein öffentliches Gebäude gehalten. Allerdings paßte dazu zunächst schon nicht, daß es offenbar inmitten einer Nekropole gestanden hat, wie an den in der Nähe befindlichen Sarkophagen und Grabanlagen ersichtlich ist. Eine Untersuchung der Umgebung hat jetzt eine Klärung gebracht, denn an weiten Strecken des Hanges, der von der Hügelkuppe in die Stadt führt, haben wir mehrere Anhäufungen von Scherben beobachtet. Unter dem dort vorhandenen Material fanden sich zahlreiche Fehlbrände und Tonmodel, u. a. zur Anfertigung von sog. Megarischen Bechern. Dadurch ist es wahrscheinlich, daß sich an dieser Stelle, oberhalb der Theater und des Stadtzentrums von Kibyra, ein Töpferviertel befand, das seinerseits von Friedhöfen umgeben war. Damit muß auch das Gebäude mit

4 Siehe z. B. A. S. Hall/N. P. Milner/J. J. Coulton, *Anatolian Studies* 46, 1996, 111-44, bes. 124-5.

5 I.Kibyra I Nr. 37 und Nr. 40.

6 Ἄσυλος ist zwar - als zusammengesetztes Adjektiv - ein zwei-endiges Wort, doch ist die Einführung einer eigenen Form für das Femininum nicht selten belegt.

7 I.Kibyra I Nr. 65

der Ehreninschrift als großer, repräsentativer Grabbau angesehen werden. Er ist in einer noch unbestimmten Phase der späteren Kaiserzeit aus Spolien errichtet worden, zu denen auch die erwähnte Ehreninschrift gehört. Dafür spricht ebenfalls, daß die oberirdisch sichtbaren Bauteile darauf hinweisen, daß man möglicherweise dorische Säulen auf Basen gesetzt hat, was in der kanonischen Architektur nicht vorkommt.

Außerhalb Kibyras haben wir in diesem Jahr nur wenige Orte besuchen können. Deren wichtigster ist das heutige Sögüt, in dessen Nähe ein bescheidenes Felsgrab des lykischen Typus liegt. Dieses Grab gehört mit demjenigen bei Uylupınar und einem weiteren, noch unpublizierten bei Kozagaçı zu den nördlichsten Beispielen dieser Art von Felsgräbern⁸. In Sögüt ist auf der linken Seite vor dem Eingang des Grabes noch ein Mauerzug zu erkennen, der einen kleinen Hof eingefaßt haben muß, wie er vor lykischen Gräbern bisweilen belegt ist. In der Umgebung fanden sich weitere Spuren menschlicher Anwesenheit, die sich aber aufgrund ihrer schlechten Erhaltung nur schwer deuten lassen. Möglicherweise handelt es sich bei einigen Mauerzügen um die Reste antiker Häuser, anderes, wie z. B. zwei aus dem anstehenden Fels gehauene Plattformen, kann vielleicht auf Grabbauten deuten.

Abschließend seien noch zwei Inschriften vorgestellt; insgesamt haben wir 26 Texte aufnehmen können, von denen erst vier bekannt waren.

Inschrift 3 (Abb. 3, 4)

Zwei Fragmente eines Blocks, gefunden im Stadion: a) 0,22 m. hoch; 0,31-0,86 m. breit; 0,75 m. tief; b) 0,22 m. hoch; 0,39 m. breit; 0,60 m. tief. Buchstabenhöhe: 2-2,5 cm.

Ὁ δῆμος ἀ[2-4] ωσεν καὶ ἐ[στεφάνωσεν]
 Ταταν Ὀρέστου Πολέμωνος, [γυναῖκα]
 δὲ Ὀρέστου Καλλικλέους ΤΟ[- - - - -]
 4 χρυσῶ στεφάνῳ καὶ εἰκόνι χρυσῇ - - -
 - - - - -

„Das Volk [- - -] und bekränzte Tata, die Tochter des Orestes, des Sohnes des Polemon, die Frau aber des Orestes, des Sohnes des Kallikles, [- - -] mit einem goldenen Kranz und einem goldenen Bild [- - -]“

Sämtliche in der Inschrift vorkommenden Personennamen sind in Kibyra häufig, und die Ehrung durch einen goldenen Kranz und ein goldenes Bild ist dreimal belegt⁹.

Inschrift 4 (Abb. 5)

Linker Teil eines Architravs, heute in Gölhisar, Armutlu Mahallesi: 0,23 m. hoch; 0,71 m. breit; 0,34 m. tief; Buchstabenhöhe: 2 cm.

Κλ. Σαγάρις κατεσκεύασεν [e.g. τὸ μνημεῖον ἐαυτῶ]
 ζῶν καὶ τῇ γυναικὶ Στρατονεΐκη [καὶ - - - - - τῶ τέ]-
 κνω, ἐτέρῳ δὲ μηδενί· ἐὰν δὲ βιά[σηταί τις - - - -θῆ]-
 4 κειν τινα, δώσει τοῖς πατρώναι[ς - - -

„Cl(audius) Sagari(o)s errichtete dieses Grabmal für sich zu Lebzeiten und für seine Frau Stratonike und sein Kind [- - -], aber für niemanden sonst; wenn aber jemand (das Grab) beschädigt [- - -] oder jemanden hineinlegt (?), soll er den Patronen [- - - zahlen].“

8 Uylupınar: G. E. Bean, *Annual of the British School at Athens* 51, 1956, 145 mit Tafel 40 b. - Kozagaçı: Die zu einer Zweitverwendung des Grabes gehörige Inschrift ist in I.Kibyra I als Nr. 117 publiziert.

9 Zu den Personennamen siehe I.Kibyra I Index s. vv.; die drei Ehreninschriften sind ebd. die Nrr. 49-51 (in Nr. 50 ergänzt).

Der Name des Mannes war wohl Sagarios mit dem häufigen Ausfall des -o- in der Endung¹⁰. Interessant ist, daß die Buße für Beschädigung oder widerrechtliche Benutzung des Grabes an die „Patrone“ gezahlt werden soll¹¹. Cl. Sagari(o)s war wohl ein Freigelassener, und vielleicht hatten ihm seine ehemaligen Besitzer, zu denen er - wie üblich - immer noch in einem Patronatsverhältnis stand, das Gelände für seine Grablege überlassen oder ein Grab für ihn angelegt, so wie es in den beiden zitierten Inschriften aus Kyzikos der Fall ist.

10 Σαγόριος z. B. in Pessinus/Galatien: J. H. M. Strubbe, *Epigraphica Anatolica* 19, 1992, 33 (im Kommentar zu Nr. 1); J. Devrèker, *Epigraphica Anatolica* 24, 1995, 76/7 Nr. 5. - Zum Ausfall des -o- in der Endung siehe Cl. Brixhe, *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère* (Nancy 21987) 49/50.

11 Die „normale“ Wiedergabe des lateinischen Wortes „patronus“ im Griechischen ist πάτρων, aber die dem Dativ Plural in unserer Inschrift zugrundeliegende Form πατρώνης ist ebenfalls nicht selten belegt; vgl. z. B. I.Kyzikos 248, 407.

Abb. 1

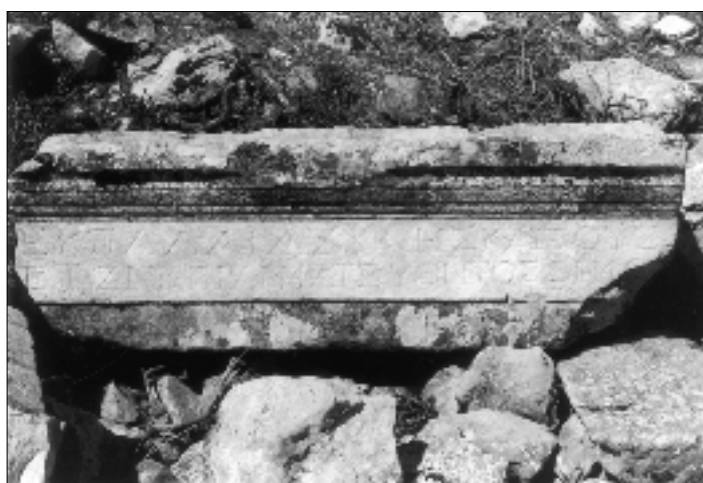

Abb. 2

Abb. 3

Abb. 4

Abb. 5

CORPUS DER DENKMÄLER MIT LYKISCHER SCHRIFT ÜBERLEGUNGEN ZUR KAMPAGNE 2003¹

M. SEYER*

Für die Arbeiten des Jahres 2003, die ursprünglich für den gesamten September anberaumt waren, stand aufgrund von Mißverständnissen mit der Generaldirektion für Bauten und Museen und die dadurch verspätete Erteilung der Arbeitsgenehmigung erst am 18.9. lediglich die Zeit vom 19.-27.9. zur Verfügung. In dieser Zeit wurde mit der Aufnahme der Monumente mit lykischen Inschriften in Xanthos begonnen².

Teilnehmer an der Kampagne waren neben dem Projektleiter, Herrn Prof. Dr. J. Borchhardt, und dem Autor als Archäologin Frau L. Zabrana, als Graphiker und Bauzeichner Herr F. Fichtinger, Herr Dipl.Ing. K. Schulz und Frau C. Spieß, als Sprachwissenschaftler Herr Prof. Dr. H. Eichner sowie als Fotografin Frau R. Hügli, denen an dieser Stelle herzlich gedankt sei. Ebenso gilt der Dank Herrn A. Dervişağaoğlu vom Museum Fethiye für das Entgegenkommen und die Hilfe, die er dem Projekt während der Kampagne als Regierungsvertreter entgegenbrachte.

Wie bereits an anderer Stelle erwähnt³, verfolgt das Projekt eine Neuaufnahme aller Monumente, die über eine lykische Inschrift verfügen. Diese Denkmäler, bei denen es sich in der Mehrzahl um Grabbauten, um freistehende Grabhäuser und -pfeiler, um Felsgräber oder Sarkophage, daneben aber auch um Inschriftensteine, Werke aus dem Bereich der Kleinkunst sowie Keramikfragmente handelt, sollen unter gleichwertiger Berücksichtigung der archäologischen, baugeschichtlichen, historischen, epigraphischen und sprachwissenschaftlichen Aspekte in einem umfassenden Corpus präsentiert werden.

Trotz der kurzen Zeit, die 2003 für die Arbeit zur Verfügung stand, konnten sieben Grabmäler komplett dokumentiert werden: Die Felsgräber des *Mede* (TL 37), des *Ijetruçle* (TL38), des *Memruwi* (TL 39), des *[H]u[ra]e* (TL 47), des *Padrāma* (TL 48 + 49), der Sarkophag des *Ahqqadi* (TL 36) sowie der sog. Theaterpfeiler (TL 50). Mit der Aufnahme des Hyposorions vom Sarkophag des *Merehi* wurde begonnen. Die Dokumentation erfolgte nach der bereits in den vergangenen Kampagnen angewandten Methode: Es wurden von allen Gräbern Fassade, Grundriß, Längs- und Querschnitt und – soweit vorhanden – der Vorplatz im Maßstab 1:20 gezeichnet; die Denkmäler

* Dr. M. SEYER, c/o Institut für Klassische Archäologie, Franz Klein Gasse 1, A-1190 Wien/ÖSTERREICH

1 Für die Genehmigung des „Likçe yazıtlı anıtların projesi“ (TL-Projekt) gilt der Dank der Generaldirektion für Bauten und Museen im Kulturministerium in Ankara; für die großzügige Finanzierung sind wir dem Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung zu großem Dank verpflichtet.

2 An dieser Stelle möchte ich dem Leiter der dortigen Ausgrabungen, Herrn Prof. Dr. J. des Courtils, meinen herzlichsten Dank für die freundliche und unkomplizierte Erlaubnis für die Forschungen in den Nekropolen der Stadt aussprechen.

3 J. Borchhardt – H. Eichner – M. Pesditschek – P. Ruggendorfer, Archäologisch-sprachwissenschaftliches Corpus der Denkmäler mit lykischer Schrift, *AnzWien* 134, 2, 1997-99, 11ff; M. Seyer, Archäologisch-sprachwissenschaftliches Corpus der Denkmäler mit lykischer Schrift, in: *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (2003, im Druck).

wurden deskriptiv und fotografisch erfaßt, darüber hinaus wurden die lykischen Inschriften abgeklatscht und gezeichnet.

Bereits während der bautechnischen und epigraphischen Dokumentation der einzelnen Grabmäler während der Kampagne konnten wichtige neue Einsichten über die Architektur, Besonderheiten der Bestattung und möglicherweise zu einer genaueren Datierung mancher Bauten gewonnen werden, wovon hier einige Überlegungen vorgestellt werden sollen. Da die komplette Aufnahme der Denkmäler noch nicht abgeschlossen ist, wird allerdings ausdrücklich auf den provisorischen Charakter der Ausführungen verwiesen.

Am Südabhang der lykischen Akropolis befindet sich das Grabmal des *Memruwi* mit der Inschrift TL 39, dessen Fassade als einziges Felsgrab in Xanthos nicht als lykisches Hausgrab, sondern in der Form eines ionischen Tempels gestaltet ist⁴ (Abb. 1, 2). Nun sind unseren Vermutungen zufolge Felsgräber mit griechischen Elementen, wie beispielsweise Tempelfassaden in dorischer oder ionischer Ordnung, oder lykisch-griechischen Bilinguen, als Zeichen einer allmählichen Gräzisierung Lykiens zu werten und deuten demzufolge auf eine relativ späte Datierung zumindest in die zweite Hälfte des 4. Jhs. v. Chr.⁵ Diese Hypothese könnte am Grab des *Memruwi* Unterstützung erfahren, da die Paläographie der Inschrift (Abb. 3) – einer ersten Lesung durch H. Eichner zufolge – eine späte Erbauungszeit der Anlage nahelegt.

Die Grabkammer enthält insgesamt sechs Nischen, die zur Aufnahme der einzelnen Bestattungen in diesem Familiengrab dienen. Es sind jeweils zwei übereinander in die beiden Seitenwände bzw. die Rückwand geschlagen, wobei die untere der rechten Seitenwand allerdings nicht vollendet ist. An den beiden Nischen auf der linken Seite ist jeweils eine Kline im Relief angegeben, von denen die obere mit kunstvoll geschwungenen Beinen und Dekor versehen ist, während die untere hingegen eine einfache Liegestatt darstellt (Abb. 4). Diese Klinen sind als bewußte Hervorhebung der Bänke zu verstehen, da die übrigen Liegen in der Kammer unverziert sind. Die Betonung der linken Grabseite, die in derselben Form beispielsweise auch am Grab des *Ermānuha* (TL86) in der Meernekropole von Myra⁶ zu beobachten ist, bestätigt unsere Vermutung, daß dieser Bereich jeweils dem Grabinhaber und den übrigen Männern der Familie vorbehalten war, wohingegen die Frauen allem Anschein nach stets auf den Klinen im rechten Teil der Grabkammer bestattet waren⁷. Die unterschiedliche Ausarbeitung der im Relief angegebenen Bänke unterstützt darüber hinaus die Theorie, daß im Falle zweier übereinanderliegender Bestattungsflächen die obere die privilegierte war, während die untere entweder zur Beisetzung eines in der Hierarchie weniger bedeutenden Familienmitglieds, oder aber zur Deponierung von Grabbeigaben diente.

In der Nekropole am Nordhang der Akropolis befindet sich das Grabmal des *Padrāma*⁸ (Abb. 5, 6), das aus mehreren Gründen bedeutsam ist. Die Fassade ist in der Form des klassischen Typs eines Hausgrabes gearbeitet, wobei die üblicherweise aus einer Lage von Rundhölzern und zwei oder drei faszienartigen Leisten bestehende Dachkonstruktion heute verloren ist. Wie zwei T-förmige Klammerlöcher nahelegen (Abb. 7), war diese nicht wie üblich aus demselben Felsen geschlagen, sondern in

4 P. Demargne, *Les piliers funéraires. Fouilles de Xanthos I* (1958) 122ff. Abb. 24-26. Taf. LVII-LIX, wo das Grabmal mit der Nummer Rbis versehen ist.

5 Dieses Phänomen betrifft allerdings nur Felsgräber, da freistehende Tempelgräber lykischer Dynasten bereits spätestens seit der ersten Hälfte 4. Jh. auftreten, wie beispielsweise das Nereidenmonument oder das Heroon von Limyra vor Augen führen.

6 J. Borchhardt, Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit, *IstForsch* 30 (1975) Abb. 25 Taf. 62 B.

7 Zur geschlechtsspezifischen Aufteilung der Bestattungen in lykischen Felsgräbern s. F. Blakolmer, Die Grabung in der Nekropole V von Limyra, in: J. Borchhardt – G. Dobesch (Hrsg.), Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums II, *ETAM* 18 (1993) 149 ff.; ders., Die Nekropole V von Zēmuri - Limyra. Neue Grabungsergebnisse, in: H. Işkan - F. Kolb (Hrsg.), *Grabtypen und Totenkult im südwestlichen Kleinasien. Internationales Kolloquium in Antalya*, 4.-8. Oktober 1999 (im Druck) mit der Anführung weiterer Literatur in den Anmerkungen.

8 P. Demargne, *Tombes-maisons, tombes rupestres et sarcophages, Fouilles de Xanthos V* (1974) 41f. Taf. XIX-XX. 16, 1. 3-5. Das Grabmal trägt dort die Nummer R 17.

Form eines gewaltigen Monolithen getrennt gefertigt, nachträglich eingesetzt und durch Klammern mit dem anstehenden Felsen verbunden. Dieses Phänomen läßt sich gerade in Xanthos an mehreren Felsgräbern beobachten, da sich hier im Gegensatz zu vielen anderen Nekropolen in Lykien keine höheren Felswände finden, aus denen sich komplette Grabfassaden schlagen ließen; daher mußten die Gräber des öfteren aus mehreren Bauteilen zusammengesetzt werden.

Eine weitere Besonderheit des Grabmals stellt der Umstand dar, daß es mit TL 48 a und b sowie TL 49 nicht nur eine, sondern sogar drei lykische Inschriften aufweist⁹ (Abb. 8). TL 48 a besagt, daß *Padrāma* das Grab für sich, seine Cousins und seine Neffen errichten ließ. Einer Neuinterpretation von TL 48 b durch H. Eichner zufolge wurde es verkauft, wobei die Gründe dafür unbekannt sind; möglicherweise wollte *Padrāma* ein anderes Grabmal für sich errichten. Als er – vielleicht unerwartet – starb, kaufte sein Sohn es für die Bestattung des Vaters zurück und vermerkte dies in einem Nachtrag zu TL 48 in den Zeilen 4-7. Die Paläographie legt jedenfalls nahe, daß die Inschriften von verschiedener Hand stammen¹⁰, so finden sich in der oberen in mehreren Buchstaben wie beispielsweise im „p“ und im „a“ ältere Formen. Demzufolge ist zu vermuten, daß TL 48 a und die im Inneren des Grabes angebrachte Inschrift TL 49 zur selben Zeit entstanden sind, TL 48 b hingegen später hinzugefügt wurde.

Die Grabkammer scheint auf den ersten Blick keine besonderen Merkmale aufzuweisen. Sie verfügt über drei Klinien, die hier allerdings nicht üblich in einer umlaufenden Bank angelegt, sondern voneinander abgetrennt sind (Abb. 9, 10). Die besondere Betonung der hinteren Kline läßt sich am höheren Niveau sowie an der Tatsache, daß sie als *loculus* gestaltet ist, erkennen. Darüber hinaus ist direkt über diesem *loculus* die Inschrift TL 49 angebracht, die besagt, daß diese Bank für den Grabherrn reserviert war.

Bei einer genauen Betrachtung fallen jedoch drei rechteckige Vertiefungen auf, die in die Leiste an der vorderen Kante der Kline geschlagen sind, und genau mit diesen korrespondierend befinden sich in der Decke der Nische drei weitere Löcher. Ihre Form und Position lassen darauf schließen, daß es sich um Zapfenlöcher handelt, die wohl zur Befestigung von zwei massiven Steinplatten dienten, mit denen die Nische verschlossen wurde¹¹ (Abb. 11). Der Grabherr wollte allem Anschein nach also von den übrigen hier Bestatteten separiert werden. Ein derartiger Befund ist bei lykischen Felsgräbern äußerst ungewöhnlich und scheint auf den ersten Blick auch keinen Sinn zu ergeben. Diese Eigentümlichkeit jedoch unter Umständen durch das Epigramm in der Grabkammer eine Erklärung finden. *Padrāma* ist durch die Anführung seines Titels *kumaza* als Priester ausgewiesen, da die Übersetzung dieses Titels seit der Entzifferung der Trilingue aus dem Letoon¹² gesichert ist, in welcher der Begriff aus dem entsprechenden Terminus des griechischen Textes (τερύς) abgelesen werden kann. Wie aus der Inschrift TL 49 hervorgeht, wollte *Padrāma* auf seiner Kline allein und völlig ungestört ruhen, da er eine Hinzubestattung anderer Personen unter Strafandrohung verbieten ließ und damit seinem Exklusivitätsrecht Ausdruck verlieh. Eine bauliche Abtrennung der Kline sollte darüber hinaus wohl eine Separierung von den „profanen“ Familienmitgliedern bewirken.

Eine auffallende Parallele zu dieser Situation findet sich am Felsgrab des *Masaki* und seiner Frau *Xuwata*¹³ im östlichen Bereich der Nekropole P II von Limyra. Das Monument ist mit der lykischen Inschrift TL 134¹⁴ auf dem oberen Querbalken der Ha-

9 E. Kalinka, *Tituli Lyciae lingua Lycia conscripti*, TAM 1 (1901) 51 TL 48, 49; E. Laroche in: Demargne a. O. 132ff.

10 Dieser Umstand fiel bereits Kalinka auf: Kalinka a. O. 51 TL 48.

11 Da die unteren Ausnehmungen teilweise ausgebrochen sind, liegt der Schluß nahe, daß diese vermutete Plattenkonstruktion im Zuge der Plünderung von den Grabräubern gewaltsam entfernt wurde

12 E. Laroche, *La stèle trilingue du Letoon, Fouilles de Xanthos VI* (1979) 49ff.

13 J. Borchhardt – G. Neumann – K.S. Schulz, *Die Grabstiftung der Xuwata in der Nekropole II von Limyra*, ÖJh 56, 1985 Beibl., 49-106 (bes. 88ff.) Abb. 22.

14 Kalinka a. O. 87 TL 134.

uptkonstruktion und dem griechischen Zusatz „ΜΑΣΑ und ΚΟΑΤΑ“¹⁵, bei dem es sich wohl um die gräzisierte Form der beiden Namen handelt, direkt über der Türöffnung versehen (Abb. 12, 13). Die Fassade dieses schlichten Grabmals kann ebenfalls als völlig kanonisch bezeichnet werden, und auch die Grabkammer (Abb. 14) scheint auf den ersten Blick bis auf die Tatsache, daß die rechte hintere Ecke aufgrund einer schadhafte Stelle im Fels nicht ausgearbeitet ist, keine Besonderheiten zu enthalten. Sie verfügt über eine an drei Seiten umlaufende Bank, woraus in Analogie zu den Befunden an anderen Gräbern geschlossen werden kann, daß *Masasi* auf der linken, *Xuwata* hingegen auf der rechten Seite bestattet war¹⁶. Bei einer genaueren Betrachtung fallen jedoch auch hier Einarbeitungen in der linken Kline ins Auge, die rein aus dem archäologischen Befund nicht sofort sinnvoll erscheinen. Unweit der Türöffnung befindet sich ein T-förmiges Klammerloch von max. 10x11 cm. und 4 cm. Tiefe, während an der Ecke, an der die Kline mit der Bank an der Rückwand zusammentrifft, eine weitere, rechteckige Ausnehmung von 11x5x8 cm. zu erkennen ist. Diese beiden Vorrichtungen sind als Teile einer zusammengehörigen Konstruktion zu interpretieren, die zur Fixierung einer Steinplatte diente (Abb. 15). Wie im Grab des *Padrāma* sollte auch hier allem Anschein nach eine Separierung dieser Kline vom übrigen Grabraum bewirkt werden.

Eine enge Parallele zum Grab des *Padrāma* liegt allerdings nicht nur im architektonischen, sondern auch im epigraphischen Befund vor, da wohl auch *Masasi* eine enge Beziehung zur Religion aufwies. Im Gegensatz zur Situation in Xanthos, wo die Stellung des Grabinhabers durch die Erwähnung seines Titels *kumaza* gesichert ist, läßt sich der Status des *Masasi* allerdings nur aus der Übersetzung seines Namens „der des Gottes“¹⁷ erahnen; aus diesem Namen kann man schließen, daß er ebenfalls ein Priester war. Die Inschrift TL 134 gibt darüber Auskunft, daß auch die Kline des Grabherrn für ihn allein reserviert war, da er – wie auch *Padrāma* in Xanthos – seine exklusive Bestattung hier verfügte.

Eine Überprüfung der weiteren lykischen Inschriften nach möglichen Erwähnungen von Priestertiteln in sepulkralem Kontext ergab ein Vorkommen des Titels *kumaza* an zwei weiteren Gräbern: In der von J. Zahle im Jahr 1974 entdeckten Inschrift N 322 eines Felsgrabes in Pinara wird der Inhaber, dessen Name leider nur sehr fragmentarisch erhalten ist, als *kumaza* des Gottes *Qeli* bezeichnet¹⁸, während die Inschrift TL 111 eines Grabes in Nekropole II in Limyra einen Mann namens *Erzesinube* als *kumaza* des Gottes *[Tr]zzuba* betitelt¹⁹.

Für die Hypothese, daß Männer mit einem religiösen Amt in lykischen Nekropolen von den übrigen im Grab Bestatteten durch bauliche Maßnahmen räumlich abgetrennt waren, kann eine Überprüfung dieser beiden Anlagen von archäologischer Seite allein ohne umfangreiche Reinigungsarbeiten bzw. Grabungen nicht bestätigt werden, da die Anlage in Pinara fast vollständig verschüttet, und auch die Grabkammer in Limyra soweit verunklärt ist, daß darin keine Klinen oder signifikante architektonische Details erkannt werden können.

Durch die Verfügung der Inschrift des Grabes in Pinara ist dieses ebenfalls als Familiengrab ausgewiesen, das neben dem Grabherrn auch für seine Gemahlin (im Lykischen: *ladi ehbi*) und den Kindern (*tideime*) als Begräbnisstätte dienen sollte. Die Vermutung, daß der Priester des Gottes *Qeli* genauso wie *Masasi* und *Padrāma* von

15 M. Wörrle, Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens IV. Drei griechische Inschriften aus Limyra, *Chiron* 21, 1991, 221.

16 s. oben Anm. 7. – Am Grabmal des *Masasi* könnte darüber hinaus auch die Anbringung der griechischen Namensinschriften *ΜΑΣΑ* auf der linken und *ΚΟΑΤΑ* auf der rechten Seite einen Hinweis auf die tatsächliche Belegung enthalten.

17 Die Übersetzung erfolgt nach H. Eichner.

18 G. Neumann, Neufunde lykischer Inschriften seit 1901, *ETAM* 17 (1979) 49f. – Dieses Grabmal soll in der Kampagne 2004 des TL-Projekts einer wissenschaftlichen Aufnahme unterzogen werden.

19 Kalinka a. O. 78 TL 111.

seiner Familie durch entsprechende Vorrichtungen räumlich abgetrennt war, kann hier deshalb nur auf einem Analogieschluß zum Befund dieser beiden Gräber basieren.

Das Grabmal des *Erzesinube* in Limyra ist insofern anders zu bewerten, als es sich bei diesem aller Voraussicht nach um ein Einzelgrab handelt. Aus der Tatsache, daß in der Inschrift weder seine Gattin noch andere Verwandte als Begünstigte genannt werden, und eine Hinzubestattung anderer Personen ebenfalls unter Strafandrohung untersagt wird, läßt sich voraussetzen, daß der Priester in diesem Grabtatsächlich allein beigesetzt war. Unter Umständen war unverheiratet und hatte auch sonst keine Blutsverwandten, die er gemeinsam mit sich im selben Grab bestattet wissen wollte. Weniger wahrscheinlich, aber nicht gänzlich auszuschließen ist auch die Möglichkeit, daß *Erzesinube* das Grab exklusiv für sich beanspruchte, obwohl er Familienvater war, in diesem Fall wäre anzunehmen, daß er für das Begräbnis seiner Frau und Kinder in einer anderen Anlage Sorge trug.

Ein Postulat, daß für Priester in Lykien ein generelles Tabu für eine gemeinsame Bestattung mit „profanen“ Personen bestand, ist aufgrund der spärlichen Zeugnisse zweifellos nicht möglich. Die Hypothese, daß die Beisetzung von „heiligen“ Männern in Familiengräbern mit einer räumlichen Trennung ihrer Klinen vom übrigen Grabraum verbunden war, ist jedoch nicht unwahrscheinlich, wie die vorhandenen Befunde nahelegen. Sie wird darüber hinaus nicht zuletzt auch durch den Umstand unterstützt, daß die Hinweise auf eine derartige Praxis nicht auf eine einzige Nekropole in Lykien beschränkt sind. Mit dem Grab des *Masasi* in Limyra und jenem des *Padrāma* in Xanthos sind sie bezeugter Weise zumindest in zwei Städten zu beobachten, die sich überdies unweit der östlichen bzw. der westlichen Grenze dieser Kulturlandschaften befinden und so darauf hindeuten, daß dieser Brauch in der gesamten Region verbreitet war.

Abb. 1: Grab des *Memruwi* in Xanthos, TL 03.107.06, Foto: R. Hügli

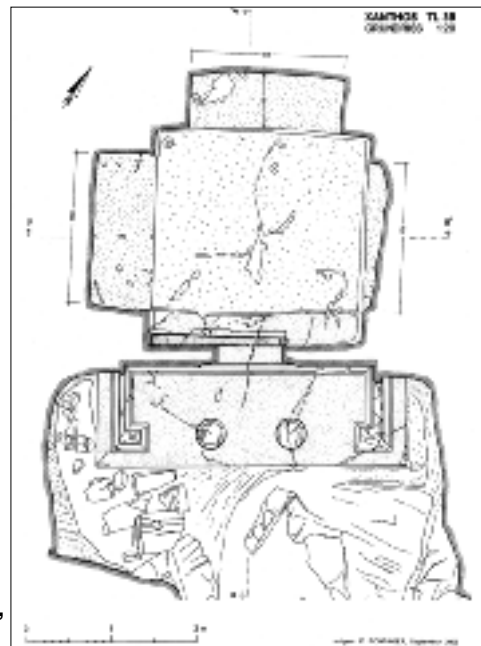

Abb. 2: Grab des *Memruwi* in Xanthos, Grundriß, F. Fichtinger 2003

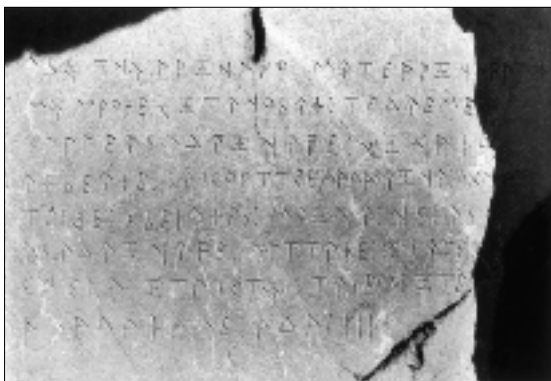

Abb. 3: Inschrift TL 39, TL 03.106.30, Foto: R. Hügli

Abb. 4: *Loculi* auf der linken Seite der Kammer, TL 03.107.26, Foto: R. Hügli

Abb. 5: Grab des *Padrāma* in Xanthos, TL 03.113.12, Foto: R. Hügli

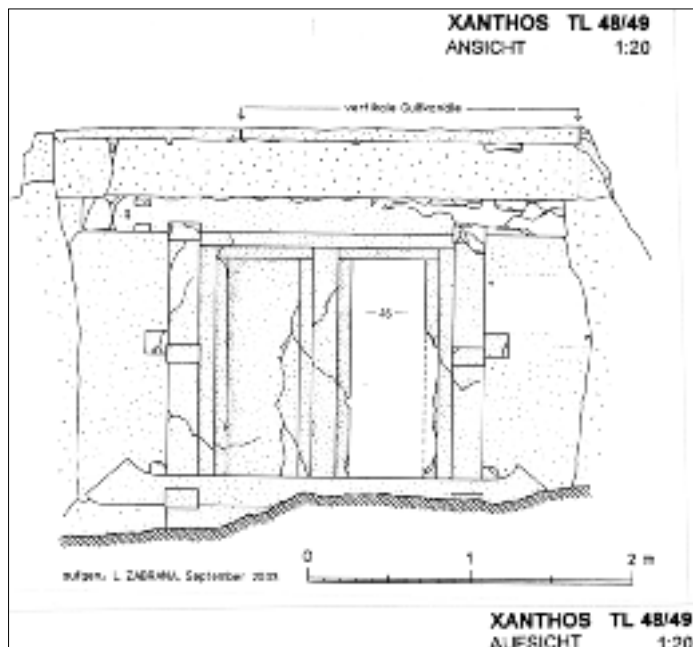

Abb. 6: Grab des *Padrāma* in Xanthos, An-sicht, L. Zabranu 2003

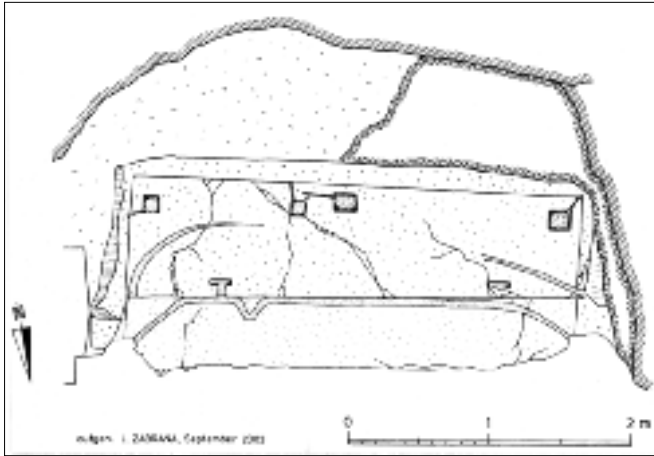

Abb. 7: Grab des *Padrāma* in Xanthos, Aufsicht, L. Zabrana 2003

Abb. 8: Inschrift TL 48, TL 03.104.23A, Foto: R. Hügli

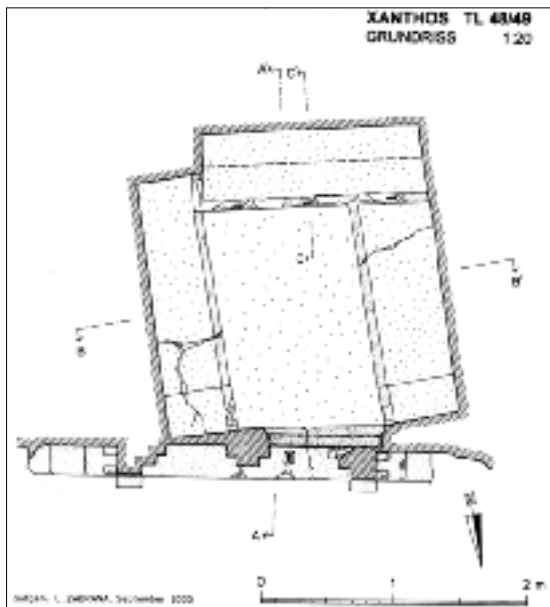

Abb. 9: Grab des *Padrāma* in Xanthos, Grabkammer, TL 03.103.16A, Foto: R. Hügli

Abb. 10: Grab des *PAdrāma* in Xanthos, Grundriß, L. Zabrana 2003

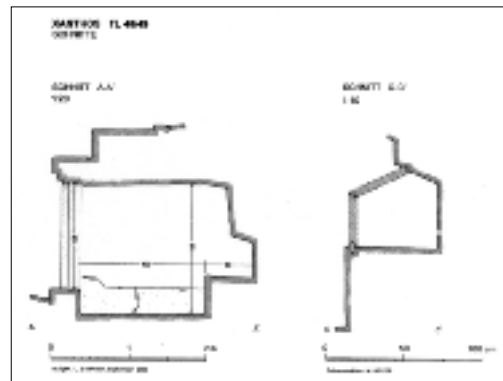

Abb. 11: Grab des *PAdrāma* in Xanthos, Längsschnitt und Detail, L. Zabrana 2003, M.

Abb. 12: Grabmal des *Masaki* in Limyra, TL 00.108.33, Foto: L. Fliesser

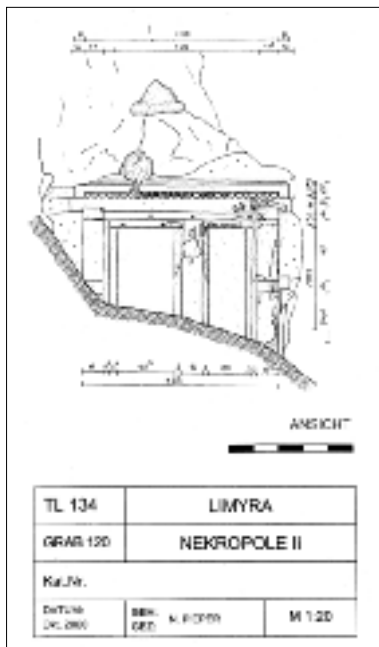

Abb. 13: Grabmal des *Masaki* in Limyra, Ansicht, N. Pieper 2000

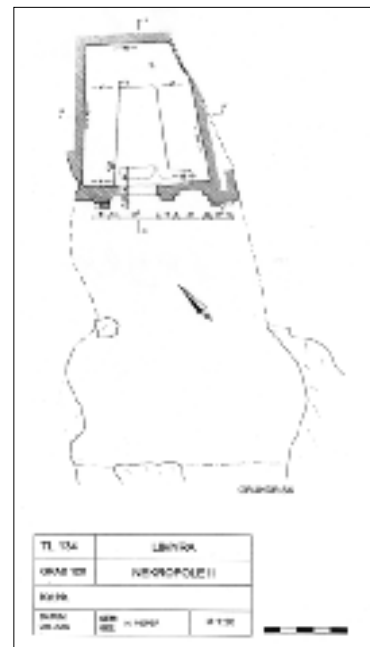

Abb. 14: Grabmal des *Masaki* in Limyra, Grundriß, N. Pieper 2000

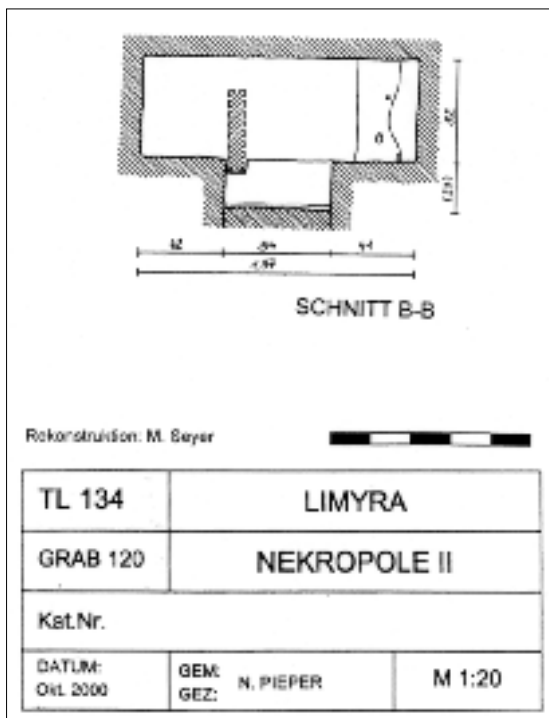

Abb. 15: Grabmal des *Masaki* in Limyra, Querschnitt mit Rekonstruktion, N. Pieper 2000, M. Seyer

FELDFORSCHUNGEN IN PHELLOS (LYKIEN) 2003

M. ZIMMERMANN*

Im Jahr 2003 konnten dank der großzügigen Arbeitsnehmung der Generaldirektion der türkischen Antikenverwaltung die Arbeiten im antiken Phellos fortgesetzt werden. Als türkische Regierungsvertreterin stand uns Asuman Arslan zur Seite, der ausdrücklich für die tatkräftige Unterstützung unserer Arbeiten gedankt sei.

Dank des hohen und zugleich kompetenten Arbeitseinsatzes des gesamten Teams¹ konnten die für die Kampagne 2003 gesteckten Ziele erreicht werden. Die Siedlungsreste des Poliszentrums von Phellos konnten aufgenommen, d.h. beschrieben, skizziert, dokumentiert und vermessen werden. Damit ist es uns in nur einer Kampagne gelungen, die Struktur der kompletten Siedlung zu erschließen und einen Siedlungsplan zu erstellen. Dabei hat sich die interdisziplinäre Zusammenarbeit von Althistorikern, Archäologen, Vermessungstechnikern, einer Keramikspezialistin, der Architekten und dem Fotografen erneut bewährt und reichen Ertrag gebracht.

Bei der archäologischen Aufnahme der Überreste von Phellos ging es entsprechend der Zielsetzung des Gesamtprojekts² neben der vollständigen Dokumentation um die Frage, ob sich in dieser typisch lykischen Bergsiedlung des Hinterlands Spezifika der Siedlungsentwicklung feststellen lassen. Wie im Fall von Tyberissos sollte der Grad äußeren Einflusses auf die indigene Architektur und das spezifische Siedlungsmuster ermittelt werden. Zu diesem Zweck war es wünschenswert, die Siedlungsgeschichte von der Entstehung der Siedlung bis in die späte Kaiserzeit in Grundzügen zu verstehen.

Für die Siedlung (Abb. 1) wurde ein das gesamte Bergland dominierender relativ schmaler Berggrücken ausgewählt, der auf seiner Nord- und Südseite dank steil abfallender Bergwände ausgezeichnet gesichert war und auf seiner Kuppe zugleich hinreichend Platz für eine Siedlungsanlage bot. Anhand von Keramik, die in Phellos sowie in einem zum Ort gehörigen Tumulus gefunden wurde, dürfte eine Siedlung spätestens im 7. Jh. v. Chr. bestanden haben. Über das Aussehen dieser ältesten Siedlung sind ohne Grabungen keine Aussagen möglich, erst für die Zeit des 6. - 4. Jh.s v. Chr. wird das Bild deutlicher.

* Prof. Dr. M. ZIMMERMANN, Abt. für Alte Geschichte, Geschwister-Scholl-Platz 1, D-80539 München/ALMANYA
e-mail: Martin.Zimmermann@lrz.uni-muenchen.de

- 1 An der Kampagne 2003 nahmen teil die Althistoriker/-innen Dr. Christof Schuler (Zürich), Dr. Werner Tietz (München), Dr. Hartmut Blum, Dr. Hilmar Klinkott, Nicola Zwingmann, Anette Grabowsky (alle Tübingen), Christine Mayer (München), Kasi Sommerey (München), die klassischen Archäologen/-innen Dr. Andreas Thomsen (München), Dr. Ulf Hailer (Tübingen), Oliver Hüllden (Tübingen), Matthias Wergin (München), Kathrin Zimmer (München), Alexandra Achilles (Frankfurt/Main), Zeynep Yilmaz (Frankfurt/Main), die Architekten/-innen Prof. M. Klinkott (Karlsruhe), Ulrike Rentschler (Karlsruhe), Verena Stappmans (Karlsruhe), Pauline Ringsted (Kopenhagen), Caitlin Madden (Kopenhagen) und als Geodäten/-innen von der FH Karlsruhe Dr. Andreas Rieger, Daniela Koch, Isabel Honikel. Die fotografische Dokumentation leitete Th. Zimmermann (Flensburg).
- 2 Zur Zielsetzung des Projekts, das im Rahmen des Schwerpunktprogrammes der DFG „Formen und Wege der Akkulturation im östlichen Mittelmeer und Schwarzmeergebiet“ siehe M. Zimmermann, *Ist. Mitt* 2003 (im Druck). Zur älteren Forschung siehe M. Zimmermann, *Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens*, Bonn 1992, 186-198.

Der Bergrücken war in dieser Zeit durch recht imposante Festungsmauern gesichert, die von z.T. sehr beachtlicher Qualität sind und das für Lykien typische Bild des Nebeneinanders unterschiedlicher Mauertypen aufweisen. Neben sehr exakt gearbeitetem Polygonalmauerwerk stehen Abschnitte mit einer fast kyklopisch anmutenden Mauertechnik sowie pseudoisodome Partien hervorragender Qualität. Die Befestigungen sicherten einen relativ schmalen Grat und umschlossen vermutlich den Siedlungshügel in seiner gesamten Länge. Im Zentrum der Befestigung befand sich eine Burganlage, über deren exaktes Aussehen aber wegen starker Umbauten von hellenistischer bis in byzantinische Zeit keine näheren Angaben mehr gemacht werden können.

Mit Befestigungs-, Siedlungsmauer und zentraler Burg unterscheidet sich Phellos nicht grundsätzlich von anderen lykischen Siedlungen der klassischen Zeit. Der Ort besitzt jedoch die bedeutendste Burganlage in der Region zwischen Xanthostal und Myra. Die an topographischer Lage und Fortifikation ablesbare hohe Bedeutung von Phellos in der lykischen Siedlungshierarchie der archaisch-klassischen Zeit erhält mit Blick auf die Qualität der Nekropolen zusätzlich Kontur. Von den rund 130 Gräbern gehört die Hälfte in diese Zeit, wobei insbesondere die ungewöhnliche Qualität vieler Grabbauten auffällt. Den Anfang machen die monumentalen Grabpfeiler der archaischen Zeit, die östlich und südöstlich der zentralen Burg aufgestellt waren. Der eindeutige Höhepunkt der Grabarchitektur liegt aber im späten 5. und vor allem im 4. Jh. v. Chr. Zu diesem Zeitpunkt dominieren die Grabanlagen eindeutig das Stadtbild, wie sich unschwer an der Verteilung der Monumente erläutern läßt.

Nähert man sich von Osten der Stadt passiert man zunächst zwei Ostnekropolen, bevor man durch ein monumentales Tor die Stadt betritt. Vom Tor aus wird man über einen nach Westen laufenden Hauptweg auf eine große Platzanlage unmittelbar unterhalb der Burg geführt, bei der es sich um die Agora der Siedlung handeln dürfte. Der sorgfältig angelegte, in Stufen aus dem Fels geschlagene Weg führt vorbei an größeren Wohnbauten, die vor allem den nach Süden abfallenden Hang einnehmen. Auf seiner Nordseite und an seinem Endpunkt haben sich die Überreste monumentaler Grabanlagen erhalten. Hierzu gehört der archaische Grabpfeiler auf der Agora sowie Grabhäuser unterschiedlicher Bauart, in denen im späten 5. Jh. und frühen 4. Jh. v. Chr. die führenden Familien der Stadt bestattet wurden. Eigens für diese Monumente angelegte aufwendige Terrassierungen und Hinweise auf Reliefverzierungen dokumentieren die politisch-soziale Stellung ihrer Auftraggeber. Diese legten Wert darauf, daß ihre Familien auf dem bedeutendsten öffentlichen Platzanlage mit repräsentativen Grabanlagen neben dem Grab der Dynastenfamilie vertreten waren. Auf diese Weise entstand im Osten der Burg auf der Agora sowie entlang der Hauptstraße ein Ensemble klassischer Grabhäuser, das mit Blick auf die hohe Zahl und die Qualität der Steinmetzarbeiten Parallelen allenfalls in Xanthos hat.

Diese Mischung aus öffentlicher Platzanlage, Wohnbauten und freistehenden Grabmonumenten findet sich beinahe spiegelbildlich auch im Westen der zentralen Burg. Auch hier wurden von uns bisher unbekannte, freistehende Grabhäuser entdeckt, die in mehr oder weniger regelmäßigen Abständen deutliche bauliche Markierungen einzelner aristokratischer Familien innerhalb der Siedlung bildeten. Den eindrucksvollen topographischen Schlußpunkt bildet hier das in der Nähe des Westtores gelegene große Heroon, das bereits die Reisenden des 19. Jh.s bemerkt haben und das nun nach seiner 2003 erfolgten Freiholzung zu den imposanten Befunden der Siedlung gehört (Abb. 2). Die architektonische Aufnahme der Anlage und seiner Einzelmonumente hat ergeben, daß hier Handwerker der Spitzenklasse tätig gewesen sein müssen. Diese aus drei Grabhäusern, einem Stierrelief (Abb. 3) sowie einem durch Felsarbeiten abgegrenzten Grabbezirk bestehende Anlage dürfte Grabanlage der Dynasten im frühen 4. Jh. v. Chr. gewesen sein. Die Familie beschloß demnach, mit der Kontinuität einer Bestattung auf der lykischen Agora zu brechen und ein geschlossenes Grabareal mit Temenos anzulegen. Damit verliert der dynastische Grabkult zugleich seinen öffentlichen Charakter, den er im Bereich der lykischen Agora ursprüng-

lich besessen haben dürfte. Ähnlich wie im ebenfalls abgeschlossenen Heroon von Trysa dürften zumindest Mitglieder der Führungsschicht an den ansonsten exklusiven Toten- und Kultfeiern beteiligt gewesen sein.

Schlägt man zu den Grabhäusern, Grabhaussakrophagen und Pfeilern die übrigen Felsfassadengräber und z.T. reliefverzierten Sarkophage (Abb. 4) der klassischen Zeit hinzu, dann steht die herausragende Bedeutung der Siedlung in dieser Zeit außer Frage. Zu diesem archäologischen Befund paßt die klassische Münzprägung des Ortes. Verschiedene Dynastien, die in den innerlykischen Auseinandersetzungen des späten 5. und frühen 4. Jh.s eine prominente Rolle einnehmen, haben in Phellos geprägt. Zu ihnen gehören neben Mitgliedern der Dynastie von Xanthos auch der ostlykische *basileus* Perikle. Auf der Kampagne 2003 entdeckte Militärforts der klassischen Zeit, die zur Sicherung des Hauptorts insbesondere in den westlich von Phellos gelegenen Bergen errichtet wurden, gehören vielleicht in diese Zeit innerer Unruhen in Lykien. Sie sind ebenfalls Zeugnis der exponierten Rolle der Siedlung in der Hierarchie der Dynastienburgen. Die herausragende Bedeutung des Orts zu dieser Zeit dürfte freilich weiter zurückreichen, anders ist die Erwähnung des lykischen Ortes *wehnti* unter seinem griechischen Namen Phellos bei Hekataios kaum zu erklären. Mit Blick auf die Akkulturationsproblematik ist von Interesse, daß der von Hekataios gewählte Ortsname um 500 v. Chr. auch auf in Phellos geprägten Stateren begegnet, um in der nächsten Generation jedoch wieder durch den alten lykischen Namen ersetzt zu werden.

Wie auch in anderen Orten Lykiens hat der Kontakt mit den Griechen eine Konzentration auf Elemente indigener Kultur zur Folge gehabt. Festungsanlagen, klassische Felsbauten und die Grabarchitektur in Phellos sind genuin lykisch. Bis in das 4. Jh. v. Chr. lassen sich in der Grabarchitektur keine Elemente griechischer Architektur nachweisen. Phellos unterscheidet sich damit deutlich von seinem Hafen, dessen Felsgräber zum gleichen Zeitpunkt beispielsweise ionische Bauformen unterschiedlicher Art abbilden. In der Bergsiedlung zeigt man sich diesen Einflüssen gegenüber resistent. Vielleicht gehört die politische Emanzipation des Hafens nicht zufällig in diese Zeit einer kulturellen Diversifizierung. Jedenfalls begegnet erstmals in der Bilingue eines Felsgrabes des 4. Jh.s v. Chr. der Name Antiphellos als Ethnikon (TL 56) und dokumentiert die politische Abspaltung der Siedlung, die der Ps.-Scylax (100) noch als Hafen (*limen*) von Phellos kennt.

Phellos selbst dehnt in der folgenden hellenistischen Zeit das Siedlungsareal aus, was vor allem am Ausbau der Befestigungsmauern beobachten läßt. Eine kleine Kuppe im Osten wird mit einer neuen, mit Türmen versehenen Mauer ausgestattet, mit deren Hilfe die Ostsiedlung besser geschützt werden kann. Im Südosten wird vor die ältere Siedlungsmauer eine neu hellenistische Befestigung gebaut, mit der die Fortifikation näher an den steilen Südhang gerückt und zugleich Raum für Terrassenbauten *intra muros* geschaffen wird. Ähnliches ist im weiteren Verlauf der Südbefestigung zu vermuten, denn südlich der Burg entsteht spätestens jetzt eine repräsentative Wohnbebauung, die bis zur Befestigung reicht. Differenzierte Hausgrundrisse sowie die Qualität der Mauern legen es nahe, das Areal als Wohnviertel der Aristokratie zu deuten, zumal sich außerhalb der Mauern nur bescheidene Felshäuser, assoziiert mit einfachen Felsgräbern erhalten haben.

Zwischen diesen Wohnbauten und der Burg existierte offenbar ein Bereich öffentlicher Bauten, der entlang der in Ost-West-Richtung verlaufenden Hauptstraße des Ortes entstanden ist. Klar rekonstruierbar ist eine Stoa: Ihre Rückwand bestand aus einer sorgfältig gesetzten Polygonalmauer, die entweder ursprünglich als Schaumauer das Burgareal nach Süden begrenzte oder gemeinsam mit der Stoa errichtet wurde. Dieser Mauer vorgelagert ist eine Reihe von leicht kannelierten Säulen, während den Abschluß dieser Wandelhalle sorgfältig gesetzte Quader bilden, die als Stufe zum Straßenniveau hinabgeführt haben dürften. Die Kombination von repräsentativen Wohnbauten, einem öffentlichen Raum, abgeschlossen durch eine Stoa und der Neuerrichtung der Burgmauern im Stil der Zeit lassen sich auch andernorts beobachten.

Die Wohnhäuser wie die Reste öffentlicher Bauten wirken jedoch im Vergleich mit anderen Kleinorten Lykiens bescheiden, da sich nirgends Spuren von architektonischem Schmuck finden ließen. Sorgfältig gearbeitete Quader, die in einer Reihe von byzantinischen Gebäuden als Spolien wiederverwendet wurden, deuten zwar darauf hin, daß es Bauten höherer Qualität gegeben haben dürfte, die dem erheblichen Umbau der Siedlung in byzantinischer Zeit zum Opfer gefallen sind. Aber die relativ bescheidene Zahl von Bauelementen mit Schmuck und das Fehlen von Gebäuderesten nennenswerten Umfangs bleiben im Vergleich mit anderen Orten der Region signifikant.

Als wichtigstes Bauwerk der hellenistischen Zeit dürfte ein kleines Theater anzusehen sein, das 2003 von uns neu entdeckt wurde. Auf die Spur des Theaters brachte uns seine hellenistische Bauinschrift, die auf der Agora entdeckt wurde und die Stiftung des Gebäudes an den Demos von Phellos sowie Dionysos überliefert. Mit viel Scharfsinn der Archäologen wurde schließlich das an die Ostwand der Burg gebaute Theater entdeckt. Mit handwerklichem Geschick gelang es in der traurigen Trümmerwüste des byzantinischen Mauerversturzes, in der keine einzige Sitzstufe in situ gefunden werden konnte, die Breite des Theaters mit 27,20 m. und die Höhe der Ränge mit 5,25 m. mit ca. 12 Stufenreihen zu rekonstruieren.

Doch wichtiger als das genaue Aussehen der Cavea ist der für das Theater gewählte Bauplatz. Die in Phellos gewählte, auf griechische Vorbilder zurückgehende Kombination von Theater und Agora hatte sich zwar in der Region schon im 5. Jh. v. Chr. etabliert. Aber im Siedlungsbild von Phellos hat diese Anlage einen besonderen Charakter. Mit dem Theater wird in hellenistischer Zeit der beschriebene Hauptweg durch die Grabmonumente des Ostviertels architektonisch abgeschlossen und zugleich im urbanistischen Kontext akzentuiert. Aus umgekehrtem Blickwinkel hatte der Theaterbesucher die imposanten Monumente der klassischen Zeit, die ein mögliches Bühnengebäude aus Holz sicherlich überragt haben dürften, vor Augen. Die Anlage hat vielleicht nicht zufällig ihre nächste Parallele in der kombinierten hellenistischen Anlage von Theater, Agora und Grabmonumenten in Xanthos. Wie in Xanthos hat man auch in Phellos in den folgenden vier Jahrhunderten die Monumente der klassischen Zeit erhalten und im Stadtbild gepflegt.

Mit dem Erhalt der Gräber sowie der klassischen Festungsbauten geht das Fehlen jeglicher weiterer öffentlicher Großbauten in hellenistisch-römischer Zeit einher. Eindrucksvoll sind allein zwei Bauvorhaben. Dabei handelt es sich zum einen um die Anlage einer großen Zisterne in römischer Zeit, mit der die Wasserversorgung des Ortes gesichert wurde. Bei dem zweiten erwähnenswerten Bauvorhaben handelt es sich um den Bau einer römischen Überlandstraße, die von Westen kommend Phellos auf der Nordseite unmittelbar unterhalb der Befestigungsmauer passierte. Die Straße ist vermutlich kurz nach Gründung der römischen Provinz auf Initiative der Römer mit hohem Aufwand an den steilen Hängen in den Fels geschlagen und im Umland mit Terrassierungsmauern sowie Schotteraufschüttungen durch das unwegsame Gelände geführt worden.

Die Wasserversorgung und die Einbindung des Ortes in den Straßenbauboom der claudischen Zeit sind die einzigen Hinweise auf Investitionen in einen urbanen Ausbau des Ortes. Hierzu paßt die geringe Zahl kaiserzeitlicher Sarkophage: Sie machen von den 130 Gräbern gerade einmal zehn Prozent aus. Dies sagt freilich nichts über die Bevölkerungszahlen aus, die konstant geblieben sein dürften, denn für Bestattungen werden weiterhin auch die klassischen Gräber genutzt. Etwas überspitzt könnte man sagen, daß das Leben in einem Museum der Frühgeschichte der Stadt seine Fortsetzung in der Bestattung in ebenso alten Gräbern findet.

Eine dramatische Veränderung der beschriebenen Siedlungsstruktur läßt sich schließlich in byzantinischer Zeit konstatieren. Die militärischen Bedrohungen dieser Zeit führen zur hektischen Zerstörung der klassischen Grabmonumente, deren Bauglieder z.T. in die neu entstehenden Befestigungen integriert werden. Die neuen Befes-

tigungsmauern lassen nun eine Konzentration auf das Stadtgebiet westlich der Ostmauer der zentralen Burg erkennen. Der gesamte Ostteil der Siedlung mit Gräbern, Agora und Theater wird von der Fortifikation ausgenommen, die hier vorhandenen Bauten weitgehend zerstört und in die Befestigung verbaut. Spuren von byzantinischen Wohnbauten fehlen daher in dem ungesicherten Bereich völlig. Die durch zwei neue Toranlagen im Süden und Osten zu betretende Wohnsiedlung konzentriert sich nun auf den Südhang und das Gebiet westlich der zentralen Burg. In der Burg selbst läßt sich kein Gebäude nachweisen, das als Wohn- oder Repräsentationsraum anzusprechen ist. Sie diente vermutlich ausschließlich als Magazin- oder Speicherburg. Zum byzantinischen Bischofssitz Phellos gehören ferner zwei kleine Kirchen, im Heroon und am Südhang gelegen, die aber passend zum architektonischen Befund der hellenistischen Zeit und der Kaiserzeit keinerlei datierbaren Bauschmuck aufweisen.

Der hier nur grob skizzierte archäologische Befund der Siedlungsgeschichte ist bemerkenswert und nur schwierig mit der Größe des von Phellos aus verwalteten Territoriums zu vereinbaren. Das Fehlen bedeutender Bauten und nennenswert bearbeiteter Bauglieder ist besonders auffällig, weil andere Orte der Region von erheblich bescheideneren Ausmaßen in der Regel deutlich qualitätvollere bauliche Überreste aufweisen. Daß die finanziellen Mittel der lokalen Elite in Phellos für größeres Engagement nicht ausgereicht haben könnten, ist undenkbar, denn wir finden hier dieselben agrarischen Ressourcen und wirtschaftlichen Grundlagen wie andernorts. Auf dem Gebiet finden sich eine Reihe größerer Unterzentren und – nach ersten Stichproben im Umland – eine ebenso dichte ländliche Besiedlung wie in den Nachbarpoleis. Es stellt sich daher die Frage, weshalb die Qualität des Territoriums nicht zu einer qualitätvolleren Ausstattung des Zentralorts geführt hat, wie sie für andere Orte der Region charakteristisch ist.

Eine Antwort hierauf dürfte mit einem Blick auf den Hafentort möglich sein. Schon in hellenistischer Zeit wurden hier in durch eine aufwendige Befestigungsmauer gesicherten Stadtgebiet ein Bouleuterion, eine großzügige Agora mit Läden und Säulenumgang sowie ein Theater errichtet. In der Kaiserzeit entstehen zwei Thermen, in der Spätantike zwei größere Kirchenbauten. In den Nekropolen überwiegen die Sarkophage der hellenistischen Zeit und der Kaiserzeit; die klassischen Felsgräber machen hier gerade ein Zehntel des Gesamtbestandes aus. Wir haben hier demnach eine im Vergleich mit Phellos entgegengesetzte Siedlungsentwicklung vor Augen.

Angesichts der Lage beider Orte und ihrer ursprünglich politischen wie auch wirtschaftsgeographischen Zusammengehörigkeit liegt es nahe, eine dauerhaft enge Verbindung der Orte miteinander zu vermuten. Es dürfte wahrscheinlich sein, daß ein guter Teil des Geldes, das die lokalen Eliten der Polis Phellos im agrarischen Umland erwirtschafteten, in die Ausstattung des Hafentorts investiert wurde. Dies könnte jedenfalls den bewußten Verzicht auf Bauten, die auch nur annähernd die Qualität der urbanistischen Ausstattung des Hafentorts erreichten, gut erklären. Es scheint für die Aristokratie naheliegend gewesen zu sein, nicht vorrangig den Bergort, sondern in erster Linie Antiphellos als Bühne ihrer Repräsentation zu nutzen.

Voraussetzung hierfür war einträchtiges Nebeneinander der Poleis. Die politische Emanzipation des Hafens und die Entstehung einer eigenständigen Polis zogen keine dauerhaften Konflikte nach sich. Nicht der aus anderen Regionen Kleinasien bekannte Wettstreit um urbane Standards, sondern eine pragmatische, auf beiderseitigen Nutzen ausgerichtete Nachbarschaft prägte die Geschichte der Orte. Während der Hafen als Handels- und Umschlagplatz alle Aufmerksamkeit bei der Ausstattung mit öffentlichen Bauten fand, stellte das Hinterland mit Phellos die agrarischen Produkte und das für den Schiffbau notwendige Holz, das vermutlich in den noch heute existierenden Zederwäldern im Gebiet von Phellos geschlagen wurde. Grundlage dieses Nebeneinanders waren die entsprechenden Kontakte der Führungsschichten. Ein typischer Fall hierfür dürfte zwei Männer sein, den wir auf im Jahr 2003 neu gefundenen Inschriften kennen lernen. Sie besaßen als Mitglieder der Führungsschicht nicht nur das

Bürgerrecht von Phellos, sondern auch jenes von Antiphellos. Der eine von ihnen war neben seiner Karriere im lykischen Koinon, in dem er in severischer Zeit als Kaiserpriester des Tiberius fungierte, zudem in beiden Poleis als Buleut tätig. Diese lebenslange Mitgliedschaft eines Phelliten in beiden Ratsversammlungen dürfte kein Einzelfall gewesen sein, auch wenn uns die entsprechende Dokumentation fehlt.

Für die lokalen Eliten, deren agrarischer begründeter Reichtum sich wie in anderen Poleis der Region an großzügig gebauten Turmgehöften im Umland ablesen läßt, war es jedenfalls naheliegend, sich auch in Antiphellos zu engagieren. Ergebnis dieser Zuwendungen war eine urbanistische Ausstattung, die unterschiedliche Elemente von Bautechnik und –typologie griechischer und römischer Provenienz zusammenfaßte. Antiphellos erscheint aus diesem Blickwinkel einen weit höheren Grad von Akkulturation aufzuweisen als Phellos. Dieser Umstand wurde schon von Gelehrten des 19. Jh.s beobachtet, die insbesondere in den Nekropolen von Antiphellos äußere Einflüsse aufgenommen sahen. Die österreichischen Reisenden beispielsweise konstatierten, daß sich angesichts der umfangreichen Nekropole kein anderer Ort Lykiens besser eigne, „die Umwandlung der altnationalen Sarkophagformen nach dem Geschmacke der römischen Zeit“ zu studieren³.

Phellos bleibt von diesen Entwicklungen unberührt. Das hier bewahrte Siedlungsbild der archaisch-klassischen Zeit ist ein in der Region einzigartiges Beispiel für die Persistenz indigener Elemente. Die Phelliten gestalteten das Zentrum ihrer großen Polis gewissermaßen als Museum der eigenen, lykischen Geschichte. Die Identität der Polis war ganz wesentlich dadurch definiert, daß man auf dem Berg im Hinterland nicht nur die Monumente bewahrte, sondern bei Neubauten, wie Theater und Stoa, darauf achtete, daß sie die Funktion der älteren Denkmäler unterstrichen.

3 E. Petersen – F. von Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratien*, Wien 1889, 61.

Abb. 1

Abb. 2

Abb. 3

Abb. 4

THE MONUMENTAL ITINERARY OF THE PALATINE HARBOUR OF THE BOUKOLEON

Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCAINI*

The twelfth Italian Mission for Archaeology and Restoration, the scientific branch of the Palatina-Istanbul Association, was conducted in Istanbul from the 17th August to the 3rd September 2003¹.

Starting from the initial Survey of the Great Palace of the Byzantine Emperors in Istanbul, we focused on the planning of the Monumental Itinerary of the Palatine Harbour of the Boukoleon on the Sea of Marmara as a first objective for the Urban-Historical Park of Sultanahmet (Table: 1, 2). The itinerary is intended to give a better understanding of this neglected area of the Historic Peninsula and thereby promote the revival of the entire neighbourhood.

The site comprises the sea-walls on Sahil Yolu, the road to the airport along the sea of Marmara, between Nakilbent Caddesi and Oyuncular Sokak, thus the distance between the vanished tower of Belisarios to the west and the lighthouse tower to the east. It also comprises the defence-wall running northwards from the lighthouse tower, up to the little mosque and devotional complex of Kapı Ağası Mahmut Ağa, built at the beginning of the sixteenth century on top of Byzantine ruins.

I shall begin with an historical introduction to the general site. We have already discussed elsewhere, separately, the topography of the Boukoleon area and of the devotional complex of Kapı Ağası Mahmut Ağa². But, as we shall see, these monuments are tied by a double knot.

The sea-walls and the defence-wall, respectively west and north of the lighthouse tower, mark the ninth-century core of the Middle-Byzantine Palace, the Great Palace of the Byzantine emperors: the official residence of the Roman Empire of the East after the death of Theodosios I (379-95) in 395 till the Latin conquest of Constantinop-

* Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCAINI, Corsa Italia No: 29 00198 Roma/ITALYA

1 We are grateful for their support to our Temsilci Sibel Alpaslan Harcı; to the Director of the Istanbul Archaeological Museums Dr. Halil Özek and the archaeologist Dr. Asuman Denker; to the Director of St. Sophia Museums Dr. Seracettin Şahin and to his Vice-Director Dr. Mustafa Harcı. Furthermore, we are extremely grateful to Prof. Ülkü İzmirligil and to the archaeologist Dr. Ayşe Özkan; to Bilgi 2000, in particular Ing. Erdoğan Savaşkan and Ing. Mümin Soyalan; to Prof. Dr. Kutay Özaydın and his Assistent Dr. Mehmet Bitilgen, Yıldız University Geological Department. Without their help the geological sondages would have never been possible.

2 For an introduction to the history and the archaeology of the Palace see W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul's*, Tübingen 1977, pp. 229-37; S. Eyice, *Istanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, July 1988, 3-86.

In particular on the Boukoleon see W. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, Boukoleon-Palast, pp. 225-228; R. Guiland, "Le palais du Boukoléon. L'assassinat de Nicéphore II Phokas", *ByzSl* 13 (1952), pp. 101-136 (=Études, pp. 334-67); C. Mango, *Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople*, in CH. Moss- K. Kiefer (edd.), *Byzantine East, Latin West. Art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton University 1994, pp.645-49; Idem, The Palace of the Boukoleon, *CahArch*. 45 (1997), pp.41-50. For the history of the area after the Turkish conquest and the devotional complex Kapı Ağası Mahmut Ağa see D. Kuban, *Istanbul, an urban history. Byzantium, Constantinopolis, Istanbul*. The Economic and Social History Foundation of Turkey, Istanbul 1996, 92-94, 156-160; E. Dede, *Kapı Ağası Mahmut Ağa Külliyesi ve Yakın Çevresinin Tarihsel- Fiziksel Oluşumu İçin Bir Araştırma*, Istanbul 1986.

le in 1204. By the ninth-tenth century, Byzantine supremacy at sea called for a magnificent harbour and renewed imperial apartments on the shore.

Already under Justinian I (527-65), with the annexation of the Constantinian Palace beside the Hippodrome to his villa in the quarter of Hormisdas near the sea-shore, the Great Palace began its descent to the Sea of Marmara. Some sort of connexion must have already existed, for the patriarch Paul had been shuffled quickly from the Baths of Zeuxippos and taken into exile by the sea from the Palace in 354³. But an actual landing staircase was probably built only in the first half of the sixth century. It might be identified with the pier in front of which the general Belisarios had his ship blessed by the patriarch Epiphanius when he set sail for Italy for the Gothic war in 536⁴.

The parallel walls behind the small Maritime Gate to the West of the monumental landing staircase may be the remains of an ancient staircase. In two places, the Northern piers still show the strong line of ashlar at the spring of the arches, suggesting a Justinianic date. When our researches started, a monogram of Justinian and Theodora was still visible in perfect condition in the re-employed marble pieces at the entrance of the Maritime Gate. Two years ago the monogram was found in pieces and these pieces were brought to the Archaeological Museums of Istanbul by John Freely. Every year the decay of the marble becomes worse and its restoration becomes more and more urgent. These parallel walls are now divided in two parts by the railway track of the old Orient Express. To the north, together with the western remains of the parallel walls, perpendicular to Nakilbent Caddesi, still stand the basement remains of the colonnade which figures in the famous engraving by Choiseul Gouffier, as well as the corner of the walls facing the so-called Tower of Belisarios⁵. There the Five Arches (only two are visible today in the narrow back-courtyard of Küçük Aya Sofya Spor Kulübü) supported, in my opinion, the part of the House of Hormisdas which was to be permanently incorporated in the Imperial Palace. Part of it was probably the hall of seven conches where the council of 536 was held in Hormisdas⁶. This hall, I think, later became the Chrysotriklinos, the main throne and banquet hall of the Middle Byzantine Palace.

To the south of the railway track, following the line of the sea-walls to the east, the extant landing staircase (perpendicular to the supposed Justinianic landing staircase), the three-mullioned window still visible with one column and capital in the sea-walls, and the tall lighthouse tower, sticking out from the sea-walls at the eastern extremity of the site, were part of a gigantic renewal of the sea-approach to the Palace possibly to be dated to Theophilus' reign (829-42)⁷.

I would tend to date the small colonnade hidden in the sea-walls besides the lighthouse tower to the time of Basil I (867-86) who, it is known, built a bath near the lighthouse tower. The loggia, also called the House of Justinian, which consists of a series of oblong vaults built over the open terrace on the sea beside the ninth century structures, might have been part of the renewal of the Boukoleon area of the Palace at the time of Constantine Porphyrogenitos (913-59): certainly, as Corbett already noted during the Walker Trust excavations in the forties, it does not date from the time of Justinian⁸ (Table: 3).

3 Socr. II. 16 = Soz. III. 9. Cfr. G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, (Bibl. Byz., Etudes, 7) Paris 1974, pp. 431-32.

4 Proc. *Bell. Vand.* 362: Haury, 365.

5 CH. Choiseul-Gouffier, *Voyage pictoresque de la Grèce*, t. II, 2. Paris 1822, tav. 91.

6 "*in venerabili palatio ... quod cognominatur Hormisdas .. in .. heptaconco triclinio*", *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, ed. E. Schwartz, *Concilium universale Constantinopolitanum sub Iustiniano habitum*, tomus III, vol. II, Berlin 1914, 169.4-6 (cfr. Mansi, VIII, 817-34).

7 Cfr. A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* London 1899, 185. For the Lighthouse Tower at Michael's time see Th. Cont. I. 10; III. 4; *Cer. App. ad Lib.* I: 492.18-23. Cfr. Cedr. II. 174. These were the lights announcing Arab attacks, which Michael III wanted to obscure, to go on racing (Th. Cont. IV. 35).

8 Theoph. Cont. 447. Cfr. Millingen (*Const. byz.*, 280). Cfr. G. U. S. Corbett, The building to the north of the Boukoleon harbour called the "House of Justinian", in *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, 2nd report, ed. D. Talbot-Rice, Edinburgh, 1958, 168-193.

Further east, the defence wall running northwards from the lighthouse tower would appear to have been part of the walls at the eastern extremity of the Chrysotriklinos terrace, the famous *heliakos* (open-air terrace) where most of the public imperial ceremonies took place in the ninth-tenth century. This might have been the "sun-lit walk" going from the Single Door towards the Pharos (=the Lighthouse Tower), between the Bath of Basil I to the west and the Nea Ecclesia, dedicated by Basil I in 881, to the east⁹. In 969, under Nikephoros Phokas (963-69), when the core of the Palace near the Boukoleon harbour became a fortified castle, this earlier wall apparently became the defence-wall marking the eastern boundaries of the Sacred Palace¹⁰.

Later on, after the Latin conquest of Constantinople in 1204, the Palaeologans transferred the official imperial residence to the Blachernae Palace on the Golden Horn and the major halls of the Great Palace were only to be used in rare grand occasions. At this time in the Boukoleon harbour little houses were built on the passage-ways on the top of the sea-walls and the big arches of the Monumental Landing Staircase were reduced to small entrance gates pierced in thick stone walls¹¹.

Subsequently, after the Turkish conquest of Constantinople in 1453, the Palace harbour was taken over by fishermen, and the small mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa and its devotional complex were founded by Sinan in 1553¹², on the ruins of several key buildings of the Palace at the eastern extremity of the Chrysotriklinos terrace. There, beyond the defence-wall running south to the lighthouse tower, was the point of connexion between the Lower Palace and the Higher Palace.

I conclude this historical *excursus* in the hope that after following the itinerary through the Boukoleon one would be able to plunge into the whole thousand-year history of the Palace by walking on or beside the sea-walls between Küçük Aya Sofya Spor Kulübü and the Maritime Gate, and the defence-wall near the lighthouse tower and the devotional complex of Kapı Ağası Mahmut Ağa. The installation of an explicatory panel is planned at the centre of the gardens, just in front of the loggia, between the Monumental Landing Staircase and the Lighthouse Tower on Sahil Yolu. This panel will of course connect with smaller specific panels illustrating the various key parts of the Monumental Itinerary of the Boukoleon harbour (Table: 4).

Needless to say, the completion of the itinerary and its opening to the public, planned for five years after the beginning of the work, will greatly contribute to the revitalization of the neighbourhood, which has a rich history but which is still absent from the cultural tourism routes in present-day İstanbul.

We come now to the second part of this paper, where I shall report on the specific problems of structural restoration, about which I have been informed by various colleagues whom I shall mention. In order to insure that the restored monument remains intact and protected from the weather and structural damage after its opening to the public, we shall require:

1. the inspection of the soil around the foundations;
2. the analysis of the construction techniques used in the building as it stands;
3. the recording of any erosion of the specific materials.

As regards the first point, last summer we were able to make two boreholes in the ground before the sea walls, in front of the wall of the loggia at the at the height of the three-mullioned window to the east, and before the monumental landing staircase at the external corner between the two big arches to the south and east (Table: 5).

9 Th. Cont. Vita Basilii V.87, Ps-Sym.692, Geo. Mon. Cont. 845, Leo Gr. 258. For a discussion of the date see R. J. H. Jenkins and C. Mango, "The Date and Significance of the Tenth Homily of Photius" *DOP* 9-10 (1956), 125-40; P. Magdalino, "Observations on the Nea Ecclesia", *JÖB* 37 (1987), 51-64, spec. 56

10 Leo Diac. Bonn, 64 ; cfr. Zonaras: Bonn, III, 507-08,512.

11 R. Guiland, *La disparition du Grand Palais*, *BSI* 31 (1970), 189-91.

12 Müller-Wiener, *Bildlexikon*, cit., 127-128; E. Dede, *Kapı Ağası Mahmut Ağa*, cit.

In both cases, we found that the water level was at approximately 4.00 meters. At this depth, the artificial filling is of dark brown, dark grey, clayey sand and gravel, containing many pieces of bricks and occasional stones. This well coincides with the stony quay, recorded by Mamboury at the base of the sea-wall, at approximately 3.75 meters depth. Small pieces of white marble were also found among the stones.

Further down, a stratum of mudstone, made of dark grey stones, lay between 4.80 and 6.90 meters depth. This stratum separates the first artificial filling from the second one, where between 6.90 and 10.00 meters depth the brown-grey, sandy gravel and clayey sand still contains some pieces of brick. I think we can here identify the quay foundations.

Finally, we come to the sandstone stratum, between 10.00 and 15.00 meters depth. It is dark brown, dark grey, highly jointed, moderately to highly weathered and varies in condition from weak to moderately strong. We recognize here a Palaeozoic bedrock by the local foundation name of Trakya. It will be most interesting to be able to compare these results with the new geological map of İstanbul, in order to understand at what level sound rock lay beneath the standing monuments and housing.

The geological and structural analysis, preliminarily reported upon by Ing. Erdoğan Savaşkan and Ing. Mümit Soyalan (Bilgi 2000), is at present under review at Yıldız Technical University by Professors Dr. Kutay Özaydın and Dr. Mehmet Bitilgen. The chemical and physical analysis of the fragmentary archaeological material are under examination at the CNR-ISTEC Institute of Faenza by Dr. Bruno Fabbri and Dr. Michele Macchiarola.

This work follows upon years of previous research on the archaeological materials taken from the sea-walls above ground. The known conservatism in building techniques of the Byzantines and the constant re-use of materials in new constructions make these analysis even more important to the work of dating the monument. As it has been shown by the researches of Dr. Fabbri and Dr. Macchiarola, the composition of mortar is one of the best indices for dating because of the obvious local and temporal difference. Mortars are characterized by the binder/aggregate *ratio*, the grain size distribution of the aggregate and the composition of the aggregate granules. The binder/aggregate *ratio* is fairly constant. On the contrary, a specific grain size distribution of the aggregate has been observed in mortars belonging to structures probably dating to the ninth (large size grain) and to the tenth centuries (medium size grain). Also, the composition of the aggregate may prove as useful as the grain size distribution, but this requires further research¹³.

Finally, a few remarks on restoration. Assuming that the quay surface was approximately 4 meters beneath the present-day soil, if the sea-walls of the harbour could be exposed down to 4 meters depth, this would restore their original imposing height, and together with the ancient quay, where the Byzantine Imperial fleet landed, would render them their full beauty.

We now come to the second point: the necessity of a full understanding of the construction technique in order to be able to provide for the structural safety of the monument. Prof. Ing. Alberto Viskovic, Prof. Arch. Pierpaolo Palka, Chartered Surveyor Nicola Smigliani and Arch. Fabio Fumagalli, from Pescara University, have analyzed in detail the tri-dimensional construction of the loggia vaulting. Their goal was the creation of a geometric model which could be used as a mathematical model for the structural analysis to be performed in the monument. Given the advanced decay of the building, the classical procedures of overall plan, fronts and sections were thought to be not feasible. A plan using three-laterations, with total stations or neo-prismatic theodolites would not suitably render the high level of decay. Rather, it would be necessary to

13 E. Bolognesi, B. Fabbri, Preliminary results of structural and material investigations in the Great Palace in İstanbul (Turkey): the Boukoleon area, in *Studies on Ancient Structures*, 2nd Int. Congress, İstanbul, 9-13 July 2001, 679-89.

realize various plans at many levels, as well as numerous sections. A new method of architectural survey has thus been conceived, whereby the object is considered as a composite of tri-dimensional units interconnected so as to allow for the reconstruction of the entire building.

The arches are divided from the vaults which spring from them. Various interconnected units are thereby obtained. The tri-dimensional architectural survey thus consists in defining the 3D coordinates of everything which is necessary for the geometric representation of the actual state of conservation of the various constituent parts of the monument.

This procedure has been made possible by the use of computers in the field of surveying. Common points, the so-called connecting points, have been identified, for the purpose of their subsequent re-conjunction. Here also we have preferred to use the corners of surrounding buildings rather than the usual nails of reference on the ground, for these latter could easily be lost in such an open and exposed space. This new method of architectural survey yields a very good representation of the object, but at the same time it presents difficulties in the choice of software. As regards planning, software has reached a high grade of versatility. For example, since not all the points of an arch fall on a plane, this causes difficulties in representing the object. This was solved by creating lines which by-pass oblique planes, so as to define the surface of the deformed lines. Photo-planes were also superimposed using the same points of reference of the survey. When it was not possible to survey them, the surfaces were reconstructed as deriving from pure geometrical figures.

The realization of the tri-dimensional model brought also to the identification of a building problem, connected with the insertion of the barrel vaults onto the relieving arches. Collapses and re-makings of the vaults in correspondence with the keys of the arches denounces the charging of the vaults directly onto the brackets formed by the constantly increased thickness of the arches. The brackets could not resist to the charge and often collapsed together with the vaults¹⁴ (Table: 6).

Finally, the state of decay of the sea-walls has to be thoroughly analyzed by mapping the decay of all kinds of material composing the actual construction. Upon the basis of the survey drawings resulted from the previous missions, we aimed at identifying and characterizing each kind of decay accordingly with the wall structure, so to allow for a sound project of structural consolidation. Each kind of decay is defined in its layer by a coloured symbology. The areas where it is possible to observe the erosion for the bricks or the soft sandstones; the partial or total gaps in the brick or stone surface; the gaps and the structural discontinuity; the stone blocks, if strained, damaged, cracked or to be re-located: can thus be identified.

14 P. Palka "Il Rilievo di Architettura e L'Archiviazione dei Dati, nell'era di Internet" *IX Congresso Internazionale di Ingegneria Grafica*, Bilbao (Spagna), 4,5 e 6 giugno 1997, Bilbao 1997, pp. 552-570; idem "Il metodo delle rette sghembe" *Atti dell'Incontro di Studio Algoritmi e procedure informatiche per il rilievo d'architettura*, Pescara, 28 Aprile 1997, "Contributi", 4, Pescara 1997, pp. 9-12; idem "Dalle coordinate spaziali dei punti al rilievo tridimensionale" *Atti dell'Incontro di Studio Algoritmi e procedure informatiche per il rilievo d'architettura*, Pescara, 28 Aprile 1997, "Contributi", 4, Pescara 1997, pp. 103-106; idem "Considerazioni sui nuovi metodi di rilievo nell'architettura" *"Disegnare"*, VIII, n° 14, giugno 1997, pp. 59-62.

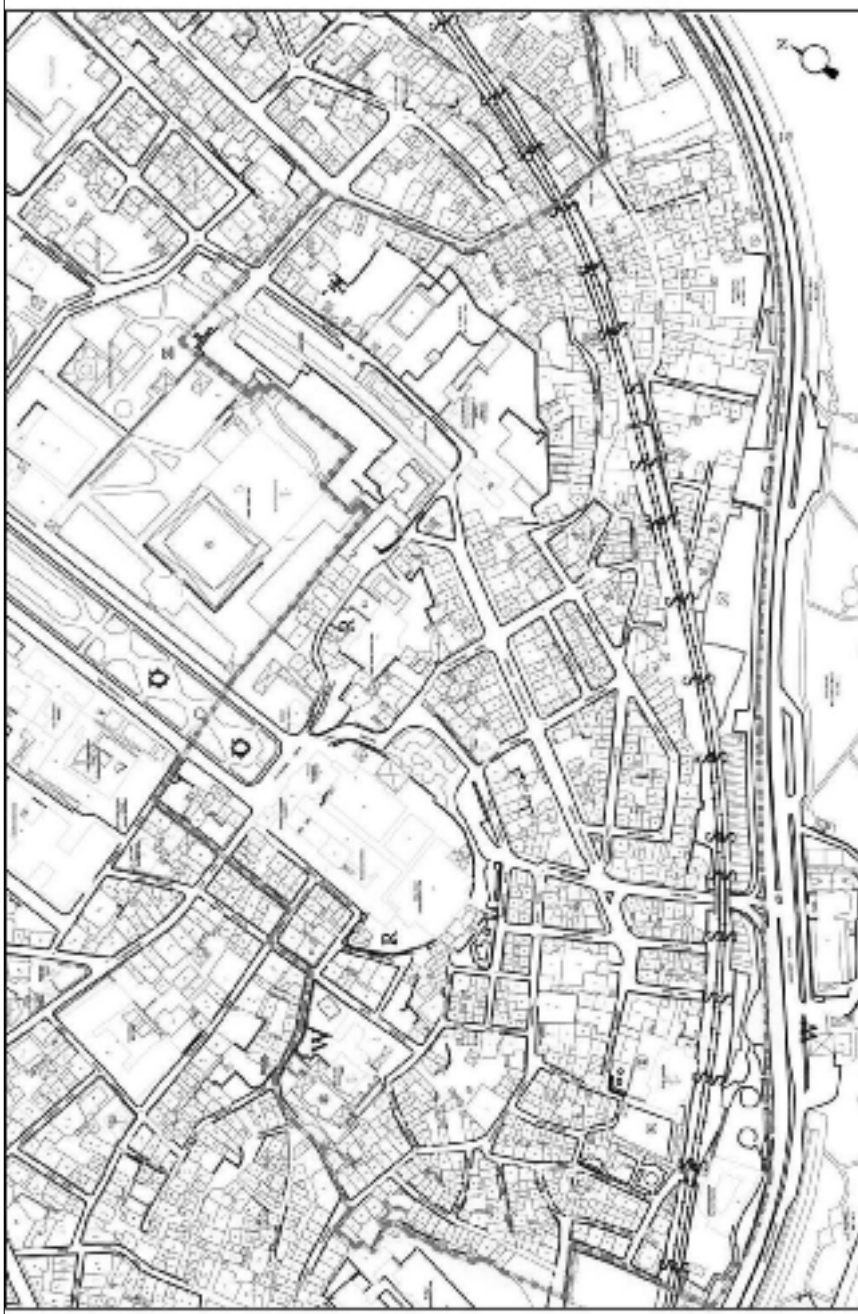

Table A - PERIMETER OF THE URBAN-HISTORICAL PARK: It is delimited to the north by the Hippodrome; to the south by the Marmara Sea; to the west by Karagiwa Harbour; and to the east by the road axis named Mehmet Aga Sokak.

Table 1: The perimeter of the proposed Urban- Historical Park of Sultanahmet

Table 2: The Monumental Itinerary of the Palatine Harbour of the Boukoleon: the five-years planning (1. The Landing Staircase; 2. The Loggia; 3. The Lighthouse Tower and the Mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa; 4. The Western Arches; 5. The Monumental Itinerary of the Boukoleon Harbour

Table 3: The Boukoleon Harbour looking from the so-called tower of Belisarios to the Lighthouse Tower, ph. Berggreens, 1887

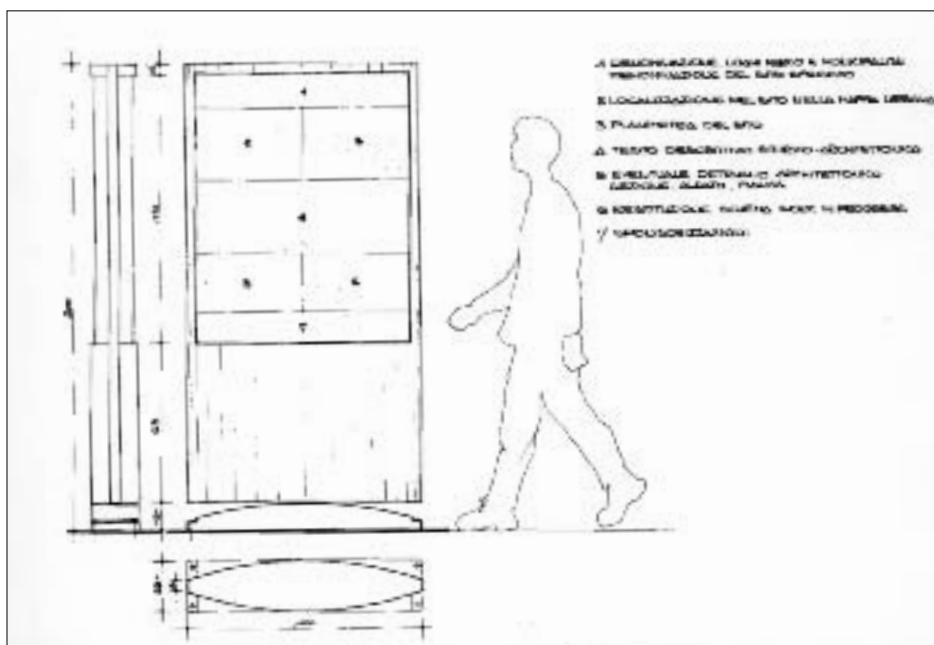

Table 4: The Monumental Itinerary of the Palatine Harbour of the Boukoleon: panel example (Daniele Garnerone)

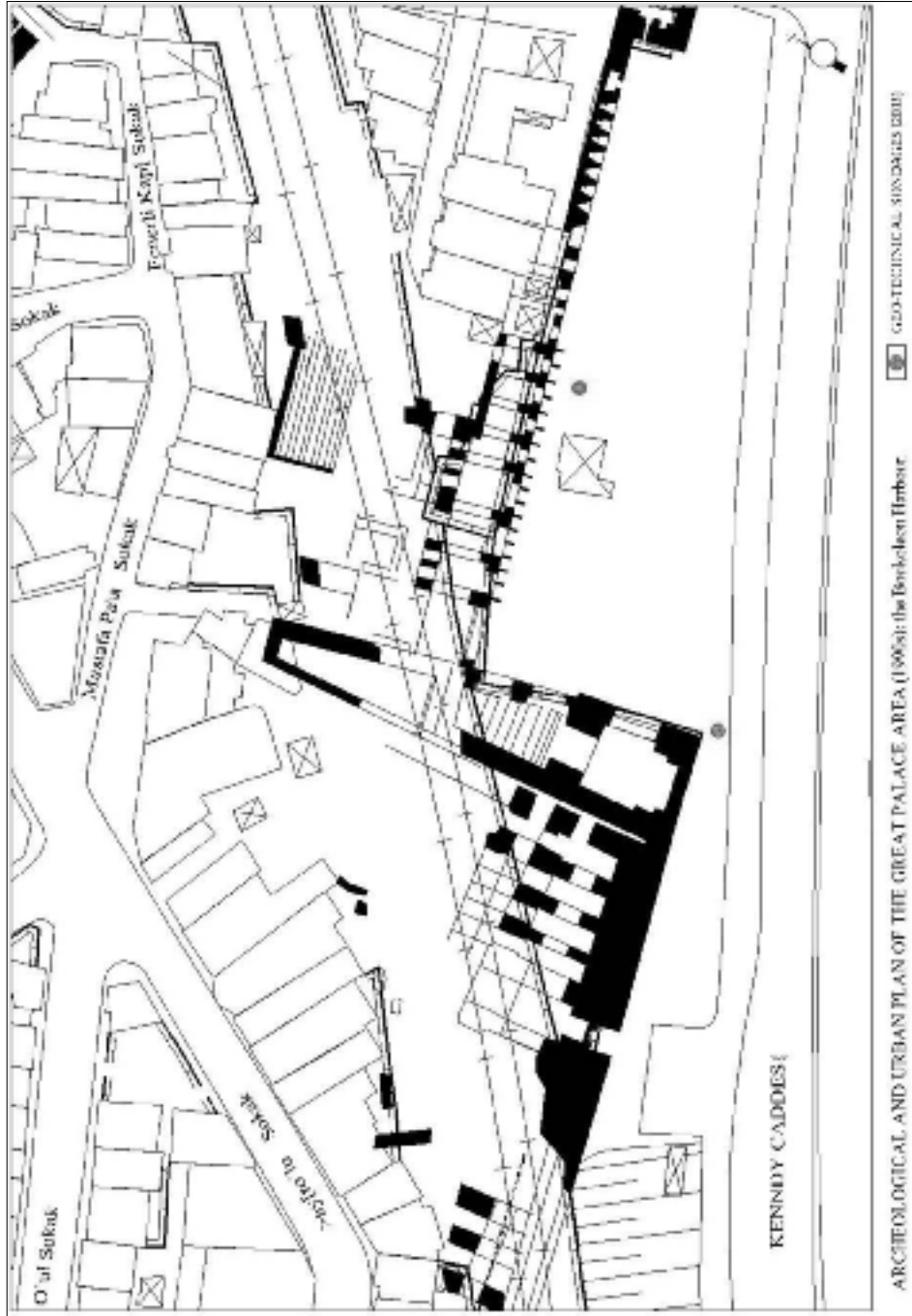

Table 5: The Palatine Harbour of the Boukoleon: the location of the two bore-holes

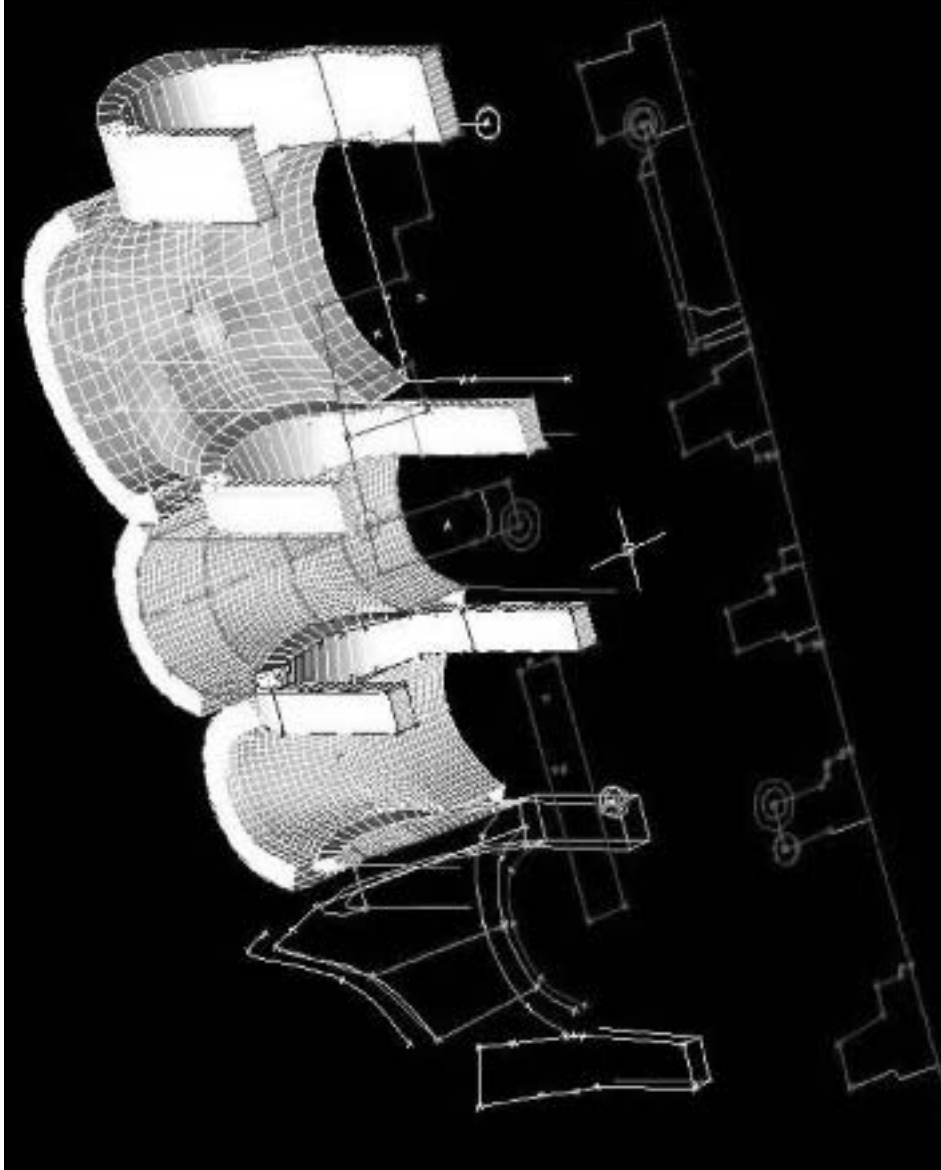

Table 6: Three-dimensional drawing of the Loggia (Arch. Pierpaolo Palka, Nicola Smigliani, Fabio Fumagalli, Alberto Viskovic)

HYLLARIMA 2003¹

Ender VARİNLİOĞLU*
Pierre DEBORD

2003 araştırma döneminde çalışmalarımız iki bölümde gerçekleştirilmiştir:

1) Müze yazıtları, 2) Hyllarima (Muğla İli, Kavaklıdere İlçesi, Derebağ-Kapraklar Köyü) antik kentinde araştırmalar.

Özellikle Uşak Müzesi yazıtları üzerindeki çalışmaların yayınla sonuçlanması için, yapmakta olduğum araştırmalar ilerlemektedir. Sırada Fethiye Müzesi yazıtları vardır.

Hyllarima antik kentindeki Türk-Fransız ortak araştırmalarımız aşağıda ele alınmıştır.

I Le Relevé Topographique et Son Interprétation

La campagne 2002 avait été consacrée à l'étude de la muraille nord et du secteur des portes à l'est ainsi qu'au positionnement des principaux monuments repérés. En 2003 le relevé a pris en compte de façon systématique les traces anthropiques (vestiges antiques aussi bien que terrasses modernes). Ces données, associées à la lecture des parcelles du cadastre, permettront une meilleure lecture de l'évolution du site: ville gréco-romaine d'importance moyenne, réoccupée en un système que l'on pourrait définir comme "parasite" au delà de l'antiquité, tout en conservant un statut urbain (évêché) avant sa réduction à l'état de hameau, les terrasses inférieures étant sérieusement réaménagées et mises en culture alors que la partie haute du site intra-muros était désertée.

II Théâtre

La cavea (Ph. 1)

Achèvement du nettoyage de la *kerkis* centrale de la *cavea*. Dans la partie nouvellement étudiée la partie haute et plusieurs sièges ont été débités par creusement de logements en ligne destinés à introduire des coins. Il manque l'essentiel des deux files supérieures.

* Prof. Dr. Ender VARİNLİOĞLU, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Antalya/TÜRKİYE

Prof. Dr. Pierre DEBORD, Université Michel de Montaigne-Bordeaux III, FRANCE

1 Topographie: P. Lebouteiller assisté de A. İkrım Söker; étude géographique J.-N. Salomon; Théâtre: A. Salomon, P. Debord, relevés et dessins d'architecture S. Henry; bâtiment à colonnes: O. Henry - J.-F. Pichonneau, dessins d'architecture S. Henry; bâtiment hors les murs: O. Henry - J.-F. Pichonneau; nécropole: O. Henry - J.-F. Pichonneau, dessins d'architecture A. İkrım Söker; épigraphie : E. Varinlio_lu - P. Debord; reportage photo: A. Salomon.

Le Bâtiment de Scène

L'étude détaillée de la zone située en avant du bâtiment de scène a apporté des informations tout à fait nouvelles sur la structure de ce dernier et confirmé les hypothèses précédentes: ici comme ailleurs sur le site la plupart des éléments de la construction sont restés in situ, par conséquent leur dégagement permettrait à l'évidence une reconstitution graphique complète de l'architecture et des décors du portique supportant la scène et de *la scaenae frons*. Voici quelles sont les premières conclusions que l'on peut tirer.

1. Le Proskènon

De style dorique, ses éléments constitutifs sont:

— Un stylobate de marbre donnant de plain pied sur le sol en terre battue de l'*orchestra*.

— Quatre piliers de marbre. Aux extrémités et symétriquement, deux sont de section trapézoïdale et présentent vers l'extérieur un angle de 110°; en l'état seul un des deux éléments qui les constituaient est en place. Au centre, deux piliers monolithes de section carrée (de 0,41 m. de côté) et de 2,01 m. de haut. Ce sont ces derniers qu'un évergète se glorifie d'avoir payés et que l'inscription nomme parastades. L'un d'eux porte une inscription gravée dans une seconde phase d'aménagement.

— Entre les parastades, des piliers de section rectangulaire présentant en façade une demi-colonne engagée dotée de neuf cannelures et deux demi-cannelures aux extrémités (0,40x0,28 m.; diamètre de la demi-colonne 0,30 m.). L'entraxe est de 15,60 m. et l'entraxe parastade sud - première colonne engagée de 1,74 m., ce qui implique qu'il y avait 8 de ces modules entre les parastades. Deux sont visibles (en partant du sud le premier et le septième). Ils sont incomplètement conservés. Seul le tronçon du bas est en place.

— La présence de mortaises en double queue d'aronde (0,09x0,03, profondeur 0,03 m.) sur les faces latérales du pilier à colonne engagée ainsi que sur les faces internes des deux parastades montre que les entrecolonnements étaient obturés par des panneaux (avec probablement une porte dans l'axe central). Ces mortaises ont été creusées, pour celles que l'on peut lire, à 0,55 m. et 1,44 au dessus du niveau du stylobate.

— C'est probablement à cet ensemble qu'appartient le chapiteau découvert en 2001 (largeur de l'abaque 0,32 m., ce qui est conforme aux normes vitruviennes, cf. ci-dessous)

— Blocs architrave - frise (longueur 1,88-1,70 m. environ, hauteur 0,47 m., largeur 0,40 m.). Au nombre de neuf sur la façade entre les parastades (huit ont été vus), trois sur chacun des côtés entre les parastades et les piliers trapézoïdaux. Le soffite présente un canal axial à fond convexe (largeur de 0,08 m.), il n'y a pas d'arrêt marqué: la limite est le piquetage du lit de préparation qui se superpose aux chapiteaux. La face extérieure comporte de bas en haut: un bandeau à deux fasces (sur les neuf blocs de façade celle du haut porte une inscription: puis une *taenia* moulurée (0,10 m.) surmonte des *regulae* dotées de six gouttes. La frise de 0,25 m. de haut fait alterner métopes lisses (0,18x0,25 m.) et triglyphes (0,16x0,25 m.). Le tracé de la ligne supérieure des glyphes est droit, leur section triangulaire. L'arrêt des glyphes angulaires est horizontal, ils sont plus courts que les glyphes centraux. Les triglyphes sont surmontés par un plafond triangulaire. Un bandeau en léger relief (0,04 cm.) occupe la partie haute des triglyphes et des métopes. L'ensemble est terminé par une *corona*.

Sur l'architrave une inscription nomme l'évergète et décrit ce qu'il a offert. La graphie est probablement d'époque hellénistique avancée (alpha à hastes brisées, pi avec deuxième haste verticale qui ne touche pas la ligne, iotas adscrits). Une date donc tout à fait comparable à celle du portique nord de l'agora (rapport 2001). Ce qui

suppose un programme de rénovation de l'urbanisme civique lié au phénomène de l'évergétisme.

Deux blocs de la corniche ont pu pour l'instant être étudiés. L'un d'eux forme en façade un angle de 160°. Les caractéristiques de ce bloc: un larmier composé de deux fois deux mutules et demi. Chaque mutule porte dix-huit gouttes (0,15x0,08 m.; gouttes de 0,02 m. de diamètre). La moulure du couronnement a une hauteur totale de 0,125 m. En arrière un lit de pose piqueté et deux trous de scellement où le plomb est encore présent. Au sommet une saignée de 0,44 m. de large. Son lieu de découverte à proximité de la parastade sud, montre que cet élément se trouvait en couronnement au dessus du pilier et que la frise dorique se poursuivait au moins jusqu'au pilier de section trapézoïdale.

La présence d'un toichobate de marbre (largeur 0,48 m. à un niveau plus élevé que le stylobate) et l'absence de tout élément de support vertical (colonne, pilier) semble impliquer qu'il y avait là un mur plein supportant les trois blocs précités de l'entablement. La campagne 2001 avait montré que ce mur se poursuivait au delà du pilier de section trapézoïdale.

Nous avons noté plus haut l'évident de la corniche à angle obtus qui surmonte l'ante sud. Lui correspondent une mortaise dans la partie droite du premier bloc latéral de frise-architrave (dont on observera que la première métope appartenait à la façade et donc faisait en plan un angle de 160° avec le reste du bloc - l'arrière est droit) et celle symétrique dans le premier bloc de la façade. Ce système permettait le calage d'une poutre transversale (en bois ?) liant le *proskènon* au bâtiment de scène. On relève ce même type d'encoche dans la partie droite du quatrième bloc de frise etc, et de façon plus significative dans la partie gauche du dernier bloc latéral d'architrave-frise (évidemment 0,22 m. soit la moitié de la largeur du pilier trapézoïdal). On peut en déduire qu'une longrine s'appuyait sur le mur construit entre le pilier trapézoïdal et le bâtiment de scène et que d'autre part un mur limitait les *parodoi* vers l'ouest et prolongeait le *proskènon* à même hauteur jusqu'aux antes des portes (non dégagées). Par ailleurs ces poutres constituaient le support du *logeion*.

Quelques conclusions: le *proskènon* s'articule sur les deux parastades entre lesquelles s'ordonnait une façade dorique comportant huit piliers et huit panneaux pleins ainsi qu'une porte centrale (?). Les ailes formaient un angle de 20° avec la façade, le rythme de la frise était identique jusqu'aux piliers trapézoïdaux au moins, mais sans inscription. La hauteur ? Si l'on s'en tient au canon vitruvien (Vitruve 4.3) la hauteur des colonnes engagées devrait être de 1,80 m., et il faudrait y ajouter le chapiteau (0,30 m.) soit au total 2,10 m. Cependant nous avons noté que les parastades mesuraient 2 m. S'il faut leur restituer (comme c'est probable) un chapiteau cela donne une hauteur sous entablement de 2,20 - 2,30 m.

2 La Scaenae Frons et le Bâtiment de Scène

Le bâtiment de scène proprement dit constitue un rectangle de 26,4x7,8 m. Son nucleus est construit en calcaire corallien taillé en grands blocs parallélépipédiques de dimensions variables et dont on peut voir pour l'instant par endroits les trois assises supérieures. Le mur avant (vers l'est), qui était le mur porteur de la *scaenae frons* avait une largeur de 3 m. Les petits côtés étaient prolongés par un mur de même facture qui assurait la liaison avec les piliers trapézoïdaux.

Il est prématuré de tenter une quelconque restitution. Celle-ci ne serait possible qu'après dégagement et étude des éléments qui sont pour l'essentiel contenus dans la couche de destruction d'environ 1,5 à 2 m. qui se trouve à l'emplacement de la scène effondrée. Notons quelques données assurées. Cet ensemble comportait des colonnes de marbre lisses. Cinq d'entre elles ont pu être repérées et un segment complet de 3 m. a été étudié. Le diamètre est identique (0,375 m.) à la base et au sommet. La partie haute comporte une apophyse conséquence de l'amincissement de la colonne

vers le haut puis un listel plat et un anneau de chacun 0,035 m. Au sommet une mortaise carrée (environ 0,04 m.) est associée à un canal de coulée de section triangulaire de 0,015 m. Une base samienne dont plusieurs fragments ont été rapprochés (diamètre 0,40 m., hauteur totale 0,25 m.) paraît devoir être associée à ces colonnes.

Un élément décoré domine par sa fréquence parmi les blocs observés. Il s'agit d'un bloc d'architrave-frise ionique (1,70x0,42x0,57 m.). Sa face supérieure est occupée par un lit d'attente, des mortaises rectangulaires y sont creusées. A l'opposé le soffite comporte un panneau à extrémités concaves (1,30x0,09 m.) à décors variés: rinceaux de lierre, feuilles de laurier imbriquées, palmettes ou pampre de vigne avec grappe. Sur la face principale l'architrave (0,33 m.) est subdivisée en trois fascies, la première lisse, la seconde soulignée par une astragale de perles et pirouettes losangées, la troisième par un décor cordé (présent ou non selon les blocs), puis viennent successivement:

- Perles-pirouettes losangées
- Oves et dards
- Anthémion de palmettes à cinq feuilles ouvertes et fermées en alternance
- Couronnement
- La frise (0,24 m.) consiste en un rinceau de feuilles d'acanthé surmonté d'un couronnement.

L'autre face du bloc est moulurée.

L'un des blocs étudiés se singularise par la présence à l'une de ses extrémités du décor de la face principale. Une surface arrondie et piquetée a été aménagée dans la face moulurée près de cette extrémité (passage d'une colonne). A noter aussi que la plupart des blocs sont terminés à une de leurs extrémités par un dé brut, dont on doit postuler qu'il était encastré dans un mur. A noter également un grand bloc d'angle (1,30x1,04x0,30 m.) présentant sur deux côtés une corniche avec bandeau droit de couronnement puis *anthémion* de palmettes à cinq feuilles inversées alternées: l'une ouverte à l'envers, l'autre fermée à l'endroit, à sa base perles et pirouettes losangées, puis à nouveau un bandeau plat, un décor cordé, des denticules (0,07 m.) qui intègrent une goutte à l'angle. Le dessus est piqueté et la partie inférieure lisse avec un caisson (0,46 m. conservés) dont ne subsiste qu'une partie de la moulure. Deux exemplaires de ce bloc ont été repérés.

III Le Monument à Colonnes

Au nord de la stoa, le nettoyage du couvert végétal a permis d'individualiser un monument à colonnes. L'emprise générale forme un rectangle, axé nord-sud, de 11 m. de longueur et 7,50 m. de largeur. Au nord, le bâtiment se présente comme un distyle in antis: deux piliers carrés (0,48 m. de côté) encadrent deux colonnes circulaires (0,48 m. de diamètre), l'entraxe est de 2,50 m. En arrière de ces deux piliers, deux murs (0,38 m. de large) sont présents. Le mur ouest est composé de moellons et d'assises de réglage en briques, il est enduit de mortier d'accroche pour un placage. Le mur à l'est conserve les blocs de marbre et les accroches au plomb. A 3,20 m. d'autres piliers carrés sur lesquels sont encore visibles les mortaises marquent l'intersection avec un mur de refend.

Au sud, ce monument est pentastyle. Les colonnes ont un diamètre de 0,48 m. et quatre sont encore en place avec un entraxe de 1,90 m. L'axe de symétrie nord-sud se situe sur la colonne médiane. A l'arrière et à 3,60 m. de cet alignement, un mur de blocs en calcaire semble marquer les limites méridionales du monument. A proximité plusieurs blocs d'architrave ionique ont pu être relevés et dessinés

Les informations dont nous disposons actuellement permettent déterminer vraisemblablement la présence d'un monument de caractère public dans une première phase. Des observations plus approfondies seraient nécessaires pour préciser sa

fonction. L'hypothèse d'un temple n'est pas à exclure. Dans une deuxième phase d'occupation le plan est conservé dans ses grandes lignes mais la colonnade est remplacée ou obturée par des murs composés de matériel en remploi mais réalisés cependant avec soin.

IV La Nécropole Méridionale

Les vestiges des bâtiments funéraires composant la nécropole située au sud-ouest du rempart s'étagent sur trois niveaux, dont le plus haut n'est qu'à quelques mètres sous le rempart. Les structures semblent toutes construites sur le même plan. Elles sont formées d'un soubassement en podium à degrés. Les deux premiers niveaux de ce socle sont constitués d'un bourrage calcaire hétéroclite recouvert d'un placage de blocs de marbre proprement apprêtés et scellés les uns aux autres par des agrafes au plomb. On trouve de nombreux éléments de banquettes encadrées par un relief de patte de lion. La partie supérieure, couvrante, prend la forme d'une base pleine, parfois décorée. Enfin l'ensemble du système est dominé par un large sarcophage. Ces derniers sont malheureusement très mal conservés en place. Seuls les bâtiments 7 et 10 offrent encore des vestiges de cuves *in situ*. Celles-ci semblent toutes appartenir au type connu de reliefs à guirlande. Les quelques fragments apparents indiquent qu'il s'agit ici d'un type dépouillé, à décor lisse ou au mieux à guirlande cannelée. Cependant d'autres sarcophages, déplacés et retrouvés hors contexte montrent des cuves portant à leur base une moulure alternant doucines, perles et pirouettes et ligne d'oves. A noter que dans certains cas ce niveau peut être surmonté d'une dernière assise moulurée. Ces reliefs sont interrompus sur chaque côté par deux tenons dont la fonction semble purement décorative.

Parallèlement deux couvercles ont été repérés. Ils présentent une section à double pente encadrée en façade par un acrotère central et deux latéraux. Leur face interne est concave et porte en bordure un relief symétrique inversé à celui des cuves. Dans la plupart des cas les cuves présentent un fond plat. Il peut arriver cependant qu'elles soient supportées par quatre pieds triangulaires taillés dans la masse, dont certains portent des décors d'oves et volutes. Dimensions de la cuve: 2,7x1,4 m., les côtés ont été brisés; couvercle 2,4x1,36 m.).

Il semble que cette nécropole ait aussi compris des structures de taille nettement plus importante. A l'ouest de la terrasse supérieure, contre le bâtiment 2, on note la présence d'imposants orthostates conservés *in situ*. La partie centrale a disparu mais quatre blocs de plus de 1,40 m. (on ignore leur limite inférieure) sont encore dressés et portent les marques de scellement au plomb. Un second bâtiment n'est perceptible, quant à lui, qu'à travers des blocs épars mis au jour en bas des terrasses (frises doriques et fragments de plafond à caisson portant des décors floraux).

Le matériel retrouvé en surface est relativement homogène et couvre une période établie autour du Ier siècle ap. J.-C.

Outre l'intérêt stylistique et architectural qu'offre la présence d'une telle nécropole (une vingtaine de monument ou sépultures repérés à ce jour), elle permet aussi de dessiner un peu mieux la trame urbaine de la ville. En effet, ces grands ensembles funéraires étaient le plus souvent placés le long des voies d'accès et faisaient l'objet d'une véritable mise en scène.

A proximité, hors contexte et parmi d'autres éléments décorés, a été découverte une tête de statue représentant les trois visages de la déesse Hécate (Ph. 2). On rappellera les liens de cette déesse avec le monde infernal et donc sa relation avec les défunts, mais aussi le fait que nous sommes dans une cité dont le territoire jouxte celui de Stratonicee où se trouve le principal sanctuaire d'Hécate. Cette influence de la grande voisine est démontrée par d'autres manifestations (par exemple la dédicace à Zeus de Panamara publiée par L. Robert).

Photo 1: Cavea du théâtre d'Hyllarima

Photo 2: Triple tête d'Hécate

BANDIRMA ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEN BİR GRUP TİCARİ AMPHORA

Cenker ATİLA*

Bandırma Arkeoloji Müzesi 21 Haziran 2003 tarihinde açılmış olmasına karşın, Daskyleion ve Kyzikos kazı buluntularının sergilendiği, çevre köylerden satın alma yoluyla müzeye kazandırılan eserler ve Balıkesir Arkeoloji Müzesi'nden gönderilmiş eserlerden oluşan zengin bir koleksiyona sahiptir. Bu çalışmada, Balıkesir Müzesi tarafından Necmi Tolunay koleksiyonundan satın alındıktan sonra, Bandırma Müzesi'ne gönderilen ticarî amphoralar incelenmiştir¹.

Müzedede, Arkaik Dönemin başlarından Bizans Dönemine kadar değişik tiplerde amphoralar sergilenmektedir. Bandırma'nın 30-40 km. güneyinde bulunan Daskyleion'un, Phryg, Lydia ve Pers Dönemi boyunca büyük ve zengin bir kent olması, Antik Çağda bir çok ünlü şarap üreticisi kentle, ticarî ilişkiye girmesinde etken olmuştur². Hellenistik ve Roma Döneminde ise Kyzikos önemli bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Daskyleion'un denize sınırı yoktur. Bu sebepten, Kapıdağ Yarımadası çevresindeki kentleri, liman kenti olarak kullanmış olmalıdır. Bundan dolayı, yörede yapılacak sualtı araştırmalarında, Daskyleion'da görülen Arkaik, Klâsik ve Hellenistik Döneme ait; Khios, Klazomenai, Lesbos, Thasos, Mende, Samos, Miletos, Rhodos, Knidos, Kos, Sinope, Amastris amphoralarıyla³, Roma Dönemi ve Bizans Dönemine ait batıkların ve amphoraların bulunması büyük bir olasılıktır. Bu çalışmada da görüleceği gibi, Marmara Denizi'nde kapsamlı araştırmalar yapılmamış olmasına karşın⁴, İ.Ö. 7. yüzyılın sonlarından Bizans Dönemine kadar (M.S. 14. yüzyıla kadar) geniş bir zaman dilimine ait ticarî amphoralar bulunmuştur.

Kat. No. 1, Lesbos Amphorası (Resim: 1)

Env. No.: 305

Yükseklik: 62 cm., Ağız Çapı: 11,5 cm., Kaide Çapı: 3,1 cm.

Tanım: Dışa çekik, yuvarlatılmış ağız kenarı. Omza doğru genişleyen boyun. Dudağın hemen altından çıkan baston formunda, yuvarlak kesitli kulplar. Kulpların omuzla birleştiği yerde fare kuyruğu adı verilen, kulpun devamı şeklinde yapılmış plâs-

* Araş. Gör. Cenker ATİLA, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir/TÜRKİYE

1 Bu makalenin hazırlanması sırasında bana destek olan ve her tür çalışmamı yürütemem için bana uygun ortam sağlayan Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Raif Güler'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Bandırma Arkeoloji Müzesi Müdürü Elmas Kaya'ya, Arkeolog Esma Durmaz'a, Bandırma Arkeoloji Müzesi'ni Koruma ve Yaşatma Derneği Başkanı Erdoğan Morali'ya teşekkür ederim.

2 Atila 2003, s. 25.

3 Atila 2003, s. 25 ff.

4 Marmara Adası, Saraylar Köyü açıklarında Doç. Dr. Nergiz Günsenin başkanlığında yürütülen sualtı kazılarında oldukça önemli ve güzel buluntular elde edilmiştir. Marmara Adası kazılarında çıkan ticarî amphoralar Bandırma Müzesi'nde sergilenmesine karşın, bu malzemeler çalışmamızın dışında tutulmuştur.

tik çıkıntı. Oldukça şişkin, kaideye doğru hızla daralan gövde. Gövde altı ile kesintisiz birleşen, altı düz ince kaide.

Hamur: Yoğun kum, kireç, az mika ve kuvars katkılı. Koyu gri (5 YR-4/2). *Örtü-siva:* Kırmızı (2,5 YR-6/6).

Benzerleri: Dupont 1998 (Fig. 25.5.a), Sezgin 1998 (Kat. No.30), Onaiko 1980 (Fig. V.52).

Tarih: Kat. No.1'e oldukça benzeyen bir örnek P. Dupont tarafından İ.Ö. 7. yüzyılın sonu-İ.Ö. 6. yüzyıl başına tarihlidir⁵. Klazomenai'de bulunmuş bir örnek yine aynı döneme tarihlenmiştir⁶. Kat.No.1 yukarıda benzer örneklerle aynı dönemde İ.Ö. 7. yüzyılın sonu ile İ.Ö. 6. yüzyılın başlarında üretilmiş olmalıdır.

Kat. No. 2, Lesbos Amphorası (Resim: 2)

Env. No.: 203

Yükseklik: 63 cm., *Ağız Çapı:* 13,2 cm., *Kaide Çapı:* 4,7 cm.

Tanım: Dışa çekik, kalın bilezik formunda ağız kenarı. Omza doğru genişleyen silindirik boyun. Dudak altından başlayan baston formunda, yuvarlak kesitli kulplar. Kulpların omuzla birleştiği yerde fare kuyruğu adı verilen, kulpun devamı şeklinde yapılmış plâstik çıkıntı. Oldukça şişkin, kaideye doğru hızla daralan gövde. Gövdenin devamı olarak uzayan, kısa ve ince kaide.

Hamur: Yoğun kum ve kireç, az mika ve kuvars katkılı. Koyu gri (5 YR-4/1). *Örtü-siva:* Kırmızımsı kahverengi (2,5 YR-6/4).

Benzerleri: Dupont 1998 (Fig. 23.4.c, Fig. 23.5.b.), Zeest 1960 (III.9.a.), Atila 2003 (Kat. No. 48), Lambrino 1938 (Fig. 89.8), Doğer 1988 (Kat. No. 114), Kerameikos IX (Taf. 46, No.108).

Tarih: Elimizdeki örneğin boyun ve gövde formuna benzeyen bir amphora P. Dupont tarafından İ.Ö. 6. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmiştir⁷. Kerameikos'ta bulunmuş bir amphora form açısından Kat.No.2 ile büyük bir benzerlik içerisindedir ve İ.Ö. 6. yüzyılın sonu, İ.Ö. 5. yüzyılın başına tarihlidir⁸.

Kat. No. 3, Lesbos Amphorası (Resim: 3)

Env. No.: 211

Yükseklik: 65 cm., *Ağız Çapı:* 12,6 cm., *Kaide Çapı:* 7,7 cm.

Tanım: Dışa çekik, yuvarlatılmış ağız kenarı. Omza doğru hafif açılan silindirik boyun. Dudağın hemen altından çıkan baston formunda, yuvarlak kesitli kulplar. Kulpların omuzla birleştiği noktada fare kuyruğu. Küresel gövde. Gövde ile kesintisiz birleşen, altında alçak oyuk bulunan kaide.

Hamur: Yoğun kum, az miktarda ince kireç, mika ve kuvars katkılı. Koyu gri (2,5 YR-5/2). *Örtü-siva:* Gövde altı ve kaide açık gri, gövde üstü ve boyun grimsi kahverengi.

Benzerleri: Kerameikos IX (Taf. 59.215, Taf. 86.E 22), Dupont 1998 (Fig. 23.4.h), Sezgin 1998 (Kat. No. 34), Doğer 1991 (Fig. 105).

Tarih: P. Dupont tarafından yayımlanan benzer örnek İ.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlidir⁹. Fakat bu amphorada, kaide altında oyuk yoktur ve kaide daha uzun yapıdır. Klazomenai'de bulunmuş bir amphora ise, bizim örneğimize tam olarak benzerdir ve İ.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlidir¹⁰. E. Doğer benzer bir örneği İ.Ö.

5 Dupont 1998, Fig. 23.5.a.

6 Sezgin 1998, s. 61-62, Kat. No. 30.

7 Dupont 1998, Fig. 23.4.c.

8 Kerameikos IX, s. 23, Taf. 46, SW. 108.

9 Dupont 1998, 23.4.h.

10 Sezgin 1998, Kat. No. 34.

470-460 yıllarına tarihlenmiştir¹¹. Kerameikos'ta bulunmuş örnekler ise, İ.Ö. 460-450 yıllarına tarihlenmiştir¹². Bu tip Lesbos amphoraları muhtemelen İ.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilmeye başlanmış ve incelik uzayarak İ.Ö. 5. yüzyılın ortalarına kadar üretilmiştir.

Kat. No. 4, Lesbos Amphorası (Resim: 4)

Env. No. : 205

Yükseklik: 62 cm., Ağız Çapı: 10 cm.

Tanım: İnce bilezik formunda yuvarlatılmış ağız kenarı. Omza doğru hafifi genişleyen, dar ve uzun boyun. Boynun üst kısmından başlayan, hafif yükseldikten sonra sert bir dönüş yaparak omuzla birleşen yuvarlak kesitli kulplar. Kulp bitiminde fare kuyruğu. Omuzdan gövdeye keskin dönüş. Kaideye doğru daralan gövde. İnce, uzun, içi dolu kaide. Kaidenin dip kısmı korunamamıştır.

Hamur: Yoğun kum, seyrek kireç ve taşçık katkılı. Gri (2,5 YR-5/0). *Örtü-sıva:* Grimsi kahverengi.

Benzerleri: Grace 1961 (Fig. 52), Doğer 1991 (Fig. 107), Clinkenbeard 1982 (Pl. 70, NO. 7), Clinkenbeard 1986 (Fig. 5, 6), Onaiko 1980 (Fig. VII.56), Atila 2003 (Kat. No. 59, Şekil 22), Lawall 1995 (Fig. 82), Bodrum 1995 (Env. No. VI.3.2., s. 77).

Tarih: Oldukça iyi bilenen bir form olan Kat. No. 4'ün benzerleri, Atina Agorası'nda İ.Ö. 5. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmiştir¹³. E.Doğer¹⁴ ve B. Clinkenbeard'ün¹⁵ önerdikleri tarihler de İ.Ö. 5. yüzyılın son çeyreğidir.

Kat. No. 5, Khios Amphorası (Resim: 5)

Env. No. : 306

Yükseklik: 74 cm., Ağız Çapı: 12,3 cm., Kaide Çapı: 4,5 cm.

Tanım: Yukarı kalkık ince bilezik formunda firnisli ağız kenarı. Hafif şişkin boyun. Dudağın hemen altından başlayan baston formunda kulplar. Ovoid gövde. Gövde ile belli belirsiz birleşen, altında derin oyuk bulunan ince-uzun kaide.

Hamur: Yoğun kum ve kireç, az miktarda mika katkılı. Kumsu görünüme sahip. Sarımsı kırmızı (5 YR-5/6). *Örtü-sıva:* Açık sarımsı kahverengi (10 YR-6/4). Firnis, koyu grimsi kahverengi (2,5 YR-N3).

Benzerleri: Dupont 1998 (Fig. 23.2.b), Lambrino 1938 (Fig. 71-74), Atila 2003 (Kat. No. 4-9) Doğer 1988 (Kat. No. 86-93), Doğer 1991 (Fig. 73), Onaiko 1980 (Fig. IV.19-20), Grace 1961 (Fig. 44), Sezgin 1998 (Kat. No. 27, Şek. 27), Kerameikos IX, (Taf. 87, E16).

Tarih: Bu tip hafif şişkin boyunlu Khios amphoralarının, İ.Ö. 525 yılından itibaren üretilmeye başlanan şişkin boyunlu amphoraların öncüsü olduğu düşünülmektedir. Araştırmacılar tarafından bu tipin, İ.Ö. 546 yılından meydana gelen Pers istilasından sonra üretilmeye başlandığı ve İ.Ö. 525 yılına kadar üretiminin devam ettiği kabul edilmektedir.

11 Doğer 1991, s. 101, Resim 105.

12 Kerameikos IX, No. 215, Taf. 59.215.

13 Grace 1961, Fig. 52; Lawall 1995, s. 199, Fig. 82.

14 Doğer 1991, s. 102, Fig. 107.

15 Clinkenbeard 1982, No. 7; Clinkenbeard 1986, s. 354, Fig. 5.

Kat. No. 6, Khios Amphorası (Resim: 6)

Env. No.: 249

Yükseklik: 72 cm. Ağız Çapı: 10,7 cm. Kaide Çapı: 4,3 cm.

Tanım: Bilezik formunda, yuvarlatılmış ağız kenarı. Silindirik uzun boyun. Boynun üst kısmından başlayan baston formunda hafif basık, yuvarlak kesitli kulplar. Ovoid gövde. Gövdeden sert bir dönüşle ayrılan, altında alçak oyuk bulunan düğme formunda dip-kaide.

Hamur: Sert, iyi pişmiş, ince grenli kil. İnce kum ve kireç, az miktarda mika katkılı. Kırmızı (2,5 YR-5/8). *Örtü-sıva:* Kırmızımsı sarı (7,5 YR-6/6).

Benzerleri: Lawall 1995 (Fig. 35-36), Atila 2003 (Kat. No. 24-25), Anderson 1954 (Fig. 19.b), Doğer 1991 (Fig. 77), Grace 1961 (Fig. 45), Bodrum 1995 (Env. No. 2.15.80, s. 83).

Tarih: Düz boyunlu Khios amphoralarının ilk örneklerinden olan bu tip amphoralar, Atina Agorası buluntularına göre İ.Ö. 425-400 yıllarına tarihlenmiştir¹⁶. E. Doğer bu tip düz boyunlu amphoraları İ.Ö. 430/420-400 yıllarına tarihlenmiştir¹⁷. Bu tip amphoralar genel olarak İ.Ö. 5. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir.

Kat. No. 7, Khios Amphorası (Resim: 7)

Env. No.: 308

Korunan Yükseklik: 70 cm.

Tanım: Omuzla dik bir şekilde birleşen, elips kesitli kulplar. Omuzdan gövdeye keskin geçiş. Hızla daralan, ince uzun gövde. Tutamak olarak kullanılabilen, kesik konik görünümlü, altında alçak oyuk bulunan dip-kaide. Bu tip Khios amphoraları, ince uzun boyuna, alçak bilezik formunda ağız kenarına sahiptir¹⁸.

Hamur: Sert, iyi pişmiş, ince grenli, az miktarda ince kum, kireç, mika ve kuvars katkılı. Kırmızı (2,5 YR-6/8). *Örtü-sıva:* Açık kırmızı (2,5 YR-6/6).

Benzerleri: Doğer 1991 (Fig. 78), Atila 2003 (Kat. No. 26-28 ağız kenarı, Kat. No. 29 gövde), Bodrum 1995 (Env. No. 2.13.81, s. 84), Grace 1961 (Fig. 46), Johnston 1990 (Fig. 15, Kat. No. 165), Anderson 1954 (Fig. 8, Kat. No. 271-273), Zeest 1960 (Fig. V. 14.a,b), Akurgal 1993 (Lev. 65.a).

Tarih: Bu tip uzun boyunlu Khios amphoraları İ.Ö. 4. yüzyıl boyunca üretilmiştir. J. K. Anderson'un yaptığı sınıflandırmada, İ.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısına ait örneklerde, kaidenin daha kısa olduğu, gövdeden daha belirgin şekilde ayrıldığı görülmektedir¹⁹. V. Grace, bu tipin üretiminin İ.Ö. 4. yüzyılın başlarında başladığını, formun inceliş uzayan bir yapı göstererek, üretimin İ.Ö. 4. yüzyılın sonuna kadar devam ettiğini belirtmiştir²⁰. Elimizdeki örnek kısa ve kalın bir kaide yapısına sahip olduğundan İ.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısında üretilmiş olmalıdır.

Kat. No. 8, Thasos Amphorası (Resim: 8)

Ev. No.: 212

Yükseklik: 67 cm. Ağız Çapı: 9,5 cm., Kaide Çapı: 6,9 cm., (dış kenardan).

Tanım: Dışa çekik üçgen formunda ağız kenarı. Omza doğru hafif genişleyen, silindirik boyun. Dudağın hemen altından başlayan baston formunda, elips kesitli kulplar. Ovoid gövde. Gövde ile kesintisiz birleşen, dışa doğru açıldıktan sonra sert bir dönüş yapan, alçak oyuklu dip-kaide.

Hamur: İnce grenli, iyi pişmiş, sert, az miktarda ince kum, kireç, mika ve taşçık içermekte. Kırmızımsı sarı (5 YR-5/6). *Örtü-sıva:* Kırmızımsı sarı (5 YR-6/6).

16 Lawall 1995, s. 82 ff, Fig. 35-36.

17 Doğer 1991, s. 86, Fig. 77.

18 Bu tipin tam örnekleri için "Benzerleri" bölümündeki referanslara bakınız.

19 Anderson 1954, s. 155, Fig. 9. h, j, k, l, m, n.

20 Grace 1961, Fig. 45, Fig. 46, 47.

Benzerleri: Zeest 1960 (Fig. VI, 16.ab), Kerameikos IX (Taf. 52, No. 112), Doğer 1991 (Fig. 121), Atila 2003 (Kat. No. 65-66), Salviat 1986 (Fig. 2), Lawall 1995 (Fig. 47), Garlan 1988 (Fig. 10,13), Voigtlander 1982 (Fig. 14.3, Pl. 42.1).

Tarih: "Mühürsüz Thasos "Amphoraları" olarak isimlendirilen bu gruba ait örnekler Miletos ve Kerameikos'ta²² İ.Ö. 5. yüzyıl ortalarına tarihlenmiştir. Fakat bu örnekler Kat. No. 8'e göre daha şişkin gövde yapısına sahiptir. Y. Garlan tarafından oluşturulan Thasos amphoralarının gelişimini gösteren tabloda bu tip amphoraların, ilk İ.Ö. 5. yüzyılın başlarında üretilmeye başlandığı, dönemin ilerlemesiyle formun incelip uzadığı görülmektedir²³. Atina'da bulunan ve elimizdeki örneğe oldukça benzeyen bir amphora İ.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmiştir²⁴. Kat. No. 8'e benzeyen amphoraların ilk örnekleri İ.Ö. 5. yüzyılın birinci çeyreğinde üretilmeye başlamış, incelip uzayarak İ.Ö. 4. yüzyıla kadar üretilmiştir. Kat. No. 8, şişkin gövde yapısından dolayı, grubun erken örneklerinden biridir ve İ.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlidir.

Kat. No. 9, Thasos Amphorası (Resim: 9)

Env. No.: 206

Yükseklik: 73 cm., *Ağız Çapı:* 10,1 cm., *Kaide Çapı:* 4,4 cm.

Tanım: Dışa çekik üçgen formunda ağız kenarı. Omza doğru genişleyen uzun, silindirik boyun. Boynun üst kısmından başlayan baston formunda, uzun kulplar. Omuzdan gövdeye sert geçiş. Düz cidarlı, "V" harfi şeklinde gövde. Bir tutamak vazifesi gören alçak oyuklu dip-kaide.

Hamur: İnce grenli, iyi pişmiş, sert, az miktarda kum, kireç, mika ve taşçık içermekte. Kırmızımsı sarı (5 YR-6/6). *Örtü-sıva:* kırmızımsı sarı (5 YR-6/8).

Benzerleri: Salviat 1986 (Fig. 2), Zeest 1960 (Fig. VII.20), Grace 1934 (Fig. 2. No. 4), Grace 1961 (Fig. 52), Grace 1986 (Fig. 3, No. 11), Garlan 1988 (Fig. 10).

Tarih: V. Grace, Hellenistik Döneme ait bir batıkta bulunan benzer amphoraları İ.Ö. 340 yıllarına tarihlenmiştir²⁵. Y. Garlan tarafından oluşturulan Thasos amphoralarının gelişim periyodunu gösteren tabloda bu tip amphoraların İ.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısında üretilmeye başlandığı görülmektedir²⁶. F. Salviat, benzer bir amphorayı İ.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir²⁷. Bu tip Thasos amphoralarının üretimi İ.Ö. 4. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış ve incelip uzayarak İ.Ö. 4. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam etmiştir.

Kat. No. 10, Thasos Amphorası (Resim: 10)

Env. No.: 303 Korunan

Yükseklik: 62 cm., *Ağız Çapı:* 9,6 cm.

Tanım: Dışa çekik, keskin üçgen formunda ağız kenarı. Boynun üst kısmından başlayan elips kesitli, uzun baston formunda kulplar. Omza doğru açılan boyun. Bikonikal gövde. Gövde ile kesintisiz birleşen, tutamak vazifesi gören uzun ayak. Ayağın alt kısmı korunamamıştır. Tam örneklerde kaide, dışa doğru açıldıktan sonra, alta doğru sert bir dönüş yaparak sonlanır. Kaide altında alçak oyuk bulunmaktadır.

Hamur: Sert, iyi pişmiş, yoğun kum ve kireç, az taşçık ve ince mika katkılı. Kırmızımsı kahverengi (2,5 YR-5/4). *Örtü-sıva:* Kırmızı (2,5 YR-5/6).

21 Voigtlander 1982, Fig. 14.3., Pl. 42.1

22 Kerameikos IX, Pl. 52.2.

23 Garlan 1988, s. 12, Fig. 10.

24 Lawall 1995, Fig. 47.

25 Grace 1986, s. 556, Fig. 3, No. 11.

26 Garlan 1988, s. 12, Fig. 10.

27 Salviat 1986, s. 190, Fig. 2.

Benzerleri: Monakhov 1990 (Fig. 6, No. 42-44), Garlan 1988 (Fig. 10,12), Salviat 1986 (Fig. 2), Doğer 1991 (Fig. 120), Bodrum 1995 (Env. No. 1128, s. 79), Grace 1961 (Fig. 52), Zeest 1960 (Fig. IX.20), Lawall 1995 (Fig. 43,44).

Tarih: V. Grace, bikonikal amphoraların ilk olarak İ.Ö. 5. yüzyılın sonlarında üretilmeye başlandığını ve incelik uzayan bir özellik göstererek İ.Ö. 4. yüzyıl boyunca üretiltiğini belirtmektedir²⁸. Atina Agorası'nda K Evi'nde bulunan örnekler İ.Ö. 410 yıllarına tarihlenmiştir²⁹. S. Monakhov tarafından oluşturulan gelişim periyodunda, ilk örnekler İ.Ö. 4. yüzyılın başlarına tarihlenmiş ve incelik uzayan bir yapı gösteren örnekler İ.Ö. 4. yüzyıl sonuna kadar tarihlenmiştir³⁰. Elimizdeki örnek, S. Monakhov tarafından yayımlanan Kat. No. 43'e tam olarak benzemektedir. Bu örnek İ.Ö. 375-350 yıllarına tarihlidir. Benzer örneklerden ve formun gelişiminden yola çıkarak, Kat. No. 10'un İ.Ö. 4. yüzyıl ikinci çeyreğinde üretilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Kat. No. 11, Spatheia Amphorası (Resim: 11)

Env. No.: 204

Yükseklik: 96 cm., *Ağız Çapı:* 13,2 cm.

Tanım: Dışa çekik, aşağı sarkık, üst kısmı yuvarlatılmış ağız kenarı. Silindirik boyun. Boynun üst kısmından başlayan, boyundan fazla uzaklaşmadan omzun üst bölümü ile birleşen, elips kesitli kulplar. Silindirik uzun gövde. İnce, uzun, içi dolu kaide.

Hamur: İyi pişmiş, sert, ince grenli, az miktarda ince kum katkılı. Kırmızı. *Örtü-sıva:* Sarımsı kırmızı.

Benzerleri: Bevezcky 1987 (Pl. 12, No. 313), Grace 1961 (Fig. 67-68), Bodrum 1995 (Env. No. 2295, s.103), Şenol 2000 (Kat. No. 99-107,193-195), Volpe 1985 (Fig. 2.4), Santamaria 1995 (Pl. VI-VIII), Panella 1972 (s. 106).

Tarih: Spatheia amphoraları "Klâsik Spatheia" ve "Geç Spatheia" olmak üzere iki gruba ayrılmıştır³¹. Geç örnekler ortalama 40-45 cm. boya, klâsik örnekler ise ortalama 95 cm. boya sahiptir. Kat. No. 11, "Klâsik Spatheia" grubuna aittir. Bu tip amphoralar, İ.S. IV. yüzyılın sonundan İ.S. VI. yüzyılın başlarına kadar üretilmiştir³².

Kat. No. 12, Kuzey Afrika Amphorası (AE-7, LR-7) (Resim: 12)

Env. No.: 209

Yükseklik: 62 cm., *Ağız Çapı:* 6,5 cm.

Tanım: İnce bilezik formunda ağız kenarı. Üzerinde geniş yivler bulunan, dar ve uzun boyun. Boynun alt kısmından çıkan ve omuzla birleşen, yay formunda, elips kesitli kısa kulplar. Geniş omuz. Omuzdan kaideye doğru sürekli daralan, üzeri geniş yivli gövde. Gövde ile kesintisiz birleşen, içi dolu, basit dip-kaide.

Hamur: Sert, iyi pişmiş, az miktarda kum ve kireç katkılı. Kırmızımsı sarı. *Örtü-sıva:* kil renginde.

Benzerleri: Bodrum 1995 (Env. No. 104, s. 69), Zemer 1977, (No. 49), Şenol 2000 (Kat. No. 134-138).

Tarih: AE 7 amphoraları İ.S. 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar üretilmiştir. Erken örneklerde boyundan omza geçiş yumuşak bir açı oluştururken, ilerleyen dönemlerde bu açı daha keskin bir görünüm alır. Kat. No. 12'ye benzeyen örnekler İskenderiye'de İ.S. 6. yüzyılın sonu ile 7. yüzyıl başlarına tarihlenmiştir³³. Bodrum Müzesi'nden bir örnek

28 Grace 1961, Fig. 52, Resim açıklaması.

29 Lawall 1995, s. 135.

30 Monakhov 1990, s. 140-141, Fig. 6. 42-44.

31 Santamaria 1995, s. 51-57, Pl. VI-VIII.

32 Panella 1972, s. 106.

33 Şenol 2000, Kat. No. 134-138, 224.

ise İ.S. 3-4. yüzyıla tarihlidir. Bodrum örneğinde omuz dar, boyundan omza geçiş yumuşaktır. K. Şenol tarafından yayımlanan Kat. No. 224 bizim örneğimize oldukça benzerdir³⁴. Bu örnek İ.S. 4. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıla tarihlenmiştir.

Kat. No. 13, Bizans Amphorası (Resim: 13)

Env. No.: 302

Yükseklik: 41 cm., Ağız Çapı: 8 cm.

Tanım: Kalınlaştırılmış dar ağız kenarı, ağız kenarının hemen altından başlayan omuz. Şişkin, armudî gövde, gövde ile kesintisiz birleşen, basit düz dip. Dudaktan başlayan, hafif yükseldikten sonra yay çizerek omuzla birleşen elips kesitli kulplar. Dudağın hemen altından başlayan ve bütün gövdeyi kaplayan alçak yiv bezeme.

Hamur: Oldukça sert, ince grenli, az miktarda ince kum ve kireç katkılı. Kırmızımsı sarı. Büyük oranda dökülmüş açık krem renkli ince astar.

Benzerleri: Bodrum 1995 (Env. No. 200, s. 116), Van Doorninck 1989 (s. 253-257, Fig. 4). Bakirtzis 1989 (s. 73-77, Fig. 2).

Tarih: Bu tip amphoralar ilk olarak İ.S. 11. ve 12. yüzyılda üretilmeye başlamış ve 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılda yoğun olarak üretilmiştir³⁵. Kat. No. 13, bu tipin yoğun üretiminin görüldüğü İ.S. 12-13. yüzyıla ait olmalıdır.

Kat. No. 14: Bizans Amphorası (Resim: 14)

Env. No.: 309

Yükseklik: 50 cm., Ağız Çapı: (içten) 5,3cm.

Tanım: Dar ağız, küresel gövde, basit dip kaide. Dudağın hemen kenarından başlayan, hafif yükseldikten sonra yay şeklinde omuzla birleşen, elips kesitli geniş kulplar. Dudak altından başlayan ve omzu tamamen kaplayan alçak yiv. Büyük oranda dökülmüş soluk beyaz astar.

Hamur: Yumuşak dokulu yoğun kireç ve kum katılı, açık kırmızımsı sarı.

Benzerleri: Bakirtzis 1989 (s. 74, Tip 6, Fig. 6), Bjelajac 1989 (s. 115, Tip. III, Fig. 3.3).

Tarih: Bu tip Bizans amphoraları İ.S. 12. ve 13. yüzyıla ait olmakla birlikte, İ.S. 14. yüzyılın başlarına tarihli örnekler de ele geçirilmiştir.

KAYNAKÇA

AKURGAL 1993	E. AKURGAL, <i>Eski Çağ'da İzmir</i> , İzmir, 1993.
ANDERSON 1954	J. K. ANDERSON, "Excavation on the Kofine Ridge, Chios", <i>BSA</i> 49, 1954.
ATİLA 2003	C. ATİLA, <i>Daskyleion'da Ele Geçen Arkaik ve Klâsik Dönem Amphoralar</i> , (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003.
BAKIRTZIS 1989	Ch. BAKIRTZIS, "Byzantina Amphorae", <i>BCH Supp.</i> 18, 1989.
BJELAJAC 1989	L. BJELAJAC, "Byzantine Amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11th 12th Centuries", <i>BCH, Supp.</i> 18, 1989.
BEZECZKY 1987	T. BEZECZKY, "Roman Amphorae From the Amber Route in Western Pannonia", <i>BAR International Series</i> 386, 1987.
Bodrum 1995	O. ALPÖZEN-A. H. ÖZDAŞ-B. BERKAYA, <i>Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Ticarî Amphoraları</i> , Bodrum, 1995.

34 Şenol 2000, s. 392, Kat. No. 224.

35 Van Doorninck 1989, s. 253.

- CLINKENBEARD 1982 G. B. CLINKENBEARD, "Lesbian Wine and Storage Amphoras", *Hesperia* 51, 1982.
- CLINKENBEARD 1986 G. B. CLINKENBEARD, "Lesbian Wine and Storage Amphoras", *BCH Suppl.* 13, 1986.
- DOĞER 1988 E. DOĞER, *Klazomenai Kazısındaki Arkaik Dönem Ticarî Amphoralar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1988.
- DOĞER 1991 E. DOĞER, *Antik Çağ'da Amphoralar*, İzmir, 1991.
- DUPONT 1998 R. M. COOK-P. DUPONT, *East Greek Pottery*, London, 1998.
- GARLAN 1988 Y. GARLAN, "Vin et Amphores de Thasos", *Ecole Française d'Athens Call. Sites et Monuments* 5, 1988.
- GRACE 1934 V. GRACE, "Stamped Amphora Handles Found in 1931-1932", *Hesperia* 3, 1934.
- GRACE 1961 V. GRACE, *Amphoras and Ancient Wine Trade*, Princeton, 1961.
- JOHNSTON 1990 W. A. JOHNSTON, "Aegina Aphaia Tempel XIII; The Storage Amphora", *AA* 1990.
- KERAMEIKOS IX U. KNIGGE, *Kerameikos IX*, Berlin, 1976.
- LAMBRINO 1938 M. LAMBRINO, *Les Vases Archaiques D'Histria*, Bucurest, 1938.
- LAWALL 1995 M. LAWALL, *Transport Amphoras and Trademarks; Imports to Athens and Economic Diversity in the 5th Century B.C.*, Michigan, 1995.
- MONAKHOV 1990 S. MONAKHOV-E. ROGOV, "Amphoras of the Panskoe I Necropolis", *AMA* 7, 1990.
- ONAIKO 1980 N. A. ONAIKO, *Archaicheskiy Toric Antychiy Gorod no Severo-Vestoke Ponta*, Moskova, 1990.
- PANELLA 1972 C. PANELLA, "Annotazioni in Magrine alle Stratigrafie Della Terme Ostiensis del Nuotatore", *Recherches sur Les Amphores Romaines, CollecFrRome* 10, 1972.
- SALVIAT 1986 F. SALVIAT, "Le Vin de Thasos, Amphores et Sources Ecrites", *BCH Suppl.* 13, 1986.
- SANTAMARIA 1995 C. SANTAMARIA, "Les Amphores de la Cargaison", *Archaeonautica* 13, 1995.
- SEZGİN 1998 Y. SEZGİN, *Klazomenai Akpınar Nekropolisini Amphoraları*, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), İzmir, 1998.
- ŞENOL 2000 A. K. ŞENOL, *İskenderiye Kazılarında Ele Geçen Amphoralar Işığında Kentin Roma Dönemi Şarap, Zeytinyağı, Salamura Balık ve Sos Ticareti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2000.
- VAV DOORNINCK 1989 F. H. Van DOORNINCK, "The Cargo Amphoras on the 7th Century yası Ada an 11th Century Serçe Limanı Shipwrecks; Two Examples of a Re-use of Byzantine Amphoras as Transport Jars", *BCH Suppl.* 18, 1989.
- VOIGTLANDER 1982 W. VOIGTLANDER, "Funde aus der Insula Westlich des Buleuterion in Milet", *IstMitt.* 32, 1982.
- VOLPE 1985 G. VOLPE, "Canosa; Duo Anfore Tardo-İmperiali con İscrizioni", *Vetera Christianorum* 22, 1985.
- ZEEST 1960 B. I. ZEEST, "Keramicheskaya Tara Bospora" *MIA* 93, 1960.
- ZEMER 1977 A. ZEMER, "Storage Jars in Ancient Sea Trade", *Haifa*, 1977.

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

Resim: 14

EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IN DEN MUSEEN MILAS UND MARMARIS 2003

Wolfgang BLÜMEL*

Meine Forschungen im Jahr 2003¹ begannen – wie in früheren Jahren – in Milas. Dort machte das Museum mich auf einen Inschriftstein aufmerksam, der in einem unbewohnten, baufälligen Haus verbaut ist und sichtbar wurde, nachdem ein Teil des Außenputzes abgebröckelt war. Er soll, sobald es möglich ist, geborgen und in das Museum gebracht werden.

Quader aus grauem Marmor, verbaut in dem Haus von Özbek Alagün an der Ecke Tabakhane Cad./Zahire Pazarı Sok. Maße: H 0,425 m.; B 0,81 m.; T nicht meßbar; BH 0,010–0,013 m. – Kopie, Abklatsch, Photo.

Zeit: 2. H. 2. Jh. v. Chr.

0 [- - - - -

	καὶ τοῦτο[]Ο . Δ .[]ΣΤΕΛΕ[?ταμί]-
	αι ὑπὸ τῆς Ὀτωρκονδέων φυλῆς ἐκάστου ἔτου[ς	λιβα]-
	νωτοῦ ὄγδοοῦ ἄνεικον ἀνυπόλογον τοῖς ἀε[ὶ καθισταμένοις ταμίαις	τῆς Ὑαρβε]-
4	στυῶν φυλῆς καὶ ὑπάρξει αὐτοῖς πάντα καθό[τι	Δι]-
	όδοτος Ἑρμίο[υ]ν ἡμισέων τῶν ὄντω[ν	ἀφ ὧν]
	ἔχει ἐν ὑποθέσει παρὰ Λέοντ[ο]ς καὶ Θεοκρίτο[υ]
	Ἀβας Μέλανος, Δημῶ [Φ]ανίου [κ]αὶ ἀπὸ τῶν ὑπ[]
8	Ἱερέως τῶι ΘΙΑ[]ΟΡ[. . .] οἱ προδανεισ[ται	Λέοντος τοῦ Ἱα]-
	τροκλίους τῶ Ἱερέω[ς]ς Μεγάγδρου τοῦ Μ[Λέοντος]
	τοῦ Ἱατρο[κ]λείους τοῦ Ἱερέως [κ]αὶ ἀπὸ τῶν προ[κατὰ δὲ]
	υίοθεσίαν Οὐλιάδου τοῦ Πόλ[λι]ος τοῦ Πρωτέ[ου]
12	τοῦ Λέοντος καὶ ἰ ποταμὸς Ο[.]ολκος καὶ ἡ κα[λουμένη?]
	Ἄδας κ[αὶ] Ἄρτεμισί[α] θυγατέρες[ς] Παμμένου τοῦ Μέλανος]
	τῆς Ἰδριακῆς τάφρ[ο]υ Λέων Ἱατ[ροκ]λείους Ἱερεὺς [Ἄδας καὶ Ἄρτεμι]-
	σία θυγατέρες [Π]αμμένου [τ]οῦ Μέλανος τ[]

* Prof. Dr. Wolfgang BLÜMEL, Institut für Altertumskunde, Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, 50923 Köln, ALMANYA

1 Ich danke der Generaldirektion für Kulturelles Erbe und Museen im Ministerium für Kultur und Tourismus der Republik Türkei sowie den Direktorinnen der Museen Milas (Nuray Damlacik) und Marmaris (Neşe Kirdemir) für die Forschungsgenehmigung.

16 ANTIT[.] Αβα[ς Μ]έλανο[ς] καὶ Δημῶ Φ[ανίου]]-
ΚΟΙΣΚ[]ος Ἰαρβες[υτ-	πα]-
ρὰ Πα[ρ]αμόν[ου] τοῦ Φιλιν[. . . . γ'Αν]τιοχο[]-
σέας Μέντορο[ς κ]αὶ ὑπὲρ [τ]ὸ διαμφισ[βητούμενον]-
20 νης Ἰαμπέλου, Λι[μ]ναῖος Θεομνήστου []]
Ἰάσονος vac.? τῆ[ν] δὲ παραχώρησιν ἐπ[οιήσατο	ἀργυρίου Ἰο]-
δίου λεπτοῦ δραχμᾶς ο[π]τακισχ[ιλίας]-
σίου Τετράφυλος· μάρτ[υ]ρες δ[ικασταί]	

Es handelt sich um ein Fragment einer Pachturkunde, einer in der Region von Mylasa gut bezeugten Inschriftengattung. Es sind zahlreiche Urkunden erhalten, in denen genau beschrieben wird, daß ein Tempel Land kauft oder geschenkt erhält und es wieder verpachtet.

3]νωτου: Eine naheliegende Ergänzung wäre λιβανωτοῦ, aber in den übrigen Belegstellen ist der Kontext ein anderer: δραχμῶν καὶ λιβανω]τοῦ μνᾶς καὶ ἐλαίου ὑδρίας I. Mylasa 216.9/10; ἐκ[άστου | ἐ]τους δραχμῶν ἑκατὸν καὶ λιβανωτοῦ [μνᾶς] 818.7; [μνᾶς? λιβα]νωτοῦ 822.12/13; [ἀργυρίου δραχμᾶς]κοσίας καὶ τὸν [λιβανω]τόν 828.7. Oder κατὰ νότου? – ἀνεικον ἀνυπόλογον "ohne Einwendung und ohne Abzug".

4, 17 Die Phyle der Hyarbesytai, eine der drei Phylen von Mylasa (neben der der Otokondeis und der der Kormoskoneis), war bisher nur bekannt durch das aus demselben Zeitraum stammende Dekret 301 über die Verpflichtung, dem Zeus Weihgaben darzubringen.

4 Ende Δι]-, Θε]-.

6 ἐν ὑποθέσει 213.16, 214.7 und häufiger in den Beschreibungen der Ländereien. Jemand hat sein Land verpfändet; der Pfandhalter hat es ἐν ὑποθέσει.

7 Αβας und Αδας Z. 13 sind Namen karischen Ursprungs. – Δημῶ: cf. Τηλώ 217.14. Auffallend die hohe Zahl der Frauen in diesem Dokument. Es fehlt die Angabe des κύριος (Ehemann, Vater, Sohn) wie in den übrigen Transaktionen, an denen Frauen beteiligt sind.

8 προδανεισταί auch in 802.5, 827.3; zur Erklärung s. zu 864 ("Vorfinanzierer").

10, 14 Ἱερεύς ist Eigennamen auch in I. Sinuri 8 [Μένι]ππος Ἱερωνύμου τοῦ Ἱερέως, vgl. ibid. 5–7. Hier Zweitname? Wenn Ἱερεύς Appellativum wäre, wäre die Angabe zu erwarten, Priester welcher Gottheit Leon ist.

11 Ein Adoptivsohn des Οὐλιάδης Πόλλιος τοῦ Πρωτέου in 217.11/12 und 217B.19, 864.1/2. Οὐλιάδης ist eponymer Stephanephoros in 818.1/2, I. Sinuri 16 ist ein Dekret zu seinen Ehren.

12 Ο[.]ολκος Flußname. Die bei J. Tischler, Kleinasiatische Hydronymie (Wiesbaden 1977), verzeichneten Namen bieten keine Anhaltspunkte für eine Ergänzung. Bisher waren zwei Flüsse in dieser Region namentlich bekannt, Κυβερσος und Κενίως. Es ist nicht zu entscheiden, ob der Name Ο[.]ολκος lautet (cf. ποταμὸς

2 Κενίως auch in I. Labraunda 69 (Κενίως καὶ πέραν τοῦ ποταμοῦ Z. 35/36, in Z. 40 in der Form ὁ ποταμὸς ὁ καλούμενος Κίνεως).

Κυβερσος 257.11, 17) oder οβ ό [.]ολκος abzutrennen ist (cf. τοῦ ποταμοῦ τοῦ Κενιω² 805.4). Flüsse erscheinen oft in den Beschreibungen der zu verpachtenden Grundstücke.

14 Auch τάφρος „Graben“ ist häufig in der Beschreibung der Begrenzungen der Ländereien; es ist ein Indiz für ein ausgefeiltes Bewässerungssystem. – Ἰδριακή: Idrieus, karischer Satrap, Sohn des Hekatomnos, Bruder des Maussollos, regierte gemeinsam mit seiner Schwestergemahlin Ada 351–344. Ἰδριάς, πόλις Καρίας Steph. Byz., nach Steph. Byz. war Ἰδριάς auch Name für Εὐρώπος (Εὐρώπος Variante für Εὐρωμος, cf. I. Labraunda 84 mit Kommentar). Ἰδριάς wird damit als neuer Ortsname in dieser Region belegt. Vergleichbare Wendungen sind ἡ Τροβαλισσικὴ ὁδός 214.12,]ΕΝ Εὐρωμικῆ[824.1

19 E.g. Θρα]σέας. – διαμφισβητεῖν „streiten“.

20 Für Ἄμπελος als Personennamen vgl. F. Bechtel, Hist. Personennamen 592; oder ist ἄμπελος als Appellativum aufzufassen (e.g. μελαί]νης ἀμπέλου)? – Ein Λιμναῖος Θεομνήστου auch in 204.13.

21 παραχώρησις „Abtretung“; in 806.20 „Kaufvertrag“. Ergänzt nach 806.20.

21/22 Die Währungseinheit in den Pachturkunden ist immer leichtes rhodisches Silbergeld.

23 Τετράφυλος: Angehöriger der Phyle in Olymos (und Hydai). – μάρτυρες δικασταί: sehr häufig am Ende von Urkunden verschiedenen Typs, manchmal auch der νομοφύλαξ; diese „Richter“ haben wohl die Funktion des staatlichen Notariats wie anderswo die Agoranomen.

Als ich vor fast zwanzig Jahren meine epigraphischen Forschungen in Milas begann, gab es noch kein Museum, sondern nur ein Kulturzentrum. In früheren Jahren waren archäologische Fundstücke aus Milas und seiner Umgebung in das Museum der nächsten größeren Stadt, Bodrum, gebracht worden. Mitte der achtziger Jahre hat man begonnen, Funde im Garten des Kulturzentrums zu verwahren. Darunter waren damals auch sechs Inschriftsteine, die von Ender Varinlioglu, mit dem ich damals zusammenarbeitete, kopiert und veröffentlicht wurden³. Im Laufe der Jahre ist neben dem Kulturzentrum ein Museum entstanden und die Zahl der Inschriftsteine stetig gewachsen. Sie beläuft sich heute auf mehr als 150; einen großen Teil davon habe ich selbst auf meinen alljährlich durchgeführten Reisen gefunden und in das Museum gebracht. Die Funde stammen aus dem gesamten Einzugsgebiet der Stadt Milas; darin liegen die antiken Orte Olymos, Labraunda, Euromos, Chalketor, Hydai, Herakleia, Iasos, Bargyilia, Kildara und Keramos. Es handelt sich dabei fast ausschließlich um Inschriften in griechischer Sprache aus der Zeit zwischen dem 4. Jh. vor und dem 4. Jh. nach Chr. Die Texte sind zum großen Teil veröffentlicht; soweit nicht, steht ihre Veröffentlichung kurz bevor. Von wenigen Ausnahmen abgesehen verfüge ich über Photographien, sowohl in Form von Papierabzügen als auch digitalisiert. Ein Gesamtkatalog mit Beschreibung und Transkription der Texte ist im Computer gespeichert.

Ein ähnliches Bild läßt sich von dem Bestand an Inschriften im Museum Marmaris zeichnen. Vor zehn Jahren war es eine, heute sind es etwa dreißig. Sie stammen zum geringen Teil aus der Stadt selbst, überwiegend aus Knidos und einige aus verschiedenen Orten der Knidos- und der Loryma-Halbinsel. Sie sind zum größten Teil ve-

3 *Epigraphica Anatolica* 7 (1986) 75–80.

röffentlicht. Ich habe einen Katalog erstellt und verfüge über eine vollständige photographische Dokumentation. Im Jahr 2003 gab es keine Neuzugänge; daher möchte ich hier eine der unedierten Inschriften vorstellen.

Marmorplatte, oben Giebel in Relief; aus Datça, genauere Fundumstände nicht bekannt. Jetzt im Museum Marmaris. Schrift: Alpha mit gebrochener Querhaste, rechteckiges Sigma. Maße: H 0,58 m.; B 0,45 m.; T 0,04 m.; BH 0,038– 0,040 m. – Kopie, Photo.

Zeit: Kaiserzeit (auf Grund der Schrift).

Κλεοσθέ-
νης Αί-
σχύλου.

MERSİN-SİLİFKE, SÖMEK KÖYÜ KİLİSELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Ayşe AYDIN*

Silifke İlçesi'ne yaklaşık 40 km. uzaklıkta Sömek Köyü yakınındaki antik yerleşimde iki kilise, çok sayıda ev kalıntısı, işlikler, lâhitler ve sarnıçlar bulunmaktadır (Harita).

Dağlık Kilikia bölgesi¹ içindeki antik yerleşim bugüne kadar detaylı incelenmemiş, sadece iki yayında kısaca tanıtımı yapılmıştır².

Bu makale 2003 yılında yerleşimdeki yayını yapılmamış iki kilise üzerinde yapılan çalışmanın sonuçlarını içermektedir. Kiliselerin isim ve tarihini verebilecek yazıtları olmadığı için buldukları konuma göre Batı ve Doğu Kilisesi olarak adlandırılmıştır.

Batı Kilisesi

Antik yerleşimin yaklaşık 200 m. batısındaki kilisenin yapımında kireçtaşından büyük dörtgen bloklar kullanılmış, bunlar harçsız bir araya getirilmiştir (Resim: 1).

Kilise 14,80x25,20 m. ölçülerinde olup nartheks, naos ve doğu bölümü olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır (Çizim: 1).

Nartheksin kuzey, güney ve batı cephesi oldukça tahrip olmuştur. Bu cephelerdeki duvar örgüsünü oluşturan taş bloklardan geriye sadece birkaç sıra kalmıştır. Batı cephedeki kapı açıklığının sadece kuzey sövesinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Nartheksin doğu duvarı da oldukça yıkık olmakla birlikte naosa girişi sağlayan söve ve lentolarıyla iki kapı açıklığına sahiptir. Bunlardan güneydeki daha büyük olup ana kapı açıklığıdır ve söveleri ile lentosu profillidir. Kapının hemen sağında bir niş bulunmaktadır³.

Kapı açıklıklarından girilen naos alanını sınırlayan kuzey ve güney duvara ait farklı büyüklükte birkaç sıra dörtgen blok taş dizisi günümüze ulaşmıştır (Çizim: 2). Güney cephede batıya yakın bölümde bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Naos içinde dağınık durumda sütun gövdeleri, kaide ve başlıkları yer almaktadır (Resim: 2). Bunlar arasında farklı ölçü ve forma sahip kaideler dikkat çekmektedir. Örneklerden ikisi iki yüzü

* Doç. Dr. Ayşe AYDIN, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33342 Mezitli-Mersin/TÜRKİYE
Bu çalışmanın gerçekleşmesi için gerekli izni veren Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, maddi katkılarından dolayı Mersin Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri'ne (BAB.FEF A (AA) 2003-1), çalışmanın her aşamasında yardımını esirgemeyen ve destek olan Silifke Müze Müdürü Sayın İlham Öztürk'e, Bakanlık temsilcisi olarak çalışmaya katılan ve bizlere kolaylık sağlayan Mersin Müzesi uzmanlarından Zeki Akcan'a, ekip arkadaşlarım Güneş Dik, Mustafa Çetgin ve Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü öğrencilerinden Mustafa Ögüt'e, çizimlerdeki yardımlarından dolayı Sibel Karanfiloğlu'na teşekkür ederim.

1 Strabon, *Geographika*, 14,5.1.

2 F. Hild-H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, *TIB* 5,1, 1990, 419; S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, 1996, 241.

3 E: 50 cm. B: 40 cm., D: 20 cm.

düzleştirilmiş, diğer ikisi yuvarlatılmış Korinth düzeninde kullanılan kaidelerdendir, biri ise yüzleri düzleştirilmeden yapılmış kaidedir⁴. Bir diğer kaidenin bir yüzü oluklu olup iki sıra silmeye sahiptir. Kaidenin üzeri bir paye olarak devam etmektedir⁵.

Güney ve kuzey naos alanı içindeki sütun gövdeleri de farklı ölçülere sahiptir⁶. Naosun batı duvarında ana kapı ile kuzeydeki kapı arasında yer alan düşey blok taş, plaster olarak kullanılmıştır. Daha önce bu taşın üzerinde yer alan başlık, bugün düşmüş vaziyette hemen yanındadır (Resim: 3). Sadece iki yüzü çalışılmış başlığın ilk sırasında, orta bölümlerinde iki yiv bulunan iki akanth yapraktan, orta ve köşelerde olmak üzere toplam üç yaprak çıkararak ikinci sırayı oluşturur. Köşelerdeki yapraklardan biri, ortadan ikiye bölünerek başlığın iki yüzüne dağılmış, diğeri ise başlığın sadece iki yüzü işlemeli olduğu için yarım yaprak olarak kalmıştır. İkinci sıra yapraklar arasından huni şeklinde iki *kaulis* çanağı yükselir. Bunun üzerinde de aynı seviyede volüt ve helikslere yer verilmiştir. Abakus ortasındaki kabartma rozet ise kırılmıştır.

Bu plasterle biri aynı hizada, diğeri bu hizadan biraz güneye kaymış iki sütun gövdesi bu bölümde kemerli bir sütun dizisi olduğunu gösterir.

Naos alanının güneyinde farklı yerlerdeki iki sütun gövdesi burada da aynı düzenin varlığına dikkat çeker. Yine bu alanın batısında kare plânlı, batıda kapı açıklığı olan bir mekâna ait duvar izleri ve *in situ* söve parçaları bulunmaktadır. Ayrıca kare mekânın kuzey duvarı, doğuya doğru devam etmektedir. Bu duvar ve mekân, yapının daha sonraki kullanım dönemine ait olmalıdır.

Yapının doğu bölümü, bema ile onun kuzey ve güneyindeki yan odalardan oluşur (Çizim: 3). Bemanın kuzey ve güneyindeki yan odaların doğusunda yarı seviyeye kadar yıkılmış birer apsis, kuzey ve güney yan odanın kuzey, güney ve batı cephelerinde birer kapı açıklığı bulunmaktadır (Resim: 4). Odaların iç mekânında işlevlerini tanımlayıcı *in situ* herhangi bir unsur yoktur.

Güney yan oda içinde taşlar içinde dış dizisi olan bir blok taş parçası ve bir sütun başlığı vardır⁷. Başlığın ilk sırasında naosdaki plaster başlığındaki gibi orta bölümleri çift yivli altı akanthus yaprak arasından, yine altı adet aynı özellikteki yaprak ile ikinci sıra oluşmuştur. Bu yapraklar arasından huni şeklindeki *kaulis* çanakları yükselmiş, bunlar üzerinde de volüt ve heliksler yer almıştır. Abakus ortasında ise çam kozalağına benzeyen bir rozet vardır (Resim: 5).

Bemanın batıdaki sınırı bir sıra büyük blok taşla belirlenmiştir. Ancak üzerinde bu bölümün naosla ayrımını gösteren tempon kuruluşuna ait herhangi bir yuva izi yoktur. Apsis kavsi ortasında ikiz pencere açıklığı vardır (Resim: 6). Pencere payelerinin üst bölümü ile ortadaki payenin alt bölümünde iki sıra silme yer alır. Pencere açıklığının dış yüzünde kaide olarak kullanılan blok taş çıkma yapmaktadır. Bunun altındaki blok taşlardan birine bir haç motifi kazınmıştır. Pencere üzerindeki blok taşın dış yüzü ise yine dış dizisine sahiptir (Resim: 7).

Kilisenin dışında güneyde, güney yan odadaki ile aynı özellikler gösteren bir sütun başlığı ve kilisenin doğusunda bir kaide ile bazı dış dizili blok taşlar yer alır⁸.

Batı Kilisesi'nin güneyinde ara ara kesintiye uğrayan poligonal teknikte yapılmış bir duvar, kilisenin güneybatısında bir yapı kalıntısıyla sonuçlanır. Poligonal duvar örgüsüne ait bir kalıntının önünde oldukça büyük bir sütun gövdesi yer alır⁹. Biraz daha yukarıdaki yapı kalıntısına ait güney cephede bir kapı açıklığı bulunur. Kapı lentosunda şamdan, yıldırım demeti ve kalkan motifleri kabartma tekniğinde işlenmiştir. Ayrıca

4 Taban: 54x54 cm., Y: 43. 35. Diğer kaide ölçüleri: 45x54 cm., Y: 35 cm.

5 Ölçüleri: 47x39 cm.

6 Güney naos alanı içindeki sütun 40 cm., kuzey alan içindeki üç gövde ise 40-50 cm. arasında değişen çaplara sahiptir.

7 Ç: 60 cm., Y: 75 cm.

8 Taban: 55x55 cm., Y: 35 cm.

9 Ç: 60 cm., Y: 4,40 cm.

iç mekânda seramik buluntuları vardır. Kuzeybatıda yerdeki büyük bir lento üzerinde ise yıldırım demeti ve haç motifine yer verilmiştir.

Kilisenin çevresinde de lâhitler bulunmaktadır. Bunlardan biri kilisenin kuzeydoğusundadır. Kırık kapağı yerde olup gövde üzerinde bir altar ve *tabula ansata* yer alır. Bir diğeri kilisenin doğusundadır ve bir platform üzerindedir.

Doğu Kilisesi

Sömek Köyü'nün yaklaşık 2 km. güneydoğusunda büyük bir yerleşim yer alır. Burada profilli söve ve lentolarıyla ev, sarnıç, işlik kalıntıları ve *khamasoroï* bulunmaktadır (Resim: 8).

Kilise ise yerleşimin güneyindedir. Dörtgen blok taşlardan yapılmış bir koridorun batı ve güney cephesinde birer kapı açıklığı bulunur (Çizim: 4). Koridorun, bir kısmı yıkılmış doğu duvarı, bir süre sonra kuzey yönde devam eder. Bu duvarın büyük bir bölümü yok olmuştur. Kilisenin büyük bir bölümü tahrip olduğu için, şu andaki durumu, rö-lövesinin çıkarılmasını zorlaştırır. Yapının batı ve güney cephesindeki duvar izleri ve doğu cephedeki apsis kavsine ait iz günümüze ulaşmıştır. Naosa girişi sağlayan ana kapı lentosunun bir bölümü yoktur. Söveleri profilli kapının hemen sağında bir niş yer alır (Resim: 9)¹⁰. Güney cephede kareye yakın dörtgen bir mekâna ait birkaç sıra duvar örgüsü görülür. Duvar örgüsünü oluşturan doğu cephedeki blok taşlardan birinin üzerine iki adet haç motifi kazınmıştır. Bu mekân kiliseye göre daha alçak seviyededir. Kilisenin iç düzeni, içindeki dolgu malzeme nedeniyle anlaşılammaktadır.

Değerlendirme

a) Batı Kilisesi

Sömek Batı Kilisesi'nde oldukça büyük dörtgen devşirme blok taşlar, bunların yetmediği yerlerde ise yine düzgün kesme taş kullanılmıştır. Genel olarak bu tür iri dörtgen blok taşlarla oluşturulan tek kabuklu ve harçsız izodom duvar tekniği ile Kilikia bölgesinde İ.Ö. 1. yüzyıl-İ.S. 72 yılları arasında kuleler ve kaleler başta olmak üzere çok sayıda yapı inşa edilmiştir¹¹. Hellenistik ve Roma dönemlerindeki bu harçsız izodom duvar örgüsü bölgede Erken Hıristiyan Döneminde de kullanılmaya devam etmiştir¹².

Kilisenin kuzey, güney ve batı cephesi oldukça tahrip olan nartheksinin, batı cepheye nasıl bir açıklığa sahip olduğu belli değildir. Bölge kiliseleri bu cephede sayıları bir ile üç arasında değişen kapı veya *tribelon* adı verilen üç kemerli bir açıklığa sahiptir¹³. Şu andaki görünümüyle Sömek Batı Kilisesi nartheksinin batı cephesinde tek kapı açıklığı olduğu söylenebilir (Çizim: 5). Nartheks doğu duvarında diğerlerine göre daha büyük ve profilli ana kapı açıklığı ve onun kuzey ve güneyindeki daha küçük kapı açıklıkları aracılığıyla naosa giriliyordu. Kilisenin nartheks doğu duvarında dikkati çeken bir özellik ana girişin sağındaki (kuzeyindeki) niştir. Aynı niş, yine aynı yönde Doğu Kilisesi nartheksinde de yer alır. Bu tarz nişler Kilikia bölgesinde Akören II'de Kutsal Haç Kilisesi'nde (I. Bazilika, 525) (ana girişin solunda), Adrassos (Balabolu) Nekropolü içindeki 9 Numaralı Kilise'de (ana girişin solunda), Yanıkhan, Kuzey Kilise (ana girişin sağında) ve Işıkkale'deki kilisede (ana girişin solunda) de görülür¹⁴. Bu tür nişlerin içinde kutsanmış su olduğu kabul edilir.

10 E: 56 cm., B: 48 cm., D: 25 cm.

11 S. Durugönül, *Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien. Eine Untersuchung zu den archäologischen Hinterlassenschaften im Olbischen Territorium*, Band 28, 1998, 130. Taf. 26,4. 33,1-2. 37,1-2. 38,1-2. 40, 1-3. 41, 1-3. 50, 1-2. 54,1.

12 Hild-Hellenkemper 1990, *a.g.e.*, anılan teknikte yapılan kiliseler, Cambazlı (Taf. 150), Takkadın (Taf. 370) kiliseleri, Tappureli'ndeki üç kilise (Taf. 372-375) ve Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'dir.

13 Hill 1996, *a.g.e.*, nartheks batı cephesinde kapı açıklığı ya da açıklıklarına sahip olan kiliseler Fig. 14. 19. 26-27. 29-30. 35. 47. 51. 55. 60. Nartheks batı cephesinde *tribelonu* olan kiliseler Fig. 17-18. 24. 36. 44. 56. 59.

14 Akören için bkz. H. Hellenkemper, "Early Church Architecture in Southern Asia Minor", *Churches Built in Ancient Times. Recent Studies in Early Christian Archaeology*, 1994, 213 vd. Fig. 18; Hild-Hellenkemper 1990, *a.g.e.*, 168-169.

Su, genellikle tüm toplumlarda pozitif bir anlam taşır, yaşamın devamlılığının göstergesidir. Eski Ahit'te su, inananları kurtaran, günahlarından arındıran, temiz olmalarını sağlayan bir unsur olarak yansıtılır. Musa ve İsrailoğulları'nı Mısırlılar'dan kurtarmak için "Rab" denizi kara etmiş, suları yararak onların kurtulmasını sağlamıştır¹⁵. "Rab" Musa'ya İsrailoğulları'ndan Levililer'i alıp günahlarından arındırmak için onların üzerine su serpmesi gerektiğini söylemektedir¹⁶.

Hıristiyan yazılı kaynaklarında, 4. yüzyılın ikinci yarısında Thmuis Piskoposu Serapion'un su üzerine okunan bir duayı bildiği aktarılır. Kilise düzeni hakkında bilgi veren Suriye'de yazılmış (4. yüzyıl sonu) "Apostolischen Konstitution" içinde bu duanın, havari Matta'ya ait olduğu ifade edilir.

Kiliseye girmeden önce, bu kutsanmış su içine elin daldırılıp haç çıkartılması, kiliseye temizlenmiş, günahlarından arınmış olarak girmeyi sembolize eder. Su burada "lustrasyon" yani tanrıya sunulan temiz ve günahsız kurban olarak kullanılmıştır¹⁷. Kutsanmış su, inananlar tarafından evlerine götürülebilmüş ya da hastalara şifa olsun diye açılıp kapanabilen kaplar içine konmuştur¹⁸. Bu tür nişler "kolymbion" olarak adlandırılmıştır¹⁹. Bunlar Suriye'deki özellikle Hauran bölgesindeki bazı Erken Hıristiyan Dönemine tarihlenen kiliselerde de görülür²⁰.

Naosun güney duvarının batıya yakın bölümünde de bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Naosta dağınık durumdaki sütun gövde, kaide ve başlıkları, bu bölümün orijinal görünümünü hakkında fikir vermektedir. Farklı ölçü ve biçimlere sahip, ancak Korinth düzeni özelliklerini yansıtan kaidelerin hangilerinin arkad dizisi için kullanıldığı kesin değildir.

Naostaki sütun gövdeleri, sütunlardan oluşan bir arkad dizisinin olduğunu gösterir. Naosun batı duvarındaki Korinth başlıklı plâsterler ve doğudaki bemaya ait iki paye arasında, doğu-batı doğrultusunda 3,01 m.lik aralarla yerleştirilmiş üç sütun ve dört kemerle arkad dizileri oluşturulmuş, böylece naos diğer bölge kiliselerinde de olduğu gibi orta nef, geçit ve güney yan nef olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Sütunlar ile kemerler arasındaki başlıklardan biri kırık olmak üzere ikisi güney yan oda da, bir başlık ise kilise dışında, ancak yakınında yer almaktadır. Sütun gövdelerinin çapı 40 cm. ile 50 cm. arasında değişmekte olup Korinth başlıklar ise 60 cm. çapındadır. Kilisenin güneybatısındaki yapı kalıntısı önünde yer alan sütunun çapı da 60 cm.dir. Kilise çevresinde aynı ölçüyü veren başka bir sütun yoktur. Bu sütun ve başlıkların kiliseden önce aynı yapıda kullanıldığı kesindir. Şu andaki duruma göre *in situ* şeklindeki sütunlar kilise için yapılmış, ancak başlıklar devşirme olarak kullanılmıştır. Buradaki Korinth başlıkların bölgedeki benzerleri özellikle Elaiussa-Sebaste ve Kanlıdivane'deki tapınak mezarlarda yer alır. Bunlar 2. yüzyıl ile 3. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir²¹. Erken Hıristiyan Döneminde bu tarz başlıklar sadece Emirzeli, 2 Numaralı Kilise'de apsiste kullanılmış görülmektedir²².

Naostaki, boyutlarıyla diğerlerinden farklı kaidenin bir yüzü oluklu olup alt kısmı iki sıra silmeli, üzeri ise paye olarak devam etmektedir. Bölgede yer alan Çatiören Ki-

Adrassos için bkz. Hild-Hellenkemper 1990, age., 159; E. Alföldi-Rosenbaum, *The Necropolis of Adrassus (Balabolu) in Rough Cilicia (Isauria)*, 1980, 53 vd. Fig. 7-8 Pl. LIV, 2; Yanıkhan için bkz. Hild-Hellenkemper 1990, 459, ışık-kale için bkz. S. Eyice, "Ricerca e Scoperte Nella Regione di Silifke Nella Turchia Meridionale", *Milion* I, 1988, 21 vd. Tav. VII, 2.

15 Çıkış, Bap 14.

16 Sayılar, Bap 8:7

17 K. Onasch, "Weihwasser", *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*, 1981, 375.

18 B. Brenk, "Ein frühchristliches Weihwasserbecken in Leiden", *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. F.W. Deichmann gewidmet (Hrsg. O. Feld-U. Peschlow)*, I, 1986, 77-78; E.M. Ruprechtsberger (Red.), *Syrien, Von den Aposteln zu den Kalifen*, 1993, 224.

19 H. C. Butler, *Early Churches in Syria 4th-7th Centuries*, 1929, 216.

20 Ruprechtsberger 1993, a.g.e., 224 Abb. 16; Butler 1929, a.g.e., 216 vd. Fig. 218-220.

21 A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, 1967, 108 vd. Taf. 38. 41-42. 44. 46. 48-51.

22 A. Aydın, *Emirzeli. Eine hellenistische bis spätantike Siedlung im Rauhen Kilikien*, 1999, 66 vd. Taf. 11,1-2.

lisesi'nde de benzer küçük payeler naos alanında bulunmaktadır. Bu payelerin ikinci kata ait arkad dizisinde kullanılan destekler olduğu kabul edilir²³. Naos duvarlarının yeterli yükseklikte korunamamış olması, yan neflerin galerili olup olmadıkları hakkında kesin bir fikir edinilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak genelde bölge kiliselerinin yan nef, nartheks ve yan odalarının galerili olmaları²⁴, yukarıda anılan bir yüzü oluklu küçük payenin, Çatıören örneğindeki gibi galerinin arkad dizisine ait olduğu kabul edilirse, kilisede de yan neflerin iki katlı olduğu söylenebilir.

Güney yan nefin batı bölümünde kare plânlı ve kapı açıklıklı mekân, daha sonraki bir evreye ait olmalıdır. Bu geç evrede güney yan nefte de değişiklikler yapılmış görünmektedir.

Kilisenin doğu bölümü bema ile kuzey ve güneyindeki yan odalardan meydana gelir. Yan odaların kuzey, güney ve batı cephelerinde kapı açıklıkları bulunmaktadır. Batı cephedekiler odaların yan neflerle bağlantısını sağlamaktadır. İki pencere ana apsis ve yan odalara ait apsisler doğuda dıştan düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Sömek, Batı Kilisesi gibi apsis ve yan odaların doğuda düz bir duvarla sınırlandırıldığı kiliselerin ilk örnekleri, Suriye bölgesinde görülür²⁵. Ancak aynı özellikteki kiliseler Kilikia ve Isauria bölgesinde de Suriye bölgesi etkisiyle yapılmıştır²⁶. Bunlardan bir kısmının yan odaları Sömek örneğinde olduğu gibi doğuda birer apsisle sonlanmaktadır²⁷.

Erken Hıristiyan Dönemi Suriye, Kilikia ve Isauria bölgesi kiliselerinde bemanın kuzey ve güneyindeki yan odaların işlevleri çeşitlidir. Oda içinde *in situ* vaftiz teknesi vb. unsurların bulunmayışı, mekânın fonksiyonunun belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Genelde odaların *sakristi*, *martyrion* ya da vaftiz odası olarak kullanıldığı kabul edilir²⁸. Ancak Sömek örneğinde yan odaların işlevi ile ilgili kesin sonuçlara varılamaz.

b) Doğu Kilisesi

Kilisenin tahrip olması ve rölövesinin çıkarılmamış olması bu kilise ile ilgili değerlendirme yapmayı zorlaştırır. Ancak genel olarak bölge kiliselerine bakılarak bu kilisenin de üç nefli bazilikal plânlı bir kilise olduğu düşünülebilir. Doğu bölümde sadece apsis kavsinin izlenebilir olması, bema kuzey ve güneyinde yan odaların olabileceği fikrini zayıflatır da burada yapılacak bir kazı öncesinde kesin yargılara varmak yanlış olacaktır.

Sömek Batı Kilisesi'nin güneyindeki aralıklarla izlenen poligonal duvar ve güneybatısındaki yapı kalıntısı duvar tekniğiyle Dağlık Kilikia bölgesindeki harçsız, çift kabuklu aynı teknikte çoğu kule ve kale olarak yapılmış yapılar gibi İ.Ö. 3. yüzyıl sonrası, Selevkoslar Dönemine ait olabileceğini gösterir. Poligonal duvar örgüsünün bölgeye Selevkoslar tarafından İ.Ö. 3. yüzyılda getirildiği, özellikle İ.Ö. 2. yüzyıl birinci yarısı ile İ.Ö. 140 yılları arasında bu teknikte kaleler, kuleler, sanal kuleler, tapınaklar ve evler yapıldığı kabul edilir²⁹.

Yapıya ait kapı lentolarından birinde şamdan, yıldırım demeti ve kalkan, diğerinde yıldırım demeti ve haç motifine yer verilmiştir. Bu da yapının Hellenistik Dönemden Erken Hıristiyan Dönemine kadar kullanıldığını göstermektedir.

Dağlık Kilikia bölgesinde İ.Ö. 2. yüzyıl başına tarihlenen özellikle kale, kule ve diğer yapılarda kabartma olarak işlenmiş şimşek, *triskelis*, *labut*, *kerykeion*, kalkan

23 O. Feld, "Bericht über eine Reise durch Kilikien", *IstMitt* 13/14, 1963/1964, 106. Paye ölçüleri: 53x31 cm. Y: 98 cm.

24 Bölge kiliselerindeki galeriler için bkz. A. Aydın, "Kilikia ve Isauria Bölgesi Kiliselerindeki Galeriler", *TAED* 2, 2001, 117 vd.

25 Butler 1929, *a.g.e.*, 1929, 26 Fig. 21. 29 Fig. 26. 35 Fig. 33. 50 Fig. 47.

26 Hill 1996, *a.g.e.*, Fig. 2-3. 14.16.24.26.36.38.53.56.

27 Hill 1996, *a.g.e.*, Fig. 19. 24. 56.

28 Aydın 1999, *a.g.e.*, 98 vd.

29 Durugönül 1998, *a.g.e.*, 124. 129 Taf. 17. 28-31.

sembollerinin Makedon sikkelerinden alınıp Selevkoslar aracılığıyla Kilikia'ya getirildiği kabul edilir. Sembollerin yer aldığı yapılar, batıda Kalykadnos (Göksu) Nehri'nden, doğuda Lamas (Limonlu) Nehri ile kuzeyde Yağda ve çevresini içine alan Olba rahip-kralarının yönettikleri "Olba *territoriumu*"nın sınırları içindedir³⁰.

Sömek'te bu sınırlar içinde kalan; Hellenistik Dönemde, Olba rahip-kraları, yani yerel idareciler tarafından yönetilen bir yerleşim, sembollerin yer aldığı yapı ise bölgede benzerleri de bulunan yerleşimin yerel yöneticisinin evi ya da poligonol duvarla da ilişkili bir kule olmalıdır³¹.

Sömek Köyü'nün yaklaşık 3 km. kuzeyinde, yüksek bir kaya kütesinin üzerinde, 1,20 m. yüksekliğinde, üst bölümü istiridye kabuğu formunda bir niş içinde Athena tasvirini alır. Niş, yanlarda plasterlerle sınırlandırılmıştır. Arka fonda tanrıçanın solunda şahlanmış bir atın ön bölümü bulunmaktadır. Başında süslü sorguçları olan miğferiyle Athena, sağ elinde üzerine yılan sarılmış mızrağını tutmaktadır. Sol eli ise yan taraftaki kalkanın üzerindedir.

Kabartma bu özellikleriyle Anadolu'da İ.Ö. 4. yüzyıldan beri heykel ve sikkelerde de görülen Atina Parthenon'daki Athena tipini yansıtır. Tanrıçanın arkasındaki at, Kilikalı sanatçının Athena Parthenos'a eklediği bir sembol olarak düşünülür. Bu özelliğiyle de, Anadolu ve Suriye'de, özellikle Kilikia gibi dağlık bölgelerde Yunan tanrı ve tanrıçalarının yerel sembollerle birleştirildiği örneklerden biri olarak kabul edilir. Athena kabartmasının sağında onüç satırlık bir yazıtta "Athena Krisoa Oreia (Dağlarda Oturan Athena)" adı geçmektedir.

Yine kabartmanın sağındaki plaster üzerinde yıldırım demeti, yıldız, hilâl ve şamdan tasvir edilmiştir. Kabartma 2. yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir³².

Sömek'teki kabartmada bulunan adak yazıtta olduğu gibi, Seleukeia antik kentinin kuzeydoğusunda bulunan bir mağaranın girişindeki yazıtta da "Athena Krisoa Oreia" adı geçer. Buradaki Krisoa'nın bir yer ismi olduğu kabul edilir. Ayrıca "Athena Oreia" adı Mopsuestia-Kütüklü Köyü'ndeki 117 tarihli bir yazıt ve Elaiussa-Sebaste'nin kuzeyindeki bir sunak yazıtta da yer alır³³.

Kilikia bölgesine Athena kültünün Yunan kolonizasyonu sırasında Rhodos Adası'ndaki Lindos kent sakinleri tarafından İ.Ö. 7. yüzyıl başlarında getirildiği kabul edilir. Lindoslular Tarsus ve Soloi'ye yerleşmiştir³⁴.

Anılan kentler dışında bölgede bir başka Athena kültünün olduğu yer olarak Sarpedonia-Silifke arasındaki Hagia Thekla Mağarası gösterilir³⁵. Hıristiyan dininin baş azizesi Thekla'nın kaybolduğu yer olarak kabul edilen mağara, 4. yüzyıl içinde kiliseye dönüştürülmüş, bu aşamada Dor düzenindeki mimarî parçalar devşirme olarak kullanılmıştır. Devşirme malzemenin burada daha önce var olan bir tapınağa ait olduğu kesin değildir.

Dikkat çeken bir özellik, Athena kabartması yanında ve Batı Kilisesi'nin güneybatısındaki yapı kalıntısına ait kapı lentosu üzerinde aynı şamdan motifine yer verilmiş olmasıdır. Şamdanın bir tapınak ya da bir kült heykeli yakınında çoğunlukla Roma İm-

30 J.Th. Bent, "Cilician Symbols", *CR IV*, 1890, 321-322; S. Durugönül, "Olba: Polis mi, Territorium mu?" *Lykia II*, 1995, 78; S. Durugönül, "Verwaltung und Glauben der Olbier im Rauhen Kilikien", *Asia Minor Studien 34*, 1999, 112. 118; M. Sayar, "Kilikya'da Tanrılar ve Kültler", *Olba II, I. Cilt (Özel Sayı)*, 1999, 150.

31 Benzer örnekler için bkz. Durugönül 1999, *a.g.m.*, 118.

32 K. L. Zoroğlu, "Doğu Dağlık Kilikia 1987 Yılı Araştırması", *VI. AST 1988*, 395 Res. 8; S. Durugönül, *Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien*, 1989, 50 Kat. Nr: 42, Abb. 45-46. 128 vd.; Durugönül 1999, *a.g.m.*, 121 vd. Taf. 25, 3-4.

33 J. Keil-A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, *MAMA III*, 1931, Nr: 33; S. Durugönül, "Athena Krisoa Oreia", *Epigraphica Anatolica 10*, 1987, 115-116; Sayar 1999, *a.g.m.*, 135.

34 Strabon, *Geographika*, 14, 5.8; E. Blumenthal, *Die altgriechische Siedlungskolonisation im Mittelmeerraum unter besonderer Berücksichtigung der Südküste Kleinasien*, 1963, 106. 121; J. D. Bing, "Tarsus: a forgotten Colony of Lindos", *JNS 30*, 1971, 101. 105 vd.; M.H. Sayar, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", *XII. TTK Ankara, 12-16 Eylül 1994, Cilt I*, 1999, 198.

35 Hild-Hellenkemper 1990, *a.g.e.*, 442.

paratorluk Döneminde görüldüğü fikri³⁶, bu yapı yakınında da Athena'ya adanmış kutsal bir alan ya da tapınak olasılığını akla getirmektedir. Batı Kilisesi'nin güneyindeki poligonal duvar izleri belki de bu amaçla yapılmış bir *peribolosa* aittir. Lentosundaki şamdan motifi güneybatıdaki yapının, Hellenistik Dönem sonrasında Roma İmparatorluk Döneminde de kullanıldığını göstermektedir.

4. yüzyılda Hıristiyanlık hızla taraftar bulmaya başlamış, 6. yüzyıl içinde ise Roma İmparatorluk topraklarında yayılmasını büyük ölçüde tamamlamıştır. Constantinus döneminde (306-337) Hıristiyanlık öncesine ait dinî yapılara, yani tapınaklara genelde dokunulmamıştır. Ancak II. Constantius'un (337-361) 356 yılında çıkarttığı bir yasa ile tapınaklara giriş yasaklanmış ve bunların kapatılması emredilmiştir. Böylece pagan inanca karşı bir savaş başlamıştır. Aynı dönemde Batı Hıristiyanlığı'nda ise bu tutumun tamamen tersi olarak tapınaklar koruma altına alınmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu'nda 435 yılındaki II. Theodosios'un (408-450) yasası ile tüm pagan inançlar yasaklanmış, tapınakların tamamen yıkılması, yakılması aracılığıyla bu yapıların günahlarından arınmalarının sağlanması istenmiştir. Batı Roma İmparatorluğu'nda ise aynı yıl tapınakların korunmasına yönelik bir kanun çıkarılmıştır³⁷. Doğu Hıristiyanlığı'nda tapınak yıkımı, bu yapıların yeri ya da malzemesi kullanılarak kiliselerin yapılması, Hıristiyanlığın pagan inançlar üzerindeki zaferinin bir sembolü olarak kabul edilmiş, bu sembolik anlamı yanı sıra var olan yapıların küçük değişikliklerle daha ucuz maliyetle ve hızla kiliseye dönüştürülmesi amaçlanmıştır³⁸. Roma imparatorluk sınırları içinde yaklaşık 89 tapınağın kiliseye dönüştürüldüğü belirlenmiştir³⁹.

Anadolu'da da yeni inancın yeni ibadet mekânlarına ihtiyaç duyması sonucu 4. yüzyıl-7. yüzyıl başı arasında Antik Döneme ait dinî yapılar ve kamu yapıları kiliseye dönüştürülmüştür⁴⁰. Bazı tapınaklar tamamen sökülüp, aynı alana yeni malzeme ile ya da farklı bir yere sökülen eski malzeme ile kilise yapılması yoluna gidilmiştir. En sık rastlanılan uygulama mevcut yapının doğusuna apsis eklenmesi, batı duvarına giriş açıklıklarının yerleştirilip iç mekânda pagan külte ait heykel, resim gibi öğelerin yok edilmesiyle kiliseye dönüştürülmesidir. Bazen de antik yapının duvar ya da taşıyıcıları kullanılarak dönüştürme işlemi yapılmıştır⁴¹. Kimi örneklerde ise tapınak korunup temenos içine kilise yapılmıştır⁴².

Bu dönüştürme ile üç nefli bazilikal plânlı ya da tek nefli kiliseler oluşturulmuştur.

Kilikia ve İsaoria bölgesinde de genelde dinî yapıların, yani tapınakların kiliseye dönüştürüldüğü görülür.

Bunlardan Cennet-Cehennem'de obrukların güneyindeki *peribolos* duvarı içine bir kilise yapılmıştır. Burada Hellenistik Döneme ait duvarla sınırlı alan içinde Zeus'a adanmış bir tapınak olduğu kabul edilir. Bu tapınak ve yakınındaki Hasanaliler'de bulunan Zeus Korykios adına yapılan tapınak sökülerek, malzemeleri kilisenin yapımında kullanılmıştır. Apsis başlıklarına göre 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başına tarihlenen kilisenin güney cephesi mevcut *peribolos* duvarının aynen kullanılmasıyla elde edilmiştir. Yapının kuzeydoğu cephesinde kullanılan blok taşlar üzerinde Zeus Korykios kültürünün rahiplerinin bir listesi vardır. Olası üç nefli, bazilikal plânlı kilisenin bema bölümünde apsis yan ve arkasında mekânlar oluşturulmuştur⁴³.

36 Durugönül 1989, *a.g.e.*, 134-135.

37 F.W. Deichmann, "Christianisierung II" *RAC II*, 1954, 1228 vd.; F.W. Deichmann, "Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern", *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten*, 1982, 56 vd.

38 Deichmann 1954, *a.g.m.*, 1232.

39 Deichmann 1982, *a.g.m.*, 66 vd.

40 Deichmann 1982, *a.g.m.*, 62.

41 Deichmann 1982, *a.g.m.*, 62 vd.; F.W. Deichmann, "Vom Tempel zur Kirche", *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten*, 1982, 30 vd.

42 A. M. Mansel, *Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, 1978, 258 vd. Res. 284.

43 R. Heberdey-A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien, Denkschr Wien 44*, 1896, 71 vd.; O. Feld-H. Weber, "Tempel und Kirche über der Korykischen Grotte (Cennet Cehennem) in Kilikien", *IstMitt 17*, 1967, 256 vd. Abb. 1; Durugönül 1999, *a.g.m.*, 114 vd.; Sayar 1999, *a.g.m.*, 139 vd.

Elaiussa-Sebaste'de tapınak cellası içine, güneydoğu cephedeki sütunlar kullanılarak tek nefli, doğu bölümde apsis yanında iki yan odası olan, tabanı zengin figürlü mozaiğe sahip bir kilise, 5. yüzyıl sonunda yapılmıştır⁴⁴.

Uzuncaburç'taki Hellenistik Döneme ait Zeus Olbios Tapınağı 5. yüzyıl ikinci yarısında tapınağın sütunları arasına duvar örülüp doğudaki iki sütunun sökülmesiyle bir apsis eklenerek kiliseye çevrilmiştir. Yapı üç nefli olup köşeli apsisi, iki yanında yine apsisli yan odaları ile doğuda dıştan düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Batıda da üç bölümlü nartheks oluşturulmuştur⁴⁵.

Silifke'de ise akropolisteki Athena Kanetis Tapınağı 5. yüzyıl ortasında bir manastıra dönüştürülmüştür⁴⁶. Kentteki Aphrodite Tapınağı, Metropolit Dexianos tarafından 5. yüzyıl ikinci çeyreğinde başka bir yapıya çevrilmiştir⁴⁷. Zeus Tapınağı ise 5. yüzyılın içinde üç nefli bir kiliseye dönüştürülmüş, sütunlar arasına duvar örülmüş, batı cephede ortadaki iki sütun yerine küçük iki sütun konarak *tribelon* yapılmış, doğu yönünde köşeli apsis oluşturulmuştur. Kilise, Orta Bizans Döneminde orta nefin tek nefli bir kiliseye dönüştürülmesiyle kullanılmıştır⁴⁸.

Bir diğer dönüştürme Claudiopolis Tapınağı'nda gerçekleştirilmiştir. Tapınağın doğu duvarına bir apsis eklenmiş, batı duvarı içine üç kapı açıklığı yerleştirilerek üç nefli bazilikal plânlı bir kiliseye dönüştürülmüştür. Bir yazıttan Septimius Severus Döneminde (193-211) 193-194 yılları arasında yapıldığı düşünülen tapınağın, Korinth başlıkları vardır⁴⁹.

Bölgede sadece tapınaklar değil, kamu yapılarının da kiliseye dönüştürüldüğü görülür. Elaiussa-Sebaste'deki Roma Dönemi agorası, 5.-6. yüzyıl içinde çift apsisli bir kiliseye dönüştürülmüştür⁵⁰.

Silifke, Uzuncaburç, Cennet-Cehennem ve Elaiussa-Sebaste'deki tapınaklar Zeus adına yapılmıştır. Yine Silifke'de kilise ya da manastıra dönüştürülmüş diğer tapınaklar Athena ve Aphrodite kültlerinin varlığına dikkat çeker. Claudiopolis kentinde Athena kültünün varlığı bir yazıt aracılığıyla belirlenmekte ise de, tapınağın bu kültle bağlantısı kesin değildir⁵¹.

Kilikia'nın İ.S. 72 yılında Roma eyaleti olması sonrasında Hellenistik Dönemde de imar faaliyetlerine sahne olan Lamos ve Kaykadnos nehirleri arasındaki bölgede tapınaklar, villa *rusticalar*, su kemerleri, tiyatro, çeşme yapıları, anıtsal kent kapıları yapılmıştır⁵².

Sömek ya da yakınında, belki de Batı Kilisesi'nin güneyindeki duvarla sınırlanan alan içinde, bu bağlamda Athena adına yapılmış bir kutsal alan ya da bir tapınağın varlığı olası görülmektedir. Bu tapınak sökülerek Hıristiyan Döneminde malzemesi Batı Kilisesi'nde kullanılmış olabilir. Ancak bunu kanıtlayacak, Athena kabartması dışında herhangi bir veri yerleşimde bulunmamaktadır.

Bir olasılık da Batı Kilisesi yapımında kullanılan devşirme malzemenin, bölgede 2. yüzyıl ile 3. yüzyıl başı arasına tarihlenen tapınak mezarlardan birine ya da birkaçı-

44 M. Gough, "A Temple Church at Ayas", *AnatSt IV*, 1954, 49 vd. Fig. 3-4; F. Hild-H. Hellenkemper-G. Hellenkemper Salies, "Kommagene-Kilikien-Isaurien", *RBK IV*, 1990, 338 vd.; Hill 1996, a.g.e., 97-98 Fig. 11.

45 MAMA III 1931, 47 vd. Abb. 68; *RBK IV* 1990, 242 vd. Abb. 25; Durugönül 1995, 79-80; Durugönül 1999, 112 vd.

46 MAMA III 1931, 3 vd.; W.M. Ramsay (Çev. M. Pektaş), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 1960, 422; L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien, Bd. II. Die heidnischen Mosaiken*, 1972, 153 vd.; Hellenkemper 1995, a.g.m., 194.

47 H. Hellenkemper, "Die Kirche im Tempel. Zeustempel und Paulusbasilika in Seleukeia am Kalykadnos", *Orbis Romanus Christianusque. Ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium*, 1995, 192.

48 Hellenkemper 1995, a.g.m., 193 vd. Abb. 1-7.

49 S. Durugönül, "Die kaiserzeitliche Baupolitik im Rauhen Kilikien am Beispiel zweier Tempelbauten", *Festschrift für Hans Gabelmann, BJB Beiheft 53*, 2002, 159 vd. Taf. 37, 1-2.

50 E. Equini Schneider, "1999 Excavations and Research at Eleiussa Sebaste", *22. KST, 2. Cilt*, 2001, 251 Fig. 9; E. Equini Schneider, "L'Isola Degli Ulivi Elaiussa Sebaste, porto Romano in Cilicia", *Turchia Antica*, 1998, 192 vd.; E. Equini Schneider (Ed.), *Elaiussa Sebaste I. Campagne di Scavo 1995-1997*, 1999, 241 vd. Fig. 169-181.

51 Durugönül 2002, a.g.m., 160.

52 Durugönül 2002, a.g.m., 157 vd.

na ait olmasıdır. Kilisedeki sütun başlıkları, iri blok taşlar ve biri güney odada dağınık taşlar içinde, diğeri apsis ikiz penceresi üzerinde kullanılmış bazı parçaları da kilise dışındaki dış dizisi olan blok taşlar, bölgedeki sütunlu tapınak mezarlarda da görülmektedir⁵³. Tapınak mezarların alınlıklarında da "S" formlu, genellikle dış dizili friz kullanılmıştır⁵⁴. Kilisede kullanılan devşirme sütun başlıkları ile bu yapılarda kullanılan başlıkların çap ve yükseklikleri ile kullanılan blok taşlar yakın ölçüler vermektedir⁵⁵. Kilisenin çevresinde kaideler üzerinde lâhitlere yer verilmiş olması burada belki daha önce de var olan, Erken Hıristiyan Döneminde de varlıklı kişilerin mezarlarının yer aldığı bir mezar alanı ve bu alan içindeki belki de bir mezar kilisesine işaret eder.

Sarnıçları, *khamasoroj*, ışık ve evleriyle asıl Geç Antik-Erken Hıristiyan Dönemi yerleşimi içinde bulunan Doğu Kilisesi, buradaki halkın ibadeti yanı sıra başka işlevler de üstlenmiş görünmektedir.

Kilisenin kuzeybatısındaki nartheks için kullanılan duvar, Antik Döneme ait olmalıdır. Ancak ait olduğu yapı hakkında bilgi edinilememektedir. Duvarın bitiminde, kuzeyde kilisenin de hemen yanında yer alan büyük ışık kuruluşu dikkat çekicidir. Hellenistik Dönemde Kalykadnos ve Lamos nehirleri arasında kalan bölgede, Olba'daki tapınak devletine bağlı rahip-kralların kuleleriyle, buldukları yerleşimin tarım arazilerini işlettikleri, Roma Döneminde de kulelerin yerini çiftlik villalarının, Erken Hıristiyan Döneminde ise kiliselerin aldığı ve böylece toprak feodalizminin devam ettirildiği kabul edilir⁵⁶. Aynı gelenek, Erken Hıristiyan Döneminde Kıbrıs'ta da örneklerini vermiştir⁵⁷.

İşlik ve kilisenin yan yana olmasıyla burada da böyle bir ilişkinin olabileceği akla gelmektedir.

Kesin tarihlendirmeye yönelik yazıt, bezeme öğeleri gibi veriler olmaması nedeniyle, gerek Batı gerekse Doğu Kilisesi'ni genel özelliklerine ve bölgedeki diğer kiliselere bakarak bir değerlendirme yapmak olasıdır. Batı Kilisesi'ndeki Korinth sütun ve plaster başlıkları 2. yüzyıl ile 3. yüzyıl başına tarihlendirilir. Bir tapınak ya da tapınak mezara ait başlıklar yapıda devşirme olarak kullanılmıştır. Kilisenin plân özelliklerine bakacak olursak, üç nefli bazilikal plânlı oluşu, doğu bölümünün şekillenmesi ile hem Suriye hem Kilikia ve İsauria bölgesi 5. yüzyıl ikinci yarısı-6. yüzyıl başı arasına tarihlendirilen kiliseleri ile ortak özellikler gösterir.

Genel olarak bölgede İsaualılar'ın yenilmesi sonrasındaki huzurlu, ekonomik ve kültürel açıdan yaşanan parlak dönem, beraberinde çok sayıda mimarî eserin yapılmasını sağlamıştır. Ancak 6. yüzyıl içinde bölgeye Suriye üzerinden gelen salgın hastalıklar ve sık sık oluşan depremler, 7. yüzyıl başlarında Sasaniler, yüzyılın ilk yarısından başlayarak Arap akınları nedeniyle, bölge halkı yaşadıkları yerleri terk etmiş, kilise yapımı bu dönemde durmuştur. Bu da kiliselerin 7. yüzyıldan önce yapılmış olması gerektiğini göstermektedir. Diğer özellikler dışında tarihlendirme için ortaya konabilecek bir veri, her iki kilisenin nartheksindeki "*kolymbion*" adı verilen nişlerdir. Bu tür nişlere yine 5. yüzyıl ikinci yarısı ile 6. yüzyıl başları arasına tarihlenen kiliselerde rastlanır.

Bunlar ışığında her iki kiliseyi de 5. yüzyıl sonu ile 6. yüzyıl başı arasına tarihlemek olasıdır.

Güney yan nef içindeki küçük kare plânlı mekânın ve güney yan nefin oluşumu kesin tarihlendirilememekle birlikte 7. yüzyıl sonrasına ait olmalıdır.

Sonuç olarak Sömek yerleşimindeki kiliseler farklı özellikleriyle dikkat çekicidir. Batı Kilisesi bir tapınak ya da tapınak mezar yapısının sökülmesi ve malzemesinin kul-

53 Machatschek 1967, *a.g.e.*, 96 vd. Taf. 51-54 Abb. 67-69, ayrıca nişli tapınak mezarlar için bkz. 87 vd. Taf. 42-47 Abb. 58.

54 Machatschek 1967, *a.g.e.*, 90.

55 Ölçüler A. Machatschek'in verdiği bilgilere göre yazılmıştır. Sütun gövdelerinin çapı tapınak mezarlarda 44 ile 62 cm., kilisede ise 40-50 cm. arasında değişmektedir. Başlıklar ise aynı yükseklik (70 cm.) ve çap (60 cm.) ölçülerini verir.

56 Durugönül 1999, *a.g.m.*, 330; Erken Hıristiyan Dönemi örnekleri için bkz. A. Aydın, "Mersin-Silifke, Seyranlık Köyü Geç Antik -Bizans Dönemi Mimarisi", 21. *AST*, 1. *Cilt*, 2004, 223 vd.

57 S. Durugönül, "Dağlık Kilikia ve Karpaz Bölgesi (Kuzey Kıbrıs) Antik Yerleşim Özellikleri", *Olba VI*, 2002, 64.

lanılmasıyla yapılmıştır. Kullanılan blok ve diş dizili taşlar ile sütun başlıklarının bir tapınaktan getirildiği kabul edilirse bunun, yerleşimin hemen yakınındaki kabartmasıyla da dikkat çeken, bölgede de önemli bir tapınım gören Athena için yapıldığı düşünülebilir. Bu olasılık Batı Kilisesi'ni, bölgede bazı örnekleri görülen tapınaktan kiliseye döntürlmş özel bir kilise grubuna dahil eder. Ancak devşirme malzemenin bir ya da daha fazla tapınak mezar yapısına ait olma ihtimali de unutulmamalıdır.

Kilisenin güneybatısındaki yapı kalıntısı ve etrafındaki lâhitler dışında adeta yalnız kalmış olması, buranın belki de bir hac ya da mezar kilisesi olduğunu da akla getirmektedir.

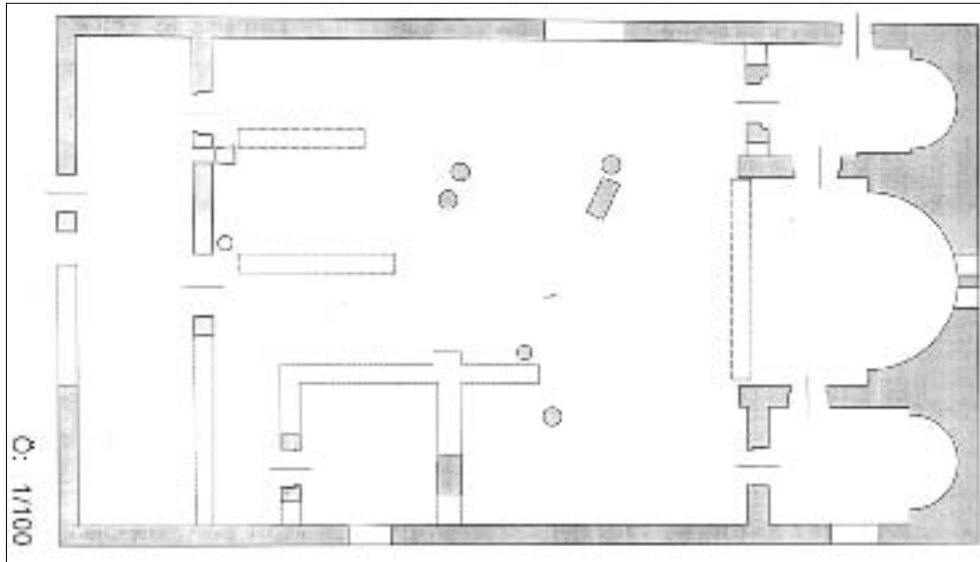
Doğu Kilisesi ise hemen kuzeyindeki büyük işlik kuruluşuyla Hellenistik Dönemden beri süre gelen bir geleneğin Erken Hıristiyan Dönemindeki temsilcilerinden biri görünümündedir.

Bu özellikleriyle Sömek yerleşimindeki kiliseler bölgenin hem sosyal yapısına, hem de mimarî özelliklerine işık tutabilecek, süregelen geleneklerin devamlılığını gösteren önemli örneklerdir.

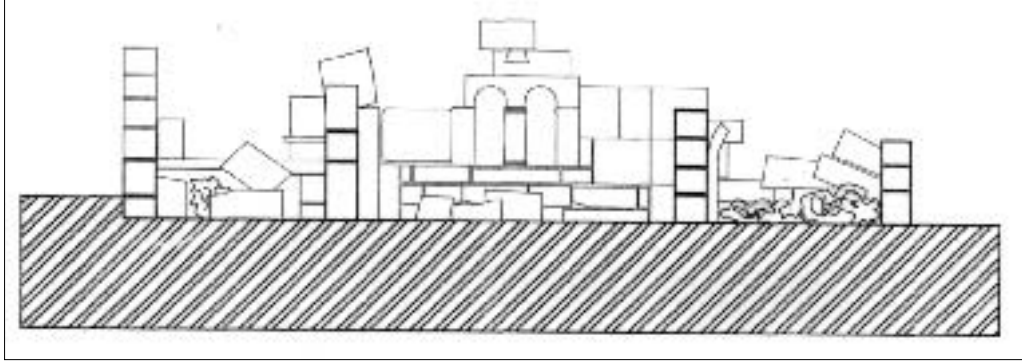
Dileğimiz burada uzun soluklu ve sistemli bir kazının yapılabilmesidir.

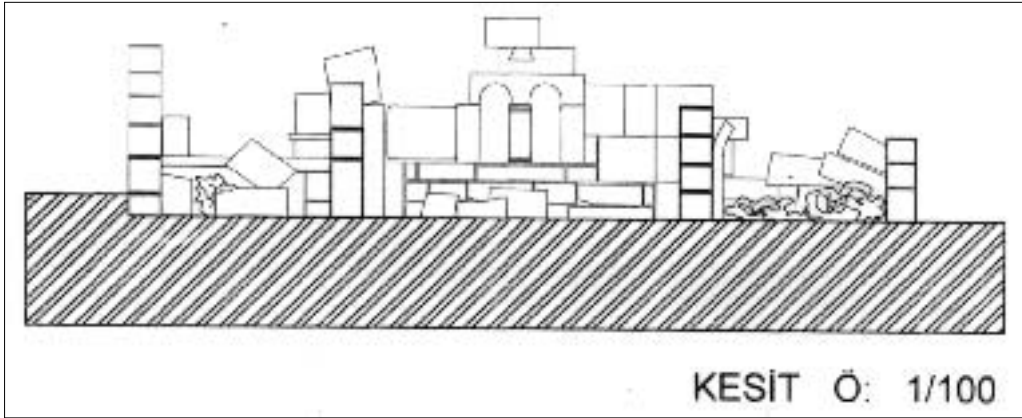
Harita: Sömek Köyü'nün harita üzerindeki yeri

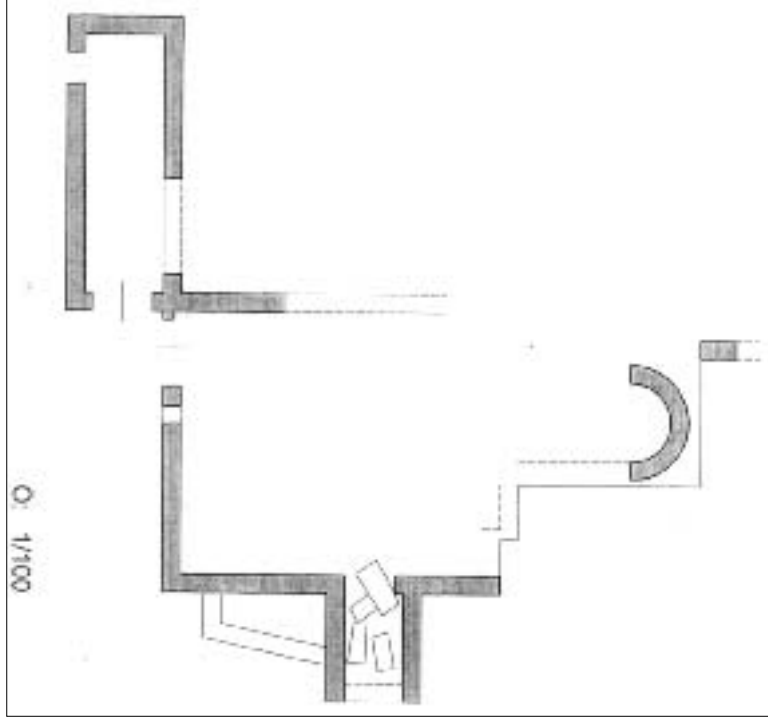
Çizim 1: Sömek, Batı Kilisesi plânı

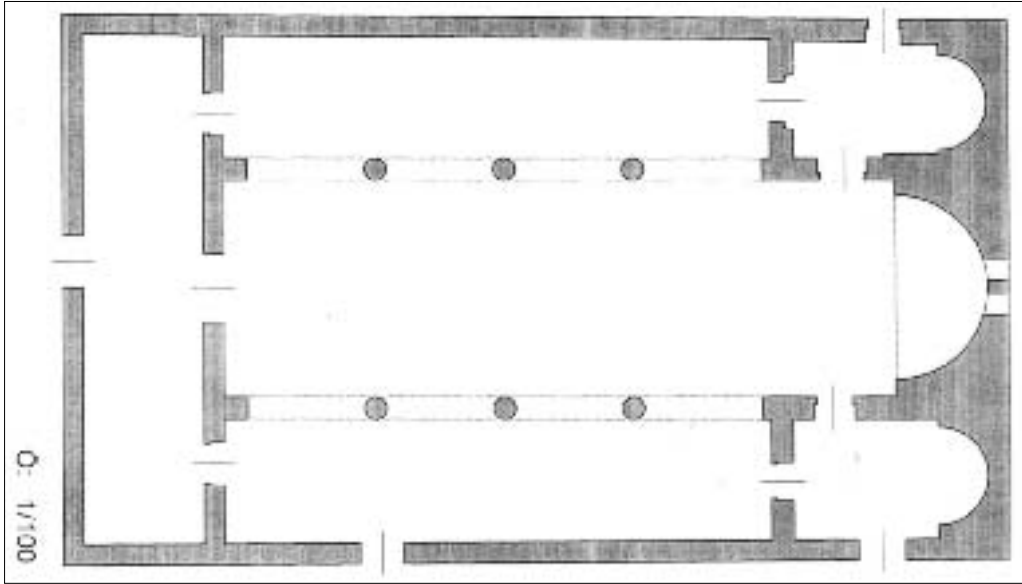
Çizim 2: Sömek, Batı Kilisesi, boyuna kesit

Çizim 3: Sömek, Batı Kilisesi, enine kesit

Çizim 4: Sömek, Doğu Kilisesi kroki plânı

Çizim 5: Sömek, Batı Kilisesi plânı (düzeltmelerle)

**Resim 1: Sömek, Batı Kilise-
si, genel görünüm**

**Resim 2: Sömek, Batı Kilise-
si, naos bölümü**

**Resim 3: Sömek, Batı Kilise-
si, naosundaki plas-
ter başlığı**

Resim 4: Sömek, Batı Kilisesi, bema ve yan odaları

Resim 5: Sömek, Batı Kilisesi, güney yan odasındaki sütun başlığı

Resim 6: Sömek, Batı Kilisesi, bema bölümü

Resim 7: Sömek, Batı Kilisesi, doğu cephesinin dıştan görünümü

Resim 8: Sömek, Batı Kilisesi, genel görünümü

Resim 9: Sömek, Batı Kilisesi, nartheks

BEY DAĞLARI YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2003 : NEAPOLİS – KELBESSOS VE ÇEVRELERİ

*Nevzat ÇEVİK**
Burhan VARKIVANÇ
Süleyman BULUT
İsa KIZGUT
Engin AKYÜREK
İsabelle PIMOUGUET PEDARROS

Antalya İli, Bey Dağları, Trebenna ve Çevresi YüzeY Araştırmaları bu sezon Neapolis ve Kelbessos yerleşimleri ve çevrelerinde 31 Temmuz'da başlamış 08 Ağustos'ta tamamlanmıştır¹.

I. NEAPOLİS ÇALIŞMALARI

İlk kez 1997 yılında aynı ekip tarafından ön araştırması yapılan ve ilk keşif gözlemleri gerçekleştirilen Antalya Doyran bölgesinde bulunan Neapolis'te (Resim: 1), geçen sezon programlandığı gibi, kentin güney ucundan başlayan haritalama ve envanterleme çalışmaları bazilikaya kadar tamamlanmıştır. Yerleşimin çok zor hareket edilebilen ve yükseklik farklarının çok olması ve bitki örtüsü nedeniyle çok zor ölçüm yapılabilen güney yarısında yaklaşık 3.000 nokta alımı yapılarak, 65.000 m² lik bu kesimin haritası detaylıca tamamlanmış ve aynı alandaki tüm kalıntılar envanterlenmiştir.

-
- * Prof. Dr. Nevzat ÇEVİK, Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya/TÜRKİYE
Doç. Dr. Burhan VARKIVANÇ, Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya/TÜRKİYE
Doç. Dr. Engin AKYÜREK, İstanbul Üniversitesi, Bizans Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE
Öğr. Gör. Süleyman BULUT, Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya/TÜRKİYE
Araş. Gör. İsa KIZGUT, Akdeniz Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya/TÜRKİYE
Prof. Dr. Isabelle PIMOUGUET – PEDARROS, Nantes Üniversitesi, FRANSA
- 1 Bakanlık temsilcisi olarak İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden Şeniz Atik araştırmalarımıza katılmış, doğrudan bilimsel çalışma ve değerlendirmelere katılması yanında çok uyumlu bir çalışma ortamının oluşmasına büyük katkıda bulunmuştur. Geçen yıllarda olduğu gibi bu yıl da çalışmalarımız destek ve ilgi görmüş ve mali yönden sıkıntısız bir yıl daha geçirilmiştir. Destekçilerimizin başında, Akdeniz Üniversitesi ve Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü gelmektedir. Bu yıl çalışmalarımıza Nantes Üniversitesi'nden de bilimsel üyeler kabul edilmiştir. Bu üyelerin tüm harcamaları Fransız Arkeoloji Enstitüsü ve Nantes Üniversitesi tarafından karşılanmıştır. Antalya Orman Bölge Müdürlüğü bu yıl da kendisiyle ilgili konularda yardımını sürdürmüştür. Özellikle, Orman Mühendisi Dr. M. Ali Başaran'ın önemli desteği söz konusu olmuştur. Ayrıca, sanat tarihçi ve ressam arkadaşımız Mikhail Duggan 3 günlüğüne misafir olarak çalışmalarımıza katılıp Neapolis ve Kelbessos'ta bazı kara kalem resimler yapmış ve bunları üniversite sanat galerisinde ve Müzeler Haftası'nda Antalya Müzesi'nde sergilemiştir. Jeodezi ve Fotogrametri Müh. Süleyman Coşgun yerleşimlerin haritalarının çıkarılmasında büyük emek vermiştir. Ayrıca, çalışmalarımızda emek veren Araş. Gör. Ayça Tiryaki, Dr. Görkem Kızılkayak, Prof. Dr. Thierry Piel, Prof. Dr. Jerome Wilgoux, Dr. Olivier Henry, Topoğraf Pascal Lebouteller; öğrencilerimiz Emrah Akalın, Ali Çelik, Erhan Özkan, Nurgül Sincar, Benay Özcan ve İknur Altın'a da şükran borçluyuz. Yukarıda adı anılan tüm kurum ve kişilerin çalışmalarımızın başarısında büyük katkıları vardır. Ekip olarak hepsine gönülden teşekkür ediyoruz.

Antik kente ulaşım, Saklıkent yolundan ayrılan uzun bir orman yolu ile tepenin eteklerine araçla, sonrasında ise yaklaşık yarım saatlik bir tırmanışla mümkün olmaktadır. Tepenin kuzeyindeki dar nekropol yolu ve 100 m. batısındaki kısa ancak zor pa-tika ile yerleşime çıkılabilmektedir. Yerleşim, çok yüksek ve sarp kayalıklarla çevrilidir. Özellikle doğu ve güney yönden kente çıkmak olanaksızdır. Bu topografya nedeniyle kentte sur duvarına ihtiyaç duyulmamıştır.

Kente çıkan antik yol boyunca nekropol uzanmaktadır. 45 civarındaki mezarın çoğu lâhit, kalanı ise ostotheştir. Çoğunluğu oluşturan bu mezarlar dışında bir *aedicula* ve bir de oda mezar yer almaktadır. Mezarların tamamı Roma Dönemine aittir. Nekropoldeki detaylı çalışmalar 2004 yılında gerçekleştirilecektir.

I.b TAPINAKLAR

Nevzat ÇEVİK

Kentin, 560 m. denizden yüksekliği olan en üst yapı teraslarından birinde yer alan tapınaklar da yazıtları ve konumları ile önemli bilgiler taşımaktadır (Resim: 2). B. İplikçioğlu ve V. Çelgin tarafından değerlendirilen yazıt içeriklerine bakıldığında², Artemis, Zeus ve Dionyssos'a ait tapınakların bulunduğu anlaşılan yerleşimde şimdiye kadar ancak iki tapınak belirlenebilmiştir. Bunlardan biri Artemis Tapınağı'dır. Yerleşimin en yüksek yapısı olan ve Antalya Körfezi'ne bakan sarp kayalıkların ucuna kurulan tapınak doğuya yönelimli ve *in antis* plânlıdır. Alt yapısının tamamı ve gövdede iki-üç sıra nitelikli kesme blok taşların korunduğu yapının hemen güney yanında yine tapınak olması gereken ve plânıyla bu öngörüğü destekleyen başka bir yapı daha vardır. Artemis Tapınağı'yla organik ilişkili ve ortak ön alanı kullanan bu yapı da *in antis* plânlı olup daha küçük ölçeklidir. Tapınakların önünde yazıtlar da bulunmaktadır. 4 yazıt burada iki tapınak olduğunu ve hangi tanrıya adandıklarını da göstermektedir. Yazıtlardan birinde 'Trokondas'ın bu tapınağı Artemis'e adadığı' yazmaktadır. Bu blok tapınağın *ante* duvarına aittir. Tapınağın önünde duran bir heykel altlığında ise, 'Tiberius Claudius Marcellus'a ait bir onur yazıtı' vardır. Diğer iki yazıt asıl yerleri ve konumlarıyla güneydeki ikinci tapınağa ait gibi görünmektedir. Bunlardan biri, iki yanında Nike kabartmalarının yer aldığı *lento* üzerindedir ve içeriğinde 'tapınağa katkıda bulunanların isim listesi' bulunmaktadır. Asıl önemli olan ve baştan ikinci bir tapınağın varlığına işaret eden diğeri ise, güneydeki tapınağın doğu ante ucu önünde duran bir altlık üzerindedir. Bu yazıt ise 'Dionyssos Rahibi Termilas oğlu Hermaios'a ait onur yazıtı'dır. Sonuç olarak güneydeki yapının plân ve konum özellikleri, burada ikinci bir tapınak olduğunu düşündürmektedir. Aynı plânlı, farklı yönelimli iki tapınağın da *cellaları* ortasında birer *in situ* altlık yer almaktadır. Yani iki tapınak birbirine doksan derecelik bir açıyla yan yana konumlanmış ve aynı ön alana açılmaktadır. Burada, tapınakların kuzeyinde kayaların kesilmesi ve teraslanmasıyla bir *temenos* oluşturulmuştur. *Temenos* girişleri Artemis Tapınağı'nın kuzey ve güney yanlarındadır. *Temenosun* doğusunda, ana kaya üzerine de bazı stel ya da sunaklar yerleştirildiği kaya üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Tapınakların doğuya baktığı ön kesimde ana kaya kesilip düzleştirilerek doğrudan Pamphylia Denizi'ne bakış sağlanmıştır. Tapınakların ön alanını doğudan sınırlayan kayalık uçurum sınırında, ana kayadaki izlerden, kuzey güney uzantılı bir stoanın varlığını düşündürecek veriler vardır.

Artemis Tapınağı (Resim: 2): 11.25 m. uzunluğunda ve 6.55 m. genişliğindeki tapınağın pronaosu 3.80 m. derinliğindedir. Ante uçları arasındaki açıklığın ahşap korkulukla kapatıldığı, izlerden anlaşılmaktadır. Korkulukları taşıyan bloklar *ante* uçlarından uzanıp giriş açıklığını daraltmaktadır. Korkuluk uçlarında kullanılan ahşap direğin çapı 0.25 m.dir. Korkuluğun yüksekliğinin açıklık boyunca olduğu *ante* uçları iç yüzlerinde

2 Neapolis tapınak yazıtları ile ilgili bkz. V. Çelgin, "Termessos Egemenlik Alanında Artemis Tapınımı I", *Adalya VI*, 2003, 119-141; ay., "Termessos Egemenlik Alanında Artemis Tapınımı II", *Adalya VI*, 2003, 141-171.

görünen korkuluk tutturma delikleri bunu göstermektedir. Tapınağın güney *antesinin* ilk üç bloku *in situ* dururken diğer bloklar da hemen duvarın dibinde durmaktadır. Dolayısıyla *ante* duvar yüksekliği ve yapısı rahatlıkla anlaşılabilir. Bu bloklardan biri, üzerinde 'Artemis Aspalos' yazıtı olmaktadır. Yerde duran ve üst üste geldiği anlaşılan üç blokla birlikte tapınağın *ante* duvarı yüksekliği, toplam 3.07 m. hesaplanmıştır. *Cellanın* tam ortasına yerleştirilmiş olan altlık, batı yanı dışında korunmuştur. Altlık için her karnarda birer nitelikli büyük taş kullanılmıştır.

Dionyssos Tapınağı: Artemis Tapınağı'yla bağlantılı tasarlanmış ve aynı terasa yerleştirilmiştir. Artemis Tapınağı'nın aksine bu ikinci tapınak kuzeye bakmaktadır. Alan kullanımı ve topografyaya aplikasyonda Artemis Tapınağı'na öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Bu ikinci tapınak ilkiyle aynı plân özellikleri ve hatta yaklaşık ölçülere sahiptir. *Cella*, 6.30 m. genişliğinde ve 5.10 m. derinliğindedir. Altlık diğer tapınakta olduğu gibi tam *cella* ortasına yerleştirilmiştir. Özellikle lentoda izlenen işçilikle Artemis Tapınağı kapısından daha nitelikli olduğu gözlemlenmektedir. Lento silmeleri boyunca uzanan yazıtta, tapınağın yapımına destek veren kadın ve erkeklerin isimleri yazmakta ve bunların cömertliğinden bahsedilmektedir. Ortadan ikiye bölünmüş olan lentonun iki ucuna ise, konsol konumunda, yüksek kabartma tekniğinde birer Nike figürü işlenmiştir. Çok tahrip olmasına karşın Nike'lerin sağ ellerindeki çelenkler ve kanatları görülmektedir. Soldaki Nike'nin iki kolu aşağıda dururken, sağdaki Nike'nin sağ kolu elindeki çelengiyle sağına doğru açılmıştır.

Tapınağın güney alt kesiminde birbirleriyle ilişkili olan ve tapınakla bağlantılı olabilecek çok nitelikli yapı kalıntıları iki ana terasa yerleştirilmiştir. Kuzey kesimde ise *temenosun* üst kotunda nitelikli konutlar yer almaktadır. Bunlardan, Artemis Tapınağı'nın kuzey üst terasında yer alan nitelikli plân ve işçiliğe sahip bir dizi konutun, tapınakla ilişkili kişilerin kullandığı konutlar olabileceği düşünülmektedir.

Kentte olduğu düşünülen üçünce tapınağın ise, bazilikanın altında olabileceğini tahmin ediyorum ve bu da yazıtlarda değinilen Zeus Soter Tapınağı olmalıdır. Ancak bunu söylemek için veriler şimdilik yetersizdir. Bu konuda araştırmalar sürecektir.

I.c KONUTLAR

Burhan VARKIVANÇ
Süleyman BULUT

Neapolis'in en önemli kalıntı grubudur (Resim: 1, 3-5). Bölgedeki Roma Dönemi konut mimarlığının anlaşılabilmesi için, çoğunlukla korunmuş örnekleriyle Neapolis önemli bir şans olarak görünmektedir. Kent meydanında yer alan bazilikanın güney ve doğusundaki sarp kayalık araziye yayılan çok sayıda konutun, çoğunlukla iyi korunduğu ve genellikle plânlarının anlaşılabilirdiği gözlemlenirken, çok eğimli kayalık arazide bulunan yapıların yıkıntıları altında başka duvarların ve yapıların da bulunduğu izlenmiş, ancak bunların plânlarını çıkarmak mümkün olamamıştır. Kentin yapıları arasında çoğunluğu oluşturan konutların tespit edilebilmesi nedeniyle yerleşimdeki şehircilik ve plânlama da kolaylıkla anlaşılabilir. 2003 sezonunda tamamlanan güney kesimde, yaklaşık 30 konut ya da konut kompleksinin detaylı plân ve kesitleri çıkarılmış ve haritaya işlenmiştir. Topografik alımları yapıldığı halde, yapıların alımı gerçekleşmeyen kentin kuzey kesimi, 2004 sezonuna bırakılmıştır. Kentte halihazırda bir su kaynağı ya da yapısı tespit edilememiştir. Yerleşime en yakın su kaynağı Zoplan Suyu'dur. O da yerleşim tepesinin dibinden -30 dakikalık uzaklıktan- akmaktadır. Konutlar içerisinde ve sokaklarda pek çok sarnıç bulunmaktadır. Bunların çoğu büyük ölçülerde olup arazinin çok açılı eğimi nedeniyle bazı bölümleri örülüdür. İçlerindeki nitelikli siva da günümüze dek korunmuştur ve arazinin, ev önleri alanlarını da genişleten bir tür teras görevi üstlenecek biçimde tasarlanmışlardır. Yine konutlarla birlikte işlikler de yer yer gözlenmektedir (Resim: 4). Evler kuru taş duvarlarla örülüdür ve hemen tamamı -arazinin çok eğimli olması dolayısıyla- teraslara oturmuştur. Özellikle, arazinin sarp olduğu doğu kesimde çok yüksek teraslar görülmektedir. Çoğunluğu kapı ve pencereleriyle ayakta

duran evlerin plânları rahatlıkla anlaşılabilir durumdadır. Kenti kuzey-güney doğrultusunda farklı kotlarda geçen ana yolların dışında, evlerin arasında yukarıdan aşağı inen sokaklar da bulunmaktadır.

Konutlar şimdilik, I. Tapınak Mahallesi, II. Yamaç Evleri, III. Meydan Mahallesi, IV. Aşağı Mahalle, V. Merkez Mahalle (Resim: 5) olarak bölümlenmiştir. Bu sezon, Tapınak Mahallesi, Yamaç Mahallesi'nin güney kısmı, Aşağı Mahalle ve Merkez Mahalle'nin de tamamı çalışılmıştır (Resim: 6). 2004 sezonunda kentin kuzey yarısında yer alan Meydan Mahallesi ve Yamaç Mahallesi'nin kuzeyi tamamlanacaktır.

Tapınak Mahallesi, Artemis ve Dionyssos tapınaklarının bulunduğu yukarı şehir bölgesindeki evleri içermektedir. Bunların kuzeye doğru devamı Yamaç Mahallesi'yle devam etmektedir. Yamaç Mahallesi ise birkaç ana terasta sıralanmış evleri içermektedir. Bunların batı alt kesimleri Meydan Mahallesi'yle buluşurken kuzeyde nekropolle sınırlanmaktadır. Meydan Mahallesi, merkezini bazilikanın oluşturduğu şehrin en büyük düzlüğündeki yapıları içermektedir. Merkez Mahalle ise konutların yoğunlaştığı merkezî alandaki yapılardır. Bu mahallenin güney ve güneybatısı Aşağı Mahalle, doğu ve kuzey doğusu Tapınak Mahallesi, kuzeyi ise Meydan Mahallesi'yle birleşmektedir. Aralarında kesin bir sınır olmamakla beraber arazinin ve şehrin yapısına ve yol ağına bağlı olarak biçimlendikleri ve bazı alanlarda mahallemsi birliktelikler oluşturdukları ve sarnıç ya da işlik gibi bazı unsurları ortak kullandıkları gözlemlenmiştir.

Ev plânları ve teknikleri arasında, arazi yapısına bağlı bazı farklılıklar da gözlemlenmiştir. Özellikle Aşağı Mahalle'deki evlerin hemen hemen tamamı örülerek oluşturulmuş, diğer semtlerdeki yapıların ise arka tarafları ana kayadan olabildiğince yararlandıktan sonra kalan ön kesimleri örülerek tamamlanmıştır. Bunda arazi biçimlerinin etkisi söz konusudur. Çok kayalık ve sarp olan Neapolis'te bu zor yapıdan en az etkilenen mahalle, daha düz alanlara sahip oluşuyla Aşağı Mahalle'dir. Buradaki ev plânlamaları da dolayısıyla daha bağımsız ve gereğince oluşma şansına sahip olmuştur. Oysa diğer alanlarda çok sarp kayalık yapı ev plânlarını ve konumlarını her noktada zorlamıştır. Örneğin Yamaç Mahalle'sinde en yüksek ve sağlam teras duvarları ve buna bağlı olarak da enine uzayan plânlar oluşmuştur. Sokaklar da mecburen evlerin, birbirlerinin teraslı ön alanlarını kullanmasıyla ancak ilerleyebilmiştir.

I.d. A Yapısı

İsa KIZGUT

Kentin en nitelikli sivil yapısı olan A yapısı, Merkez Mahallesi'nin de en önemli ve nitelikli yapısıdır (Resim: 7). Yapı kentin güney yarısında, batıya alçalarak uzanan yarımadanın başlangıcındaki kot üzerinde doğuya yükselen yamacın dibinde, kısmen terasla oluşturulan küçük düzlükte yer almaktadır. Doğu ve güneydoğusunda yükselen yamaçta konutlar ve tapınak, güney ve güneybatı eğimindeki düz veya teraslanmış alanlarda konutlar, kuzeyinde ise işlevi henüz belirlenemeyen birkaç yapı ile konut türü mekânlar bulunmaktadır. Yapı, dört yanından geçen küçük sokakların arasında konumlandırılarak, çevresindeki yapılardan soyutlanmış, batı yönü eğimli olduğundan teras üzerine oturtulmuş, doğu yönündeki duvar ise ana kaya üzerine bindirilerek tamamlanmıştır. Diğer iki yönde ise normal koşullara uygun düzenleme yapılmıştır. Korunagelmüş bugünkü plâna göre sekiz mekân ve içindeki sarnıcı ile güneyinde yer alan avludan oluşan yapının, ikinci kullanım nedeniyle orijinal plânında değişiklikler olduğu gözlemlenmiştir.

Kuzey yöndeki sokaktan ana giriş verilerek A mekânına ulaşılmaktadır. A ve B mekânları bir geçenekle ilişkilidir. B mekânının kuzeybatı köşesinde büyük bir niş oluşturulmuştur. Bu iki mekânın diğer mekânlarla bir bağlantısı yok iken diğer mekânlar birbirine olasılıkla geçit vermektedir. Güneybatı köşede kalan C mekânı, güneyinde avlu ile çevrili iken batısındaki A mekânı ile ilişkili değildir. Doğusundaki D mekânına bir geçenekle bağlı, buradan sağlanan trafikle de E, F, G, H mekânları ve avluya ulaşabilme

olanağına sahiptir. D mekânı geniş bir koridor görevi üstlenmiş gibidir, köşede kalan C, ortada sıkışan E mekânlarını avlu ile birlikte F, G ve H mekânları ile birbirine bağlamaktadır. Kuzeydoğu köşede yer alan I mekânı en küçük birimdir ve yüksek kotta kalmaktadır. Moloz yoğunluğu nedeniyle diğer mekânlarla ilişkisi saptanamamıştır. Batı bitişiğinde yer alan B mekânına ait nişin bir bölümü bu birimin altında kalmaktadır. I mekânının üç duvarı tamamen tahrip olduğundan geçiş veya geçişlerin yönleri tespit edilememektedir. J mekânı yapının güneyini büyük ölçüde çevrelemekte ve yukarıdan aşağıya uzanan sokak ile ilişkisini sağlamaktadır. F mekânı da bir geçenekle avluya açılabilir. Dolayısıyla A, B ve küçük I mekânı dışındaki diğer birimler avluya rahatlıkla ulaşabilmektedir.

İşlev: İncelenen duvarlar ve plâna göre yapının en az iki evreli olduğu saptanmıştır. Yıkıntı ve molozların yerinde kalması duvarların izlenmesini güçleştirmekte, orijinal plânın anlaşılabilmesini olanaksız kılmaktadır. Öncelikle son evrenin işlevini belirlemek gerekir. Günümüzdeki konumu ile yapının dört tarafını sokak çevrelemektedir. Bu düzenleme yapının diğer yapılardan soyutlanmasını sağlarken, ulaşım trafiğini de kolaylaştırmaktadır. Kentte yer alan konutlara ulaşan sokaklar bulunmaktadır, ancak bu yapı gibi dört yanı sokakla çevrili olan başka örnek şimdilik bilinmemektedir. Salt bu özgün durum bile yapının resmî olabileceğini düşündürmektedir. Korunmuş dış duvarların nitelikli ve özenli işçiliği diğer yapılar içerisinde tapınak ve bazilika gibi önemli ve resmî olanlarda ancak görülmektedir. İçindeki sarnıcı ile büyük bir avlusu, güney bölümde birbirine geçenekli altı ve kuzey kesimde kalan iki mekândan oluşan yapı büyük alanı ile diğer konutlara göre oldukça büyük ve çok mekânlıdır. Fakat avlu ve sarnıcın varlığı ile konutlarla ortak özellikler de gösteren yapının niceliği ve işlevinin belirlenebilmesi için bulgular henüz yeterli değildir. Güney sokağının karşısında ışık yapısının bulunması, C, D, E, F, G, H mekânlarının birbiriyle ve aynı zamanda avlu ile ilişkili olması resmi bir yapı olabileceği gibi zengin bir ailenin bol bölümlü konutu olasılığını da düşündürmektedir.

Tarihleme: Yapının tarihlenebilmesini sağlayacak küçük buluntu ele geçirilemediğinden veri olarak salt duvar örgü tekniği ve taş işçiliği bulunmaktadır. E ile H mekânlarını ayıran duvar içerisinde ikinci kullanım malzeme ve seramik parçalarının bulunduğu, bir kısmının iri bloklarla büyük bölümünün parça taşlarla örüldüğü yukarıda anlatılmıştı. Diğer iç mekân duvarlarının korunan bölümleri az olmasına karşın özellikle alt bölümlerde blok, üst bölümlerde ise düzensiz parça taş kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bazı iç duvarların ilk evreden olabileceği de varsayılarak E ile H mekânlarını ayıran duvarın özelliklerine göre ikinci evrenin Geç Roma-Erken Bizans dönemleri içerisinde olduğu önerilebilir. İlk evrenin ise; dış duvarların örgüsü ve nitelikli işçiliğine göre Roma Dönemi içerisinde olduğu düşünülmektedir.

II. KELBESSOS

Nevzat ÇEVİK
Isabella P. PÉDARROS³

2003 yılı için, önceden plânlanan bir program sadece Kelbessos'un savunma sistemi ve sur duvarlarını içermektedir. Buna bağlı olarak sur duvarlarının topografik haritası çıkarılmış ve duvar-taş işçiliği detaylıca araştırılmıştır.

Savunma Sistemi ve Sur Duvarları (Resim: 8): Denizden 1150 m. yükseklikte bulunan Kelbessos'a Saklıkent yoluyla ulaşılmaktadır. Ağırtaş mevkiinde, hemen asfalt yoldaki pınarın güneyinde, ormanla kaplı tepede yer almaktadır. Yola yakınlığı ve doğası nedeniyle her zaman tahribata açık ve definecilerin de sıklıkla ziyaret ettikleri ve kaçak kazı yaptıkları bir yer olarak dikkati çekmektedir. Antik kentin eteklerinin piknik alanı olarak kullanıldığı da dikkate alınır, kentin ne denli tahribata açık ve savunmasız olduğu anlaşılır.

3 Bu çalışma N.Çevik ve İ. P. Pédarros tarafından, "The Fortified Site of Kelbessos", *Anatolica Antiqua* 2004'te yayına verilmiştir.

Yerleşim kalıntıları 1996'da yaptığımız ön keşiflerde belirlenmiş ve 2003'te detaylı çalışmalara başlanması plânlanmıştır. Aynı bölgede epigrafik yüzey araştırmaları yürüten B. İplikçioğlu ve V. Çelgin ekibinin değerlendirdiği yazıtlara bağlı olarak yerleşimin adının Kelbessos olduğu kesinleşmiştir. Bu yazıtlarda Artemis Kelbessis adı anılmaktadır. Kentteki veriler Helenistik Dönemden Geç Antik Döneme kadar bir süreçte yerleşim gördüğünü göstermektedir.

Sur duvarları, doğu ve güneyden sarp kayalık olan bir tepeyi çevreler. Doğal savunma sistemi tamamen ve elden geldiğince kullanılmıştır. Bazı yerlerde kayalar arasındaki boşlukların kapatılması savunma sistemini tamamlamaya yetmiştir. Duvarlar, değişik kotlarda, tepenin dış çizgisini takip etmektedir. Savunma sistemi bilinen surlu yerleşim sınıflarına çok da uymamaktadır, karşılaştırılacak yakın benzeri yoktur. Şehir duvarından aksiyal plânlı iki kapı ile girilir. Bunlardan biri kuzeydedir ve bir rampayla çıkılır. Diğeri ise batıdadır. Batı kapı, bir ana giriş niteliğinde plânlanmıştır. Yollar silmeli bloklar, sütunlar, altlıklar ve daha pek çok mimarî parça ve molozla kaplanmıştır. Bu parçalar çevredeki anıtsal yapıların nicelik ve niteliğine ilişkin bilgi vermektedir. Dikdörtgen iki kule, iyi bir güvenlik konumunda duvarı desteklemektedir. Biri kuzeydoğu, diğeri güneydoğudadır. Doğuda üçüncü bir kule görülür. Poligonal plânlı bu kule, dış yüzden payandalarla desteklenmiştir. Bu kayalık yamaçta kuleyi konumlandırma güçlüğüne karşılama yönelik bir düzenleme olarak görülmektedir. Duvar işçiliği ve yapı stili göz önüne alındığında Kelbessos duvarları göreceli olarak homojen bir yapı gösterir. Her yerde aynı malzemeyle duvarlar örülmüştür. Bu malzeme, sivil ve dinsel mimaride de kullanılan yerli kireçtaşıdır. Duvar kalınlığı 1.20-1.70 m. arasında değişir. Duvarlar iç ve dış örgüden oluşur. Diğer Helenistik kalelerde *emplekton* tip bir moloz dolgudan bahsedebilirken burada bu özellik yoktur. İç ve dış duvar blokları, sağlamlığı ve stabiliteyi sağlamak üzere birlikte yerleştirilmiştir.

Yalnızca tanımlama verilerine dayanarak Kelbessos duvarlarını tarihlemek zordur. Fonksiyonel elemanlar yetersizdir. Savaş tekniğinin gelişimi ile duvarlar ve onların adaptasyonu bize bazı tarihleme verileri sunar. Kulelerin ölçüleri ve onların iç donanımları bize gülle atıcılarının burayı kullandığını gösterir. Bu antik topçu faaliyetinin tarihi İ.Ö. 4. yüzyıl sonudur. Yapısal stil ve teknik özellikler bize çok zayıf izler verir. Dikey keski izlerinin varlığı, kalenin Helenistik Dönemden önce yapılmadığını göstermektedir. Yapının iki evresinin ayırtına varabiliyoruz: Güneydoğu sektörde, kule ve bağlandığı duvar arasında çok açık bir işçilik farkı vardır. Kule, bazı Helenistik özellikler gösterir. Roma Döneminde sur duvarlarında bazı onarımlar söz konusu olabilir ancak, duvarlar ana çizgileriyle başlangıçtan, Helenistik Dönemden beri vardır.

III. Kelbessos 1. Sarnıçtaki Defineci Kazıları Atıklarından Toplanan Buluntular

*Nevzat ÇEVİK
Burhan VARKIVANÇ
Süleyman BULUT
İsa KIZGUT*

2003 araştırmaları boyunca yüzeyde yapılan gözlemlerde farklı yerleşimlerden toplanan seramikler dışında Kelbessos antik kentinde defineciler tarafından yapılan kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan malzemelerin toplanıp kurtarılması için de çalışmalar yapılmıştır (Resim: 9). Bu çalışmalar, I. sarnıçtan defineciler tarafından dışarı atılan toprak ve molozun elden geçirilerek, definecilerin gözünden kaçmış ya da değerli görülmemiş malzemelerin toplanmasına yönelik yoğunlaşmıştır. Toplandıktan sonra ilk arazi elemesinde ayrılan, 4 kasa dolusu profilli ve/veya bezekli-boyalı parçalar Antalya Müzesi'ne teslim edilmiştir. Bir araya gelebilen aynı kaplara ait pek çok parça şimdilik yapıştirilmamıştır. Çünkü önümüzdeki yıllarda Kelbessos'ta aynı bölgedeki büyük miktarda defineci atığı toprağın tamamen elden geçirilmesi öncelikle gereklidir. Buna bağ-

lı olarak eldeki seramiklerin eksik diğer parçalarının da bulunması yüksek olasılık olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla çalışma tüm atığın elden geçirilmesinden sonra ancak tamamlanabilecektir. Buna rağmen eldeki koleksiyon tüm kentin seramik öyküsünü özetleyecek model küme özelliğini taşımakta ve gelecekte bulunabilecek seramiklerin kronolojik ve çeşitlilik açısından ne gibi özellikler taşıyacağını da ön habercisi niteliğinde önemli görünmektedir.

Kelbessos seramikleri, çoğunlukla mutfak eşyaları ve depolama-saklama kaplarından oluşan günlük kullanım kapları ve nitelikli, bezekli diğer parçalardan oluşmaktadır.

Parçalar genellikle Roma Dönemine tarihlenir. Az sayıda da Hellenistik seramik vardır. Üzeri dalgalı ve zikzaklı niteliksiz parçalar Bizans Dönemine aittir.

Seramikler dışında iki adet metal halka, bir çivi, bir madalyon, çok sayıda küçük parçalar halinde ve farklı form ve renklerde cam parçaları, taş eser olarak da sadece savaş-savunma amaçlı nesnelere bulunmuştur. Bunlar küçük mancınıklarda kullanılan taş güller ve sapanlarda kullanılan yuvarlak-oval taşlardır. 4 adet sapan taşı, 1 adet de gülle ele geçirilmiştir.

IV. ÇEVRE ARAŞTIRMALARI

Nevzat ÇEVİK
Engin AKYÜREK

Neapolis ve Kelbessos arasında kalan bölgede yapılan ön keşif çalışmalarında bu yıl pek çok yeni ve önemli kalıntı da tespit edilmiştir. Bu araştırmalar Neapolis ve Kelbessos'ta yürütülen çalışmalara paralel olarak, aynı zaman içerisinde sürdürülmüştür. Arkeolojiyle ilgili gözlem ve değerlendirmeler N. Çevik; Bizans Dönemiyle ilgili gözlemler ve değerlendirmeler E. Akyürek tarafından yapılmıştır. Bunlar aşağıda özetlenmiştir.

IV.a Gizli Şehir (İn Önü): Bu sezon yine aynı bölgede Kelbessos ve Neapolis arasında bir bölge olan, İn Önü bölgesi Soğan Çukuru mevkiinde yeni bir yerleşim saptanmıştır. 2003'ün en önemli keşfi, literatürde bilinmeyen bu yerleşimin bulunmuş olmasıdır. Denizden 863 m. yükseklikteki yerleşim, birbirine bağlı üç sırtta-eteşte bulunmaktadır. Sırtını yalçın kayalara dayayan ve kayalık boyunca yayılan kalıntılar doğudaki vadiyi aşkıktan sonraki düzlükte de yoğun bir biçimde devam etmektedir. Zeytin Sırtı denilen bu kesimde konutlar, *chomosorion*lar ve işlikler yer almaktadır.

Yerleşimin batısındaki vadiden sonra yükselen kayalık tepede de aynı yerleşimin uzantıları olan kalıntılar vardır. Bu kesimde denizden yükseklik 818 m.dir. Bu ilk kayalık tepede biri yazıtlı iki lâhit ve ana kayaya oyulu mekânlar tespit edilmiştir. Yazıtta 'Trocondas oğlu Moles kendisi ve karısı Ka için bu lâhdi yaptırdı. Lâhite zarar verenler kentin kutsal kasasına 10.000 Dinar ceza ödeyecekler' yazmaktadır. Yazıtın önemi, yerleşimin kendisine ait bir kasası olacak kadar önemli olduğunu göstermesidir. Küçük ölçekli bir *demos* niteliğindeki bu yerleşim önemli bir konumdadır ve burasının da defineneciler tarafından bilindiği, yapılan tahribatlardan ve kaçak kazılardan anlaşılmaktadır.

Bu yerleşimin doğusundaki düzlükte duran tek lâhit üzerinde 6 satırlık uzun bir yazıt bulunmaktadır. Yazıt silik olmasına karşın okunabilir durumdadır. Yerleşim merkezindeki büyük bir kaya kütleleri üzerinde de bir kabartma bulunmuştur. Kabartmada ortada, kaide üzerinde ayakta Artemis olması muhtemel bir figür ve yanlarında iki atlı işlenmiştir. Altında yarısı kırılmış, iki satırlık bir yazıt vardır.

Yerleşimin son bölümü güney taraftaki az eğimli tepede yer almaktadır. Bu kesimde çok geniş tarım alanları vardır. Eğimin çoğaldığı kayalıkta pek çok nitelikli yapı olduğu gözlemlenir. Çevrede iki *chomosorion* ve bir de oda mezar vardır. Kalıntıların tamamı Roma Dönemine aittir.

Bu yerleşimin orijinal adı henüz saptanamamıştır. Bu konuda araştırmalarımız sürmektedir. Haritalama ve envanterleme gibi detaylı araştırmalar önümüzdeki sezonda gerçekleştirilecektir.

Dervent Deresi: Bir çiftlik kalıntısı bulunmuştur. Evin hemen altında işlik kalıntısı ve çevresinde tarım terasları vardır. Çiftliğe ait yalın bir lâhit de gözlemlenmiştir.

Dervent Deresi II: İlk kalıntılardan yukarıda yoldan sola dönünce 100 m. kadar içeride nitelikli bir lâhit bulunmaktadır. Kapak profilindeki tek satırlık yazıt açıkça okunabilmektedir.

Karagür kalıntıları: Neapolis'in batısında, orman yolunun üstünde, 357 m. rakımlı noktadadır. Bir çiftlik karakteri gösteren kalıntılar, yüksek podyumu kalmış nitelikli bir Roma mezarı, tarım terasları, ağırlık taşı ve diğer işlik parçaları, çiftlik konutu ve Roma Dönemine ait seramik parçalarıdır. Mezara ait lâhit teknesi 15 m. kadar aşağı yuvarlanmış durumdadır.

Zeytin Beleni: İlk kalıntıların doğu altından 50 m. kadar ileride, denizden 350 m. yüksekte, küçük bir köy kadar yaygın alanda kuzey-güney yönünde yayılan kalıntılar tespit edilmiştir. Bunlar çiftlik evleri, işlik elemanları ve iri taşlardan yapılmış *hybrid* bir Roma mezarının alt yapısıdır.

Aşık İni Önü: Antalya-Saklıkent yolunda, denizden 316 m. yüksektedir. Burada da Çiftlik kalıntıları, tarım terasları, işlikler, kabartmalar, yazıt kalıntıları bulunmaktadır. İlk kalıntı kayaya işlenmiş yılan kabartmalı bir steldir. Üst yarısı kırıktır. Buradan, tarım terasları boyunca 100 m. kadar ilerlendiğinde kayaya oyulmuş bir işlik görülmektedir. Üzerinde birkaç harfi kalmış iri ve niteliksiz bir yazıtın kalıntıları yer almaktadır. Kabartma iki ana kaya kütesinden öndekinin üzerindedir. Burada var olan kabartma ve yazıt parçalarının bulunduğu kesim dinamitle havaya uçurulmuştur.

Bozbelen: Aşık İni Önü'nün yukarısındaki kayalıkların üstündedir. Denizden 364 m. yüksektedir. Plâni tam görülebilen oldukça korunmuş, nitelikli bir çiftlik evi hemen dikkati çekmektedir. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzayan çiftlik evi, kare plânlı bir alan oluşturmaktadır. Ortadaki girişin sağ ve solundaki ön odacıklardan sonra iki ana mekân bulunmaktadır. Sol ana mekândan arkaya ve sola doğru diğer iki odaya daha geçilmektedir. Çok odalıdır. 30 m. güneyinde işlik bulunur. Zeytinyağı işliğine ait tüm parçalar dağınık durumda bulunmuştur. Tüm yapı 29 m. uzunluğunda, 17.20 m. genişliğindedir. 2 ağırlık taşı, *trapetum* teknesi, pres taşı, ana kayaya oyulu ana mekân ve *fulcrum* yuvası görülmektedir. Çiftliğin çevresinde çok geniş tarım düzlükleri vardır.

Aslanlitaş I: Bozbelen girişinin hemen karşısındaki orman yolundan gidilmektedir. Aslanlitaş'a gelmeden yol kenarında çiftlik kalıntıları ve işlik saptanmıştır.

Aslanlitaş II: Burada önce orman yolunun kenarında tamamen parçalanmış lâhit kalıntıları görülmektedir. Kırık sağ yan yüzdeki kabartmada, dağ geçişini avlayan bir aslan betimlenmiştir. Lâhit 0.90x 2.10x0.80 m. ölçülerindedir. Lâhit yakınlarında bazı konut kalıntıları izlenmektedir.

Emir Efendi Mezarlığı: Doyran Beldesi, Emir Efendi Mezarlığı tabelasının hemen arkasındaki sırtta tek bölümlü bir çiftlik evi kalıntısı vardır. Evin arka duvarında bir *fulcrum* yuvası gözlemlenir.

Keneli Tepe: Doyran bölgesindeki Keneli Tepe'de savunma amaçlı bir yapılanmayla karşılaşmıştır. Tam ve kesin izlenemediği için bir garnizon ya da gözetleme-korumaya istasyonu olduğundan emin olamadığımız, ne tür bir savunma oluşumu olduğunu tam belirleyemediğimiz kalıntılar vardır. Tüm tepenin duvarlarla çevrildiği ve duvarların yer yer kulelerle desteklendiği düşünülmekteyse de, kuzey ve doğu taraflarda duvarları izlemek imkânsızlaşmaktadır. En iyi izlenen duvarlar ve kule benzeri yapılar batı yönde izlenmektedir. Bu yönde kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 160 m. ilerleyen duvarlar, üç kule ile sağlamlaştırılmıştır. Bu duvar sisteminin ortasında kare plânlı bir yapı görülmektedir. En yüksek kot olan orta kesim, tepenin de en yüksek noktasıdır ve tüm çevre izlenebilmektedir. Kare yapının güneydoğu köşesinden giriş verilmiştir. Bu yapının batısında başka bir yapı kalıntısı daha görülmektedir.

V. BİZANS ÇALIŞMALARI

Engin AKYÜREK
Ayça TIRYAKI
Görkem KIZILKAYAK

İstanbul Üniversitesi'nden Doç. Dr. Engin Akyürek sorumluluğundaki Bizans ekibi bu sezon, önceki yıllarda başlanan ve çoğu bitirilen bazı rölöve çalışmalarını tamamlamış ve arkeoloji ekibinin çevre keşif araştırmalarında Bizans incelemeleri yapmıştır.

Bunlardan geçen yıllarda yapılan Kisle Çukuru Manastırı rölöve çalışmalarında ki bazı eksikler bu yıl giderilmiş ve mezar şapeli yeniden çizilmiştir. Manastır Orta Bizans Dönemi yapısalılığıyla verdiği önemli bilgiler yanında, Selçuklu av köşküne dönüştürülmüş bölümleriyle de oldukça ilginçtir. Bu Manastırda 2004 yılında temizlik ve korumaya yönelik çalışmalar yapılması gerekli görülmüştür.

Yine geçen yıllarda rölövesi yapılan Neapolis Bazilikası'nın, rölöve çalışmalarının eksikleri giderilmiş, yapının plân ve kesitleri tamamlanmış, görsel belgeleme yapılmıştır. Yapı bilgisayar ortamında ayağa kaldırılmıştır (Resim: 10).

Doyran-Palamutdüzü mevkiindeki Bizans Dönemi manastırı ve batısındaki yerleşmenin ön keşfi yapılmıştır.

Araştırma programının diğer bir önemli parçasını oluşturan Kelbessos yerleşiminde tespit edilen, defneci tahribatı nedeniyle sadece apsis temeli ve batı söveleri görülebilen Bizans Dönemine ait şapelin plânı çıkartılmış ve çevresinde bulunan Bizans Dönemine ait mimarî plâstik parçalar incelenmiştir.

VI. KORUMA ÇALIŞMALARI

Araştırma bölgesinde çok sayıda kaçak kazı tespit edilmiştir. Özellikle Kelbessos yerleşiminde inanılmaz boyutlara ulaşan ve ekipten adeta bir adım önde giden ve her yeni gün biraz daha artan kaçak kazıların kente büyük zarar verdiği gözlemlenmiştir. Sadece yüzeyden ve küçük bir alandan topladığımız seramik ve diğer buluntuların nitelik ve niceliği bunun en açık göstergesidir. İlk üç gün içerisinde 6 ayrı kaçak kazıcı grubu çalışırken gözlemlenmiş ve jandarmaya her seferinde haber verilmiştir. Sonraki günlerde araştırma boyunca sivil giysili iki jandarma, ekiple birlikte bulunmuş ve defnecilere ait çanta, kazı malzemesi ve diğer delilleri kentten toplamıştır. En büyük boyutlu kaçak kazının Kelbessos'ta I No.lu sarnıçta yapıldığı gözlemlenmiştir. Sarnıcın içi neredeyse tamamen boşaltılmıştır. Sarnıçtan dışarı atılan tonlarca toprak içerisinde keramik parçaları (Helenistik, Roma, Bizans dönemleri) atık toprak yüzeyinden torbalanarak Antalya Müzesi'ne teslim edilmiş ve sonra da müzenin izniyle bu etütlük parçalar, Akdeniz Üniversitesi'nde temizlenmek ve değerlendirilmek üzere kazı başkanına teslim edilmiştir.

Resim 1: Neapolis, hava fotoğrafı, güneyden

Resim 2: Neapolis, Artemis Tapınağı, kuzeyden

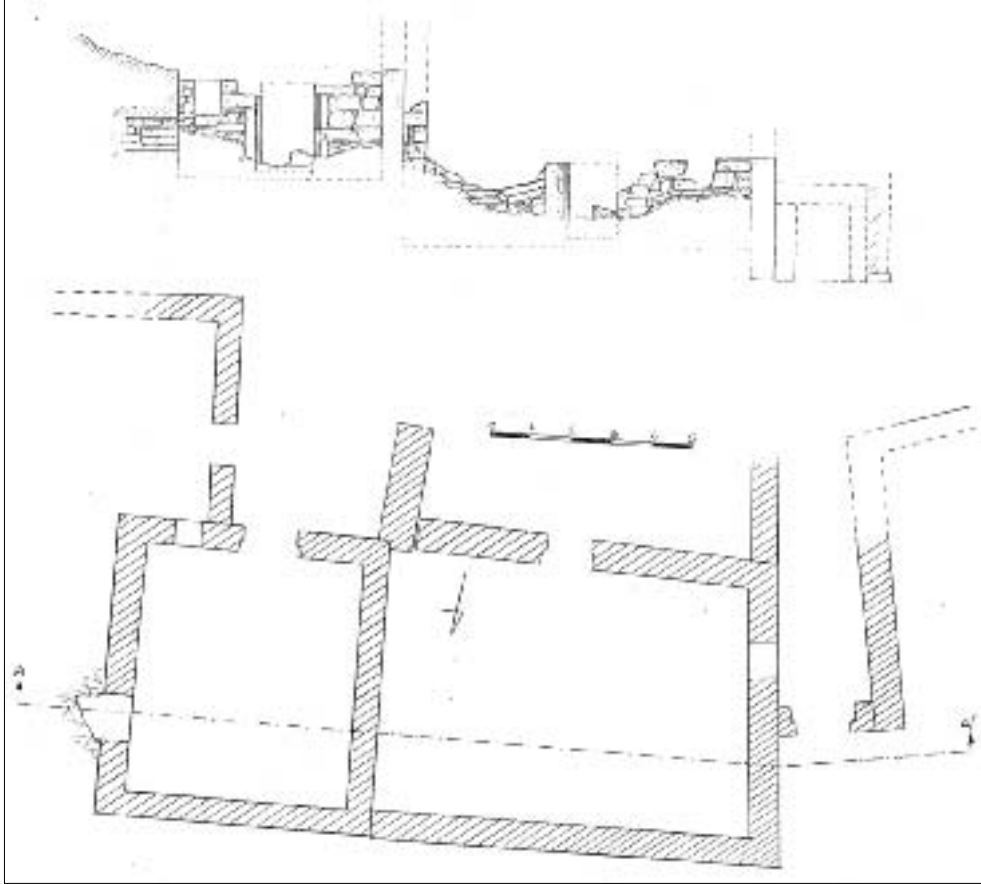
Resim 3: Neapolis, konutlar, hava fotoğrafı

Resim 4: Neapolis, zeytinyağı işliği

Resim 5: Neapolis, Merkez Mahallesi, konutlar

Resim 6: Neapolis, Aşağı Mahalle, konut plâni ve kesiti

**Resim 7: Neapolis,
A yapısı**

Resim 8: Neapolis, sur duvarı

Resim 9: İn Önü (Gizlişehir)

Resim 10: Neapolis, bazilika, doğudan

SAMSUN İLİ 2003 DÖNEMİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Önder BİLGİ*
Şevket DÖNMEZ
Emin U. ULUGERGERLİ

Samsun İli sınırları içinde 2003 yılında geliştirdiğimiz yüzey araştırması 26 Ağustos-7 Eylül 2003 tarihleri arasında 3 aşamalı olarak toplam 13 gün süre ile gerçekleştirildi.

Prof.Dr. Önder Bilgi başkanlığında yürütülen 2003 dönemi çalışmalarına araştırma heyeti üyesi olarak Yrd.Doç.Dr. Şevket Dönmez, Ankara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü'nden Yrd.Doç.Dr. Emin U. Uluggerli ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi stajyer lisans öğrencisi Osman Ocak katıldı. Araştırmada Bakanlık temsilcisi olarak Samsun Müzesi araştırmacılarından Uğur Terzioğlu görev yaptı.

Birinci Aşama

26-29 Ağustos tarihleri arasında 4 gün süre ile gerçekleştirilen birinci aşama çalışmalarında, 2000¹ ve 2001² yıllarında yüzey araştırmaları ile topografik plân çalışmaları gerçekleştirdiğimiz, 2002 yılında ise jeofizik araştırmalara³ başladığımız Samsun-Akalan'da (Harita; Resim: 1) yeni jeofizik araştırmalar geliştirildi. Bu dönem araştırmaları, akropolün batısında toplam 1600 m² lik bir alanda gerçekleştirildi (Akalan Topografik Plânı).

Yrd.Doç.Dr. Emin Uluggerli tarafından yönetilen ve geliştirilen Akalan jeofizik araştırmalarında, doğru akım öz direnç (DAÖ) yöntemi kullanılarak ölçümler gerçekleştirildi⁴ (Resim: 2). Yapılan çalışmalarda Scintrex SARIS adlı çok kanallı öz direnç ciha-

* Prof.Dr. Önder BİLGİ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 34459-İstanbul/TÜRKİYE onbil@istanbul.edu.tr o-bilgi@superonline.com
Yrd.Doç.Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, 34459-İstanbul/TÜRKİYE sdonmez@mail.koc.net sedon@istanbul.edu.tr
Yrd.Doç.Dr. Emin U. ULUGERGERLİ, Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeofizik Mühendisliği Bölümü, Beşevler, 06100-Ankara/TÜRKİYE E.Ugur.Uluggerli@eng.ankara.edu.tr

1 Ö. Bilgi, S. Atasoy, Ş. Dönmez ve L. Summerer. "Samsun (Amisos) Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi Projesi ile İlgili Yüzey Araştırması", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara (2002): 279-296; Ş. Dönmez. "Akalan Hakkında Yeni Gözlemler", Anadolu Araştırmaları/Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung XVII/1, İstanbul (2004): 67-91.

2 S. Atasoy ve Ş. Dönmez. "Asarkale ve Akalan Yüzey Araştırmaları", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 14, İstanbul (2002): 14-15; Ö. Bilgi, S. Atasoy, F. Gökçe ve Ş. Dönmez. "2001 Samsun İli Yüzey Araştırması", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II, Ankara (2003): 41-50.

3 Ş. Dönmez ve S. Atasoy. "Samsun İli 2002 Dönemi Yüzey Araştırması", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 15, İstanbul (2003): 20-21; Ö. Bilgi, S. Atasoy, Ş. Dönmez ve E. Uluggerli. "Samsun İli 2002 Dönemi Yüzey Araştırması", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı-1, Ankara (2004): 87-96.

4 Bu yöntemde, çakılan elektrotlar ile yere akım uygulanır ve diğer noktadaki elektrotlar arasında oluşan potansiyel farkı ölçülür. Ölçülen gerilim farkı, tüm elektrotlar arasındaki uzaklığa ve ortamın jeolojik yapısına bağlıdır. Doğru akım öz direnç yönteminde ölçülen büyüklük gerilim farkıdır. Ancak veri yorumu için gerilim farkı fiziksel bir büyüklük olan öz dirence dönüştürülür.

zı kullanıldı (Resim: 3). Gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda genel profillerin yer elektrik kesitlerinde bir yapıya ait olduğu düşünölen mimarî kalıntılar saptandı (Şekil: 1, 2). Daha sonra yapılan detay profillerinde de hemen hemen aynı konumlarda yine mimarî kalıntıların gözlenmesi, çalışılan bu alanda önemli bir yapının varlığına işaret etti (Şekil: 3, 4). 2002 yılında gerçekleştirilen Yer-Radarı (Ground Penetrating Radar-GPR) ölçümleri sırasında saptanan bir yapı (Şekil: 5) ile birlikte bu dönemki veriler akropolün batı kesiminde yoğun bir yapılaşma olduğuna işaret etmektedir. Akalan'ın jeofizik araştırmaları ile ilgili değerlendirme çalışmaları hâlen Ankara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü, Yerbilimleri Veri İşlem Laboratuvarı'nda devam etmektedir.

Jeofizik araştırmalara paralel olarak, Akalan'da günümüze kadar ayakta kalmış savunma sistemi üzerinde inceleme çalışmaları gerçekleştirildi. Akalan'ın savunma duvarları ile giriş kapılarını tahrip eden ve ölçüm çalışmalarını engelleyen yoğun bitki örtüsü gerek duyulan alanlarda balta kullanılarak kısmen temizlendi. Özellikle 2004 döneminde inceleme yapmayı plânladığımız kuzeydoğu giriş kapısının batı ve doğu duvarlarında yoğunlaştırılan bu temizlik çalışmaları sonucunda (Resim: 4) duvar yüzleri daha belirgin olarak ortaya çıkartıldı. Bu temizlik çalışmalarından sonra kuzeydoğu kapısı malzeme, inşa tekniği ve plân özellikleri açısından ayrıntılı olarak incelendi (Resim: 5).

Bu çalışmalara ek olarak Akalan'da çevre düzenlemesi, koruma ve temizlik çalışmaları gerçekleştirildi. Akalan'ın kuzeydoğusundaki alanın 160 m. uzunluğundaki bölümü, 1.60 m. yüksekliğinde 38 adet beton direğin 4.00 m. aralıklarla dikilmesi ve bu beton direklere 4 sıra dikenli tel gerilmesi ile koruma altına alındı (Resim: 1, 5-6). Ayrıca, koruma altına alınan alan, kaya parçaları, taşlar ve çöplerden temizlendi.

İkinci Aşama

Yüzey araştırmasının ikinci aşaması 30 Ağustos-1 Eylül tarihleri arasında Lâdik İlçesi, Mazlumoğlu Köyü, Köyiçi Tepesi ya da diğer adıyla Yurtyeri Tepesi'nde (Harita) 3 gün süreyle gerçekleştirildi⁵. Köyiçi Tepesi (Resim: 7) merhum Prof.Dr. U. B. Alkım tarafından 1973 yılında Samsun İli sınırları içinde geliştirilen yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır⁶. Lâdik'in 10 km. doğusunda yer alan Mazlumoğlu Köyü'nün 1 km. güneybatısındaki Köyiçi Tepesi, Lâdik Gölü'nün kuzeybatı kıyısındadır. 250x100 boyutunda ve yaklaşık 5 m. yüksekliğindeki yerleşmenin özellikle güney kısmının Lâdik Gölü'nün kıyısında olması nedeniyle tahrip olmuş bulunduğu gözlemlendi. Yerleşmenin bu kısmından toplanan boya bezekli çanak-çömlek ve pişmiş toprak mimarî kaplama levhaları parçaları, Köyiçi Tepesi'nde Akalan gibi bir Geç Demir Çağı yerleşimi bulunduğu ve hem de yine Akalan'daki gibi pişmiş toprak mimarî kaplama levhaları ile bezenmiş olası yapılara sahip olduğuna işaret etti.

Üçüncü Aşama

2-7 Eylül tarihleri arasında 6 gün süre ile gerçekleştirilen üçüncü aşama, önceki dönemlerde yüzey araştırması, topografik plân çalışmaları ile çevre düzenlemesi, koruma ve temizlik çalışmaları yaptığımız Bafra-Asarkale'de⁷ (Harita) gerçekleştirildi. Bu

5 Ş. Dönmez. "2003 Yılı Samsun İli Yüzey Araştırması", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 17*, İstanbul (2004), İstanbul: 27-28.

6 U.B. Alkım. "Samsun Bölgesinde 1973 Çalışmaları", *Bulleten XXXVIII/151*, Ankara (1974): 555; U.B. Alkım. "Samsun Region, 1973", *Anatolian Studies XXIV*, London (1974): 52; U.B. Alkım. "Samsun Bölgesi Çalışmaları (1973)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXII-1*, Ankara (1975): 7; Z. Kızıltan. "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Bulleten LVI/215*, Ankara (1992): 232.

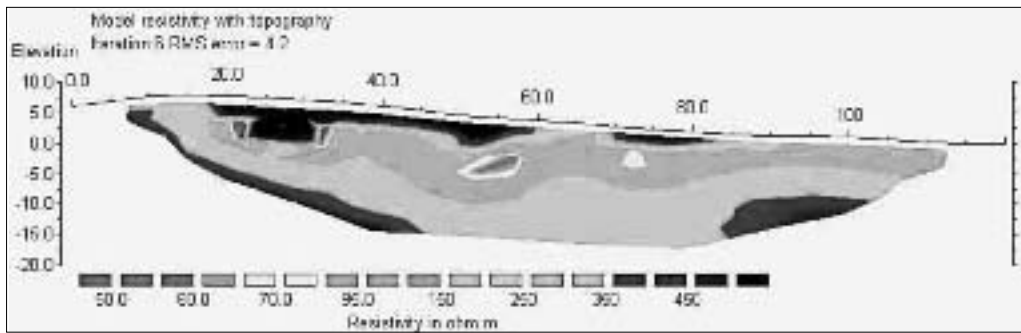
7 S. Atasoy ve Ş. Dönmez. "Asarkale ve Akalan Yüzey Araştırmaları", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler 14*, İstanbul (2002): 14-15; Ö. Bilgi, S. Atasoy, Ş. Dönmez ve L. Summerer. "Samsun (Amisos) Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi Projesi ile İlgili Yüzey Araştırması", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara (2002): 279-296; Ö. Bilgi, S. Atasoy, F. Gökçe ve Ş. Dönmez. "2001 Samsun İli Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara (2003): 41-50.

dönemki Asarkale çalışmalarında, antik yol kalıntısının ön tarafında yer alan, oldukça yıpranmış olması nedeniyle ihtiyacı artık karşılayamayan ve kaleye uygun estetik bir görünümü olmayan eski çeşmenin yerine yeni bir çeşme yapmak düşüncesiyle hazırlıklar yapıldı. Eski çeşmenin 15 m. güneyinde yer alan ve çeşme için daha uygun olduğu gözlenen bir alana, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'ndan onaylanan bir proje çerçevesinde yerel taşlar kullanılarak yeni bir çeşme yapıldı (Resim: 8). Ayrıca 2002 döneminde beton direk ve kafes tel çekilerek koruma altına alınan alana giriş-çıkışı kontrol etmek amacıyla hazırlanan kapı boşluğuna, ızgara demirden imal edilen çift kanatlı bir kapı monte edildi. Bunlardan sonra Asarkale'yi ziyaret edecek turistlerin ve çevre sakinlerinin dinlenmelerini sağlamak amacıyla koruma altındaki alanın içine oturma grupları yerleştirildi (Resim: 8). Bunlara ek olarak, Altınkaya Barajı-Bafra karayolu yapımı çalışmaları sırasında tavanı tahrip edilerek delinmiş ve böylece yapay bir giriş açılmış olan kaya oyma basamaklı geçidin, söz konusu bu giriş kesiminde temizlik çalışmaları gerçekleştirildi.

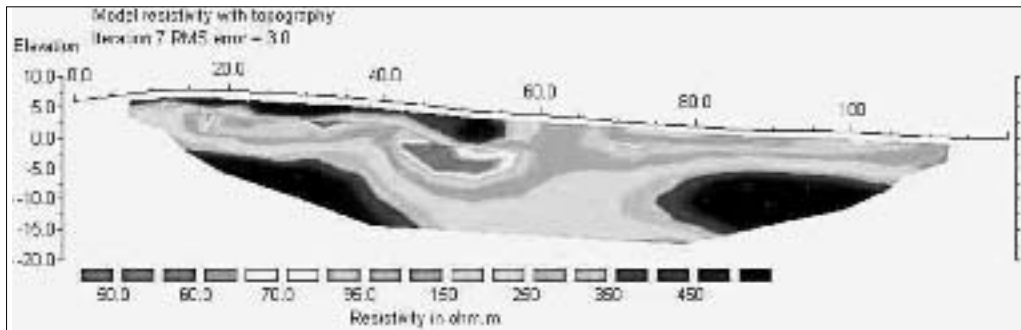
Ayrıca, Akalan'ın konumu, tarihçesi ve mimarî özellikleri ile ilgili bilgiler veren, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış olan bir tanıtım panosu ile Asarkale ve Akalan'ın daha rahat gezilmesine olanak sağlayacak olan açıklama ve yön levhaları için siparişler verilmiş olup 2004 dönemi çalışmaları sırasında bunlar yerlerine dikilecektir.

Toplam 13 gün süren yüzey araştırmalarımıza manevî destek sağlayan Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, Samsun Müzesi Müdürlüğü, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü Başkanlığı, Koşay Belediyesi Başkanlığı ve Asar Köyü Muhtarlığı ile maddî katkıda bulunan İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yürütücü Sekreterliği'ne⁸ teşekkür ederiz.

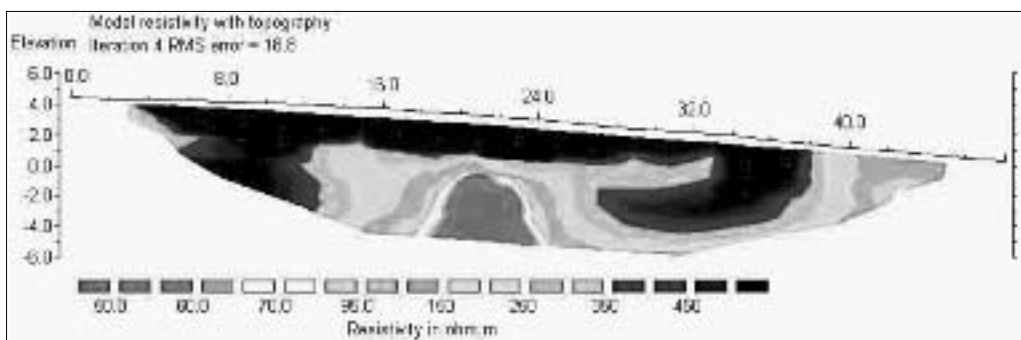
8 Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yürütücü Sekreterliği'nce desteklenmiştir. Proje No.su: 7/27082002.

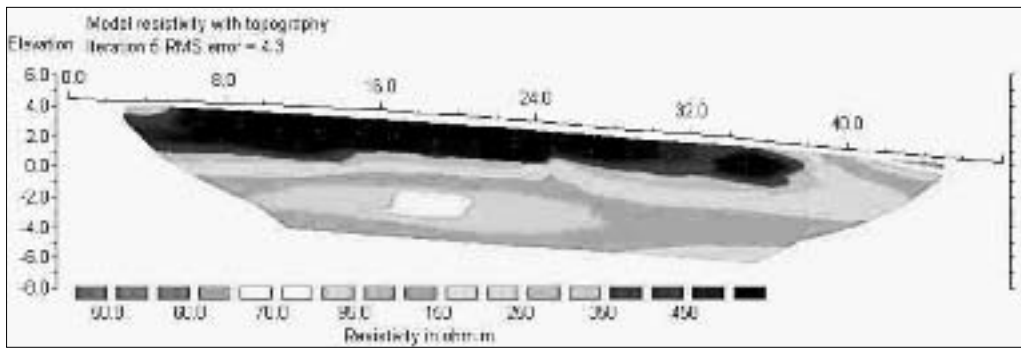
Şekil: 1

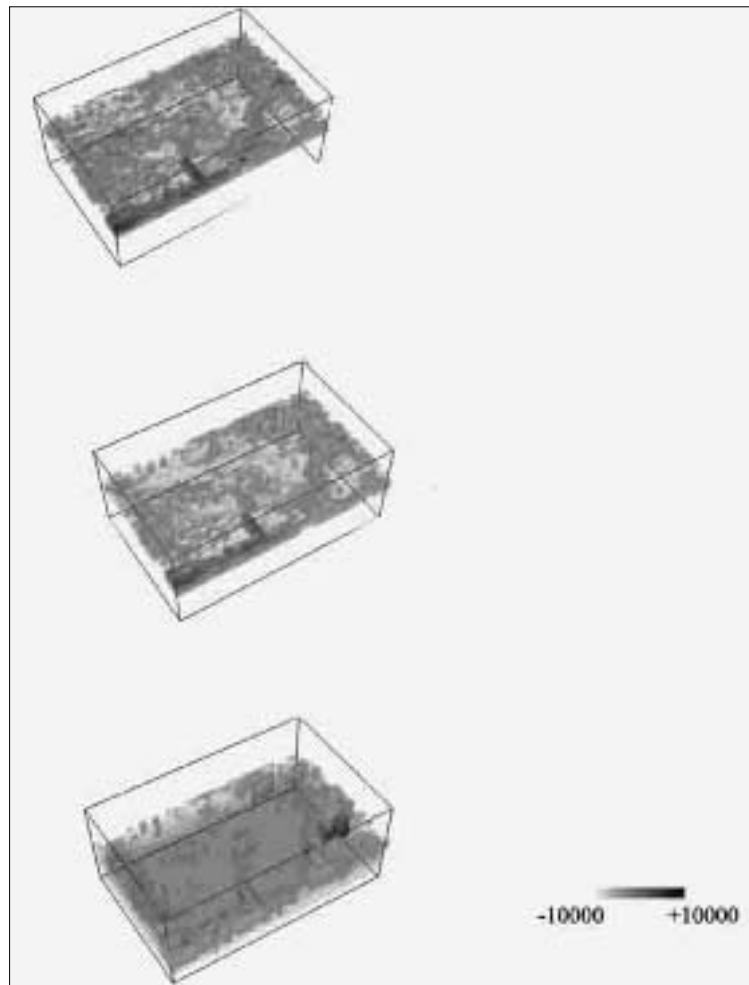
Şekil: 2

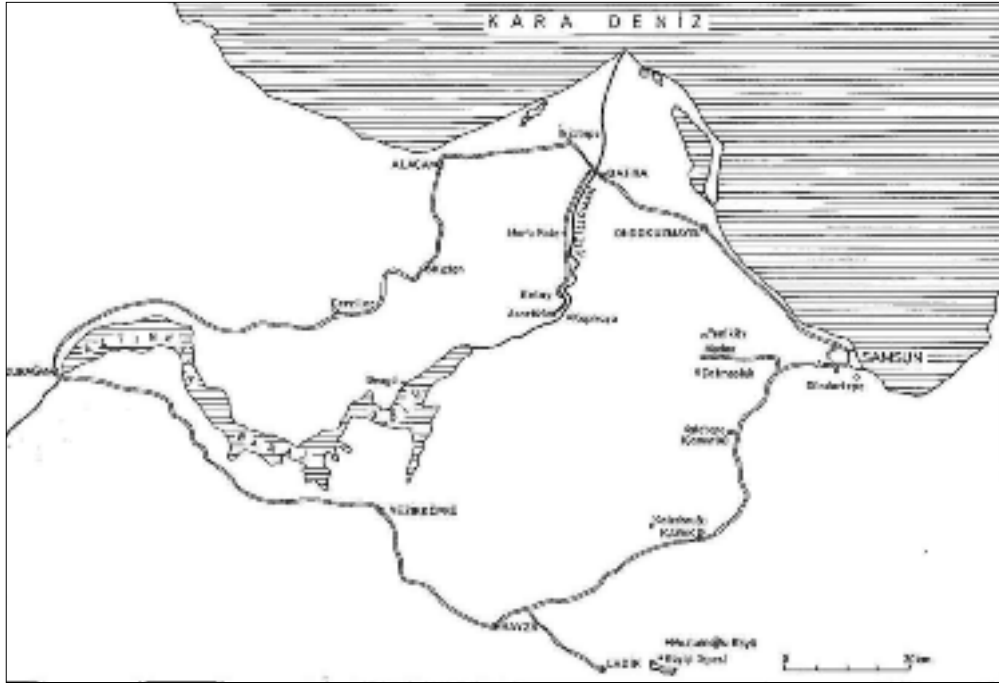
Şekil: 3

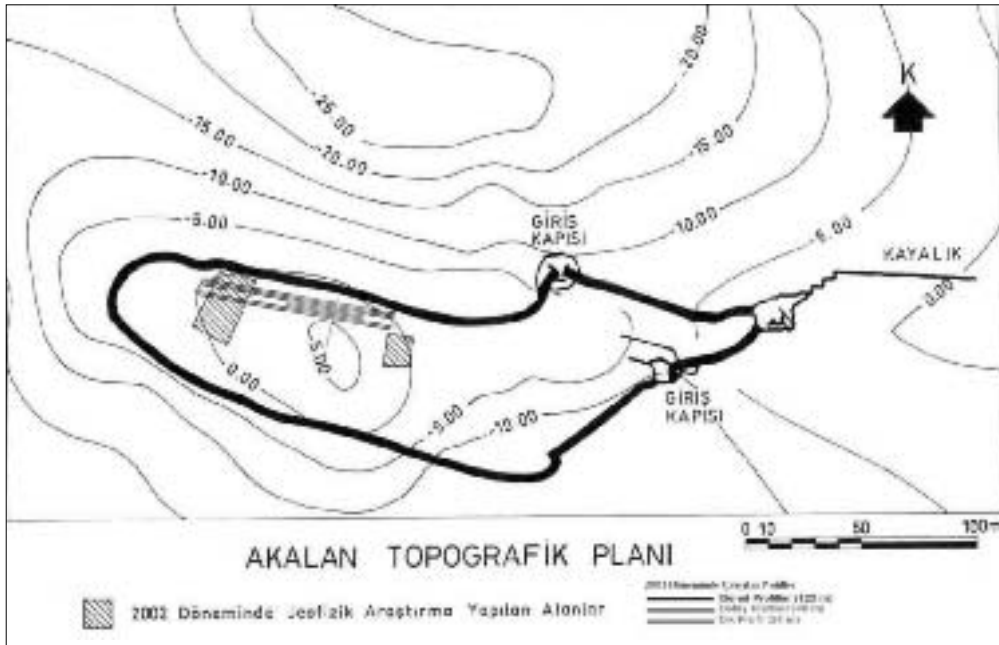
Şekil: 4

Şekil: 5

Harita: 2003 yılı Samsun İli yüzey araştırması

Plân

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

DAĞLIK KİLİKYA YÜZEY ARAŞTIRMA PROJESİ: 2002 VE 2003 SEZONLARININ RAPORU

Nicholas K. RAUH*
LuAnn WANDSNIDER

2002 yılının temmuz-eylül döneminde Profesör Nicholas Rauh (Purdue Üniversitesi), LuAnn Wandsnider (Nebraska Üniversitesi), 5 araştırmacı ve 4 öğrenciden oluşan takımla yürütülen yedinci araştırma sezonu için gerekli izin Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınmıştır. Yedi hafta boyunca sistemli yüzey araştırmaları, mimarî incelemeler ve jeoarkeoloji araştırmaları yapılmıştır. Sistemli yüzey araştırması ekibi Wandsnider, Rauh, Profesör Matthew Dillon (Loyola Marymount Üniversitesi), Mette Korsholm (Danimarkalı arkeolog), Ryan Duddleson (Nebraska Üniversitesi öğrencisi), Ben Koziol (Nebraska Üniversitesi öğrencisi) ve Matt Huber (Nebraska Üniversitesi öğrencisi)'den oluşmuştur. Mimarî araştırma ekibi Profesör Michael Hoff (Nebraska Üniversitesi), Profesör Rhys Townsend (Clark Üniversitesi), Edward Connor (Clark Üniversitesi öğrencisi)'den oluşmuştur. Dr. F. Sancar Ozaner (TÜBİTAK) jeoarkeoloji araştırmacılarına katılmıştır. Laboratuvar araştırması Linda Cummings (Paleo Research Labs, Golden, Colorado) ve Hülya Caner (İstanbul Teknik Üniversitesi) tarafından yapılmıştır. 2002 yılı araştırma sezonu için gerekli maddî destek Amerikan Ulusal Bilim Kurumu (National Science Foundation)'nden sağlanmıştır. Sokkia Locus III GPS makineleri Indianapolis'teki Fieldworks şirketi tarafından verilmiştir. Bakanlık temsilci olarak İknur Subaşı (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü) görevlendirilmiştir.

2002 sezonunda Dağlık Kilikia araştırma ekibi dikkatini bütün yüzey araştırma bölgesine çevirmiştir (Harita: 1). Yürüme araştırması ekibimiz tarafından, evvelce bulunmuş kalıntılarda, yeniden, daha iyi GPS noktaları alınmıştır. Sahil, lagün, ve teras birikintilerinin jeoarkeolojik teftişi F. Sancar Ozaner; jeolojik sondajlar Ozaner ve Wandsnider tarafından gerçekleştirilmiştir. Asar Tepe ve Lamos araştırma plânları, mimarî ekibimiz tarafından hazırlanmıştır. Kale Tepe kalıntılarında sistemli yüzey araştırmaları, yürüme araştırma ekibimiz tarafından yürütülmüştür. Lamos kalıntılarında iki önemli epigrafik buluntu meydana çıkarılmıştır. "Stadyum" yanında da epigrafyalı bir heykel kadesi bulunmuştur. "Nekropolde" George Bean ve Terence Mitford tarafından evvelce yayınlanmış bir epigrafya tekrar bulunup tetkik edilmiştir (*Anat. Stud.* 1962: 208, epig. num. 32).

* Nicholas K. RAUH, Purdue University, W. Lafayette IN ABD rauh@purdue.edu
LuAnn WANDSNIDER, University of Nebraska at Lincoln, NE ABD lwandsnider@unl.edu
F. Sancar Ozaner, TÜBİTAK, Ankara/TÜRKİYE
Türkçe metin: Hasan ve Beliz Tecerli, University College, London/ABD

Purdue Üniversitesi'nden Dr. Nicholas Rauh ve Nebraska Üniversitesi'nden Dr. LuAnn Wandsnider'in, ekipleri ile birlikte Gazipaşa (Antalya) çevresinde 2002 yılında yürüttükleri yedinci araştırma sezonuna, 12-29 Ağustos tarihleri arasındaki 12 günlük bir zaman diliminde katılarak jeoarkeolojik amaçlı jeomorfoloji çalışmaları yapılmıştır.

Jeomorfoloji çalışmasının ilk bölümünü yukarıda adı geçen araştırmacıların Gazipaşa'da bulunduğu dönemde birlikte yapılan jeoarkeoloji amaçlı çalışmalar; ikinci bölümünü ise ABD'li araştırmacıların ülkelerine dönmelerinden sonra tarafımızdan yapılan salt jeomorfoloji çalışmaları oluşturmuştur. İşbirliği içerisinde gerçekleştirilen arazi çalışmaları aşağıda belirtilen iki amaca dönüktür:

- Bıçkıcı Deresi vadisindeki paleo-vejetasyonu öğrenmek için akarsuyun taşkın tabanı ve taraçalarındaki uygun lokasyonları tespit ederek polen amaçlı kil örneklerinin alınması.

- Kızılin Plajı ve gerisindeki dar kıyı ovasının jeomorfolojik evrimini ortaya koyabilmek amacıyla kıyıdan itibaren gerideki kalker yamaç zonuna kadar sistematik trenç açılarak örnekleme yapılması.

İlk amacı gerçekleştirmek için önce Bıçkıcı Deresi'nin mansap kesiminde iki ayrı lokalitede açma yapıldı. Ancak her iki lokalitede uygun killi zonlar bulunamadığı için terkedildi.

Daha sonra, Bıçkıcı Deresi yatağının biraz daha yukarı kesiminde Süleyman Demirci'nin tarlasının yamacında örnekleme yapıldı. 6 numaralı lokalite olarak kaydedilen bu lokalite, Bıçkıcı Deresi'nin 75 m. uzunluğunda ve 24 m. genişliğindeki en alt taraçasının doğal taraça yamacıdır. Burada en üstteki 20-25 cm. kalınlığındaki alterasyona uğramış zonun altındaki, akarsuyun eski taşkın tabanını yansıtan 130 cm. kalınlığındaki kumlu kil tabakasından örnekleme yapıldı.

Daha sonra Bıçkıcı Deresi vadisinin biraz daha yukarı kesiminde akarsuyun en yüksek taraça dolgusu üzerinde örnekleme yapıldı. 7 numaralı açma (trenç) olarak işaretlenen bu kesit Pazarıcı Mezarlığı'nın yaklaşık 450 m. güneyinde, yolun 23 m. kuzeyinde lastikçi Ahmet Tuncer'in serasının güney yamacında yer almaktadır. Sera yeri hazırlamak amacıyla oluşturulan bu yamaç biraz daha derinleştirilip perdelanarak örnekleme için kullanıldı. Burada 98 cm. kalınlığında kırmızı renkli bir alterasyonunun altında 30 cm. kalınlığında içerisinde küçük çakıllar içeren sarımsak renkli bir killi-kalışlı zon ile onun altındaki sarımsak kahverengi bir kil zonundan örnekleme yapıldı.

8 numaralı trenç, 7 numaralı trençin hemen üstündeki Mehmet Kileci adındaki vatandaşın tarlasının orta yerinde açıldı. Toplam 2 metre derinlikte kazılan bu açmada, üstteki pulluk zonunun altındaki üç farklı killi zondan sistematik örnekleme yapıldı. Yukarıda adı geçen trençlerin yerlerinin tespiti trenç açma ve örnekleme çalışmaları LuAnn Wandsnider ve öğrencileriyle birlikte gerçekleştirilmiştir.

İkinci amacı gerçekleştirebilmek için, Hacımusa Çayı'nın denize karıştığı yerin hemen kuzeyindeki Kızılin Plajı'nda, kıyıdaki ön kumul ve gerisindeki dar kıyı ovasında kalker yamaca kadar trençler açılarak (Trenç 9, 10, 11 ve 12) çökme ortamı analizine yönelik örnekleme yapıldı.

Bunlardan 9 numaralı lokalite, ön kumulun doğu yamacında, belediyenin kum ocağı olarak çalıştırması sonucunda oluşan yaklaşık 3 metre derinliğindeki doğal kesit olup örnekleme için doğrudan bu kesit kullanılmış, ayrıca bir trenç açılmamıştır (sadece, kepçe ile kesit yüzeyi sıyrılarak tazelenmiştir). Adı geçen bu trençlerin açılması temsilcinin nezaretinde olmuş, örnekleme yapılması sırasında ekipteki ABD'li öğrenciler (Matt Douglass ve Ben Koziol) yardım etmiştir.

Bu açma ve diğer üç açmadan alınan örnekler, Alanya Müzesi'nin bilgisi dahilinde tarafımdan Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Jeoloji Mühendisliği Laboratuvarı'na götürülerek elek analizleri yaptırılmıştır. Laboratuvar verilerinin tarafımda yapılan ilk değerlendirmeleri, ön kumulün oluşumu sırasında en az üç kez deniz basmasına uğradığını ortaya koymaktadır. Ön kumulün gerisindeki dar kıyı ovasının ise Hacımusa Çayı'nın taşkınlarından ziyade denizden karaya esen rüzgârların taşıdığı kumlarla dolduğu anlaşılmaktadır.

Arazi çalışmasının ikinci bölümünde, Adanda Vadisi'nde eski dönemlerdeki bitki örtüsünü öğrenebilmek için polen örneği alınabilecek yer tespiti yapmak üzere LuAnn Wandsnider ve temsilci İlknur Subaşı ile birlikte Adanda (Işıklar) Köyü'ne gidildi (önceki yıllarda Dr. LuAnn Wandsnider ve ekibi tarafından çalışılan ancak, yoğun arazi programım nedeniyle çalışmalara katılmadığım bu vadideki jeoarkeoloji kapsamındaki ilk çalışma böylece gerçekleştirilmiş oldu). Bu köyde oturan, Yol Su Elektrik İşleri Genel Müdürlüğü'nden emekli olmuş Ömer Nazif Kaya'nın verdiği bilgiler ve jeoloji haritalarının birlikte değerlendirilmesi sonucunda kil örneği alınabilecek en uygun yerin antik Lamos (Adanda) Kalesi içerisinde antik sarnıcın içinde biriken killer olduğu ortaya çıkmıştır.

Ömer Nazif Kaya bize ayrıca, yol düzeltmeleri sırasında ortaya çıkartılarak kendi gayretleriyle yol kenarına bıraktığı antik döneme ait iki adet zeytinyağı pres taşı- nı gösterdi. Aynı kişi ekibimize, Adanda Köyü'nün karşı yakasında yüzeyleyen kayalar içerisinde demir madeninin bulunduğunu ihbar etti. LuAnn Wandsnider ve Nicholas Rauh'un bölgede önceki yıllarda yaptıkları çalışmalarda, metal ergitme işlemini akla getirebilecek tek tük pasa (cüruf) kalıntısına rastlamış olmaları nedeniyle ihbar ciddiye alındı ve uygun bir günde jeolojik amaçlı bir araştırma yapılmasına karar verildi. ABD'li ekipler döndükten sonra bu amacı gerçekleştirmek için Adanda Köyü'ne yeniden gidildi. Ömer Nazif Kaya'nın kılavuzluğunda gösterilen mostralar incelendi, uygun örnekler alındı (MTA Mineroloji-Petrografi Laboratuvarı'nda incelenen örneklerin demir filizi içermediği, yalnızca, kayacın çatlakları arasında demirli sıvamaların bulunduğu belirtildi).

2002 SEZONU PHYTOLİT ARAŞTIRMASI

Hülya CANER

2002 yaz döneminde polen analizi için 10, ve phytolit analizi için 8 örnek alınmıştır. Phytolit (petrifiye ağaç) analizi için alınan örneklerden üç tanesi analiz için uygun bulunmuş ve incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda her üç örneğin de aynı tür ağaca ait oldukları tespit edilmiştir. Örneklerde ilkbahar odununda büyük traheler ve geniş öz ışınları görülmüş; yaz odununda ise öz ışınlarının çok sıralı oldukları tespit edilmiştir. Bu özelliklere dayanarak örneklerin yapraklarını dökmeyen Akmeşe grubuna ait oldukları (Quercus) belirlenmiştir. Akmeşe grubundan büyük olasılıkla Q. infectoria-mazı meşesi olan bu tür, Akdeniz Bölgesi'nde deniz seviyesi ile 1800 m. arasında yayılış göstermektedir. Kuru ormanların tahrip edildiği yerlerde yoğunluk kazanır. Polen analizi için alınmış olan örnekler laboratuvarında analiz aşamasındadır. Daha sonra mikroskop altında tanımlamaları yapılarak değerlendirilecektir.

Alanya Müzesi müdürünün izni ile yaklaşık 60 kg. toprağın örnekleri, makro-botanik analizine başlamak için Amerika'daki Linda Cummings'in laboratuvarına götürülmüştür.

MİMARİ ARAŞTIRMALARI

*Rhis TOWNSEND
Michael HOFF*

Topografya ve mimari araştırmalar normal bir şekilde yürütülmüştür. Asar Tepe'de Sokkia Total Station ile topografya ve önemli anıtlar haritası yapılmaya devam

edilmiştir. Şehir plânları tamamlanmaktadır. Projenin web sayısında Autocad'lı bir animasyon hazırlanmıştır. Lamos'ta benzer araştırmalara devam edilmiştir. Lamos'taki stadyumun yanında yeni bulunmuş "podyum" alanının plânı hazırlanmaktadır (aşağıda anlatılmaktadır).

YÜZEY ARAŞTIRMALARI RAPORU

Nicholas RAUH
LuAnn WANDSNIDER

1. GPS Nokta Araştırmaları

2002 sezonu sırasında LuAnn Wandsnider ve Nick Rauh tarafından değiştirilmiş çalışma programı yürütülmüştür. Sokkia Locus III makineleri kullanılarak dikkatli GPS noktaları alınması için, evvelce bulunmuş olan birçok kalıntı acele bir şekilde yoklanmıştır. Bu sırada daha önce farkedilmemiş birçok yağ ve üzüm cedere elementleri ve mimari parçalar görülmüş ve kaydedilmiştir. En az 54 cedere elementi incelenip GPS noktaları ve fotoğraflar ile kaydedilmiştir. Şimdiden araştırma bölgesinde toplam 80 cedere elementi bulunmuştur. Antik yağ ve üzüm cedere elementleri projenin GIS haritasında görülmektedir (<http://pasture.ecn.purdue.edu/~rauhn/>).

2. Kale Tepe Kalıntıları

Delice Çay'ın kuzey tarafında ve deniz kıyısından 2 km. uzaklıkta olan Kale Tepe, küçük bir dağ (300 m. yükseklik)'dir. Kale Tepe'nin kalıntıları Helenistik ve Erken Roma yerleşmelerini göstermektedir (Resim: 1). 19 yağ ve üzüm cedere elementleri (tekerlek taşları, cedere taşları ve ağırlıklar) bulunmuştur (Resim: 2). "Şiddetli Aralık Yüzeyi Metodolojisi" (Intensive Interval Survey Methodology) kullanılarak Kale Tepe'deki yüzey seramik buluntuları incelenmiştir. Bu sistemi kullanan 2 "transects" ve 12 "units" araştırılmıştır. Seramiğin Helenistik-Erken Roma kronolojisi aşağıdaki tabloda gösterilmektedir. Helenistik seramikler, Knidos'tan sikkeli amfora kulpu da içermektedir. Kale Tepe seramik buluntuları dikkatle araştırılıp GIS ile seramik bilgileri hazırlanmaktadır.

3. KALE TEPE SERAMİK ARAŞTIRMALARI, KRONOLOJİK PARÇALAR

Helenistik	Erken Roma	Geç Roma	Bizans	Amfora	Coarse	Mutfak
13	54	3	0	3	13	5

LAMOS'TAKİ EPİGRAFİK BULUNTULAR RAPORU

Nicholas K. RAUH
Matthew DILLON
Rhis TOWNSEND
Michael HOFF

2002 sezonunun çalışmaları iki önemli epigrafik buluntu ile sonuçlanmıştır. George Bean ve Terence Mitford tarafından 1962 yılında bulunmuş birinci yazıt sözde İmparator Vespasianus Tapınağı ile ilgilidir. Diğer yazıt ise, sözde Lamos stadyumunun yanındaki yeni bulunmuş heykel kaidesi ile ilgilidir.

1. Sözde Vespasianus Tapınağı

Lamos'un akropol duvarlarının 80 metre uzağında olan sözde Vespasianus Tapınağı, birbirine benzeyen iki binadan biridir (Plân: 1; Resim: 3). Tapınaklar ve yanın-

daki istinat duvarında aynı inşaat tekniği görülmektedir. Duvarın dış yüzü aşlarla yapılmış olup iç yüzünde ise moloz taş kullanılmıştır. Lâtince yazıt en güneydeki tapınak da Bean ve Mitford tarafından 1962 yılında bulunmuştur. Bean ve Mitford, "epigrafyalı bloklar tapınağın aşağısındaki teras duvarına inşa edilmiştir," yazmışlardır (*Anat. Stud.* 1962: 208, inscr. num. 32; Resim: 4; *Adanda, built into a terrace wall immediately below the small temple noted above, two limestone blocks, (a) 0.44 h., 0.87 w., 0.45 th., and (b.) 0.44 h., 1.23 w., 0.38 th. Letters from 8.4.12 cm. High. Monumental and well cut,*

[I]mperatorib[us Vespasiano Caesari p.p.]
[A]ug. VIII et Tit[us Vespasiano Caesari Aug. V]I cos (sic)
[c]ensoribus et [Domitiano Caesari dedicavit]
[L.] Octavius M[emor leg. Aug. Pr. Pr., cos. Des.]

2002 sezonunda epigrafyalı blok ve teras duvarı, yüzey araştırma ekibi tarafından kesif çalılıklar içinde tekrar bulunmuştur. Fakat epigrafyalı bloklar ve teras duvarı, beraberinde bir kaç sorunu getirmektedir.

1. Resim 4'ten ikinci (sağdaki, ya da blok b) blokun yanlış incelendiği görülmektedir. Bu blokta epigrafya görülmemektedir.

2. Teras duvarının tapınaktan daha geç dönemde inşa edildiği görülmektedir, çünkü inşa tekniği çok değişiktir. Mimarî araştırmacıları (Rhys Townsend ve Michael Hoff) tarafından bu teras duvarı Geç Roma hamamının duvarlarından biri gibi görülmektedir. Geç Roma Döneminde hamam içine Helenistik ya da Erken Roma tapınağı dahil edilmiştir. Sözde teras duvarı, tapınağın kapısının önünü kesmektedir; tapınağın kapısındaki sütun kaidesi "teras duvarının" altında *in situ* olarak görülmektedir (orijinal tapınağın plânı *prostyle porch* ile *naiskos* olmuştur). Bu demektir ki, Geç Roma Döneminde Lâtince epigrafyalı blok spolia gibi başka bir yerden alınmış ve Geç Roma hamamının duvarına eklenmiştir. Sonuç olarak epigrafyalı blokun sözde Vespasianus Tapınağı ile hiç ilişkisi bulunmamaktadır.

2. Lamos, Stadyumun Yanındaki Epigrafyalı Heykel Kaidesi Buluntusu

Sözde Lamos stadyumunun kuzey tarafındaki küçük bir tepe araştırma ekibi tarafından tetkik edilmiştir (Plân: 2; stadyum tanımlaması için, Bean ve Mitford 1970: 172). Tepenin üstünde, Erken Roma Dönemine ait olan podyumun kalıntıları kesif çalılıklar arasında bulunmuştur (Resim: 5). Yaklaşık kare şekilde olan podyumun alanı, 25x 25 m., büyük teras duvarları ile çevrilmiştir. Teras duvarlarının iç ve dış tarafları büyük aşlar bloklarıyla yapılıp (bir blok: 0.90x0.54x0.44 m.), duvarın orta boşluğu moloz taş ile doldurulmuştur (duvarın eni 1.75 m). Podyumun içerisinde birkaç bina kalıntısı görülebilmektedir örneğin, küçük bir Geç Roma kilisesi ve küçük mermer bir *aediculum*. Bir, daha çok bozulmuş olan bina *in situ* büyük taş blokların yüzeyini (zemin) göstermektedir. İki, zemin taşları kalıplanmış sütun kaidesini göstermektedir, belki de sütunlu bir kapısı için "kapının" yanında (yani, içerde) taş bir basamağı (1.67 m. uzun) göstermektedir. Basamağın yakınında iki parça olarak düşmüş heykel kaidesi bulunmuştur (Resim: 6). Heykel kaidesinin kireçtaşının inşası; 1.65x 0.86x 0.60 m. Kaidenin üst yüzeyinde büyük (0.65x0.47x0.003 m.) yuvarlak olarak kesilmiş yer görülmektedir. Kaidenin önünde çok yıpranmış Yunan epigrafyası meydana çıkarılmıştır. Aşağıdaki kelimeleri içermektedir (Resim: 7):

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΚΑΙΣΑΡΑ ΤΡΑΙΑ... {ΑΔΡΙΑΝΟΝ?} ΣΕΒΑΣΤΟΝ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ
ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΤΟΝ ΚΥΡΙΑΝ ΤΗΣ {Ο}ΙΚΟΥΜΕΝΗΣ Ο ΔΗΜΟΣ ...ΚΟΙΝΑΝ...

Kelimeler kaidenin "Antonine" ailesinden bir Roma imparatorunun heykeline ait olduğunu belirtmektedir, belki de İmparator Hadrian. Lamos'taki sütunlu binanın ve podyum alanının ne kadar önemli olduğunu Roma imparatorunun heykelinin varlığı göstermektedir.

*DAĞLIK KİLİKYA YÜZEY ARAŞTIRMA PROJESİ:
2003 SEZONU RAPORU*

Nicholas K. RAUH

2003 yılının 21 Temmuz-21 Ağustos döneminde Profesör Nicholas Rauh (Purdue Üniversitesi), 8 araştırmacı ve 8 öğrenciden oluşan takımla yürütülen sekizinci araştırma sezonu için gerekli izin Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınmıştır. Yedi hafta süresince sistemli yüzey araştırmaları, mimarî incelemeler ve jeoarkeoloji araştırmaları yapılmıştır. Sistemli yüzey araştırması ekibi Rauh, Profesör Matthew Dillon (Loyola Marymount Üniversitesi), Art Krispin (Los Angeles'deki mühendis), Ben Kozio (Nebraska Üniversitesi öğrencisi), Matt Douglass (Nebraska Üniversitesi öğrencisi), Anna Drozda (Nebraska Üniversitesi öğrencisi), Beliz Tecirli (University College London öğrencisi), Tony Millus (Purdue Üniversitesi öğrencisi), Trevor Thomas (Purdue Üniversitesi öğrencisi) ve Sarah Wood (Purdue Üniversitesi öğrencisi)'dan oluşmuştur. Mimarî araştırma ekibi Profesör Michael Hoff (Nebraska Üniversitesi), Profesör Rhys Townsend (Clark Üniversitesi), Edward Connor (Clark Üniversitesi öğrencisi)'dan oluşmuştur. Jeoarkeoloji araştırmaları Dr. F. Sancar Ozaner (TÜBİTAK), Profesör Tim Filley (Purdue Üniversitesi), Profesör Martin Doyle (North Carolina Üniversitesi) ve Josh Brown (North Carolina Üniversitesi öğrencisi)'dan oluşmuştur. 2003 yılı araştırma sezonu için gerekli maddî destek Amerikan Ulusal Bilim Kurumu (National Science Foundation)'ndan sağlanmıştır. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Bakanlık temsilcisi olarak Levent Vardar'ı görevlendirilmiştir.

2003 sezonu araştırmalarında Dağlık Kilikya araştırma ekibi dikkatini araştırma bölgesindeki çeşitli yerlere çevirmiştir. Bıçkıcı Deresi vadisinde, Gürçam-Karatepe'de, Asar Tepe'de, ve Adanda Kalesi'nde (Harita: 1) jeomorfolojik, jeofizik, yüzey ve mimarlık araştırmaları olarak dört araştırma programı takip edilmiştir.

1. Bıçkıcı Çayı'nda Jeomorfolojik Araştırmalar

Bıçkıcı Deresi vadisindeki paleo-vejetasyonunu öğrenmek için çayın yatağındaki erozyon örnekleri tespit edilmiştir. Çay yatağı üç kısma bölünebilmektedir bunlar: Dağlarla üç tarafından kapatılmış, 800 m. yükseklikteki çay teraslı üst kısım; dağ eteklerini içeren orta kısım ve düz kıyıya giden son kısım. Her kısım yaklaşık 8 km. uzunluktadır. Yüksek çay terası, iki taraftan derin ırmağa karışan sulardan dolayı üçgen şeklindeki yerini 200-300 m. daraltmıştır (Harita: 2). Üst teraslı bölgesinde heyelanlar birkaç yara izi bırakmıştır. Bazen heyelanlar modern yol inşaatlarından da kaynaklanmaktadır. Diğer heyelanlar peyzajın birbirine yaklaşan noktalarında oluşmuştur. Yağmurlu sezonlarda sular çukurlardan birbirine akarak, toprağı gevşeterek, heyelanları başlatmış olmalıdır. Çayın üst yataklarındaki kanallar büyük ve az ayrılmış maddeler ile dolmuştur. Çay yatağındaki ayrılmış ve çözümlenmiş maddelerin yapısı, tortunun alüvyonlu olmadığını göstermektedir. Yani, yukardaki tortu maddeleri çayın yatağında hiç görülmemektedir. 2000 yıl önce de durum aynı olmalıdır. Orman ağaçlarının kesilmesiyle aşınmış maddeler yokuş aşağı çayın yatağına doğrudan sürüklenmiştir. Yatak en büyük tortu maddelerinin dışında her şeyi götürece kadar güçlü olmuş olmalıdır. Taşkınlar sırasında su akıntısı en çok alüvyonlu maddeleri aşağıdaki Gazipaşa'nın havzasına götürmüş olmalıdır. Bu sebeple üst ırmağın yataklarında çok az alüvyonlu tortu maddeleri kalmıştır. Üst yataklarında karbon 14 tarih analizi ya da biojokemikal analiz için yeterli örgensel örnekler bulanamamıştır. Bıçkıcı Deresi vadisinde alüvyonlu tortu-

lar erozyon tarihlerinin oranlarının tayini edilmesi için yeterli değildir. Birkaç örgensel örnek alınmıştır ve Gazipaşa'daki bir buzdolabında ileride incelenmek üzere güvenceye alınmıştır. Bu sebepten dolayı ekibin araştırmacıları dikkatlerini Kalıdran Deresi vadisine vermişlerdir.

II. Fırın Kalıntılarında Jiofizik Araştırmaları

2003 sezonunda hazırlayıcı jiofizik araştırmaları yürütülmüştür. Syedra fırın kalıntılarında makina olumlu sonuçlar göstermemiştir. Ayrıca Bıçkıcı fırın kalıntılarında antik fırın binasına benzeyen bir anomali bulunmuştur.

III. Yüzey Araştırmaları Karatepe Bölgesi

A. BIÇKICI

Yaklaşık 10 gün süresince yüzey araştırmaları Bıçkıcı Çayı'nın üst bölgesinde ve Karatepe Köyü'nün çevresinde yürütülmüştür. 1962 yılında George Bean ve Timothy Mitford tarafından yazıtılı iki kalıntı (Sivaste/Karatepe Kalesi/RC 0301 ve Gevinde/Ilıca Kalesi/RC 0309) incelenmiştir. 2003 yılında bu kalıntılar yüzey araştırma ekibimizce tekrar incelenmiştir. Ayrıca, ekip üyelerine jandarmalar tarafından birkaç kalıntı daha gösterilmiştir. Dört yeni kalıntı -Akkaya Mahallesi (RC 0302), Karaçukur (RC 0303), Kenetepe Kalesi (RC 0304) ve Kilise Taş mevkii (RC 0308)- incelenmiştir.

RC 0301 Sivaste (ayrıca, Karatepe Kalesi ya da Kaynarca Mahallesi): 1896 yılında Heberday ve Wilhelm tarafından (1896: 131, no. 218) ve 1962 yılında ise Bean ve Mitford tarafından (1965: 29) incelenmiştir. Helenistik Dönemden Bizans Dönemine kadar seramikler bulunmuştur. Mimarlık kalıntıları cenaze rölyeflerini, epigrafyalı bir ekседranı ve Hıristiyanlık Dönemine ait graffitili başka bir binayı içermektedir. Kalıntılar bir akropolis benzemektedir. Modern yolun diğer tarafındaki harabeler tepenin yukarisına doğru devam etmektedir.

RC 0302 Akkaya Mahallesi: Akkaya İlkokulu'nun aşığısında Roma Dönemine ait, taştan kesilmiş yollar bulunmuştur. Bu yollar Sivaste yönünde giderek birbirine yaklaşmaktadır. Bazı yol parçaları Roma yol inşaatının iyi örneklerini göstermektedir. Kadyan 2 m. genişliğinde ve düz kesme taşlarla doldurulmuştur.

RC 0303 Karaçukur (ayrıca, Asar Tepe). Karatepe Köyü'nün yukarisında ayrı bir dağ (butte) durmaktadır (Resim: 8). Dağın dibinde Prehistorik, Bronz ve Klâsik çağların seramik kalıntıları bulunmuştur. Birkaç tane el ile dönmüş seramik parçaları, bir obsidiyen mızrak ağız, birkaç "kylix" parçası, birkaç tane Helenistik Döneme ait kâse parçası ve süzgeçli yuvarlak bir kabın parçaları bulunmuştur (Resim: 9). Roma Dönemi seramiklerine rastlanmamıştır. Dağın dibinde, taşı kabaca yontulmuş, modern duvar kalıntıları görülmektedir. Fakat bazı yerlerde antik duvar kalıntılarına rastlanmaktadır.

RC 0304 Kenetepe: (Kenetepe bütün dağ sırasına isim olarak verilmiştir. Kenetepe Harabeleri özellikle Kömürlük ve Yalman tepelerinde bulunanlardır). Kömürlük Tepe'nin falezinin üstünde büyük yerleşim kalıntıları (yaklaşık 50-60 bina) bulunmuştur (Resim: 10). Burada bulunan akropolde ekip üyeleri 220 seramik parçasını araştırmıştır. Helenistik Dönemden Bizans Dönemine kadar devamlı yerleşme serisi bulunmuştur. Ayrıca, birkaç ufak obsidiyen taşları da bulunmuştur. Kömürlük Tepe ve Yalman Tepe'nin ortasında bulunan beldede dört rölyef ve üç epigrafyalı bir nekropol bulunmuştur. İçinde 5 m. büyüklüğünde resimlerle, savaşa ait bir rölyef görülmüştür (Resim: 11). Rölyefin epigrafyası okunamamaktadır ve bu epigrafyalar yerleşmenin ismini vermektedir. Kenetepe Kalesi Asar Tepe'den daha büyük bir yerdir, fakat buradaki duvarlar çok tahrip olmuştur. Tek bir mimariye ait kalıntıları ayırmak çok zordur.

RC 0308 Kilise Taş Mevkii: Karatepe Dağı'nın biraz aşağısında (yangın kulesinden yaklaşık 1 km. kuzeyde) takviye ile kuvvetlendirilmiş küçük bir kayalıktır. Buradan

Sivaste (RC 0301) bir ya da iki km. aşağıda görülebilmektedir. Yetersiz seramik kalıntıları Erken Roma Döneminin yerleşimini göstermektedir, fakat harabelerin savunma duvarı daha geç bir döneme aittir. Yaklaşık 10 m. uzunlukta olup uzama duvarı kayanın doğal kuvvetine takviye edilmiş olarak görülmüştür. Bir metre genişlikte olan duvar, harç içine yatırılmış küçük kare taşlarla yapılmıştır.

RC 0309 Ilıca Kalesi (Gevinde): Karatepe Dağı'nın diğer tarafında (Delice Çay'a doğru bakarak) Geç Roma ve Bizans harabeleri vardır. Bean ve Mitford'un yetersiz tarifine göre bu harabeler Gevinde ile aynıdır (Bean ve Mitford 1965: 30; Tomaschitz 1998: 57-61). Şimdi Ilıca Kalesi ismiyle bilinmektedir. Burada Hıristiyan kilisesinin kalıntıları ve kuvvetlendirilmiş bir akropol görülebilmektedir. Dört karelik savunma duvarıyla akropol, yüzey fotoğrafında görülmektedir. Savunma duvarları yaklaşık 1 m. genişlikte ve bazı yerlerinde 5-6 m. yüksekliğe kadar ulaşmaktadır. Duvarın dış yüzünün inşaatı harç ve düz kare taş blokları ile yapılmıştır; iç tarafında moloz taş kullanılmıştır. Aşağıdaki Geç Roma kilise yapıları çeşitli kronolojik evreleri göstermektedir. Nispeten iyi kalmış kare plânlı binasında güzel bir mozaik bulunmuştur. Toprağın görülebilen yüzeyinde, beyaz, siyah ve mavi *tesserae*larla yapılmış, geyik ve amphora tasvirinin bulunduğu mozaikler yer almaktadır. Kare plânlı binanın yanında ise küçük kilisenin kalıntıları kalmıştır. Herhalde bu kilise Antiochia ad Cragum'daki trichonchos plânlı kilisenin benzeridir. Haçvari plâna sahiptir. En az üç köşesi "apsidial" şeklinde oluşturulmuştur. Kilisenin güney tarafında, duvarın içine "baptistery"e benzeyen yuvarlak girintili bir yer yapılmıştır. Yan duvarında hayvan resimlerinin yer aldığı bir fresk görülmüştür. Kilisenin doğu tarafında daha geç mimarî kalıntıları vardır; bu mimarî yapılarda, daha erken çağın taş malzemelerinin de kullanıldığı görülmektedir. *In situ* bir duvarın köşesi büyük aklar bloklarıyla yapılmıştır. Bir siyah boyalı seramik buluntusu ve çeşitli Erken Roman "fineware" parçaları Ilıca Kalesi'nin Geç Helenistik veya Erken Roma yerleşme kronolojisini göstermektedir. Zaman darlığından dolayı Ilıca Kalesi'nde yeteri kadar seramik araştırması yapılamamıştır. Yine de seramik kronolojisinde siyah boyalı Helenistik parçalar ile yeşil sırlı Bizans seramikleri yer almaktadır.

B. Kalıdıran Havzası

Ağustos başında çalışmalar Asar Tepe'nin ve Lamos'un mimarî plânlarını bitirmek için Hasdere Deresi'ne kaydırılmıştır. Aynı zamanda yüzey araştırma ekibi Lamos'un dağ sırasının en yüksek tepesini de incelemiştir.

Gürçam Karatepe RC 0305: Gürçam Karatepe (1680 m. yükseklik) Dağı'nda bir yangın kulesi bulunmaktadır. Yangın kulesinin tam yanında Roma Dönemine ait kalıntılar bulunmuştur. Kare plânlı iki küçük bina ve Erken Roma Dönemine ait kırmızı boyalı bir kaç seramik parçası ele geçirilmiştir. Tepenin biraz aşağısında, çok yaşlı sedir ve ardıç ağaçlarından oluşan bir orman görülmüştür. Büyük bir sedir ağacının gövde çevresi 5.2 m. olarak ölçülmüştür. Kalıntılar 1680 m. yükseklikte olduğu için, Roma Döneminde bu yerleşim yerinin kerestecilerin bir kampı olduğu düşünülmektedir.

RC0306 Taşlı Seki: Gürçam Karatepe'den 2 km. güneyde Kalıdıran Deresi'nin vadisinin başında, yaklaşık 1350 m. yükseklikteki dağ sekisinde ikinci bir Roma harabesi bulunmaktadır. Seramik araştırmaları sonucunda Helenistik ve Erken Roma Dönemlerine ait seramikler tespit edilmiştir. Yaklaşık 10-15 binanın kalıntıları, olası bir savunma duvarı ve tapınağın bir kapı eşiği görülmüştür. Bu iki harabe önemli bir şeyi meydana çıkartmaktadır; Kalıdıran Deresi'nin vadisi yaklaşık 15 km. uzunlukta ve çok diktir. Derenin ağzında, yani deniz kenarında, Charadros'un antik kenti ve limanı bulunmaktadır. İ.S. 200 yılında burada bulunmuş olan epigrafyadan, Charadros'un, Lamos'un limanı (epineion) olduğunu öğrenmekteyiz (Hagel ve Tomaschitz 1998: 61). Bu demek ki, Roma Döneminde ticarî mallar Kalıdıran Deresi boyunca taşınmış olmalıdır. Bu şekilde Charadros-Lamos "yolu", Taşlı Seki (RC0306) ve Gürçam Karatepe'nin yanından (RC0305) geçmiş olmalıdır. Roma Döneminde kereste ticareti herhalde Gürçam Karatepe bölgesinden Charadros Limanı'na kadar (ve daha uzaklara da) yapılıyor olmalıdır. Bu nedenle Kalıdıran Deresi'nin vadisi bizim araştırmalarımızda çok önemli

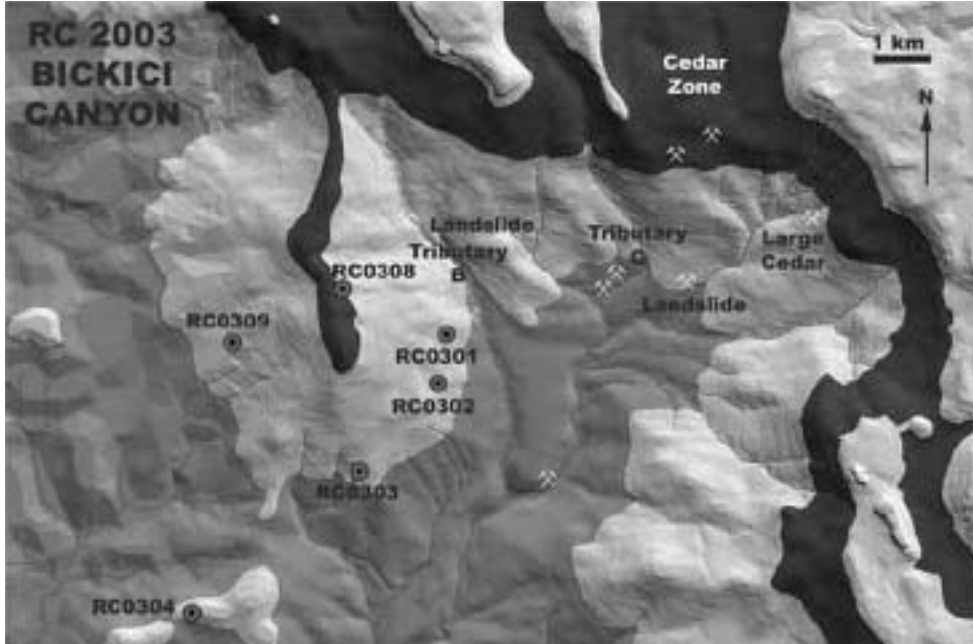
bir yer tutmaktadır. Kalıdıran Deresi'nin ağzına gittiğimiz zaman, Martin Doyle, en az üç ince taneli alüvyonlu tortularla dolu çay taraçalarını tespit etmiştir. Dere yanındaki tarlalarda iki katlı güzel bir Geç Roma/Bizans kilisesi kalmıştır. Kilisenin çatısındaki seramik tuğlaları ilk defa tespit edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

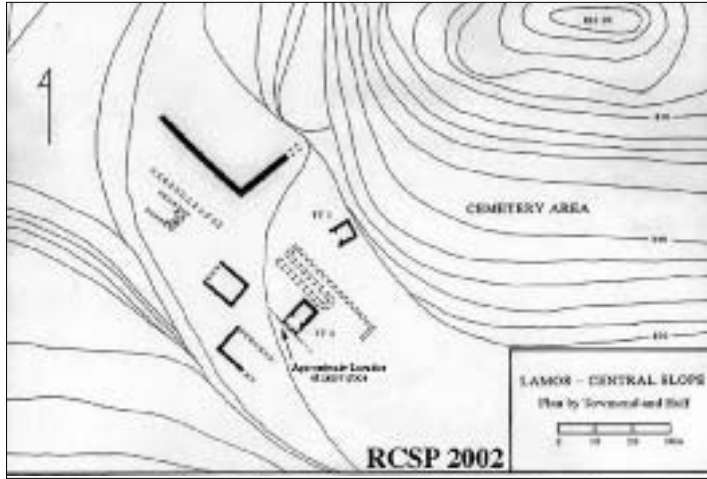
- BEAN, G. ve MITFORD, T. B. 1962
Sites Old and New in Rough Cilicia, *Anatolian Studies* 12 (1962), 185-217.
- BEAN, G. E. and T. B. MITFORD 1965
Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963. Österreichische Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Vienna.
- BEAN, G. ve MITFORD, T. B. 1970
Journeys in Rough Cilicia 1964-1968. Österreichische Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, Bd. 102, Vienna 1970
- HAGEL S. and TOMASCHITZ, K. 1998
Repetorium der Westkilikischen Inschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, Bd. 266, Vienna.
- HEBERDEY, R. and A. WILHELM 1896
Reisen in Kilikien, *Denkschriften des kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, (Vienna, Gerold) 44: 1-169.
- TOMASCHITZ, K. 1998
Unpublizierte Inschriften Westkilikiens aus dem Nachlass Terence B. Mitfords. Österreichische Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, Bd. 264, Vienna.

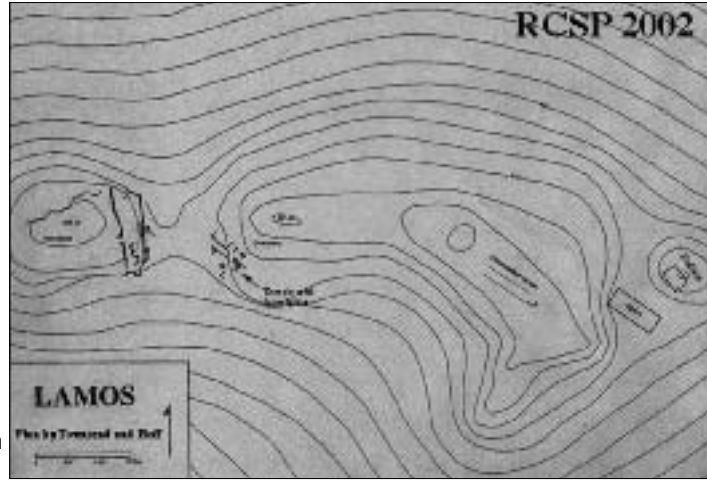
Harita 1: Dağlık Kilikya, 2002-2003 sezonlarının haritası

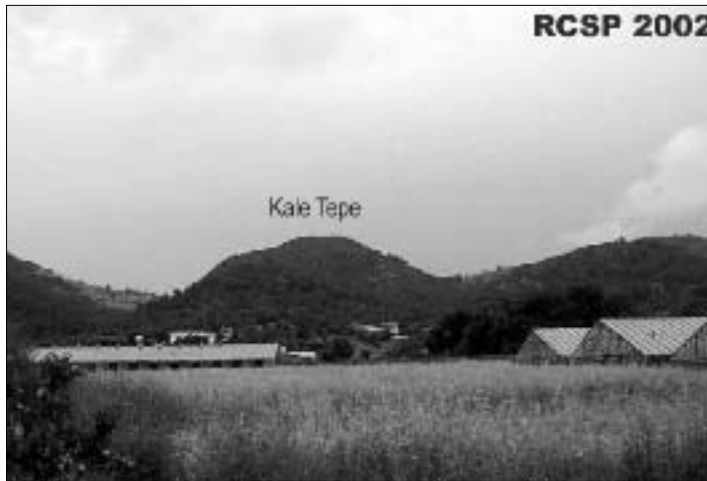
Harita 2: Bickici araştırma bölgesinin haritası

Plân 1: Lamos, akropolün plânı

Plân 2: Lamos, antik şehrin plânı

Resim 1: Kale Tepe

Resim 2: Kale Tepe'deki üzüm cedere taşı

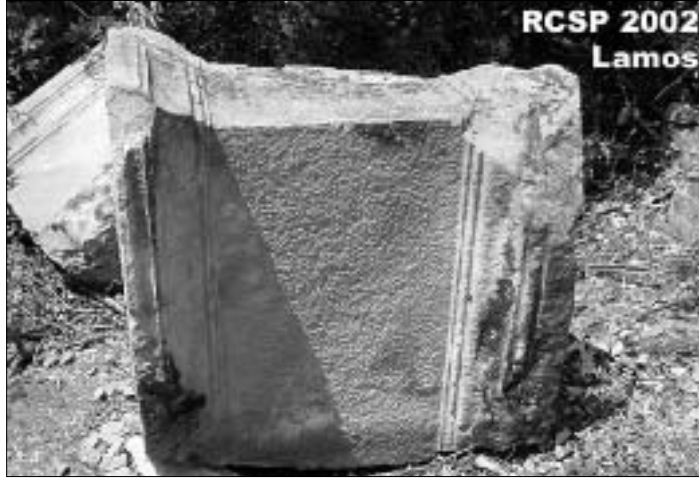
Resim 3: Lamos'taki Vespasianus Tapınağı'nın teras duvarı

Resim 4: Lamos'taki Vespasianus Tapınağı, Lâtinçe yazıt

Resim 5:Lamos'taki podyum alanının teras duvarı

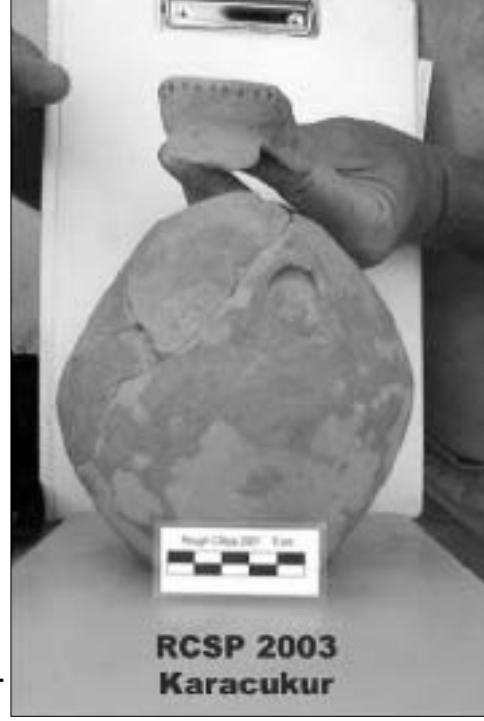
Resim 6: Lamos, podyum alanındaki heykel kaidesi

Resim 7: Lamos, podyum alanındaki epigrafyanın parçası

Resim 8: RC 0303, Karacukur

Resim 9: Karacukur'daki seramik buluntusu

Resim 10: RC 0304, Kene Tepe

Resim 11: Kene Tepe, epigrafyalı rölyef

ADIYAMAN İLİ VE İLÇELERİNDE YÜZEY ARAŞTIRMASI-2003

Ahmet Ali BAYHAN*
Fikri SALMAN

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 30.04.2003 tarih ve 5282 sayılı izniyle gerçekleştirilen araştırma 25 Temmuz-03 Ağustos 2003 tarihleri arasında yapılmıştır¹.

Araştırma ekibi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ali Bayhan'ın başkanlığında, aynı üniversitenin Güzel Sanatlar Fakültesi'nden Araş. Gör. Fikri Salman'dan oluşturulmuş ve Bakanlık temsilciliğini de ekip başkanı üstlenmiştir.

Çalışma süresince ikame ve iâşe ihtiyaçlarını Adıyaman Öğretmen Evi'nden karşılayan çalışma ekibi, yüzey araştırmasının bu yılki diliminde Adıyaman Merkez, Sincik ve Gerger ilçelerindeki eserler üzerinde araştırma yapmıştır.

Adıyaman Merkezdeki Yapılar

1. *Mahmut Kingir Evi*: Adıyaman merkez, Hoca Ömer Mahallesi, 85. Sokak'ta bulunmaktadır. Mülk sahiplerinin verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın sonlarında yapılmış olan ev iki katlıdır. Yapının ana cephesi güney yöne bakmaktadır. Alttı batı uçta basık kemerli giriş kapısı ile onun sağında iki, solunda bir olmak üzere üç tane küçük pencere açıklığı vardır. Üstte ise dikdörtgen şekilli iki pencere ile bir cumba yer almaktadır (Resim: 1). Diğer cepheler başka yapılarla çevrilmiştir.

Kapının hemen sol tarafında iki basamakla ulaşılan bir tuvalete yer verilmiştir. Giriş dehlizinin sağ tarafında dikdörtgen şekilli bir mekân mevcuttur. Bu mekânın güney duvarında iki küçük pencere, kuzey duvarında da küçük bir niş yeri alır. Giriş dehlizi kuzeydeki avluya büyük bir sivri kemerle açılır.

Avlunun güneydoğu köşesine küçük bir banyo yerleştirilmiştir. Aynı köşedeki on beş basamaklı bir merdivenle üst katın ortasında yer alan sofaya ulaşılmaktadır. Sofanın kuzeye (avluya) bakan dikdörtgen şekilli açıklığı camedânla kapatılmıştır. Sofanın güneyinde oturma odası, batısında yatak odası ve doğusunda mutfak bulunmaktadır. Dikdörtgen şekilli oturma odasının doğu duvarında iki dolap, güney tarafında da dışarı cumba olarak yansıyan beş pencere vardır. Yatak odasının doğu ve batı duvarların-

* Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ali BAYHAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE abayhan@hotmail.com
Araş. Gör. Fikri SALMAN, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE fsalman@atauni.edu.tr

1 Araştırma ekibine çalışma izni veren T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz.

da ikişer niş ile kuzeybatı köşesinde yıkanma yeri mevcuttur. Mutfakta da basık kemerli bir niş ile bir pencere yer almaktadır. Evin tavanları ahşap kirişli düz dam şeklindedir (Çizim: 1, 2).

2. *Sitilce Çeşmesi*: Adıyaman kent merkezinin güneydoğusunda, eski Samsat yolunda, yaklaşık 2 km. mesafede bulunmaktadır. Üst bölümü yıkılmış durumdadır. Kalan kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla tek kemerli bir niş şeklinde bir yapıya sahiptir. Bir tarlanın kenarında yer aldığı için şu anda yalağı ile birlikte mevcut bölümü büyük oranda toprağa gömülmüş durumdaki çeşmenin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmez, ancak yakınındaki köprü ile birlikte XIX. yüzyılın sonlarında yapılmış olabilir.

3. *Sitilce Köprüsü*: Adıyaman kent merkezinin güneydoğusunda, eski Samsat yolunda, yaklaşık 2 km. mesafede bulunmaktadır. Yuvarlak tek kemerli köprü, büyük oranda otlarla ve sazlarla kapanmış vaziyettedir. Küçük bir derenin üzerine kurulmuş olan köprünün ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmez, ancak muhtemelen hemen yakınındaki çeşmeyle birlikte XIX. yüzyılın sonlarında yapılmıştır.

4. *Hacı Sabuncu Evi*: Adıyaman merkez, Siratut Mahallesi, 292. Sokak, No: 7'de bulunmaktadır. Mülk sahiplerinden elde edilen bilgilere göre yaklaşık 100-150 yıl önce bağ evi olarak yapılmış olan ev, iki katlıdır. Güney cephedeki basık kemerli kapıdan giriş dehlizine, oradan da avluya ulaşılmaktadır. Giriş dehlizinin sağ tarafında tuvalet ile kuzeyine sonradan bir oda ilâve edilmiş olan ve aslında eskiden ahır olarak kullanılan bir oda mevcuttur. Sol tarafta, ortada büyük bir sivri kemerle dehlize bağlanan geçiş mekânının batı duvarında ocak, kuzey tarafında mutfak, güney yönünde de şimdi dükân olarak kullanılan mekâna götüren kapı (şu anda kapalıdır) yer almaktadır.

Avludan merdivenle üst katın hayatına ulaşılmaktadır. Hayatın sağ kenarında küçük bir mekânla bağlantılı olan ve iç donanımı yenilenmiş bulunan mutfak, sol tarafında küçük bir mekânla tuvalet vardır. Bu bölümler muhtemelen sonradan ilâve edilmiştir. Evin asıl sofası hayatın güneyindedir. Güney duvarına boydan boya pencereler yerleştirilmiş olan dikdörtgen şekilli sofanın üzeri göbekli düz ahşap tavanla kapatılmıştır. Sofanın solundaki dikdörtgen şekilli yatak odasının güney kenarında dışarı cumba olarak taşan pencereli çıkma, kuzeydoğu tarafında banyo yer almaktadır. Sofanın sağında bulunan, kuzeydeki mutfakla bağlantılı ve güneyinde pencereli çıkması ile batı duvarında ahşap yüklüğü olan dikdörtgen şekilli mekân oturma odası olmalıdır.

5. *Ünalların Evi*: Adıyaman merkez, Siratut Mahallesi, Harıkçı Caddesi'nde bulunmaktadır. Mahalle sakinlerinin verdiği bilgilere göre, yaklaşık 100 yıl önce yapılmış olan ev iki katlıdır. Alt kat taştan; üst katın dış duvarları kerpiçten yapılırken, üst katın iç bölmeleri bağdadî tarzındadır.

Alt katta payelerin taşıdığı ikişer kemerli iki dizi, üç nefli bir düzenleme oluşturulmuştur. Alt kattan şu anda otopark olarak kullanılan bahçeye, günümüzde kapalı olan iki kemerli açıklıktan geçilmekteydi.

Üst kata betonla yenilenmiş merdivenden ulaşılır. Ortadaki sofanın güneyinde camekân, kuzeyinde küçük bir pencere, doğu ve batısında birer kapı ve birer pencereli ikişer oda mevcuttur. Bunlardan öndekiler oturma odası, diptekiler yatak odası olmalıdır. Sağ tarafta bir banyo yer almaktadır. Ahşap tavanlar yenilenmiştir. Metruk vaziyetteki evde yer yer göçmeler olmuştur (Çizim: 3, 4).

6. *Ebu Paşa Deresi Çeşmesi*: Adıyaman kent merkezinin batısında, Ebu Paşa Deresi'nin kenarında bulunmaktadır. Üst kısmı yenilenmiş olan çeşmenin alt bölümü orijinal özelliklerini muhafaza etmektedir. Mevcut yapısı itibarıyla dikdörtgen şekilli bir nişten ibarettir. Tarihi, yaparı ve yaptırarı bilinmez.

7. *Behzat Bektaş Evi*: Adıyaman merkez, Hoca Ömer Mahallesi, Gölbaşı Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Mülk sahibinin verdiği bilgilere göre, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılmış olan ev, iki katlıdır.

Alt kat günümüzde dükkân olarak kullanıldığından yapılan değişikliklerle büyük oranda orijinal özelliklerini kaybetmiş durumdadır. Günümüzde şehir merkezinde, ana caddelerden birinin kenarında yer aldığı için bahçesi olmayan evin üst katına, arka taraftaki (kuzey) kapıdan ulaşılmaktadır. Kapıdan bir giriş dehlizine girilir. Kapının hemen sol tarafında tuvalete, sağ tarafta da üst kata götüren üçü taş, on ikisi ahşaptan bir merdivene yer verilmiştir. Evin ortasındaki sofanın güney kenarı caddeye açılmaktadır. Sofanın batısında, banyoya bitişik olarak yer alan oturma odası ahşaptan göbekli düz tavanla örtülüdür. Sofanın doğusunda mutfak, mahallî olarak "maskan" denilen kiler ve yatak odası mevcuttur. Duvarlarında dolap ve pencereler olan yatak odası da ahşaptan göbekli düz tavanla kapatılmıştır (Çizim: 5).

8. Abdurrahman Dağcı Evi: Adıyaman merkez, Siratut Mahallesi, Erdem Caddesi, 296. Sokak'ta yer almaktadır. Sahibinin ifadesine göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılmış olan ev, iki katlıdır. Evin güneye bakan ana cephesinde köşelerde ve kapının çevresinde düzgün kesme taş, diğer yerlerde kerpiç ve ahşap kullanılmıştır (Resim: 2).

Basık kemerli kapıdan giriş dehlizine girilir. Kapının hemen sağ tarafında tuvalet vardır. Dehlizin sağ tarafında iki, sol yanında ise bir oda bulunmaktadır. Dehlizin sonundaki büyük açıklıktan avluya ulaşılmaktadır. Avlunun güneybatı köşesinde ocak, onun hemen önünde kuyu, kuzey ve doğu taraflarda da günümüzde yıkık durumdaki mekânlar vardır.

Avlunun güneybatı köşesindeki on bir basamaklı taş merdivenle üst katın ortasındaki sofaya çıkılmaktadır. Sofanın kuzeyi avluya tamamen, güneyi de önündeki sokağa iki kemerle açıktır. Sofanın batı yönünde, kuzey ve batı duvarlarında nişler, doğu ve güney duvarlarında ise toplam altı pencere ile kuzeydoğu köşesinde küçük bir yıkanma yeri bulunan dikdörtgen şekilli yatak odası mevcuttur ve üzeri ahşap kirişli düz damla örtülmüştür. Sofanın doğu tarafında, kuzeyden basit yapılı bir mutfağa bitişik, doğu ve kuzey duvarlarında üç niş ile batı ve güney duvarlarında toplam sekiz penceresi olan oturma odası yer almaktadır ve üzeri de bitkisel göbekli bir ahşap tavanla kapatılmıştır (Çizim: 6, 7).

9. Hasan Erol Köy Odası: Adıyaman merkeze bağlı Turuş (Kuyulu) Köyü'nde bulunmaktadır. Köyün yaşlılarından alınan bilgilere göre, 80-90 yıl önce yapılmış olan oda tek katlıdır ve günümüzde terk edilmiş durumdadır.

Güneye bakan ana cephesi oldukça hareketli ve süslemelidir. Cephenin sol tarafında ortadaki kaş kemerli, yandakiler yuvarlak kemerli yüzeysel nişler, sağ tarafta ise basık kemerli kapı açıklığı mevcuttur. Kapı kemerinin etrafında ay ve yıldız, üstünde ortada gemi çapası, iki yanda yaprak-dal, daha üstte bir kabara ile onun iki tarafında geometrik motiflere yer verilmiştir. Ayrıca cephenin üst bölümünde küçük kaş kemerlerden oluşan bir dizi ile hareketlilik sağlanmıştır.

İçeride batı duvarda bir ocak, güney duvarda dikdörtgen şekilli üç pencere ile onların üzerinde dolap nişleri ve doğu duvarda dikdörtgen şekilli iki niş yer almaktadır. Yapının üzeri ahşap kirişli düz damla örtülüdür (Çizim: 8).

10. Boybeylerin Odası: Adıyaman merkeze bağlı Turuş (Kuyulu) Köyü'nde bulunmaktadır. Hüseyin Boybey'in üzerine tapulu olan oda, mal sahiplerinin verdiği bilgilere göre, yaklaşık 100 yıl önce yaptırılmıştır. Üst örtüsü tamamen göçmüş olan odanın güney duvarındaki mihrapta yer alan (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ يَا أَيُّهَا الْمَدِينَةُ يَا أَيُّهَا الْمَدِينَةُ يَا أَيُّهَا الْمَدِينَةُ) ibaresinden 1962 yılında tamir edildiği anlaşılmaktadır. Mihrabın sağ tarafında iki pencere, sol yanında ise iki pencere ve bir kapı bulunmaktadır. Kuzey duvarda üç dolap nişi, batı duvarda ortada ocak ile iki yanında birer niş mevcuttur. Ocağın üzerinde bir mumluk ile bir öküz gözü pencere vardır (Çizim: 9).

11. Kazım Kaya Konağı ve Köy Odası: Adıyaman merkeze 33-34 km. mesafedeki Bebek Köyü'nde bulunmaktadır. Şimdiki sahibi Kazım Kaya'nın dedesi Mehmet ve Molla Abuzer tarafından 1329 H./1911 M. senesinde yaptırılmıştır.

Güney ve doğu tarafı çeşitli amaçlar için kullanılan mekânlarla kuşatılmış büyük bir avlunun kuzey kenarında yer alan konağın güneye bakan ana cephesinde dört merdiven vardır. Bunlardan doğu uçtaki ve on beş basamaklı olanı dama, 9-10 basamaklı diğer üçü konağa götürüyor. İki katlı konağın alt katında, yuvarlak kemerli iki kapıdan girilen ve ortadan ikişer kemerle birbirinden ayrılan ahırlar mevcuttur.

Üst katta, ortadaki iki küçük kemer, eksenini oluşturmak üzere, onun iki tarafına yerleştirilmiş olan ikişer büyük sivri kemerli iki sofa vardır. Bu sofalara birbiri içerisinden geçilen ikişerli odalardan oluşan mekân dizileri açılmaktadır. Duvarlarında birer dolap ile birer yüklük yerleştirilmiş olan birinci odalar oturma mekânı, ikinciler ise yatak odasıdır. Konağın üst örtüsü, ahşap kirişli düz toprak dam şeklindedir.

Konağın batı tarafında bir köy odası yer almaktadır. Odanın giriş kapısı üzerinde iki tane kitabe vardır. Bunlardan sağdakinde *مآشاء الله كان* – Mâşâe'l-lâh 1911 ibaresi yazarken, diğerindeki ifadeler büyük oranda tahrip olduğu için okunamamıştır. Tarihini iki yanında ay ve yıldız motifleri ile süsleme gerçekleştirilmiştir.

Odanın içerisinde, batı duvarda ortada bir ocak ile iki yanında birer pencere, güney duvarda ortada bir mihrap nişi ile iki yanında ikişer pencere mevcuttur. Kapının bulunduğu doğu taraf tek başlı bir kartal tepelikli bir ahşap tarabzanla ayrılmış ve 25 cm. daha alçak tutulmuştur. Muhtemelen burası el yıkama mekânı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca odanın doğu tarafında, dışarıda bir de çay ocağı bulunmaktaymış, ancak günümüze ulaşamamıştır (Çizim: 10, 11).

*12. Adıyaman Ulu Camii'ndeki Bazı Onarım Kitabeleri*²: Minarenin kapısı üzerinde alt ve üst kenarları yay biçiminde, dikey dikdörtgen şekilli bir çerçeve içerisindeki onarım kitabesi şöyledir:

مآشاء الله كان و ما لم... لم يكن

یولوب انعامی حوش بو منارة
مصنع دلیزیر اولدی سهر الیر
خراب اولمش ایکن بنیاد اصلی
یکین اولدی چون اباد مظهر
قلوب سعه همت اهل خیرات
خصوصا حاج..... ابو رفیر
الهی اول حمید مصطفی
شعب اولدی روز محشر
خدا عونیله بو تاریخه صادق
تاریخ الله لکیر
فی سنة ۱۳۷۹

Mâşâe'l-lâh kâne ve mâ lem.... Lem yekün

2 Ulu Camii ile ilgili çalışmalar 2001 yüzey araştırmasında gerçekleştirilmiştir. Bkz. A. A. Bayhan, "Adıyaman İli ve İlçelerinde Yüzey Araştırması", 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (27-31 Mayıs 2002), C. 1, Ankara, 2002, s. 81-82. Ancak o zaman kitabelerin hepsi okunamamıştı. Şimdi burada kitabelerin kalanları sunulmaktadır.

.....
.....
.....

Bulub itmâmı hoş bu minare
Masna' dil-pezîr oldu siper esîr
Harâb olmuş iken bünyâd-ı aslı
Yeniden oldu çün âbâd mahzar
Kılup sa'yle himmet ehl-i hayrât
Hususân Hâc Ebû rehber
Îlâhî evvel Hamid Mustafa
Şefî' oldu rûz-i mahşer
Hüdâ 'avniyle bu târihe sâdik
..... târih Allahu Ekber
Fî sene 1279

Kitabeye göre minare, 1279 H./ 1862-63 M. tarihinde tamir edilmiştir.

Bu kitabenin daha da üzerinde yer alan yatay dikdörtgen şekilli bir çerçeve içerisindeki kitabe şöyledir:

زهي صاحب مروت قول اغاسي مصطفى اغا
اولميوپ خير معدوحى قبول عزته مقرون
بو سرو دلگشك اولمز.....
ذرو سيم ايله قلدي افسر زينب.....مؤزون
بازل مسون تبريك ايچون تاريخ
بو اثر عجيب روح والا ابلدي ممنون
۱۳۱۳

Zehî sâhib-i mürüvvet Kulağası Mustafa Ağa
Olmayûb hayr-ı memduhî kabûl izzete makrûn
Bu sırr-u dil-köşk olmaz
Zer-u sîm ile kıldı Efser Zeyneb me'zûn
Yazılmasun..... tebrik içün târih
"Bu âsâr-ı 'acîb rûh-ı vâlâ eyledi memnûn"

Buna göre Kulağası Mustafa Ağa tarafından 1313 H./1895-96 M. tarihinde tamir edilmiştir.

Daha üstte, sivri kemerli nişin üzerinde yer alan kitabe şöyledir:

دل ويران ايدي بو نخل بالا
اسسپدن ياپيلدي
خصوصاً حاجي ملا خاندان بلده وار اولسون
كانك سعيه تمامن مگر كانك قد چكدي
خدا مردان ايده اصحاب خيري سعي اينوب هر كس
كف خيران خيره قدر تنجه سيم و ذر چكدي
ديدم تمامته بر كوزل نئروخ
مناره جامع اكبر شها بالايه سر چكدي

Dil-..... Vîrân îdi bu nahl-ı bâlâ
Esâsîden yapıldı.....
Husûsan Hacı Molla hândâr beldevâr olsun
Ki ânın sa'yle itmâmın meğer gelen kad çekdi
Hüdâ merdân îde ashâb-ı hayrî sa'y îdüb herkes
Keff-i hayrân hayra kudretince sîm-ü zer çekdi
Dîdim itmâmına..... bir güzel târîh
"Minâre-i cami'-i ekber şahâ bâlâya ser çekdi"

Osmanlıca şiirden ibaret kitabedeki son satırda, ebced hesabıyla tarih düşülmüştür. Buna göre minare, 1281 H./1864-65 M. tarihinde Hacı Molla adlı birisi tarafından esastan yapılmıştır.

Caminin doğu kapısı üzerinde yer alan kitabe şöyledir:

الفتاده حاك ايتديكي دم ر عشه دوران
بو معيدي نشدي جمله مسلمان
وققده بنايه يوغيكن كيسه قدرت
توفيقتي ياري قلوبن حضرت منان
انشاسنه شب روز جاهه لئندي اخوان
صرف ايدو رك دين يولنه نقد فراوان
اولره تكبير چقردي ملكوته
سپر ايلار ايدو شوقمزه رشك ايله حوران
حمد ايليوب تمامنه رئمدي نئدي تاريخ
سعي ايله رك يريني جنت ايدو رحمان

Üftâde hâk itdiği dem ra'şe-i devrân
Bu mabedi.....düşdü.....cümle Müslüman
Vakfında binâyaya yoğiken kîse-i kudret
Tevfikini yârî kalûben Hazret-i Mennân
İnşasına şeb-i rûz çâheleşdi ihvân
Sarf iderek din yoluna nakd-ı ferâvân
Âvâre tekbîr çıkardı melekûta
Siper eyler idi şevkimize reşk ile havrân
Hamd eyleyüb itmâmına Rüşdi didi târîh
"Sa'y eyleyerek yerini Cennet ide Rahmân"

Rüşdi'nin yazdığı Osmanlıca beyitlerden ibaret kitabenin son mısrasında ebced ile tarih düşülmüştür. Buna göre cami, cemaatin gayretiyle 1248 H./1832-33 M. tarihinde tamir edilmiştir.

Sincik İlçesi'ndeki Eserler

1. *Taşkale Hanı I*: Sincik İlçesi, Malatya İli ve Nemrut Dağı'nın kesiştiği dağlık bir coğrafyaya hâkim bir bölgede yer alan Taşkale Köyü'nde bulunmaktadır. Köyün alt tarafında 250-300 m. mesafedeki yapı büyük oranda sağlamdır. Ancak üst örtülerde göçmeler olduğu gözlenmektedir. Eski Kâhta – Malatya kervan yolunun bir durağını teşkil eden hanın duvar uzunlukları farklıdır. Dıştan dışa batısı 21.45, doğusu 20.90, kuzeyi 18.45 ve güneyi 17.20 m. uzunluğundadır. Ortadaki dikey dikdörtgen şekilli mekân, dört yönden 3.35-3.70 m. arasında değişen genişlikteki galerilerle kuşatılmıştır (Resim: 3). Galerilerin yükseklikleri dolgulara rağmen 4.80 m.dir. Güney cepheden kemerli bir açıklıktan ulaşılan ve beşik tonozla örtülü olan orta mekân ile galeriler, ortak duvarlarında yer alan yuvarlak kemerli açıklıklarla birbirine bağlanmaktadır. Bu kemerlerin açıklıkları ile ayakların genişlikleri farklılıklar göstermektedir. Ortadaki mekânın üzerini örten tonozla, galerilerin üzerini kapatan beşik tonozun bazı yerleri yıkılmış durumdadır.

Dış duvarları kaba yonu taş ile kaplanan ve duvarların iç yüzleri ve tonozları moloz taş ile sıralı olarak örüldüğü tespit edilen kervansarayın ne zaman ve kim tarafından yapıldığı kesinlikle bilinmez. Ancak Malatya-Harput güzergâhındaki Şişman Han, Erzincan Refahiye arasındaki Yer Han ve Mirçinge Han gibi yapılarla olan benzer özelliklerinden dolayı XIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir³.

2. *Taşkale Hanı II*: Sincik İlçesi, Malatya İli ve Nemrut Dağı'nın kesiştiği dağlık bir coğrafyaya hâkim bir bölgede yer alan Taşkale Köyü'nde bulunmaktadır. Taşkale Hanı II'nin yaklaşık 250 m. güneybatısında ve tarihî köprünün 70 m. kadar kuzeyinde, Şeytan Deresi'nin Han Deresi'ne döküldüğü alanda kurulmuş olan ve Eski Kâhta – Malatya kervan yolunun bir durağını teşkil ettiği sanılan kervansarayın sadece bir duvar parçası tespit edilebilmektedir. Batı duvarının alınabilen uzunluğu, 22.50 m., kuzey kenarının ise 11.30 m.dir. Kaba yonu taşlarla örülen duvarların kalınlığı 1.20 m.dir. Yapı bir sel sonucu tamamen toprak altında kalmıştır. Mevcut haliyle iki sahnalı ve sadece bir barınaktan ibaret bir yapı sergilemesinin, yanı sıra yol güzergâhındaki diğer hanlar da dikkate alındığında hanın XIII. yüzyıl eseri olabileceği düşünülmektedir⁴.

3. *Taşkale Köprüsü*: Sincik İlçesi, Malatya İli ve Nemrut Dağı'nın kesiştiği dağlık bir coğrafyaya hâkim bir bölgede yer alan Taşkale Köyü'nde bulunmaktadır. Yandere'den Taşkale Köyü'ne götüren yolun 9. km.sinde Han Deresi üzerinde bulunan beton köprüye yaklaşık 500-600 m. mesafede, Taşkale hanlarının bulunduğu yerde yer alan köprünün günümüzde iki gözü tespit edilebilmektedir. Aslında üç kemer gözlü olduğu sanılan köprünün, Eski Kâhta-Malatya kervan yolunun bir parçası olduğu düşünülmektedir⁵ (Çizim: 12).

4. *Taşkale*: Sincik İlçesi, Malatya İli ve Nemrut Dağı'nın kesiştiği dağlık bir coğrafyaya hâkim bir bölgede yer alan Taşkale Köyü'nde bulunmaktadır. Deköy mezrasının alt tarafındaki kaleden bazı duvar parçaları dışında her hangi bir iz mevcut değildir.

Gerger İlçesi'ndeki Eserler:

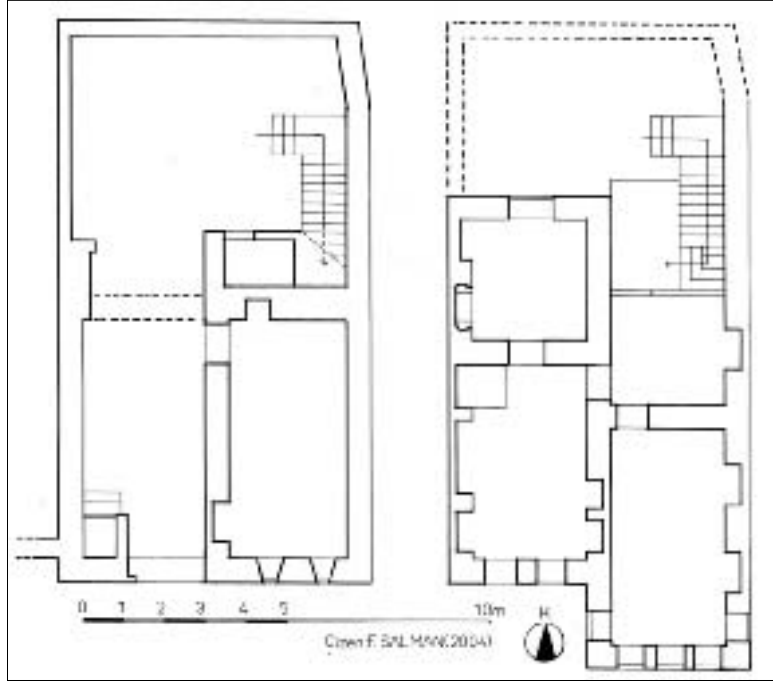
1. *Gerger Kalesi*: Eski Gerger veya Nefs-i Gerger'de bulunmaktadır. Yer yer duvar ve sur parçalarına sahip olan kaleden günümüze pek bir şey kalmamıştır. Kalenin yamacında, yaptığımız incelemeler esnasında bol miktarda sırlı Ortaçağ seramik parçalarıyla karşılaştık. Fakat bunlar çok küçük parçalar olduğundan, bütünü hakkında bir fikir yürütmek oldukça güçtür.

3 İ. Aytaç, "Selçuklu Döneminde Malatya-Kahta Kervanyolu ve Kervansarayları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, C. I, Konya, 2001, s. 57.

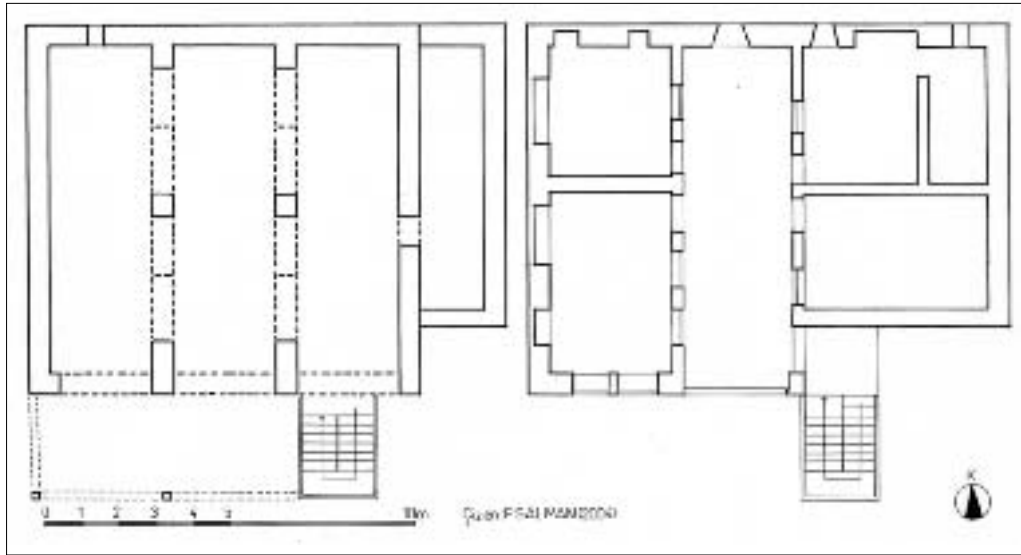
4 İ. Aytaç, "Selçuklu Döneminde Malatya-Kahta Kervanyolu ve Kervansarayları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, C. I, Konya, 2001, s. 58.

5 İ. Aytaç, "Selçuklu Döneminde Malatya-Kahta Kervanyolu ve Kervansarayları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, C. I, Konya, 2001, s. 57.

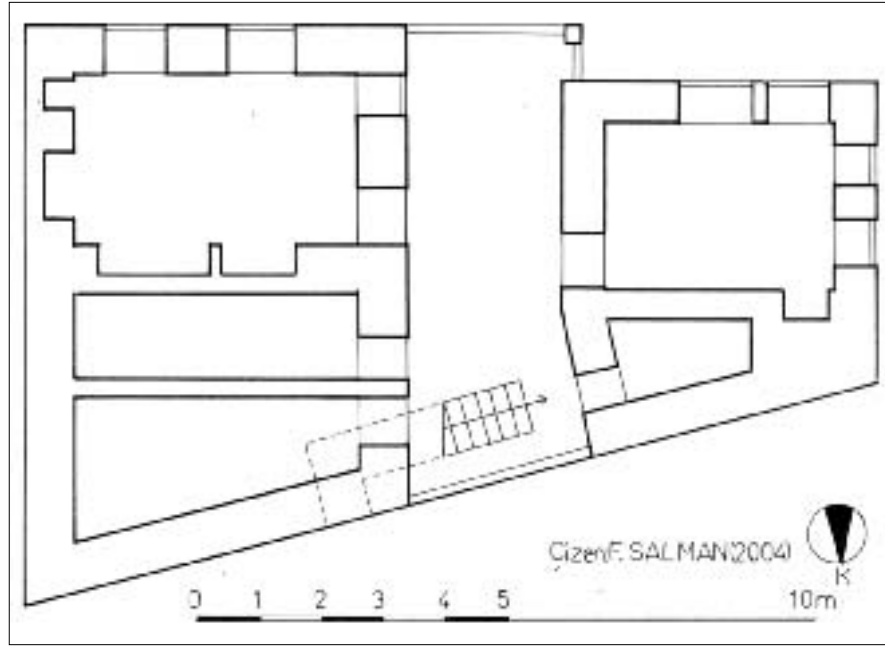
2. *Eski Gerger Camii*: Eski Gerger'de, şimdiki Oymaklı Köyü yakınlarında yer alan camiden sadece minaresinin bir kısmı ile duvar yıkıntıları görülebilmektedir. Duvar izlerinden hareketle kuzey-güney istikametinde dikey olarak uzanan dikdörtgen şekilli bir yapı sergileyen caminin mimarî durumu, kazı yapıldığı takdirde ortaya çıkarılabilecektir. Düzgün kesme taştan yapılmış olan minare yarı gövdeye kadar ayaktaadır. Kalan bölümleri itibariyle minare, kare kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli bir forma sahiptir (Resim: 4).

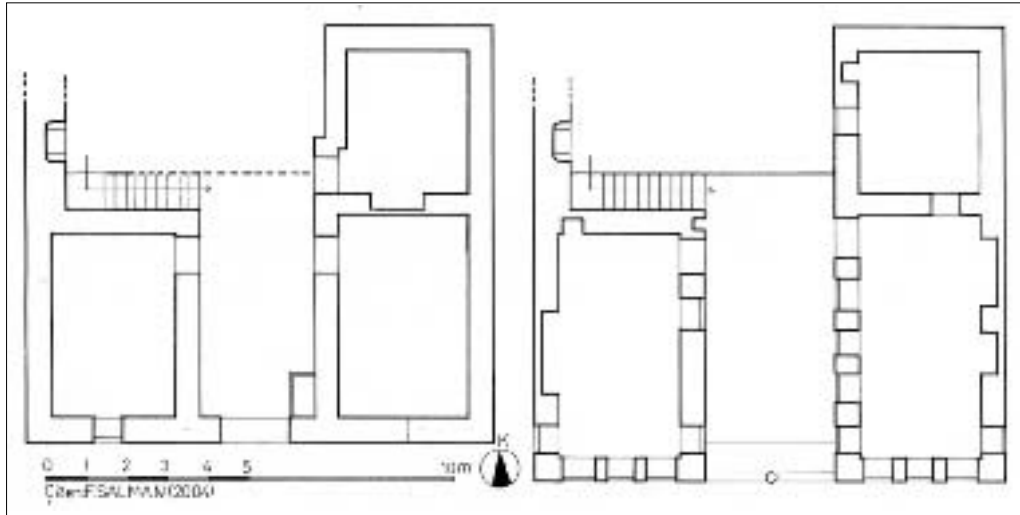
Çizim 1, 2: Mahmut Kingir Evi'nin alt ve üst kat plânları

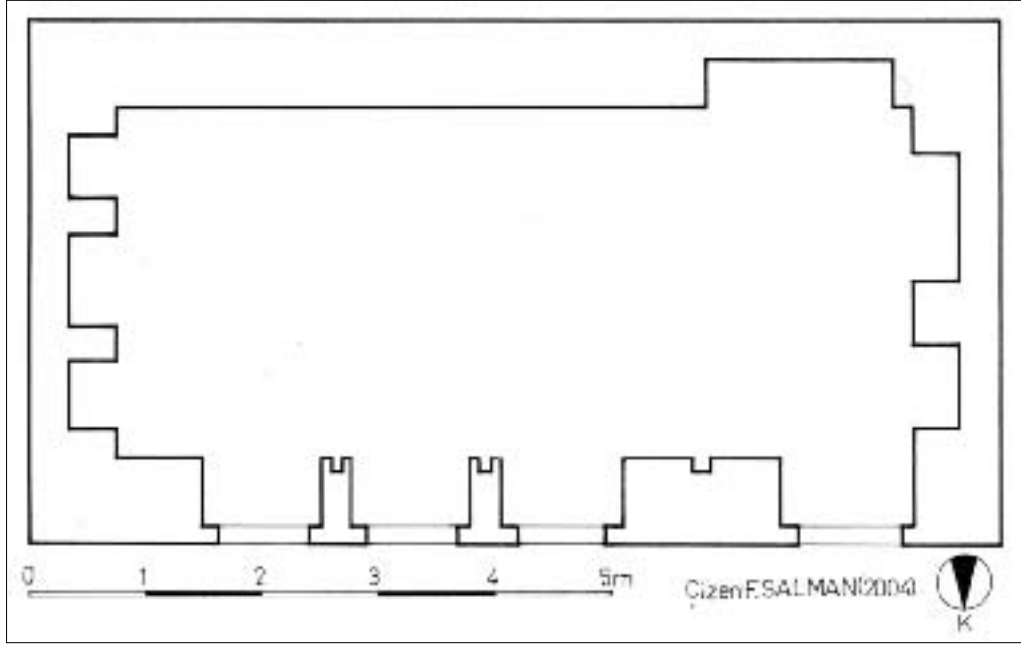
Çizim 3, 4: Ünalların Evi'nin alt ve üst kat plânları

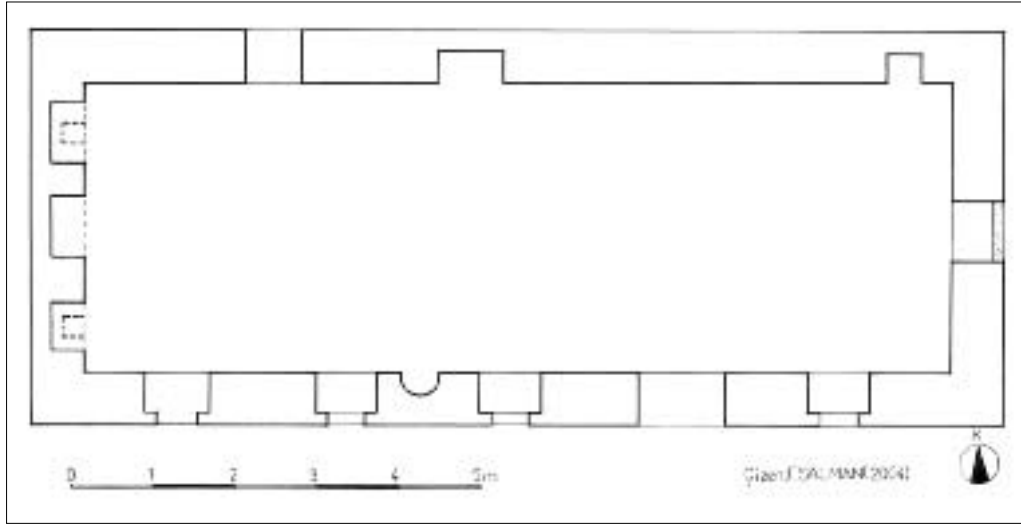
Çizim 5: Behzat Bektaş Evi'nin üst kat plânı

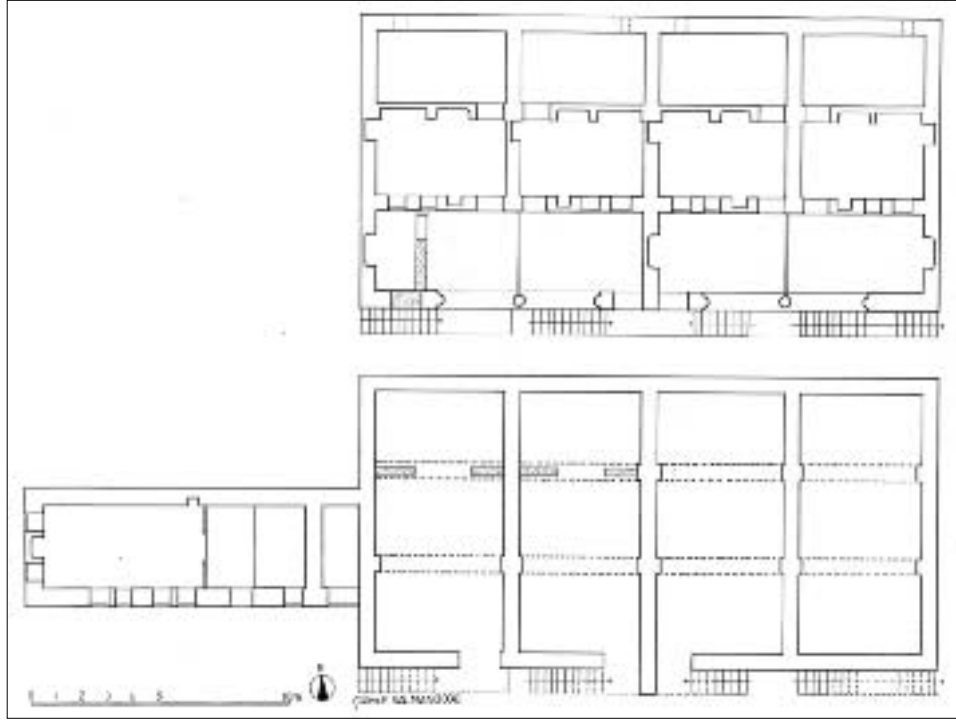
Çizim 6, 7: Abdurrahman Dağcı Evi'nin alt ve üst kat plânları

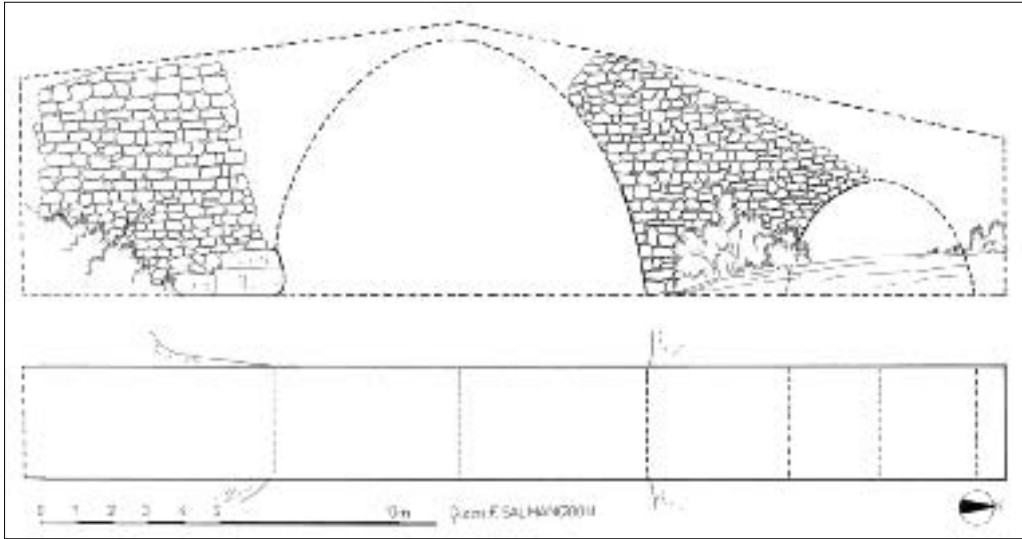
Çizim 8: Hasan Erol Köy Odası'nın plânı

Çizim 9: Boybeylerin Odası'nın plânı

Çizim 10, 11: Kazım Kaya Konağı ve Köy Odası'nın plânları

Çizim 12: Taşkale Köprüsü'nün plâni ve görünüşü

Resim 1: Mahmut Kingir Evi'nin giriş cephesi

Resim 2: Abdurrahman Dağcı Evi'nin giriş cephesi

Resim 3: Taşkale Hanı l'in galerisinden görünüş

Resim 4: Eski Gerger Camii'nin minaresi

İSTANBUL 2003 YILI ÇALIŞMALARI

Ferudun ÖZGÜMÜŞ*
Ken DARK

İstanbul'un Fatih İlçesi, Topkapı, Ördek Kasap, Çapa, Aksaray, Yenikapı, Langa, Kasap İlyas, Cerrahpaşa mahallelerinde Genel Müdürlüğün izni ile İstanbul Üniversitesi adına yaptığım arkeolojik yüzey araştırmalarının 6. sezonu eylül ayı içerisinde gerçekleştirilmiş olup Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden Arkeolog Sn. Neslihan Güder Bakanlık temsilcisi olarak görev yapmıştır.

Başkanlığım altında yapılan araştırmaya İstanbul Üniversitesi'nden Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vefa Çobanoğlu, Ayşe Denknaibant, Melda Ermiş, Bekir Tosun, Uludağ Üniversitesi'nden Hayri Fehmi Yılmaz ve öğrencilerimizden Özgen Kadioğlu katılmışlardır.

Geçen senelere nazaran daha fazla buluntu veren 2003 araştırmaları sütun başlıkları, kabartmalı levhalar ve mimarî buluntular diye sınıflanabilir. Bu sene bir de çok sağlam durumda lâhit bulunmuştur.

SÜTUN BAŞLIKLARI

2003 yılı çalışmalarında 17 sütun başlığı, 3 sütun kaidesi ve 37 sütun gövdesi bulunmuştur. Burada sütun başlıklarından en ilginç olanları zikredilecektir. Bunlardan ilki Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin kütüphane bahçesinde bulunmuştur. h: 0,40 m., r: 0,47 m., üst çap: 0,83 m., ölçülmüştür (Resim: 1). Mermerden yapılmış olup çok kaba biçimde işlenmiş yumurta ve ok motiflerine sahiptir. Bunu takip eden gövdesinde stilize yaprak motifleri görülür, benzerleriyle kıyaslandığında yaklaşık 5. ve 6. yüzyılları verir¹.

Bir diğer başlık Vatan Caddesi, Zübeyde Hanım Parkı'nda bulunmuştur. Üst tabanı 1x1 m. ölçülerindedir (Resim: 2). r: 0,58 m., h: 0,32 m., olarak ölçülmüştür. Tam olarak bitirilemeyen bu başlık da tahminen Erken Bizans Döneminde yapılmıştır.

2003 yılında en ilgi çekici sütun başlığı, Çapa'da, Tıp Fakültesi Fizik Tedavi Bölümü'nün caddeye bakan bahçesinde bulunmuştur (Resim: 3). Yaklaşık olarak 1 m. boyundaki mermer bir sütunun üzerinde duran bu başlık, İonik volütlere sahiptir ve bunların arasında tek bir yumurta ve iki yanda 2 yürek motifli vardır. Üst taban 0,45 m., alt genişlik 0,48 m., h: 0,20 m., olarak ölçülmüştür. Bunun da 5. yüzyıl sonuna tarihlenmesi lazımdır².

2003 yılının 9 adet Korinth sütun başlığından Topkapı Beyazıt Ağa Camii'nde bulunanı çok fazla tahribata uğramıştır. Kare üst taban kenarları 0,35 m.dir, 4. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başına tarihlenebilen bu parçada r: 0,33, h: 0,50 olarak tespit edilmiştir³.

* Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ, İstanbul Üniversitesi, Güzel Sanatlar Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE
Dr. Ken DARK, Reading Üniversitesi, İNGİLTERE

1 A. G. Guidobaldi, 'Reimpiego di Marmi Bizantini a Torcello' *Milano* 3 (1995) s.632.

2 R. Kautzsch, 'Kapitelstudien Wien (1936) Lev.33/535. Buradaki bir impost olup İonik volütleri ile Çapa'dakiler arasında bir analogi yapılabilir. Daha erken döneme ait benzer bir başlık için bkz. J. P. Sodini 'Une Iconostase Byzantine a Xhantos' *Actes du Colloque sur la Lycie Antique Paris* (1980) Lev. 36/b.

3 R. Kautzsch, *a.g.e.*, Lev 16/209 ve lev 17/243.

Bu düzende bir başka başlık biraz önce yukarıda sözü geçen tıp fakültesinin Millet Caddesi'ne bakan ana giriş kapısının yakınında durmaktadır. h: 0,45 m. olan bu başlığın köşe volütleri çok tahrip olmuştur⁴. Aynı fakültenin dekanlık bahçesinde aynı düzende fakat çok daha sağlam durumda bir başka başlık daha vardır (Resim: 4). Üst taban kenarları 0,68 m., h: 0,52 m., r: 0,47 m., olarak ölçülmüştür. Bu da bir önceki başlık gibi aynı tarihleri vermektedir⁵. Buradaki bir diğer başlık da Korinth düzeninde olup üst taban 0,60 m., h: 0,30 m., r: 0,45 m., olarak ölçülmüştür (Resim: 5). Beyaz mermerden yapılmış olup oldukça sağlam durumdadır⁶.

Daha geç döneme ait sütun başlıkları Cerrahpaşa'da Davud Paşa Camii yakınındaki Ağababa Sok. No.24'teki evin bahçesinde tespit edilmiştir. Çok tahrip olmuş bir tanesinde üst taban kenarı 0,65 m., h: 0,27 m., olarak ölçülmüştür (Resim: 6). Mermerden yapılmış bu başlığın üzerinde, çapraz olarak yerleştirilmiş iki bereket boynuzu arasında yer alan bereket boynuzu tasviri vardır. 7. yüzyılda yapılmıştır⁷. Aynı evin bahçesinden bir diğer başlık da Orta Bizans Dönemine aittir ve çok sağlam durumdadır (Resim: 7). Kare üst taban kenarı 0,48 m.dir, h: 0,20 m., olup mermerden yapılmıştır. Bunun hemen yanında gene Orta Bizans Dönemine ait olan bir diğer başlık vardır (Resim: 8). Bu da mermerden olup ölçüleri, üst taban kenarı 0,48 m., h: 0,32 m.dir. Bu da bir önceki gibi çok sağlam durumdadır⁸.

MİMARİ PLÂSTİK

Topkapı Aya Nikola Kilisesi'ndeki Parçalar: İlk kuruluşu 16. yüzyıla kadar inen kilisenin bu günkü yapısı 1831 yılında inşa edilmiş olup inşaatı esnasında Bizans Dönemine ait çok sayıda devşirme malzeme kullanılmıştır⁹. Bunlardan bir tanesi kilisenin Aya Yorgi Ayazması'nda bulunan 0,55 m. uzunluğunda mermerden yapılmış bir korniş parçasıdır (Resim: 9). Üzerindeki süslemesi bir haç ve stilize palmetten meydana gelmiş olup Vatan Caddesi'ndeki Konstantinos Lips Manastırı'nın restorasyonunda bulunanlara çok benzemektedir. 11. yüzyıla tarihlendirilen bu parçanın bu yeni Rum kilisesine nasıl geldiği belli değildir¹⁰.

Aynı kilisenin güneydoğu köşesinde, çatı hizasına yakın, devşirme malzeme olarak kullanılmış *antrolaklı* bir Orta Bizans frizi mevcuttur. *Antrolakların* geçmesiyle meydana gelen iri yuvarlak boşluklarda bir haç ve bir stilize kuş motifi alternatif olarak dizilmiştir (Resim: 10). Zeminden çok yüksekte olduğundan ölçülerini almak mümkün olmamıştır¹¹. Bu kilisenin kuzey duvarının dış cephesinde 0,10x0,15 m. ölçülerinde devşirme malzeme olarak kullanılmış mermerden kabartma bir kadın başı bulunmaktadır (Resim: 11). Enseline kadar uzamış saçları ortadan ikiye ayrılmış ve göz bebekleri derin oyuklarla belli edilmiştir. Yanakları dolgun, yüz ifadesinden ve saç biçiminden bu parça da 4. yüzyıla tarihlendirilebilir¹².

Kilisenin *peribolos* duvarının içinde, nartekse bakan yüzünün çan kulesi yakınında ve yerden oldukça yüksekte gene devşirme malzeme olarak kullanılmış "İyi Çoban

4 Tarihendirme ve benzerleri için Bkz.Thomas Zollt, Kapitelpastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr., *Asia Minor Studien* 14 (1994)s.138 Lev 39/372.

5 R. Kautzsch, *a.g.e.*, s.54-55 Lev13/170. T.Zollt, *a.g.e.* s.138 Lev 39/372.

6 R. Kautzsch, *a.g.e.*, lev 14/184 lev 22/353.Yedikule'deki benzerleri için bkz. F. Özgümüş-K. Dark, *İstanbul Kocamustafapaşa ve Yedikule Semtlerinde Yapılan Yüzey Araştırması-İstanbul Archaeological Survey-The Districts of Kocamustafapaşa and Yedikule* London (2001) s.2 Resim: 3.

7 R. Kautzsch, *a.g.e.*, s.202.Lev 41/688 s.208 Lev 43/273. Martin Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle-studien zu Typologie und Chronologie-Asia Minor Studien X* Bonn (1997) s.125 Lev 49/279.

8 Y. Ötügen, *Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien-İstanbuler Mitteilungen Beiheft*. 41 Tubingen (1996) s.210 Lev 39/4. M.Dennert *a.g.e.* s.47 lev 17/100.

9 Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul (1995) s.265-266 ve 269.

10 C. Mango-E. J. W. Hawkins, 'Constantine Lips -Additional notes' *DOPapers* 18 (1964) s. 307 fig15 s. 309 fig 33.

11 Benzerleri ve tarihlendirme için bkz. J. P.Sodini, *a.g.e.*, s.123 Lev 31/a ve Lev 34/a.

12 Analoji ve tarihlendirme için bkz. J. Kolwitz, *Ostromische plastik derTheodosianischen zeit* Berlin (1941). Lev 35 ve lev 47/4.

İsa" kabartması vardır. Yüzü çok tahrip olmuştur ve başı sağ omuzundan sarkan bir koç taşımaktadır (Resim: 12). Koç figürü de İsa'nın yüzü gibi çok tahrip olmuştur. Yerden çok yüksekte olduğundan ölçüleri alınamamıştır¹³. Bu "İyi Çoban İsa" kabartması bu haliyle 6. yüzyıl başına tarihlendirilebilir.

Çapa Tıp Fakültesi'nde bulunan lâhit: 2003 yılı çalışmalarında bulunan en güzel parçalardan biridir (Resim: 13). 2 m. boyunda, 0,69 m. eninde, h: 0,47 ölçülerindedir. Ek binaların inşaatı sırasında tesadüfen bulunmuştur, beyaz mermeden yapılmış olup içi antropoiddir. Her bir yüzünde gayet sade olarak yapılmış haçlar bulunur. İnşaat sırasında bulunmuş olduğunda ters olarak bir kenara atılmış vaziyettedir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü durumdan haberdar edilmiştir. Orta Bizans Dönemine ait olan bu lâhit 9. veya 10. yüzyıllara tarihlendirilmelidir¹⁴.

MİMARÎ BULUNTULAR: 2003 yılı mimarî buluntuları içerisinde 2 tanesi, diğerlerine nazaran daha önemlidir. Bunlardan bir tanesi Langa Limanı duvarları ile SSK İstanbul Hastahanesi'nin bahçesindeki tonozlu kalıntıdır.

Antik İstanbul'un en önemli limanlarından biri olan Langa veya Vlanga Limanı, Yenikapı'nın hemen batısında, Davut Paşa'nın güneyinde, aynı adlı semtte yer almaktadır¹⁵. İmparator Büyük Konstantinos dönünde onunla beraber İstanbul'a gelen Eleutherius isimli biri tarafından yapılmıştır. İçine bu günkü adı Bayrampaşa Deresi olan Lykos Deresi akıyordu. Bu liman iki kısımdan meydana gelmiştir. Bizanslılar zamanında ön tarafına buğday ambarları yapılmıştı. Lykos Deresi burasını doldurduğundan Son Bizans Döneminde liman kullanılamaz hale gelmişti¹⁶. Lykos Deresi'nin bu alüvyon yığıntısı üzerinde, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin yaptığı kazılar neticesinde, bu limanın bazı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır ve müze elemanları çalışmalarına devam etmektedirler. Burada esas önemli olan yaklaşık 1,5 km. uzunluğundaki liman duvarıdır. Bu duvarın geçtiği güzergâh bazı haritalarda yer alsa da tam olarak çalışılmış bir duvar değildir (Resim: 14). Yanlızca 66 No.lu kule diye adlandırılan kulesini Albrecht Berger görmüş ve Langa'yı anlatan makalesinde bir fotoğrafını yayınlamıştır¹⁷. Her ne kadar bu limanın varlığından 5. yüzyıldan itibaren haberdar olsak da, bugün ayakta duran bazı yerleri kısmen yok olan duvar Orta Bizans (842-1204) Döneminde yeniden yapılmış olmalıdır. Bu husus bugün hâlâ görülebilen gizli tuğla tekniğinden bellidir¹⁸.

Mimarî buluntular içerisinde ikinci derece öneme sahip olan SSK İstanbul Hastahanesi'nin bahçesindeki tonozlu kalıntıdır (Resim: 15). Bu tonozun kemer aralığı 1 m., kemer yüksekliği 0,80 m.dir. Tonoz içeriye doğru yaklaşık 3,40 m. devam etmekte olup tuğla kalınlığı 0,03 m. olarak ölçülmüştür. Bu tonozlu kalıntının bulunduğu yer önemlidir. Burası, eski adı İsa Kapısı olan Ese Kapı'ya çok yakındır ve burası da İstanbul'un Büyük Konstantinos zamanında yapılan surunun geçtiği güzergâhtır. İsa Kapısı'na ait bir kapının yıkıldığı, Osmanlı kayıtlarında yazılıdır¹⁹. Bu kapı herhalde Konstantinos surlarının kapılarından biri olmalıydı. 1998 yılında SSK İstanbul Hastahane-

13 Erken Hıristiyan sanatında "İyi Çoban İsa" tasvirleri için bkz. H. Leclercq, 'Pasteur(Bon)' *Dictionnaire D'archeologie Chretienne et De Liturgie c.13/II* (1938) s.2272-2390. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki serbest plâstik "İyi Çoban İsa" heykelleri için bkz. J. Kollwitz, 'Die Statue des Guten Hirten im seminar für christliche Archaologie' *Kunstsweke aus dem Besitzder Albert-Ludwigs-Universität Freiburg*, Berlin (1957) 7-11.

14 Orta Bizans Dönemi lâhitleri için bkz. O. Feld, 'Mittelbyzantinische Sarkophage' *Römische Quartalschrift 65 Heft 3-4* (1970) s.158-184. İçi antropoid Bizans lâhitleri için bkz. Y. Ötügen, *a.g.e.*, s.124-125 Lev 20 ve ayrıca lev. 19/4.

15 İ. Ortaylı 'Langa' *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 5* (1994) s.195-196.

16 A. V. Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*. London (1889) s. 302; F. Dirimtekin, *Fetihten Önce Marmara Surları* İstanbul (1953) s.59-60; R. Janin, *Constantinople Byzantine-Development Urbain et Repertoire Topographique*, Paris (1964), s. 299-300; W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul (2001) s.312-319.; B.C.P. Tsangadas, *The Fortification and Defence of Constantinople* New-York (1980) s. 56-58. W. Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlıya İstanbul Limanı*, İstanbul (1988) s. 9.

17 A. Berger, 'Der Langa Bostanı in İstanbul', *İstanbul Mitteilungen 43* (1993) s.467-471, Lev 51/6.

18 P. L. Vocotopulos, 'The Concealed course technique:further examples and few remarks' *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 28* (1979) s.247-284. R. Ousterhout, 'Observations on the Recessed Brick technique during the Palaeologan period' *Archaiologikon Deltion 39* (1984) s.163-170.

19 S. Eyice, 'Esekapı Mescidi ve Medresesi', *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 3* (1994), s.199-200).

si'nin önünden geçen ana caddeyi sahil yoluna bağlayan ve demiryolunun altından geçen talî yolun genişletilmesi çalışmaları sırasında aynı tonozlu yapının bir benzeri daha bulunmuştur. Bu iki tonozlu yapı aynı hat üzerindedir²⁰. Bunların yapım teknikleri her ne kadar daha geç dönemleri işaret etse de Konstantinos surları güzergâhında bulunmalarından dolayı arkeolojik olarak acaba bu surlarla bağlantısı var mıydı sorusunu akla getirmektedir ve bu yüzden de çok önemli ve daha fazla araştırılması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

20 H. Çetinkaya, 'İstanbul'dan İki Arkeolojik Haber', *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14 (1998) s.51.

Resim 1: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde bulunan parça

Resim 2: Vatan Caddesi, Zübeyde Hanım Parkı'nda bulunan parça

Resim 3: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde bulunan İonik başlık

Resim 4: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden sütun başlığı

Resim 5: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde bulunan sütun başlığı

Resim 6: Davutpaşa Külliyesi'nden sütun başlığı

Resim 7: Davutpaşa Külliyesi'nden bir diğer sütun başlığı

Resim 8: Davutpaşa Külliyesi'nden Orta Bizans sütun başlığı

Resim 9: Topkapı Aya Nikola Kilisesi'ndeki friz parçası

Resim 10: Topkapı Aya Nikola Kilisesi'ndeki friz

Resim 11: Topkapı Aya Nikola Kilisesi'ndeki kabartmalı parça

Resim 12: Topkapı Aya Nikola Kilisesi'ndeki "İyi Çoban İsa" tasviri

Resim 13: Çapa Tıp Fakültesi'nde bulunan lâhit

Resim 14: Langa Limanı duvarı

Resim 15: İstanbul SSK Hastanesi'ndeki tonoz kalıntısı

KUSURA İDOLLERİ

Halil Hamdi EKİZ*

Bu araştırmamız Afyon Müzesi'nde korunan, Kusura Höyüğü'nde ele geçirilen idoller ile Koçaan Höyük ve Susuz'da bulunmuş olan bir grup idolü kapsamaktadır¹.

1935-1937 yılları arasında Cambridge Üniversitesi adına Winifred Lamb tarafından kazılmış olan Kusura Höyüğü, Ege ile İç Anadolu arasındaki geçiş bölgesinin güneyinde ve Afyon İli, Sandıklı İlçesi'nin 13 km. kadar güneybatısındaki Kusura (Doğan-su) Köyü'nde bulunmaktadır. Kusura'da 1936 yılında yapılan sistematik kazılarda 933, 938 envanter numaralı idoller; 1937 yılında yapılan kazılarda da 931, 932, 934, 935 ve 937 envanter numaralı idoller bulunmuştur. Bunlardan 935 envanter numaralı idol C katında ele geçirilmiştir; 933 envanter numaralı idolün tabakası belli değildir; diğer idoller ise B katında açığa çıkarılmıştır. 936, 939, 940, 941 ve 942 envanter numaralı idoller ise Kusura'da sistematik kazılar bittikten sonra köylüler tarafından ele geçirilmiştir. Ayrıca özel bir koleksiyonda muhafaza edilen 4 idolün de Kusura Köyü'nün yakınındaki mezarlarda bulunmuş olduğu bilinmektedir².

800, 801, 802 envanter numaralı idollerin Afyon İli, İhsaniye İlçesi'nin doğusundaki Karacaahmet Köyü'ndeki Koçaan Höyük'te; 803, 804 envanter numaralı idollerin de Afyon'un yaklaşık 16 km. kuzeydoğusundaki Merkez Bucağı, Susuz Köyü'ndeki prehistorik mezarlarda bulunduğu, eserlerin envanter kayıtlarından anlaşılmaktadır. 7143 envanter numaralı idolün ise kesin buluntu yeri veya hangi bölgede bulunmuş olduğu hakkında envanter kayıtlarında herhangi bir bilgi yoktur.

KATALOG

931 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 1)

Kusura B katında, XII numaralı alanda 1937 yılında yapılan kazıda bulunmuş olan³ eserin kazı envanter numarası 1554/P 58'dir. Beyaz renkte mermerden üretilmiş olan idolün kırık olan boynu ile gövdesinin alt kısmı yapıştırılmış durumdadır; omuz kısmının kenarı da kırık ve eksiktir. Boyu 28.7 cm., gövde genişliği 13.5 cm., kalınlığı ise 0.4 cm.dir.

Baş kısmı büyükçe oval bir disk ya da kurs; gövdesi ise dikdörtgene benzer şekilli olan ince, yassı, düz ve Kusura tipi bir idoldür. Uzunca ve kalın olan boyununun alt kısmı daha geniştir. Gövdesinin yan kenarları ile alt tarafı düzdür. Baş ve vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

* Halil Hamdi EKİZ, Arkeolog M.A., İzmir Arkeoloji Müzesi, İzmir/TÜRKİYE

1 Bu idolleri yayınlamama izin veren ve eserlerin resimlerini çeken Afyon Müzesi Müdürü Sayın Mevlüt Üyümez ile çalışmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen bu müzenin arkeoloğu Sayın Ahmet İlaslı'ya teşekkürü bir borç bilirim.

2 Alp 1965, s.3-4, Lev.I 1-2, II 3-4.

3 Lamb 1938, s.266, 268, Pl. LXXXIV 11.

942 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 2)

Kusura'da kazılar kapandıktan sonra ele geçirilen eser, 1950 yılında Mehmet Kaygısız'dan satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden yapılan idol oldukça iyi korunmuş durumdadır. Boyu 10.2 cm., gövde genişliği 5.5 cm., kalınlığı ise 0.4 cm.dir.

Baş kısmı oval bir disk ya da kurs; gövdesi ise yarım daire veya kürek şeklinde olan ince, yassı, düz ve Kusura tipi bir idoldür. Uzun ve kalınca olan boynunun alt kısmı daha geniştir. Gövdesinin üst kısmının (omuzunun) kenarları ile yan kenarları düzdür, alt tarafı ise yuvaraktır. Baş ve vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

933 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 3)

Kusura'da 1936 yılında yapılan kazıda açığa çıkarılan, ancak tabakası belli olmayan⁴ eserin kazı envanter numarası 1058/P 69'dur. Beyaz renkte mermerden imal edilmiş olan idolün boynunun üst kısmı kırıktır ve başı yoktur. Boyu 6 cm., gövde genişliği 6 cm., kalınlığı ise 0.3 cm.dir.

Gövdesi yarım daire veya kürek şeklinde olan ince, yassı, düz ve Kusura tipi bir idoldür. Boynu uzunca ve kalındır. Gövdesinin üst kısmının (omuzunun) kenarları hafif yukarı kalkıktır; yan kenarları ile alt tarafı ise yuvaraktır. Vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

941 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 4)

Kusura'da kazılar bittikten sonra bulunan eser, 1950 yılında Mehmet Kaygısız'dan satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden üretilen idolün boynunun üst kısmı kırıktır ve başı yoktur. Boyu 10.8 cm., gövde genişliği 6.1 cm., kalınlığı ise 0.4 cm.dir.

Gövdesi yarım daire veya kürek şeklinde olan ince, yassı, düz ve Kusura tipi bir idoldür. Uzun ve kalın olan boynunun alt kısmı daha geniştir. Gövdesinin üst kısmının (omuzunun) kenarları hafif yukarı kalkıktır; yan kenarları ile alt tarafı ise yuvaraktır. Vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

939 ENVANTER NUMARALI İDOL BAŞI (Resim: 5)

Kusura'da kazılar kapandıktan sonra ele geçirilmiş olan eser, 1958 yılında satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden yapılmış olan idolün boynunun alt kısmı kırıktır ve gövdesi yoktur. Boyu 7.4 cm., baş genişliği 5.8 cm., kalınlığı ise 1 cm.dir.

Oval bir disk ya da kurs şeklinde olan bir idol başıdır. Boynu incedir. Baş detayları belirtilmemiştir.

934 ENVANTER NUMARALI İDOL BAŞI (Resim: 6)

Kusura B katında, V numaralı alan, 7 numaralı odada 1937 yılında yapılan kazıda açığa çıkarılan⁵ eserin kazı envanter numarası 1563/P 67'dir. Beyaz renkte mermerden imal edilen idolün boynunun alt kısmı kırıktır ve gövdesi yoktur. Boyu 5 cm., baş genişliği 2.7 cm., kalınlığı ise 0.9 cm.dir.

Oval bir disk ya da kurs şeklinde olan bir idol başıdır. Boynu uzun ve incedir. Baş detayları belirtilmemiştir.

936 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 7)

Kusura'da kazıların bitmesinden sonra ele geçirilen eser, 1955 yılında Ali Keskin'den satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden yapılan idolün boynunun üst kısmı kırıktır ve başı yoktur. Boyu 5.4 cm., gövde genişliği 3.7 cm., kalınlığı ise 0.3 cm.dir.

4 Lamb 1937, s.50, Fig.11 No.5.

5 Lamb 1938, s266,.268, Fig.17 No.4.

Gövdesi dikdörtgen veya kürek şeklinde olan ince, yassı, düz ve Kusura tipi bir idoldür. Boynu kalıncadır. Gövdesinin üst kısmının (omuzunun) kenarları ile alt tarafı yuvarlaktır; yan kenarları ise düzdür. Vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

800 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 8)

Koçaan Höyük'te bir mezarda bulunan eser, 1942 yılında müzeye getirilmiştir. Beyaz renkte mermerden üretilmiş olan idolün gövdesinin üst kısmı kırık ve başı ile boynu yoktur. Boyu 7.3 cm., gövde genişliği 6.3 cm., kalınlığı ise 0.8 cm.dir.

Keman biçimli, ince, yassı ve düz bir idoldür. Boynu incedir. Kısa ve kalın birer çıkıntı şeklinde belirtilmiş olan kollarının uçları hafif yuvarlakçadır. Bir torba veya çuvalı andıran gövdesinin yan kenarları ile alt tarafı yuvarlaktır. Vücut detayları belirtilmemiştir.

801 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 9)

Koçaan Höyük'te, Eğretli Osman tarlasında ele geçirilen eser, 1940 yılında müzeye getirilmiştir. Beyaz renkte mermerden yapılan idolün boynunun üst kısmı kırık ve başı yoktur. Boyu 5 cm., gövde genişliği 4 cm., kalınlığı ise 0.4 cm.dir.

Keman biçimli, ince, yassı ve düz bir idoldür. Boynu incedir. Kısa ve kalın birer çıkıntı halinde olan kollarının uçları yuvarlaktır. Bir torba veya çuval şeklinde olan gövdesinin yan kenarları ile alt tarafı yuvarlaktır. Vücut detayları belirtilmemiştir.

940 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 10)

Kusura'da kazıların bitmesinden sonra bulunmuş olan eser⁶, 1963 yılında Osman Özer'den satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden üretilen idolün gövdesinin omuzdan aşağı kısmı kırık ve alt tarafı yoktur. Boyu 9.5 cm., gövde genişliği 7 cm., kalınlığı ise 0.8 cm.dir.

İnce, yassı ve düz bir idoldür. Oval bir disk ya da kurs şeklinde olan başının üst kısmının yan kenarında kısa, ince ve ucu sivri olan bir çıkıntı vardır. Uzun ve ince olan boynunun alt kısmı daha geniştir. Kolları kısa, ince ve uçları sivri birer çıkıntı halinde belirtilmiştir. Baş detayları belirtilmemiştir.

803 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 11)

Susuz Köyü'ndeki prehistorik mezarlarda bulunmuş olan eser⁷, 1966 yılında Tuncay Üstel'den satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden üretilen oldukça iyi korunmuş durumdadır. Boyu 11.4 cm., gövde genişliği 6.2 cm., kalınlığı ise 0.4 cm.dir.

İnce, yassı ve düz bir idoldür. Oval bir disk ya da kurs şeklinde olan başının üst kısmının yan kenarında kısa, ince ve ucu sivri olan bir çıkıntı bulunur. Uzun ve ince olan boynunun alt kısmı daha geniştir. Kısa ve ince birer çıkıntı şeklinde olan kollarının uçları sivridir. Bir torba veya çuvala benzeyen gövdesinin yan kenarları yuvarlak, alt tarafı ise düzdür. Baş ve vücut detayları belirtilmemiştir.

804 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 12)

Susuz Köyü'ndeki prehistorik mezarlarda bulunmuş olan eser, 1966 yılında Tuncay Üstel'den satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden yapılmış olan idol iyi korunmuş durumdadır. Boyu 10.7 cm., gövde genişliği 6.9 cm., kalınlığı ise 0.5 cm.dir.

Baş kısmı ovale benzer bir disk veya kurs; gövdesi ise bir torba veya çuval şeklinde olan ince, yassı ve düz bir idoldür. Uzun ve ince olan boynunun alt kısmı daha ge-

6 Bilgi 1977, s.473-475, Res. / Fig.2.

7 Bilgi 1977, s.473-475, Res. / Fig.1.

niştir. Kısa ve kalın birer çıkıntı halinde olan kollarının uçları hafif yuvarlaktır. Gövdesinin yan ve alt kenarları yuvarlaktır. Baş ve vücut detayları belirtilmemiştir.

802 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 13)

Koçaan Höyük'te, Eğretli Osman tarlasında bulunan eser, 1944 yılında müzeye getirilmiştir. Beyaz renkte mermerden imal edilen idolün gövdesinin alt kısmında kertik (çıkıntı)ler vardır. Boyu 7 cm., gövde genişliği 3.4 cm., kalınlığı ise 0.3 cm.dir.

İnce, yassı ve düz bir idoldür. Baş kısmı ovale benzer bir disk veya kurs şeklindedir. Kısa ve ince olan boynunun alt kısmı daha geniştir. Kısa ve kalın birer çıkıntı halinde belirtilmiş olan kollarının uçları yuvarlakçadır. Oval şekilli olan gövdesinin yan kenarları yuvarlak, alt tarafı ise düzdür. Baş ve vücut detayları belirtilmemiştir.

932 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 14 a)

Kusura B katında, V numaralı alanda, 1937 yılında yapılan kazıda bulunan⁸ eserin kazı envanter numarası 1687/P 95'dir. Beyaz renkte mermerden imal edilmiş olan idol oldukça iyi korunmuş durumdadır. Boyu 6.2 cm., gövde genişliği 3.3 cm., kalınlığı ise 0.7 cm.dir.

İnce, yassı ve düz bir idoldür. Baş kısmı uzunca ve kalın bir sap şeklinde idolün gözleri küçük ve yuvarlak birer delik şeklinde belirtilmiştir. Kısa ve kalınca birer çıkıntı halinde olan kollarının uçları yuvarlakçadır. Dikdörtgene benzeyen gövdesinin yan kenarları düzdür, alt tarafı ise hafif yuvarlaktır. Gövdenin yan tarafında, kolun altından gövdenin alt kısmına doğru uzanan eğik bir çizgi vardır. Vücut detayları belirtilmemiştir.

935 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 14 b)

Kusura C katında, X numaralı alanda, 1937 yılında yapılan kazıda ele geçirilen⁹ eserin kazı envanter numarası 1470/P 36'dir. Beyaz renkte mermerden yapılmış olan idol oldukça iyi korunmuş durumdadır. Boyu 2.3 cm., gövde genişliği 1.7 cm., kalınlığı ise 0.3 cm.dir.

Baş kısmı ovale benzer bir disk veya kurs; gövdesi ise dikdörtgene benzer şekilli olan ince, yassı, düz ve Troia tipi bir idoldür. Boynu çok kısa ve kalıncadır. Omuzları aşağı doğru eğiktir. Gövdesinin yan ve alt kenarları düzdür. Baş ve vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

938 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 14 c)

Kusura B katında, 1936 yılında yapılan kazıda açığa çıkarılan¹⁰ eserin kazı envanter numarası 925/P 36'dir. Beyaz renkte mermerden üretilmiş olan idol iyi korunmuş durumdadır. Boyu 2.4 cm., gövde genişliği 1.7 cm., kalınlığı ise 0.5 cm.dir.

İnce, yassı, düz ve Troia tipi idollere benzeyen bir idoldür. Eşkenar dörtgeni andıran ve üst kısmı yuvarlakça olan başının alt kısmı daha geniştir. Boynu çok kısa ve kalındır. Yine eşkenar dörtgene benzeyen gövdesi aşağı doğru genişler ve yan kenarları ile alt tarafı ise düzdür. Baş ve vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

937 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 14 d)

Kusura B katında, XII numaralı alanda, 1937 yılında yapılan kazıda bulunmuş olan¹¹ eserin kazı envanter numarası 1554/P 48'dir. Beyaz renkte mermerden imal edilen idolün başı yoktur. Boyu 2 cm., gövde genişliği 1.4 cm., kalınlığı ise 0.3 cm.dir.

8 Lamb 1938, s. 266, 268, Fig.17 No.5.

9 Lamb 1938, s. 266, 268, Fig.17 No.2.

10 Lamb 1937, s.50, Fig.11 No.7.

11 Lamb 1938, s. 266, 268, Fig.17 No.1.

İnce, yassı, düz ve Troia tipi bir idoldür. Uzunca ve kalın olan boynu yana dönüktür. Omuzları hafif aşağı doğru eğiktir. Gövdesinin yan kenarları düzdür, alt tarafı ise yuvarlakçadır. Baş ve vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

7143 ENVANTER NUMARALI İDOL (Resim: 15)

Eser 1975 yılında Adnan Taş'tan satın alınmıştır. Beyaz renkte mermerden imal edilmiş olan idolün gövdesinin alt tarafı kırık ve eksiktir. Boyu 4 cm., gövde genişliği 2.3 cm., kalınlığı ise 0.5 cm.dir.

İnce, yassı, düz ve Troia tipi idollere benzeyen bir idoldür. Başu yarım daire şeklindedir. Kaşları yay şeklindedir. İri ve yuvarlak şekilli olan gözlerinin ortasında küçük birer çukurluk (delik) vardır. Çok kısa ve kalın olan boynunda iki tane yatay çizgi bulunur. Omuzları aşağı doğru eğiktir. Gövdesinin üçgene benzeyen ve aşağı doğru daralan alt kısmının ucu yuvarlakçadır. Vücut detayları ile kolları belirtilmemiştir.

KARŞILAŞTIRMA VE TARİHLENDİRME

Kusura B katında açığa çıkarılan 931, 934 envanter numaralı idoller ve yine Kusura kazısında bulunan fakat tabakası belli olmayan 933 envanter numaralı idol (Eski Tunç Çağı, II. safha)¹² ile; Kusura Köyü'nde kazılar bittikten sonra bulunan 936, 939, 941 ve 942 envanter numaralı idoller Kusura tipidir. 931, 934, 939 ve 942 envanter numaralı idollerin başları oval bir disk veya kurs şeklindedir. 931 ve 936 envanter numaralı idolün gövdesi dikdörtgene benzer şekillidir. 933, 941 ve 942 envanter numaralı idollerin gövdeleri ise yarım daire veya kürek şekillidir. Kusura Köyü'nün yakınındaki bazı mezarlarda ele geçirilen ve özel bir koleksiyonda muhafaza edilen 4 idol de (Eski Tunç Çağı, I-II. safhalar)¹³ bu tiptedir. Karataş Semayük'teki bazı mezarlarda (Eski Tunç Çağı, II-III. safhalar)¹⁴; Harmanören (Göndürle)'deki bazı mezarlarda (Eski Tunç Çağı, II. safha)¹⁵; Afrodisias 3 ve 4 açması Komplex Sub I'de (Eski Tunç Çağı, III. safha)¹⁶; Troia II. tabakada (Eski Tunç Çağı, II. safha)¹⁷; Küllüoba'da (Eski Tunç Çağı, II. safha)¹⁸; Asarcık Höyük V. tabakada (Eski Tunç Çağı, III. safha)¹⁹; Karahisar'da (Eski Tunç Çağı, II-III. safhalar)²⁰; Thermi'de (Eski Tunç Çağı)²¹ ve Kiklad Adaları'ndan Lebedos'ta (Eski Tunç Çağı)²² Kusura tipi idoller bulunmuştur. Ayrıca Kresge Art Museum'daki bir idol de (Eski Tunç Çağı, II-III. safhalar)²³ bu tiptedir.

Koçaan Höyük'te ele geçirilmiş olan 800 ve 801 envanter numaralı idoller Beycesultan tipi ya da keman biçimlidir. Beycesultan XVII b tabakasında 13 tane, XVII c tabakasında ise 1 tane (Eski Tunç Çağı, I. safha) keman biçimli idol²⁴ açığa çıkarılmıştır. Bunların baş kısımları belirtilmemiştir; boyunları ince ve uzunca bir sapa benzemektedir; gövdeleri torba veya çuval gibidir ve hepsinin de kolları kısa, kalınca birer çıkıntı halinde belirtilmiştir. Yortan'da (Eski Tunç Çağı, I-II. safhalar)²⁵; Afyon İli, Sandıklı İlçe-

12 Lamb 1937, s.50, Fig.11 5; Lamb 1938, s.266, 268, Fig.17 11, Pl.LXXXIV 11.

13 Alp 1965, s.3-4, Lev.I 1-2, II 3.

14 Mellink 1964, s.277, Pl.82 Fig.24; Mellink 1967, s.254, Pl.77 Fig.13-14 ; Warner 1994, s.XXV, Pl.197 b.

15 Özsait 2000 a, s.373, Res.7; Özsait 2000 b, s.151, Fig.10.

16 Joukowsky 1986, s.215, Fig.236, 244, 433 4.

17 Blegen-Caskey-Rawson-Sperling 1950, Fig.360 36-84; Schmidt 1902, s.279 No.7520, 7521, 281 No.7637.

18 Efe 1999, s.169, Çizim 4 No.6, Res.9.

19 Orthmann 1966, s.38, Taf.7 3.

20 Akdeniz 2002, s.9-11, 15, Katalog No : 1-10.

21 Lamb 1936, s.23, Pl.XXVI 30.35.

22 Zervos 1957, s.46, 80, Pl.52.

23 Kulakoğlu 1990, s.44-48.

24 Lloyd-Mellaart 1962, s.267, Fig.F 1-14, Pl.XXXII.

25 Kamil 1982, s.19, Fig.84 289.

si, Ağın Köyü'nde (Eski Tunç Çağı, I-II. safhalar)²⁶ ve Kiklad Adaları'nda (Eski Tunç Çağı)²⁷ bu tipte idoller bulunmuştur. Öte yandan Büyük Güllücek'te (Geç Kalkolitik Dönem)²⁸; Alishar'da (Eski Tunç Çağı)²⁹; Polatlı Höyük XI. tabakada (Eski Tunç Çağı, III. safha)³⁰; Alaca Höyük'te (Eski Tunç Çağı)³¹ ve Karaoğlan'da (Eski Tunç Çağı, III. safha)³² bulunan bazı idollerin gövdeleri de keman biçimlidir. Büyük Güllücek'te ele geçirilen idol, keman biçimli idollerin Geç Kalkolitik Dönemden itibaren kullanıldığını göstermektedir³³.

Kusura B katında açığa çıkarılan 932 envanter numaralı idol; Kusura'da kazıların bitmesinden sonra bulunan 940 envanter numaralı idol (Eski Tunç Çağı, II. safha)³⁴; Koçaan Höyük'te ele geçirilen 802 envanter numaralı idol ve Susuz'da bulunmuş 803 (Eski Tunç Çağı, II. safha)³⁵, 804 envanter numaralı idoller Beycesultan tipi (keman biçimli) idoller ile Kusura tipi idollerin ortak özelliklerini göstermektedir. Bunlardan 932 envanter numaralı idolün uzunca ve kalın bir sapa benzeyen başı ile, kısa ve kalın birer çıkıntı halinde belirtilmiş olan kolları Beycesultan tipi idoller gibidir; dikdörtgen şekilli gövdesi ise Kusura tipi bazı idollerin gövdelerine benzer. 940 envanter numaralı idolün oval bir disk ya da kurs şekilli olan başı Kusura tipinde olmakla beraber, kolları Beycesultan tipi idoller gibi kısa birer çıkıntı halinde belirtilmiştir. 802, 803 ve 804 envanter numaralı idollerin başları ise Kusura tipi idollere benzer; kısa birer çıkıntı halinde olan kolları ile; bir torba veya çuvalı andıran gövdeleri Beycesultan tipi idoller gibidir. Beycesultan XIV. tabakada (Eski Tunç Çağı, II. safha)³⁶ ve Afyon İli, Işçehisar İlçesi, Karaağaç Köyü'nde bir mezarda (Eski Tunç Çağı)³⁷ bu tipte idoller açığa çıkarılmıştır. 940 ve 803 envanter numaralı idollerin başlarının üst kısmının kenarında kısa, ince, ucu sivri olan ve yukarı doğru uzanan birer çıkıntı vardır. Beycesultan XIV. tabakada (Eski Tunç Çağı, II. safha) bulunan bir idolün³⁸ başında da bu tip bir çıkıntı olduğu anlaşılmaktadır. Yalvaç Müzesi'nde korunan 2161 envanter numaralı idolün başının üst kısmında bu tip bir çıkıntı mevcuttur. Yine aynı müzedeki 1800, 1928 ve 1989 envanter numaralı idollerin başlarında da bu tipte birer çıkıntı olduğu anlaşılmaktadır³⁹. Ayrıca buluntu yeri bilinmeyen yurt dışındaki müzeler ve özel koleksiyonlarda korunan bazı idollerin başlarında da⁴⁰ aynı tipte çıkıntılar vardır. Horoztepe'de ele geçirilen "çocuğunu emziren anne" heykelciğinin ise (Eski Tunç Çağı, III. safha) başının üst kısmının yan tarafında kısa ve yuvarlak bir çıkıntı bulunmaktadır⁴¹. Bazı idollerde görülen bu tip kısa ve ince çıkıntılar dinî inanışlarla ilgili olabileceği düşünülmektedir ve bunlarla idolün saç, başlığı⁴², saçına takılan saç tokası veya başka bir süs objesi belirtilmiş olabilir⁴³.

935, 937, 938 ve 7143 envanter numaralı idoller ise Troia tipi idoller ile benzerlik göstermektedir. Bunlardan Kusura B tabakasında ele geçirilen 938 ve 937 envanter

26 Alp 1965, 6, Lev.V 8-9.

27 Renfrew 1969, s.5, 27, III. I Be, Pl.2 c.

28 Koşay-Akok 1957, s.15, Lev.XXIV 2.

29 Schmidt 1932, s.54, Fig.62 b 790, b 2182.

30 Lloyd-Gökçe 1951, Pl.IV c.

31 Koşay 1938, s.135, Lev.CVI A/ a 1.

32 Ekiz 2001, s.244, 247, Res.3-4; Kulaçoğlu 1992, s.80, 187 No.92.

33 Ekiz 2002, s.268; Ekiz 2004, s.23.

34 Bilgi 1977, s.473-475, Res. / Fig.2.

35 Bilgi 1977, s.473-475, Res. / Fig.1.

36 Lloyd-Mellaart 1962, s.267, Fig.F 1 19.

37 Alp 1965, s.5, Lev.IV 7.

38 Lloyd-Mellaart 1962, s.267, Fig.F 1-20, Pl.XXXII 5.

39 Ekiz 2003, s.115-117, Res.2, 3, 5, 6, Şek.2, 3, 5, 6.

40 Thimme 1977, s.560-561 No.512-515.

41 Özgüç-Akok 1958, s.17, 29, Lev.IX-X.

42 Bilgi 1977, s.473.

43 Ekiz 2003, s.117.

numaralı idollerin benzerlerine Troia III'te (Eski Tunç Çağı III. safha)⁴⁴ rastlanır. Kusura C tabakasında bulunan 935 envanter numaralı idolün benzerleri Troia II⁴⁵ ve Karataş Semayük'teki bir mezarda (Eski Tunç Çağı II-III. safhalar)⁴⁶ görülür. 7143 envanter numaralı idol ise Troia II (Eski Tunç Çağı II. safha) tabakasında bulunan bir idole⁴⁷ benzer.

Burada incelediğimiz idollerden sadece 932 ve 7143 envanter numaralı idollerin baş detaylarının az bir kısmı belirtilmiştir. Diğer idollerin ise baş ve vücut detayları belirtilmemiştir. İdollerin hepsi de şematik üslupta üretilmiştir ve bunların vücut hatları oldukça stilize edilmiştir. Kusura tipi idoller Eski Tunç Çağı'nın I, II ve III. safhalarında kullanılmıştır. Geç Kalkolitik Dönemde ortaya çıktığı anlaşılan Beycesultan tipi (Keman biçimli) idoller en çok Eski Tunç Çağı'nın I. safhasında olmakla beraber II ve III. safhalarında da görülmektedirler. Beycesultan tipi ile Kusura tipinin ortak özelliklerini gösteren idollere Eski Tunç Çağı II ve III. safhalarında rastlanır. Troia tipi idoller ise Eski Tunç Çağı II ve III. safhalarda karşımıza çıkar.

KAYNAKÇA

- AKDENİZ, Engin 2002, "Erken Tunç Çağı'na Ait Bir Grup İdol", *Anadolu Araştırmaları XVI*, s.9-16.
- ALP, Sedat 1965, "Güneybatı Anadolu'da Bulunan Erken Bronz Çağı'na ait Mermer İdoller", *Bellekten XXIX/113* (1965), s.3-8.
- BİLGİ, Önder 1977, "Yeni Tip Mermer İdoller", "Some Remarks on Marble Idols of an Unusual Type", *Bellekten XLI/163* (1977), s.473-475, 477-480.
- BLEGEN, Carl W. - John L. CASKEY-Marion RAWSON-Jerome SPERLING 1950, *Troy. General Introduction The First and Second Settlements. Volume I, Part 1, 2*. Published for the University of Cincinnati, by Princeton University Press.
- BLEGEN, Carl W. - John L. CASKEY-Marion RAWSON 1951, *Troy. The Third, Fourth, and Fifth Settlements. Volume II, Part 1, 2*. Published for the University of Cincinnati, by Princeton University Press.
- EFE, Turan 1999, "Küllüoba 1997 Yılı Kazısı", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt*, 25-29 Mayıs 1998, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.165-181.
- EKİZ, Halil Hamdi 2001, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Eski Tunç Çağı'na ait bir Grup İdol", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara, s.243-251.
- EKİZ, Halil Hamdi 2002, "Alanya Müzesi'nde Bulunan Eski Tunç Çağı'na ait bir Grup İdol", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2001 Yılı*, Ankara, s.265-275.
- EKİZ, Halil Hamdi 2003, "Yalvaç Müzesi'nde Bulunan Eski Tunç Çağı'na ait bir Grup İdol", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Yıl: 2003, Sayı: 3*, s.115-118.
- EKİZ, Halil Hamdi 2004, "İzmir Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Eski Tunç Çağı'na ait bir Grup İdol", *Kubaba Yıl: 1 Sayı : 2 (12 Kasım-Aralık 2003-Ocak 2004)*, s.20-31.
- JOUKOWSKY, Martha Sharp 1986, *Prehistoric Aphrodisias. An Account of the Excavations and Artifact Studies. Volume I, II*. Publications D'Histoire de L'Art et D'Archéologie de L'Université Catholique de Louvain-XXXIX, Archaeologia Transatlantica III, Louvain-Neuve, Belgique.
- KAMİL, Turhan 1982, *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*. BAR International Series 145.

44 Blegen-Caskey-Rawson 1951, Fig.48 34-319, 34-61.

45 Blegen-Caskey-Rawson-Sperling 1950, Fig.360 36-34.

46 Mellink 1967, s.254, Pl.77 Fig.14.

47 Blegen-Caskey-Rawson-Sperling 1950, Fig.360 35-40.

- KOŞAY, Hamit Z. 1938, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı 1936 da-ki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayını V. Seri No.2, Ankara.
- KOŞAY, Hamit Z.-Mahmut AKOK 1957, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Büyük Güllücek Kazısı 1947 ve 1949'daki Çalışmalar Hakkında İlk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayını V. Seri No.16, Ankara.
- KULAÇOĞLU, Belma 1992, *Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Tanrılar ve Tanrıçalar*. T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.
- KULAKOĞLU, Fikri 1990, "An Anatolian Idol in the Kresge Art Museum", *Kresge Art Museum Bulletin Vol.V*, Michigan, s.44-48.
- LAMB, Winifred 1936, *Excavations at Thermi in Lesbos*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LAMB, Winifred 1937, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar", *Archaeologia Volume LXXXVI*, Oxford, s.1-64.
- LAMB, Winifred 1938, "Excavations at Kusura Near Afyon Karahisar: II", *Archaeologia Volume LXXXVII*, Oxford, s.218-273.
- LLOYD, Seton-Nuri Gökçe 1951, "Excavations at Polatlı. A New Investigation of Second and Third Millenium Stratigraphy in Anatolia", *Anatolian Studies Vol.I* (1951), s.21-76.
- LLOYD, Seton-James MELLAART 1962, *Beycesultan. Vol.I, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*. Occasional Publications of the British Institute of Archaeology at Ankara No.6, London, W.1.
- MELLINK, Machteld J. 1964, "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia 1963", *American Journal of Archaeology, Volume 68/3*, s.269-278.
- MELLINK, Machteld J. 1967, "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia 1966", *American Journal of Archaeology, Volume 71/3*, s.251-267.
- ORTHMANN, Winfried 1966, "Untersuchungen auf dem Asarcık Höyük bei Ilıca", *Istanbul Mitteilungen Band 16* (1966), s.27-88.
- ÖZGÜÇ, Tahsin-Mahmut AKOK 1958, *Horoztepe, Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery*, TTKY V. Seri No.18, Ankara.
- ÖZSAİT, Mehmet 2000 a, "1998 Yılı Harmanören (Göndürle Höyük) Mezarlık Kazısı", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt*, 24-28 Mayıs 1999, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.371-380.
- ÖZSAİT, Mehmet 2000 b, "Göller Bölgesi Yüzey Araştırması ve Harmanören Kazısı", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Editör O. Belli, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No.4242, Ankara, s.147-153.
- RENFREW, Colin 1969, The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines", *American Journal of Archaeology, Volume 73/1*, s.1 –32.
- SCHMIDT, Erich 1932, *The Alishar Hüyük, Seasons of 1928 and 1929, Part I*. The University of Chicago, Oriental Institute Publications XIX, Chicago, Illinois.
- SCHMIDT, Hubert 1902, *Heinrich Schliemann's Sammlung. Trojanischer Altertümer*. Herausgegeben von der General-Verwaltung. Königliche Museen zu Berlin, Berlin.
- THIMME, Jürgen 1977, *Art and Culture of Cyclades, In the Third Millenium B.C*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- WARNER, Jayne L. 1994, *Elmalı Karataş II. The Early Bronze Age Village of Karataş*. Bryn Mawr College Archaeological Monographs, Bryn Mawr, Pa.
- ZERVOS, Christian 1957, *L'Art des Cyclades: Du Début a la Fin de L'Age du Bronze, 2500-1100. Avant Notre Era*, Editions Cahiers D'Art, Paris.

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

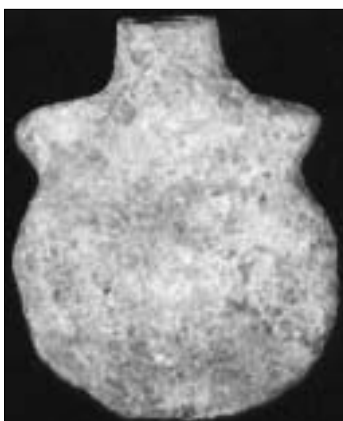
Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

Resim 14: a-d

Resim: 15

BİTLİS ÇEVRESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Kadir PEKTAŞ*
Gülşen BAŞ
B. Nuri KILAVUZ

2003 yılı eylül ayı içinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Bitlis Merkez İlçe ile Ahlat İlçesi'ne bağlı köylerdeki tarihî yapıtlar incelenmiştir. Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından verilen izin gecikerek 2003-2004 eğitim-öğretim yılının başlangıcına rastlaması nedeniyle, 2003 yılı araştırmaları (Resim: 1) yaklaşık bir haftalık zaman dilimi ile sınırlandırılmıştır¹.

Bitlis Merkez İlçe'de yürüttüğümüz araştırmalarda Bölükyazı, Aşağıölek ve İçgeçit köylerinde araştırma yapılmıştır.

Bölükyazı (Hirvis)'daki Ziyaret Mahallesi'nde yer alan mezarlıkta, günümüzde üzeri açık durumda bir türbe tespit edilmiştir.

Güneyden kuzeye alçalan eğimli bir alana inşa edilen yapı, uzun kenarları 6.90 m., kısa kenar uzunlukları 5.60 m. ile 6 m. olan dikdörtgene yakın bir plâna sahiptir (Çizim: 1).

Kuzey duvarının ortasındaki, 1.65 m. yükseklikteki yuvarlak kemerli kapıdan girilen türbede (Resim: 2), mezarların yerleri özelliksiz taşlarla belli edilmiştir. Kuzey duvar dışında diğer duvarlarına basit nişlerin açıldığı iç mekânda, güney duvarın üst bölümünde daha belirgin bir şekilde seçilebilen, iç mekâna doğru eğimli beşik tonozun başlangıçları görülebilmektedir (Resim: 3). Bu nedenle ilk yapımda türbenin üzerinin beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Moloz taş malzeme ile inşa edilen ve süslemeye yer verilmeyen türbenin kitabesi bulunmadığı için yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir².

Bitlis'in 15 km. güneybatısındaki İçgeçit Köyü'nde eski bir cami tespit edilmiştir. Sarı renge boyanan cepheleri, düz açıklıklı pencereleri ve kırma çatı düzenlemesi ile dıştan daha çok evi andıran cami (Resim: 4), bakımlı durumda olup ibadete açıktır.

Doğu yönünde abdest alma mekânlarının yer aldığı yapıya günümüzde doğu cephenin kuzey köşesinin yakın yerine açılan kapıdan girilmektedir. Cami, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlıdır. Geniş iki sivri kemerin tavan hizasında desteklediği be-

* Doç. Dr. Kadir PEKTAŞ, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kınıklı Kampüsü Denizli/TÜRKİYE

Araş. Gör. Gülşen BAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kampüs 65080 Van/TÜRKİYE

Araş. Gör. B. Nuri KILAVUZ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kampüs 65080 Van/TÜRKİYE

1 Bitlis Valiliği'nin desteklerini gördüğümüz araştırmaya Kültür Bakanlığı temsilcisi olarak Gaziantep Müzesi'nden Taner Atalay katılmıştır.

2 Yeni konan tanıtım levhasında burada yatan kişinin, "1640 yılında padişahın emriyle Şam'dan gelerek buraya yerleşen Seyit Şeyh Mehmed Şembekî" olduğu belirtilmektedir.

şik tonozla örtülen iç mekân, 4.35 m. yüksekliktedir. Cami güney duvarda iki, batı duvarda bir mazgal pencereden ışık almaktadır. Batı duvardaki pencerenin alt bölümüne bir de niş açılmıştır. Güney duvarda, üst örtüyü destekleyen iki kemerin başlangıçlarının arasına yerleştirilen yarım daire plânlı mihrap nişi bulunmaktadır. Duvarları yerde 1 m. yüksekliğe kadar kaplayan ahşap çitalarla, bunun üzerinde 1.5 m.lik yüzeyi kaplayan seramikler yenidir.

Herhangi bir kitabe ve süsleme bulunmayan yapının inşa tarihi bilinmemektedir³.

Bu çevrede yaptığımız araştırmalarda Aşağıölek Köyü'nde, İçgeçit Köyü Camii'nde olduğu gibi dikdörtgen plânlı bir cami tespit edilmiştir. Koyu renk moloz taş malzeme ile inşa edilen bu yapı, düz çatılı tavanı ve düz atkılı pencereleri ile dıştan herhangi bir özellik göstermemektedir (Resim: 5).

Cami günümüzde tamir edilmektedir. Yerli halktan, caminin kuzey cephesinde, bugün sadece izlerini görebildiğimiz kalıntıların medrese olduğunu ve 1994 yılında yıkıldığını öğrendik. Caminin doğu yönünde de, abdest almak için yapılmış havuzun yer aldığı üzeri açık küçük bir avlu bulunmaktadır.

Kuzeyden güneye alçalan eğimli bir alana kurulan camiye batı cephenin ortasına açılan düz atkılı kapıdan girilmektedir. Yapı, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlıdır. Geniş bir sivri kemerin tavan hizasında desteklediği beşik tonozla örtülen iç mekân, 4.20 m. yüksekliktedir. Cami güney duvarda üç, doğu duvarda bir pencereden ışık almaktadır. Güney duvardaki mihrap nişi, yarım daire plânlı olup doğu kenara yakındır. Tamamen sıvalı durumdaki iç mekân duvarlarında herhangi bir süsleme veya kitabe rastlanmamakta olup inşa tarihi bilinmemektedir.

İçgeçit ve Aşağıölek köylerindeki bu camiler, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı düzenlemeleri ve içten kemerlerle desteklenen beşik tonoz örtüleri ile Tatvan'a bağlı Paşaelmalı Köyü'ndeki Büyük Mahalle Camii'ne (1685-1686) benzemektedir⁴.

Ahlat ve köylerindeki araştırmalarımız Otluyazı, Kırıkkaya, Çatalağzı ve Ovakişla köylerinde yapılmıştır.

Ahlat ilçe merkezinin yaklaşık 7 km. kuzeybatı yönündeki Madavans olarak bilinen mevki (Resim: 6), kuzey-güney yönünde uzanan derin bir vadinin iki yanında kayalara oyulmuş yaşama mekânları, bir kilise kalıntısı, Sultan Seyit Ziyareti olarak halk arasında saygı gösterilen Türk dönemine ait mezarlık ve cami ile dikkatimizi çekmiştir.

Vadinin batı yönünde, Ahlat ilçe merkezinin yaklaşık 4 km. uzağındaki Sultan Seyit Ziyareti'ndeki mezarlık, basit taşlarla oluşturulan fazla yüksek tutulmamış duvarla çevrelenmiştir. Batıdan doğuya alçalan eğimli bir alana kurulan mezarlıkta, küçük ölçülerdeki basit taşlarla belli edilen mezarların kime ait olduğu ve tarihlerini ortaya koyan kitabeleri mevcut değildir.

Mezarlığın batı kenarının ortasındaki kayalık, cami olarak düzenlenmiştir. Kaya ya oyularak yapılan camiye giriş doğudan sağlanmıştır. Giriş kapısının üzerine geniş bir pencere açılmıştır.

Cami, kuzey-güney yönünde, birbiri içinden geçilen üç bölümlü düzenlemeye sahiptir ve içten kırma çatı ile örtülmüştür. Caminin güney duvarına mihrap nişinin açıldığı ilk bölümü, 8.60x4.50 m. ölçüleri ile diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Bunun kuzey-doğusundaki kapıdan girilen ikinci bölümün üzeri ortadaki yuvarlak kemerle desteklenmiştir. Kuzeydeki en küçük mekânın doğu duvarında yer alan ocak nişi ve bunun üzerindeki baca, bu mekânda cenaze yıkıldığını akla getirmektedir. Bunun benzer bir örneğini, yine Paşaelmalı Köyü'ndeki Büyük Mahalle Camii'nde (1685-1686) görmüştük.

İlk çalışmalarımızı 2002 yılında yaptığımız Otluyazı (Hulik) Köyü'nde bu yıl araştırmalarımıza devam edilmiş, cami ve medrese ile Hasan Bey ve Ömer Bey evleri incelenmiştir.

3 Caminin yeni konan tanıtım levhasında yapım tarihi olarak M.1585 tarihi verilmektedir.

4 Kadir Pektaş, "Bittis ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara, 2001, s. 6-7.

Kuzey yönündeki medrese ile kompleksin bir parçasını oluşturan ilk cami (Çerkez Camii) günümüzde mevcut değildir. Aralara sonradan konduğu anlaşılan iki duvarla giriş holü ve yanlarındaki iki hücreden meydana gelen dikdörtgen plânlı medrese ile bunun güneyindeki yamuk plânlı uzun hol, ilk yapımdan günümüze kalanlardır (Çizim: 2).

Cami ve medreseye düz atkılı, sivri kemer alınlıklı kapılardan geçilen hol ile girilmekteydi. Bunun güneyinde, izlenebilen temel izlerinden geniş bir alanı kapladığı anlaşılan dikdörtgen plânlı ilk cami, köylülerin anlatımlarına göre, ortadaki dört ağaç direk üzerindeki doğu-batı yönünde uzanan ahşap girişlerle taşınan içten düz tavanlı bir örtüye sahipti. Bugüne ulaşan giriş holü ve medresede, düzgün kesme taş malzeme kullanıldığı görülmektedir (Resim: 7). Yapıda herhangi bir kitabe veya süslemeye rastlanmamıştır.

Otluyazı Köyü'nde incelediğimiz diğer bir yapı da, güney cephesi üzerindeki kitabesinden Sun'ullah Efendi'nin halifesi olduğunu öğrendiğimiz Hasan Bey'e ait olduğu ve H.1321/M.1903-1904 tarihinde inşa edildiği anlaşılan evdir. Aynı kitabeden evin, Bidirus (Petrus?) adında bir usta tarafından yapıldığı öğrenilmektedir. Oyma tekniğinde yazılmış dört satırdan oluşan Arapça kitabenin transkripsiyonu şöyledir:

"Mâlikâne-i hâzihi'l-'imâreti Hasan Beğ
Ve halîfe-i Sun'ullah Efendî
Bâreka'llâhu lehumâ ve li-evlâdehumâ
Amele Bidirus sene 1321."

Kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı yapı iki katlıdır. Alt katı bodrum olarak düzenlenen evin batı yönündeki merdivenlerle çıkılan üst katı, ortadaki bir koridorla bağlanan biri daha geniş iki odadan meydana gelmektedir. Bunlardan güneydeki büyük oda güney ve batı duvara açılan pencerelerden ışık alırken diğer odanın yalnız batı duvarında pencereye yer verilmektedir. Güneydeki pencerelerin iç yüzlerine küçük nişler açılmıştır. Kapı ve pencere açıklıkları düz atkılıdır. Tamamen düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen evde süsleme bulunmamaktadır.

Aynı köyde incelemiş olduğumuz diğer yapı, yine kitabesinden Ömer adlı bir şahsa ait olduğu, H.1322/M.1904-1905 tarihinden kaldığı anlaşılan evdir.

Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen ev, dıştan düz çatılıdır. Evin küçük dereye bakan batı cephesinde ve kuzey cephesinde kitabeler yer almaktadır. Bunlardan batı cephenin güney kenarındaki Arapça kitabe iki satırdan oluşmaktadır. Kitabenin transkripsiyonu şöyledir:

"Sâhibuhû Ömer
Sene 1322."

Kuzey cephedeki kitabede de sülüs hatla "Mâşâallâhu kâne" yazısı okunmaktadır.

Doğudan batıya alçalan eğimli bir alana inşa edilen yapı iki katlıdır. Evin alt katında, güneyden geçilen giriş mekânı yer alır. Ortada, fazla yüksek tutulmamış duvarla bölünen ve doğu duvarında ocak nişi bulunan giriş mekânından iki kapı ile evin iki odasına girilir. Bunlardan daha geniş tutulan batıdaki odanın duvarlarına dışa bakan geniş bir pencere ile dolap nişleri açılmıştır. Giriş mekânı dışında iki odalı düzenleme evin üst katında da devam etmiştir.

Evin kuzeydoğu köşesinde hamam yer almaktadır. Üst kattaki dar odaya açılan yuvarlak kemerli kapıdan girilen hamam, içten ve dıştan daire plânlıdır. Hamam bu plânlamasıyla Bitlis'teki bazı evlerle benzerlik göstermektedir⁵.

Ahlat'a bağlı köylerden Kırıkkaya (Kêrs)'da, köyün güney yönden girişinde eski bir mezarlık tespit edilmiştir. XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başlarında kullanıldığı anlaşılan mezarlık, kayalık bir alan üzerine kurulmuştur (Resim: 8). Çok sayıda şahide ve sandukanın görüldüğü mezarlıkta bir de üzeri açık türbe bulunmaktadır.

5 Bunun benzer örnekleri için bkz., Y. Sayan-Ş. Öztürk, *Bitlis Evleri*, Ankara, 2003, s.11-16.

Bir çoğunun üzerinde kitabe yer almayan mezar taşlarının bir kaçında kılıç ve kalkan kabartmalarına rastlanmaktadır. Bunun yanında fazla yüksek tutulmayan iki şahideli veya kademeli prizmatik sanduka mezarlar da yer almaktadır (Çizim: 3).

İki şahide ile basit taşlardan oluşturulan sandukanın bulunduğu bir mezarda baş taşının batıya bakan dış yüzünde, iki yanında kılıç bulunan bir kalkan ile üstte basitçe işlenmiş bir tüfek tasviri, ayak taşının doğuya bakan iç yüzünde de kazıma olarak H.1298 (M.1880-1881) tarihi okunmaktadır.

Mezarlığın ortasındaki üzeri açık türbe, kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlıdır (Çizim: 4). Düzgün kesme taş işçilikli yapıya, kuzeydoğu köşedeki düz atkılı kapıdan girilmektedir (Resim: 9). Kapının sağında Arap harfleriyle "Târih 1317" şeklinde M.1899-1900 tarihini veren basit bir kazıma kitabe yer almaktadır. Türbenin içinde özelsiz üç mezar bulunmaktadır.

Araştırmalarımızda Ahlat'ın 6 km. kuzeybatısındaki Çatalağzı (Hının) Köyü'nde de bir mezarlık tespit edilmiştir. Köyün yaklaşık 500 m. güneyindeki kuzeyden güneye dik bir şekilde alçalan yamaçtaki mezarlıkta 30 kadar şahide ve sanduka yer almaktadır (Resim: 10). Herhangi bir süsleme ve yazı bulunmayan mezar taşları, Bitlis çevresinde benzerlerine XIV-XIX. yüzyıllar arasındaki uzun zaman dilimi içinde rastlanan düz şahideler ve prizmatik sandukalardan oluşmaktadır.

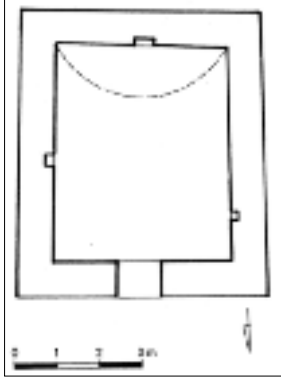
Ahlat'ın 16 km. kuzey yönündeki Ovakışla (Purhuz) Köyü'nde bir kilisede (St. Etienne Kilisesi) belgeleme çalışması yapılmıştır. XVII. yüzyıl ortalarına tarihlenen kilise⁶, son zamanlarda düzenlenerek cami olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Düzgün kesme taş işçiliği görülen kilise, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı, üç neflidir. Yapının batı cephesindeki sivri kemer açıklıklı kapısı günümüzde pencere haline getirilmiş (Resim: 11), iç mekânın güneybatı köşesine bir mihrap nişi yerleştirilmiştir.

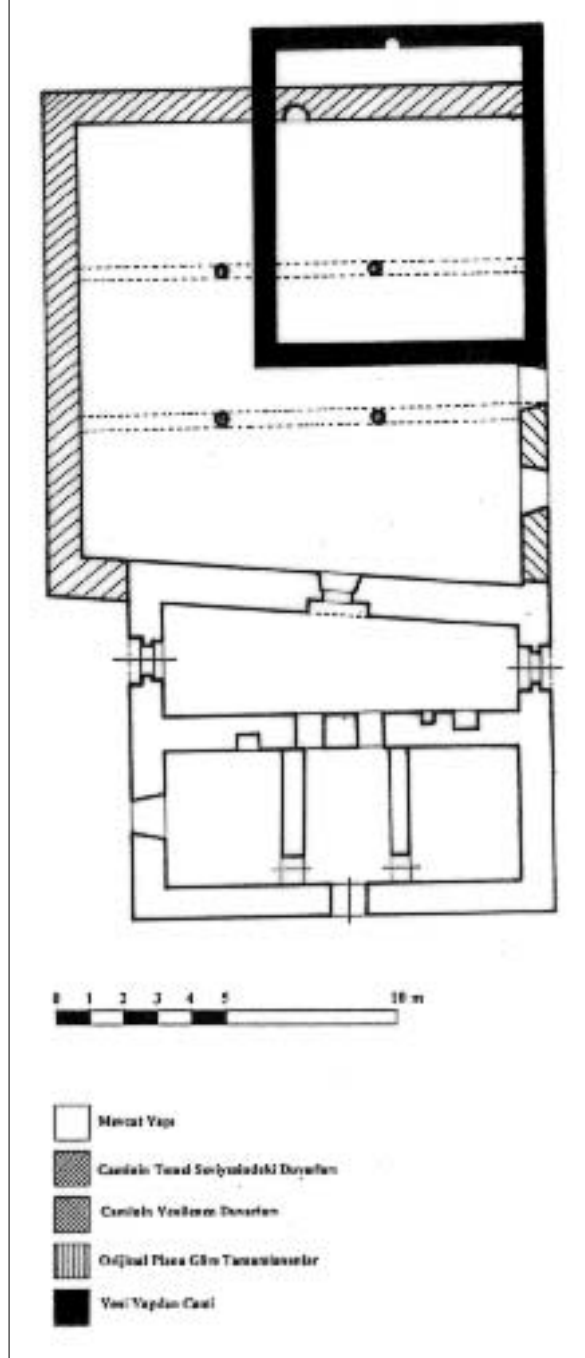
İç mekânda yarım kubbe ile kapatılan bir apsisle sonlanan orta nef, serbest iki payenin taşıdığı ard arda iki kubbe, yan nefler beşik tonozlarla kapatılmıştır. Yapının iç mekânı, güney ve batı duvara açılan ikişer mazgal pencereden ışık almaktadır. Kilisenin üzeri dıştan kırma çatı ile örtülmüştür.

Kilisenin giriş kapısı ile kuzey ve batı cephelerinde geometrik süslemelerin yanı sıra yılan figürleri karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kilisenin güneydoğu köşesinde ve apsisin iç mekâna bakan kuzey ayağı üzerinde kitabeler yer almaktadır.

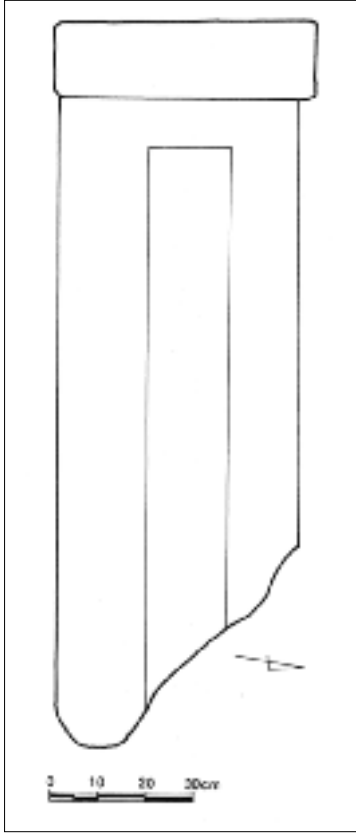
6 Jean-Michel Thierry, "La Renaissance Architecturale du XVIIe siècle au Vaspurakan", *Armenian Studies In Memoriam Haig Berberian*, Lizbon, 1986, s. 811-813.

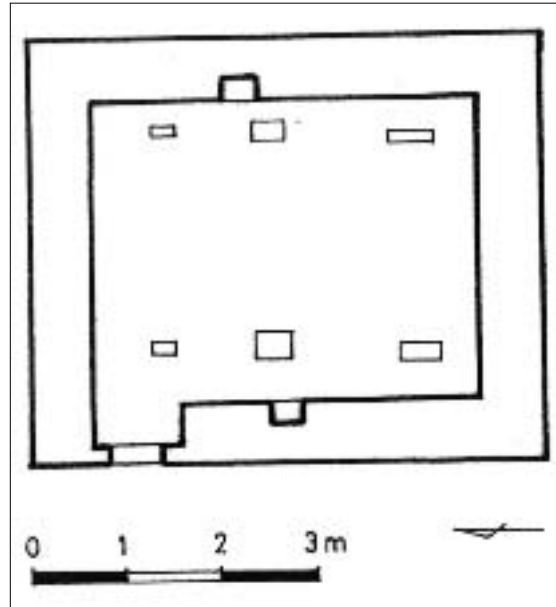
Çizim 1: Bülük yazı Köyü, türbenin restitüsyon plânı

Çizim 2: Otluyazı Köyü, Çerkez Camii ve Medrese-si'nin rölöve ve restitüsyon plânı

Çizim 3: Kırıkkaya Köyü, şahide ve sandukadan meydana gelen mezarın plânı

Çizim 4: Kırıkkaya Köyü, türbenin plânı

**Resim 1: Araştırma ekibi
(Nazik Gölü kıyısında)**

**Resim 2: Bölük yazı Köyü,
türbenin giriş cephesi**

**Resim 3: Bölük yazı Köyü,
türbenin içinden görünüş**

Resim 4: İçeçit Köyü Camii'nin güneybatıdan görünüşü

Resim 5: Aşağıölek Köyü Camii'nin güney cephesi

Resim 6: Madavans Vadisi

Resim 7: Otluyazı Çerkez Camii ve Medresesi'nin kuzeybatıdan görünüşü

Resim 8: Kırıkkaya Köyü Mezarlığı

Resim 9: Kırıkkaya Köyü, türbenin kuzeyden görünüşü

Resim 10: Çatalağız Köyü Mezarlığı

Resim 11: Ovakişla Köyü Kilisesi'nin batı cephesi

AYDIN VE MUĞLA İLLERİ 2003 YILI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Sevinç GÜNEL*

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün onayı ile "Aydın ve Muğla İlleri Arkeolojik YüzeY Araştırmaları" kapsamında gerçekleştirilen 2003 yılı araştırmaları, Aydın bölgesinde Menderes Nehri'nin güneyinde Yenipazar ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan Akçay ve çevresini kapsamaktadır¹. Ayrıca 2001 yılından itibaren Çine Ovası ve İkizdere bölgesinde sürdürülmekte olan araştırmalara devam edilmiştir. Çine Ovası'nın Muğla ili sınırlarına yakın Çine Çayı'nın güneyi, 2003 yılı araştırmalarının güney sınırını oluşturmuştur. Çalışma programında, Çine Ovası'nda bulunan Prehistorik Çağ yerleşmesine ait Tepecik Höyüğü'nün topografik haritasının hazırlanması da yer almıştır².

BÜYÜK MENDERES'İN KUZEYİ – İncirliova/İkizdere Bölgesi (Harita: 1)

2003 yılı araştırma programında ele alınan bölgelerden ilki, Menderes'in kuzey kollarından İkizdere uzantısının bulunduğu coğrafi bölgedir. İkizdere vadisi, güneyden kuzeye doğru gittikçe daralarak, Aydın sıra dağlarının hâkim olduğu bir coğrafi yapıyı sergilemektedir. Buna göre İkizdere, Menderes'ten ayrıldığı İncirliova bölgesinde dar bir geçit oluşturan doğu-batı doğrultusundaki sıra dağlar arasından kuzeye doğru Küçük Menderes yönünde uzanmaktadır.

Dereyanı (Harita 1: 45)

İkizdere'nin, kuzey bölgesinde, Köprüova köyünün kuzeybatısında, Dereyanı mevkiinde, belirgin bir yamaç oluşturan arazide az sayıda da olsa buluntulara rastlanmıştır (Resim: 1, 2). Seramik buluntuları arasında Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemlerden tanınan ip delikli tünel kulpları olan çömlek parçaları ve ayrıca obsidiyen ve dağ kristâli dilgiler ele geçirilmiştir. Bu buluntular, daha önceki senelerde tanıtılan Köprüova malzemesiyle tamamen benzer niteliktedir³. Bu bölgede elde edilen neticeler, Prehis-

* Doç. Dr. Sevinç GÜNEL, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE
e-mail: sgunel@hacettepe.edu.tr

1 YüzeY araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü, Bilimsel Araştırmalar Birimi'nin katkıları ve kendi maddî olanaklarımızla gerçekleştirilmektedir. 2003 yılı araştırmalarına Bakanlık temsilcisi olarak İzmir 2 No.lu Koruma Kurulu'ndan Sevim Aslan ve Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğrencilerinden Fatma Asil, Pınar Kızıllırmak, Evrim Demirkan, Gamze Caner ve Beste Segah Serdar katılımıştır. Ekip üyelerine özverili çalışmalarından ötürü teşekkür ediyorum. Ayrıca araştırmalarımıza destek ve katkılarından dolayı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve ayrıca Aydın Müze Müdürü Emin Yener'e ve Hakan Özkan'a teşekkürlerimi sunuyorum.

2 Topografik harita ile ilgili çalışmalarda yardım ve desteklerini esirgemeyen eski Çine Kaymakamı Hasan Tütün'e ve Çine Belediyesi'nin harita ve kadastro ekibinden Aysel Demir'e teşekkür ediyorum.

3 Günel, S. "Aydın Bölgesi'nde Prehistorik Bir Merkez: Köprüova", *OLBA IX* (2004): s. 1-19, Lev. 1-9.

torik Dönem buluntularına ait yayılım alanının İkizdere'nin kuzey doğrultusu boyunca uzandığına işaret etmektedir. Buluntular arasında cam bir bilezik parçası ise, geç döneme aittir. Derenin hemen güney kenarını oluşturan bu yamaç kesimin tahminen Helenistik ya da Roma Döneminde mezarlık olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Benzer durum, 2002 yılında Köprüova'da da tespit edilmiş ve Köprüova'nın yamaç kesiminde Helenistik Dönem malzemesi veren düzgün blok taşlardan örülü dikdörtgen plânlı mezarlara rastlanmıştır⁴.

Köprüova (Harita 1: 8)

İkizdere bölgesinde bu seneki araştırmalarda, daha önce tanıtılmış olan Köprüova'ya tekrar gidilmiş ve toprağın işlenmesi nedeniyle her geçen gün hızla tahrip edilen Prehistorik buluntu yerinde seramik parçaları, taş baltalar ve yine çok sayıda obsidiyen âletler bulunmuştur. İnce-uzun form veren dilgilerin yanı sıra, farklı genişlikte ve kesitteki dilgiler, uçlar ve ayrıca ön kazıyıcılar yoğunluk ve çeşitlilik açısından Köprüova'da gelişmiş bir yontma taş endüstrisinin varlığını ortaya koymaktadır⁵.

Üçgözler (Harita 1: 46)

İkizdere bölgesinde, erken dönem buluntu yerlerinin yanı sıra antik dönemlere ait bir yerleşme, Üçgözler mevkiinde tespit edilmiştir. İkizdere bölgesine hâkim bir konumda, etrafı sarp kayalarla çevrili bir tepe üzerinde bulunan ve kayalara oyulmuş derin oyuklar nedeniyle Üçgözler olarak adlandırılan bu yüksek tepede geç dönem yerleşmesinin kaçak kazı çukurlarıyla tahrip edildiği ve mimariye ait kalıntılarının, çatı kiremidi ve seramik parçalarının ne yazık ki, etrafa atıldığı görülmüştür⁶.

BÜYÜK MENDERES'İN GÜNEYİ-Çine-Topçam ve Çevresi, Yenipazar ve Akçay Bölgeleri (Harita: 2)

Çine-Topçam ve Çevresi

2003 yılı yüzey araştırmaları programında yer alan ikinci bölge, daha önceki senelerde tanıtılan Çine Ovası'nın güneyini kapsamaktadır. Araştırmalar, Çine Çayı'nın Muğla il sınırına uzanan ovalık arazinin yüksek sıra dağlara dönüştüğü Eski Çine ve Topçam arasında gerçekleştirilmiştir. Çine ve Akçay ovaları arasında kalan dağlık bölge, güneye doğru kayaların hâkim olduğu jeomorfolojik bir yapıya sahiptir.

Topçam-Direcik Bölgesi (Harita 2: 48)

Çine-Yatağan ana yolunun güneydoğusunda, Topçam'ın yaklaşık 7 km. güneybatısında, Direcik Köyü yakınlarında belirgin bir sivri tepe oluşturan kayalık bölgede, oldukça düzgün yüzeyli ve yumurta görünümlü bir kayanın iç kesimi, mekân oluşturacak bir açıklığa sahiptir (Resim: 3). İçte, Bizans Dönemi kaya resimlerine rastlanmıştır⁷. Genel yapısı ile naos kısmı olmadığı için kilise olarak yorumlanamayan bu kayanın doğu yönündeki konumuyla daha çok bir apsis görünümünde olduğu anlaşılmaktadır. Kaya oyuğunda betimlenen figürler ise, ortada şilte üzerine yatar vaziyette maphorion giy-

- 4 Günel, S. "Aydın ve Muğla İlleri 2002 Yılı Yüzey Araştırmaları", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1 (2004): s. 330.
- 5 Köprüova buluntuları ile ilgili bkz.: Günel, S. "Aydın Bölgesi'nde Prehistorik Bir Merkez: Köprüova", *OLBA IX* (2004): s. 1-19, Lev. 1-9
- 6 Aynı bölgede, Tekdere olarak adlandırılan buluntu yerinde ise, yüzeyde çatı kiremidi ve pithos parçalarına rastlanmıştır (Harita: 1. 47). Köprüova Köyü'nün yaklaşık 2.5 km. güneyinde incir ve zeytinliklerin yoğun olduğu dağlık arazide tespit edilen bu buluntular, Tekdere'de klâsik çağlara ait bir yerleşim ya da mezarlık alanının varlığına işaret etmektedir.
- 7 Topçam-Direcik Köyü'nde tespit edilen ve ne yazık ki, çok fazla tahrip edilmiş olan bu kaya resimleriyle ilgili olarak Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyelerinden Doç. Dr. Sacit Pekak'ın yorumlarına başvurulmuştur. Kendisine, gerek kayanın konumu ve gerekse duvar resimleriyle ilgili yapmış olduğu yorum ve bilgilendirmelerinden dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

miş bir kadın figürü, etrafında ise seçilebildiği kadarıyla üstte bir figür, ayak ucunda bir başka figür, altta yine figürlerin yer aldığı bir kompozisyon oluşturmaktadır (Resim: 4). Bu tasvirler ışığında, şiltede yatan figürün Meryem olduğu ve burada ya İsa'nın doğumu ya da Meryem'in ölümüyle ilgili bir sahnenin işlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Ancak resmedilen figürlerin kompozisyon şeması, daha çok İsa'nın doğumu ile ilgili bir sahnenin betimlenmiş olabileceğini düşündürmüştür. Buna göre, şilte üzerinde yatan Meryem, Meryem'in üst kısmında bir melek, ayak ucunda seçilebilen figür, nişanlısı Yusuf, alt köşede çok zor belirlenebilen birden fazla ufak figürler ise, çocuk İsa'nın ilk bakımıyla ilgili olarak tanımlanan İsa ve ebe kadınlar olmalıdır. Meryem'in başının arkasında, sadece kolu seçilebilen figür ise, tahminen İsa'ya ilk secde eden iki çobandan biridir. Kaya oyuğunda tespit edilen bu resimler, her ne kadar stil özellikleri açısından yeterli ipuçlarını veremese de, genelde mavi giysisiyle (mophorion) bilinen Meryem'in, burada koyu kırmızı giysi ile gösterilmiş olması, kaya resimlerinin yaklaşık İ.S. 12. ve 13. yüzyıllara tarihlendirilebileceğine işaret etmektedir. Bu buluntular, bu alanın dinî işlevli olduğu görüşünü ortaya koymaktadır. Bu kayanın hemen karşısına gelecek şekilde belirgin bir sivrilik oluşturan kısım ise, kayaya oyulmuş basamaklarla zirveye ulaşılan tepe olarak dikkati çekmektedir. Tepeye ulaşmadan ise, kayaya oyulmuş işaret görünümünde, anlamı henüz anlaşılamayan nişler bulunmaktadır.

Topçam bölgesi Bizans Dönemine ait Direcik kaya resimlerinin, bölgenin kültür tarihine katkı sağlayacak neticeler kazandırması ümit edilmektedir.

Yenipazar Bölgesi

Büyük Menderes'in güneyinde Çine ve Akçay arasında uzanan ovalık alan, ekili arazilerin yoğun olduğu ve Menteşe Dağları'yla güneyden sınırlanan Yenipazar'ın bulunduğu bir coğrafi bölgeyi kapsamaktadır. Menderes'in derin kıvrımlar yaparak uzandığı güney ovalık alandaki araştırmalarda genel olarak höyük karakterinde yerleşmelere rastlanmıştır.

Alanlı Höyüğü (Harita 2: 49)

Büyük Menderes'in güneyindeki bölgede tespit edilen buluntu yerlerinden ilki, Yenipazar'ın 9 km. batısında, Alanlı Köyü sınırlarında bulunan bir höyüktür (Resim: 5). Kuzey-güney doğrultusunda oval bir yapıya sahip olan höyüğün üzeri ve çevresi ekili araziyle kaplıdır. Höyük, güney ve güneydoğu doğrultusunda genişleyen ve yayvanlaşan, kuzeyde ise dikleşen bir yapıya sahiptir. Yüzey buluntularına güney yamaç kesiminde zeytinliklerin bulunduğu alanda rastlanmıştır. Ayrıca güneydoğusunda toprak alınması nedeniyle tahrip edilen yamaç kesiminde ise, küllü-yanık toprak, doğu-batı uzantısı veren tahminen mimarî kalıntılara ait toplama taşlarla örülü duvar uzantısı ve ayrıca seramik parçaları görülmüştür. Höyüğün güneyinde, zeytinliklerin bulunduğu yamaç kesiminde yüzeyde rastlanan seramik buluntuları devetüyü ve kırmızımsı-devetüyü astarlı seramik parçalarından oluşmaktadır (Resim: 6). Bu seramik gruplarına ait ağız kenarı dışa kalınlaştırılmış, "S"- profil veren konik gövdeli, yatay kulp izinin de bulunduğu bir kâse parçası, malzeme-teknik, yüzey işlenişi ve form açısından M.Ö. 2. binyıl seramik geleneğini yansıtmaktadır. Aynı bölgede bulunan diğer seramik parçaları da benzer formu vermektedir. Bu örnekler, daha önceki senelerde tanıtılan Sultanhisar bölgesinde Bahçetepe Höyüğü Tunç Çağı yerleşmesinin seramik buluntularıyla benzerdir⁸. Bahçetepe Höyüğü, Menderes'in kuzey ovalık alanında (Harita 2: 2), Alanlı Höyüğü ise, güney ovalık alanda (Harita 2: 49) olmak üzere yaklaşık aynı doğrultudaki konumlarıyla dikkati çeken buluntu yerleridir. Alanlı Höyüğü'nde kırmızımsı-devetüyü seramik grubunda kalın cidarlı, basit ağız kenarlı ve ip delikli bir kap parçası ise, Erken Tunç Çağı sonu ve Orta Tunç Çağı seramik gelişiminden tanınan bir örneği ver-

8 Günel, S. " Aydın Bölgesi Yüzey Araştırmaları Işığında Çatalkaya, Dedekuyusu ve Bahçetepe Yerleşimleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20.1 (2003): s. 53-70.

mektedir. Alanlı Höyüğü'nde çok sınırlı alandan ele geçirilen seramik buluntuları, bölgede Tunç Çağı'nın varlığını desteklemekte ve Tunç Çağı kültürünün güney yönündeki yayılımına ışık tutmaktadır.

Alhan Höyüğü (Harita 2: 50)

Menderes Ovası'nın doğu yönünde devam eden araştırmalarda, Alanlı Höyüğü ile aynı doğrultu üzerinde diğer bir höyük, Yenipazar'ın yaklaşık 2 km. batısında, Alhan Köyü sınırlarında bulunmaktadır. Höyük, açılan kaçak kazı çukurları ve toprak alınması nedeniyle çok fazla tahrip olmuştur. Yüzeyden ele geçirilen gövde parçaları, buluntu yerinin kültürel yapısıyla ilgili aydınlatıcı bir bilgi ne yazık ki verememektedir. Çok az sayıda rastlanan seramik parçaları, geç dönem malzemesinin özelliklerini yansıtmaktadır.

Başmakçı Tepe (Harita 2: 51)

Yenipazar'ın 12 km. batısında, Dalama Köyü'nün güneybatısında uzanan Başmakçı Dağı oldukça dik ve yüksek bir dağ zirvesi görünümünde olup Menderes Ovası'nı güneyden sınırlamaktadır. Menderes Ovası'na hakim konumuyla dikkati çeken bu dağın zirvesinde geç dönemlere ait olduğu anlaşılan mimariye ait duvar kalıntıları ve çatı kiremidi parçalarına rastlanmıştır. Korunan duvar uzantıları, yuvarlak bir plân yaparak, kuzey-güney doğrultusunda duvar uzantısıyla güney yönünde devam etmektedir. Menderes Ovası'na hakim, stratejik bir konumda olan Başmakçı Tepe'de yüzeyde gözlenen bu mimari kalıntıların savunmaya yönelik duvar uzantıları olduğu düşünülmektedir.

Büyük Menderes'ten Akçay'ın Ayrıldığı Bölge-Akçay'ın Kuzeyi (Harita 2: 52-52)

Menderes'in güney kollarından Akçay'ın kuzeyi, Yeniköy'ün 7 km. doğusunda Direcik Köyü ve çevresini kapsamaktadır. Direcik Köyü'nün doğusunda, Laledöken Tepesi'nde, müze tarafından açılmış tümülüs karakterindeki mezar yapısının bulunduğu bölgeye gidilmiştir (Harita: 2. 52). Düzgün kesme taşlardan örülü mezar, kuzey-güney doğrultusunda birbirine bağlı üç mekândan oluşan bir yapı plânı vermektedir. İçleri toprakla dolu bu mezar odaları, 3.27 m. uzunluğunda ve 2.60 m. genişliğindedir. Mezar, üstte düzgün uzun-blok taş üzerinde, üçgen biçimli bir üst yapı sistemine sahiptir.

Direcik Köyü'nün güneyinde, Küçükçıkır Tepesi olarak adlandırılan mevkide (Harita: 2. 53), doğal kayalar üzerine kurulmuş ve savunma sistemi kısmen tespit edilebilmiş bir buluntu yerine rastlanmıştır. Düzgün olmayan taşlardan oluşan sur duvarına ait kalıntılar, tepenin güneydoğusunda görülmektedir. Yüzeyde ise, çok sayıda çatı kiremidi parçaları ve kaçak kazılarla açılmış çukurlar bulunmaktadır. Küçükçıkır Tepesi, Dalama Köyü sınırlarında bulunan Başmakçı Tepe (Harita: 2. 51) gibi, Menderes Ovası'nı güneyden sınırlayan ve aynı zamanda ovaya hakim konumuyla dikkati çeken bir buluntu yeridir.

Akçay Bölgesi

Büyük Menderes'in önemli güney kollarından biri olan Akçay'ın kuzey-güney doğrultusu boyunca uzanan ovalık alanındaki araştırmalar, Yenipazar ve Bozdoğan arasındaki bölgede gerçekleştirilmiştir.

Kavaklıköy Höyüğü (Harita 2: 54)

Bozdoğan'ın 13 km. kuzeyinde, Kavaklıköy sınırlarında, köyün 2 km. kuzeydoğusunda bulunan bir höyük, yukarıda ele alınan Alanlı ve Alhan höyükleriyle benzer karakterde olmak üzere, Akçay Ovası boyunca güney doğrultusunda erken dönem yerleşmelerin takip edilebileceğini göstermektedir. Özellikle ekili arazilerde kullanılmak üzere toprak alınması nedeniyle esas yayılım alanları ve boyutları anlaşılamayan bu höyüklerde ele geçirilen buluntular, bölgenin kültürel yapısıyla ilgili tanımında son derece önem taşımaktadır. Kavaklı Höyüğü de bunlardan biridir (Resim: 7). Bugün korunan yüksekliği ancak 2-3 m. arasında olan ve kuzey-güney doğrultusunda oval bir ya-

piya sahip olduğu anlaşılan höyüğün özgün konumu tamamen bozulmuş olup yok olmak üzeredir. Höyüğün kuzeybatı yamacından ele geçirilen seramik parçaları tamamen Tunç Çağı malzemesi vermiştir (Resim: 8). Seramik, ince nitelikli kâse ve çanaklara ait örnekler ve ayrıca kaba nitelikli çömlek ve kalın cidarlı pithos parçalarından oluşmaktadır. Hamuru devetüyü renginde, kırmızı astarlı ve perdahlı seramik grubuna ait, ağız kenarı dışı kalınlaştırılmış kâse ve gri renkte benzer forma sahip diğer bir parça, M.Ö. 2. binyıl seramik gelişiminden tanınan malzeme-teknik ve form özellikleri yansıtmaktadır. Ayrıca devetüyü renginde bol mika katkılı Orta Tunç Çağı'nın karakteristik "S"-profil veren kâse parçası ve kırmızı astarlı keskin profil yapan gövde parçası, daha çok Orta Tunç Çağı'nın varlığına işaret etmektedir. Öte yandan devetüyü ve kırmızı renkte, içe eğik, basit ağız kenarlı sığ çanaklar, Ege bölgesi seramik geleneğinde Erken Tunç Çağı'nda, daha çok koyu gri renkte perdahlı seramik türüyle tanınan ve gelişimini Orta Tunç Çağı'nda da devam ettiren örneklerdir. Bu seramik buluntuları ışığında, Kavaklı Höyüğü'nü M.Ö. 2. binyıl kültürüne ait, genel olarak Orta Tunç Çağı seramik gelişimiyle dikkati çeken bir yerleşim olarak tanımlamak mümkündür. Höyüğün bulunduğu ovalık alanda devam eden yüzey araştırmaları sırasında höyüğün 1000 m. kuzeyinde, yöre halkı tarafından "Höyük" olarak adlandırılan düz arazi yapısına sahip zeytinliklerin bulunduğu alanlarda ise, çatı kiremidi parçaları ve höyükteki seramik buluntularından tamamen farklı bir seramik grubu ele geçirilmiştir. İnce nitelikli ve yiv bezeli gövde parçaları, tahminen Helenistik ya da Roma Döneminin malzeme ve teknik özelliklerini yansıtmaktadır. Bu buluntular, bölgede erken dönemlere ait yerleşimin yanı sıra Helenistik ya da Roma Dönemine uzanan geç dönemlerin varlığına işaret etmektedir⁹.

Akçay'ın Güneyi-Kemer Baraj Bölgesi Körteke (Harita 2: 56)

Akçay'ın güneyinde, Kemer Baraj bölgesine uzanan yüzey araştırmaları sırasında, Kemer Jandarma Karakolu'nun bilgilendirmeleri ışığında, Körteke Köyü'nde, kanal kazıları sırasında mezarların açığa çıkarıldığı öğrenilmiştir. Bozdoğan'a yaklaşık 30 km. uzaklıkta, Körteke Köyü'nün girişinde, kanal yapımı sırasında köylüler tarafından bulunmuş olan iki mezar, dikdörtgen plânlı, sandık mezar tipindedir. Düzgün taşlardan örülüşü bu mezarlar, 1 m. genişliğinde ve 1.20 m. uzunluğundadır. Araştırmalar sırasında mezarların bulunduğu alanda ve çevrede herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır¹⁰.

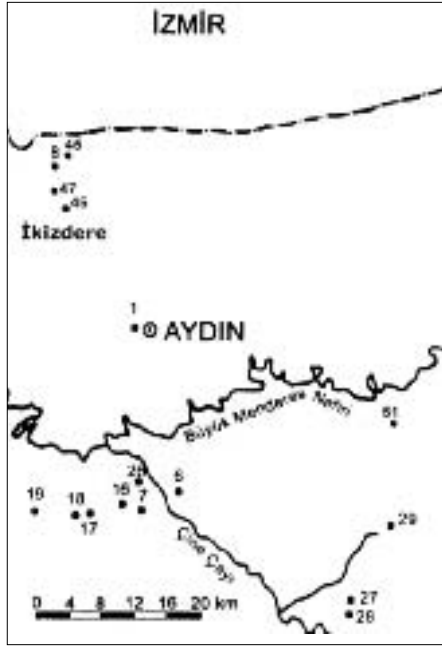
NAZİLLİ ve ÇEVRESİ Cinlikavaklar (Harita 2: 57)

Nazilli'nin 4 km. batısında, Dalıca Köyü'nün 1 km. kuzeybatısında tespit edilen buluntu yeri, Cinlikavaklar olarak adlandırılan mevkide bulunmaktadır. Cinlikavaklar'da kademeli üç teras oluşturan ve tarımsal faaliyetler nedeniyle zamanla tesviye edilerek düz bir arazi görünümü almış bir tepenin yamaç kısmında seramik parçalarına rastlanmıştır. Seramik buluntuları, malzeme ve teknik özellikleriyle daha çok geç dönem örneklerini içermektedir.

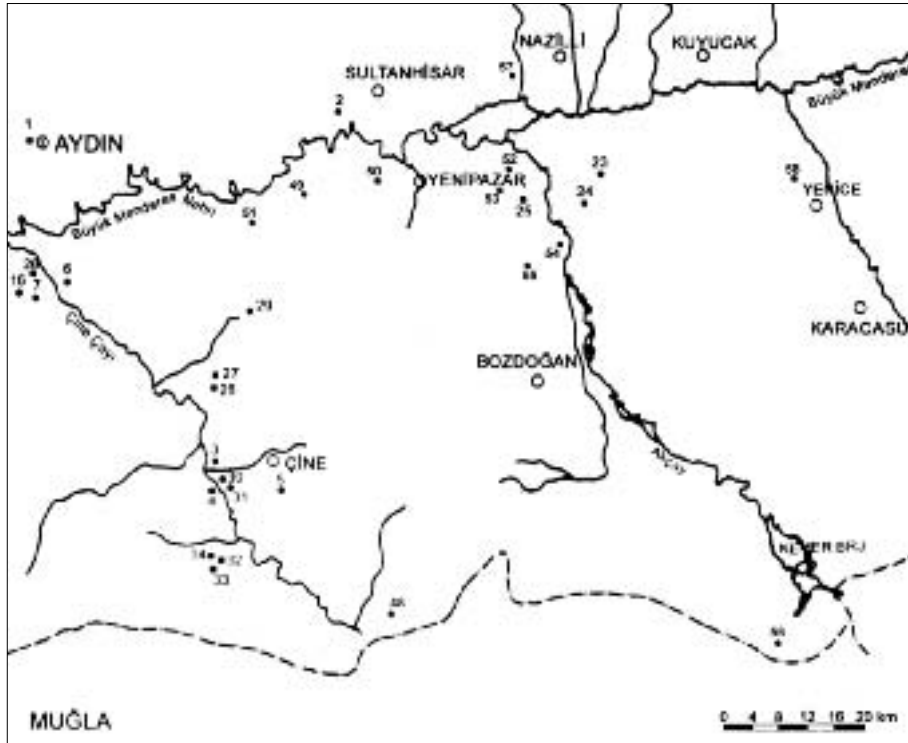
2003 yılı yüzey araştırmaları ışığında, Aydın bölgesindeki konumları ve yüzey buluntuları açısından ele alınan buluntu yerleri, bölgenin Tunç çağları ve daha erken dönemlerinin aydınlanmasının yanı sıra bölgelerarası ilişkileri yansıtmaları açısından da katkı sağlayacak ve bu bölgenin erken dönemlere ait boşluğu dolduracak neticele-ri vermektedir.

9 Akçay bölgesi yüzey araştırmaları kapsamında Kavaklıköyü'de Karabalçık mevkiinde bulunan ve müze tarafından açılmış anıtsal mezar yapısına da gidilmiştir (Harita: 2. 55). Kesme blok taşlardan oluşan duvar yapısına sahip mezar, gerek taş malzeme gerek duvar örgüsü ve gerekse yapı plânı açısından Laledöken tümülüs mezarıyla benzerlik göstermektedir.

10 Kanal yapımı sırasında sandık mezarların birinden ele geçirildiği ifade edilen kandil ve kafatası parçalarının Aydın Müzesi'ne teslim edildiği belirtilmiştir.

Harita 1: Büyük Menderes'in kuzey bölgesi

Harita 2: Büyük Menderes'in güneyi; Çine-Topçam ve çevresi, Yenipazar ve Akçay bölgeleri

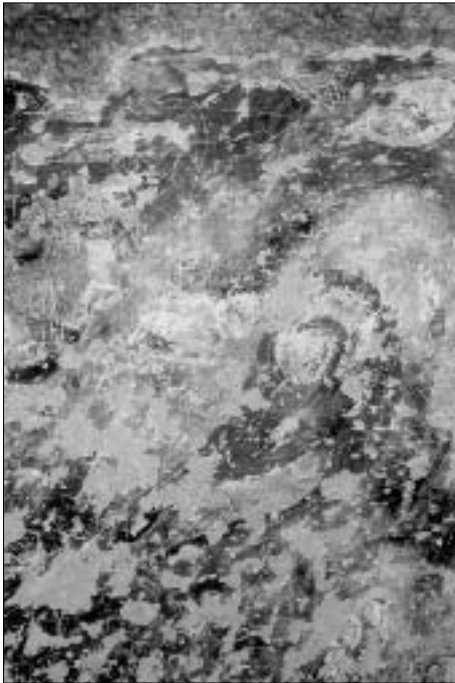
Resim 1: İkizdere-Dereyanı, güneyden görüntü

Resim 2: İkizdere-Dereyanı, dolgiler

Resim 3: Topçam-Direcik kaya resimleri, buluntu yeri

Resim 4: Topçam-Direcik kaya resimleri

Resim 5: Alanlı Höyüğü, güneybatıdan görüntü

Resim 6: Alanlı Höyüğü, seramik buluntular

Resim 7: Kavaklıköy Höyüğü, batıdan görüntü

Resim 8: Kavaklıköy Höyüğü, seramik buluntuları

INTRODUCTION TO THE STUDY OF THE ARCHITECTURAL AND DECORATIVE BYZANTINE SCULPTURE IN TURKEY

Eugenio RUSSO*

The study of the architectural and decorative Byzantine sculpture in Turkey which has been carried out since 1996, in the frame of a research with the authorization of the Turkish Government, started in 1970 focusing its attention on the production existing in Ravenna; since then it has gone on uninterruptedly with the study of the sculptures in Ravenna¹ and in its surroundings², in the Upper Adriatic (Parenzo)³, in Rome⁴, in Palestine⁵, in Venice and in its area, as works coming from Constantinople⁶.

One of the points of the research has concerned the diffusion of materials coming from Constantinople into the Western Mediterranean basin. It is in fact, a common shared opinion, starting with Kautzsch's contribution⁷, of the role played by the Capital on the Bosphorus in the diffusion of works in the whole Mediterranean basin, thanks also to the marble quarries situated in the Proconnesian island. The scholar mainly in favour of the importance and function carried out by the Capital has been F.W. Deichmann: according to the great German scholar we can see a diffusion of artefacts and ideas in the Mediterranean basin, but not one of architects and workers; it was a mobility of ideas and sculptures, worked and ready for use, made out of Proconnesian marble, but not a mobility of workers. Deichmann is inclined to admit the presence in loco of artists from Constantinople only in the evident case that marble is local or reworked and the product reveals the style of the workers from the capital. This is the case with the Cathedral of Stobi, with the basilica A in Nea Anchialos, with Basi-

* Prof. Dr. Eugenio RUSSO, Università degli Studi di Bologna Facoltà di Cons. Beni Culturali Via Mariani 5 48100 Ravenna/ITALYA

1 E. Russo, *StudRomagn*, 19 (1968, but published 1971), pp. 321-330.

2 E. Russo, *Studi sulla scultura paleocristiana e altomedievale*, Spoleto 1974 and *StudMed*, 15, 1 (1974), pp. 25-142; *AttiMemDepMarche*, 86 (1981, but 1983), pp. 461-508; *RACr*, 61 (1985, but 1986), pp. 119-158; in *Pesaro tra Medioevo e Rinascimento*, Venezia 1989, pp. 79-147; *RACr*, 67 (1991, but 1992), pp. 383-404; *VetChr*, 29 (1992), pp. 137-160; *RavennaStudRic*, 4, 2 (1997), pp. 97-146.

3 E. Russo, *Sculture del complesso eufrasiano di Parenzo*, Napoli 1991; in *Medioevo: immagine e racconto* (Atti del Convegno internazionale di Studi, Parma, 27-30 settembre 2000), Venezia 2003, pp. 142-161.

4 E. Russo, *MEFRM*, 94, 1 (1984), pp. 7-48; *RendPARA*, 55-56 (1982-1984, but 1985), pp. 3-33; in *Studi in memoria di Giuseppe Bovini*, Ravenna 1989, pp. 597-610; in *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana* (Catalogo della Mostra, Roma, 22 dicembre 2000 – 20 aprile 2001), Roma 2000, pp. 191-199, 644-646; in *Ecclesiae Urbis* (Atti del Congresso internazionale di studi, Roma, 4-10 settembre 2000), Città del Vaticano 2002, pp. 1629-1632.

5 E. Russo, *ActaAAHist*, s. a., 6 (1987), pp. 113-248.

6 E. Russo, in *Storia dell'arte marciara: sculture, tesoro, arazzi* (Atti del Convegno internazionale di studi, Venezia, 11-14 ottobre 1994), Venezia 1997, pp. 125-163. See also in *Queritur inventus colitur. Miscellanea in onore di P. Umberto Maria Fasola*, Città del Vaticano 1989, pp. 671-695; in *Historiam pictura refert. Miscellanea in onore di P. Alejandro Recio Veganzones*, Città del Vaticano 1994, pp. 497-512.

7 R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin-Leipzig 1936.

lica B in Philippi, with St John's in Ephesus, and, more in general, with Ravenna in the period when the Capital had been moved from Milan. The studies I'm carrying out led me, since 1979, to propose a different solution about the relationship with Constantinople in various areas of the Mediterranean, especially in Ravenna, but also in the Upper basin of the Adriatic, in Rome, in Palestine, at least in the 6th century. Along with products imported from Constantinople already completed, there were also imported rough cast material, and the activity of Greek-Constantinopolitan workers, besides the activity of local workers acting both as imitators and non imitators of Greek Constantinopolitan products⁸. Among other things, this analysis which widens and enriches the subject is adequate to the reality of the production in its various stages of work and to the state of sculptures as they have been found in the quarries of Proconnesian island, we nowadays know thanks to the N. Asgar's essential contributions⁹.

In 1979 I also coined the term "Greek-Constantinopolitan" to refer not only to the workers in the Capital and in Proconnesian island, but also to the ones belonging to the Greek world, who referred to Constantinople from the artistic point of view; scholars have started using this term. It is obvious that this word when used to mean workers' mobility along with the mobility of products and ideas, has a clear sense when we study Western monuments or the ones in Palestine; but, on the contrary, when we refer to centres in Asia Minor like Ephesus, situated in a fully Greek area, this term loses part of its meaning, and we absolutely need to be more precise, using also new terms. For example, in the case of a pluteus worked on both faces, in St John's in Ephesus (Fig. 1) at the end of my analysis, in 1996, I called the workers "Aegean", and no more "Greek-Constantinopolitan" or more precisely "Ephesian" (I could not identify any Ephesian characteristics). So in pointing to a piece worked in Ephesus and not directly imported from Constantinople, by workers who developed autonomous solutions, though being inspired by Constantinople and by the planners from the Capital in Ephesus to build the imposing St John's church and even following the formal and figurative culture of the Capital¹⁰.

In these years I have worked mainly in İstanbul and in Ephesus. In İstanbul I have made an in-depth study of the architectural and decorative Byzantine sculptures in the Archaeological Museum¹¹ and I am methodically collecting the ones housed in St Sophia and in its Museum, and I'm also methodically studying the sculptures of Ephesus¹². I have also made a systematized catalogue of the sculptures in the Archaeological Museum in Iznik¹³. I have also worked in the Archaeological Museums in Bursa, in Afyon Karahisar and in Hierapolis-Pamukkale.

8 See in particular, also with the earlier bibliography, F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, I, Wiesbaden 1969, pp. 63-92; II, 1, 1974 e II, 2, 1976, passim; II, 3, 1989, pp. 273-296, 321-346. On Ephesus see especially in *Mélanges Mansel*, Ankara 1974, pp. 549-570.

9 N. Asgari, *AA* (1977), pp. 329-382; in *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* (Ankara -Izmir, 23-30. IX. 1973), Ankara 1978, pp. 467-480; *Arkeoloji ve Sanat*, 3, 11 (1981), pp. 23-31; in *Classical Marble. Geochemistry, Technology, Trade* (Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Marble in Ancient Greece and Rome, Ciocco, Lucca, May 9-13, 1988), Dordrecht 1988, pp. 115-121; in *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 23-27 Mayıs 1988), Ankara 1989, pp. 233-246; *IstMitt*, 39 (1989), pp. 49-63; in *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Antalya, 18-23 Mayıs 1989), Ankara 1990, pp. 93-109; in *Pierre éternelle du Nil au Rhin. Carrières et préfabrication*, Bruxelles 1990, pp. 107-126; in *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Çanakkale, 23-31 Mayıs 1991), Ankara 1992, pp. 311-332; in *Ancient Stones. Quarrying, Trade and Provenance* (Leuven, October 16-20th, 1990), Louvain 1992, pp. 73-80; in *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 25-29 Mayıs 1992), Ankara 1993, pp. 487-509; in *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 24-28 Mayıs 1993), Ankara 1994, pp. 483-504; in *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 30 Mayıs - 3 Haziran 1994), Ankara 1995, pp. 99-121; in *Constantinople and its Hinterland* (Oxford, 2-6 April 1993), Cambridge 1995, pp. 263-288.

10 E. Russo, in *Efeso paleocristiana e bizantina - Frühchristliches und byzantinisches Ephesos* (Atti del Convegno internazionale di studi, Roma, 22-24 febbraio 1996), Wien 1999, pp. 32-34. This marble was studied before by H. Hörmann, *Die Johanneskirche* (FiE, 4, 3), Wien 1951, p. 252, pls. 57, 2 and 5; Th. Ulbert, *Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraumes*, München 1969, p. 33, cat. n. 43; Deichmann, in *Mélanges Mansel*, pp. 556-557, 561.

11 For a first study see E. Russo, in *La Persia e Bisanzio* (Atti del Convegno internazionale, Roma, 14-18 ottobre 2002), Roma 2004, pp. 737-826.

12 At the moment see E. Russo, in *Efeso paleocristiana e bizantina*, pp. 26-53; in U. Muss (ed.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Wien 2001, pp. 265-278; in *Festschrift für Friedrich Krinzing*, Wien, in the press.

13 For a first study see E. Russo, in *Bizantinistica*, serie seconda, 4 (2002), pp. 1-11.

After the Second World War many scholars have devoted themselves to the study of Constantinople sculpture: among them I like to mention especially: A. Grabar¹⁴, the late N. Firatlı¹⁵ and R. M. Harrison¹⁶ and also Chr. Strube¹⁷, J. P. Sodini¹⁸, U. Peschlow¹⁹, J. Kramer²⁰, Cl. Barsanti²¹ and Th. Zollt²², besides, of course, Deichmann²³. But, anyway, there is still much to be studied in depth in this field.

Today I want to recall the most important, most revolutionary episode of the glorious artistic life of the Capital: St Polyeukto's Church rebuilt by Anicia Iuliana probably between 524 and 527 A.D. and found in 1960 in the Saraçhane district²⁴. It is already been observed that there are traces of the Iranian elements in the sculptures of the church²⁵, but the prevailing trend nowadays is to consider the figured textiles as the only one link of the innovations introduced by St Polyeuktos. A large part of scholars has tried to consider St Polyeuktos' simply as an episode where a mixed and heterodox kind of decoration would have been soon reabsorbed with the churches of the Ss Serge and Bacchus (finished in 526 A.D.) and with St Sophia (532-537 A.D.). At the same time the innovations in St Polyeuktos' decoration have been played down trying to search its precedents and using appropriate chronological reconstructions and interpretations. However, in spite of all the efforts made, there have not been found any exp-

-
- 14 A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Paris 1963; *Sculptures byzantines du moyen âge (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976.
- 15 N. Firatlı, *A Short Guide to the Byzantine Works of Art in the Archaeological Museum of İstanbul*, İstanbul 1955; *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'İstanbul*, Paris 1990.
- 16 R.M. Harrison, in *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie* (Trier, 5.-11. September 1965), Città del Vaticano 1969, pp. 543-549; *DOP*, 27 (1973), pp. 297-300; *Excavations at Saraçhane in İstanbul*, I, Princeton 1986; *A Temple for Byzantium. The Discovery and Excavations of Anicia Juliana's Palace-Church in İstanbul*, London 1989.
- 17 Chr. Strube, *JbAChr*, 26 (1983), pp. 59-106; *Polyeuktoskirche und Hagia Sophia. Umbildung und Auflösung antiker Formen, Entstehen des Kämpferkapitells*, München 1984.
- 18 J. P. Sodini, *BCH*, 100 (1976), pp. 493-510; *BCH*, 101 (1977), pp. 423-450 and 471-511; *Ktéma*, 4 (1979), pp. 71-78; in *Rayonnement grec. Hommages à Charles Delvoye*, Bruxelles 1982, pp. 325-340; in *Actes du Xe Congrès international d'archéologie chrétienne* (Thessalonique, 28 septembre – 4 octobre 1980), I, Città del Vaticano 1984, pp. 207-298; in J.P. Sodini – K. Kolokotsas, *Alikí*, 2: La basilique double, Paris 1984, pp. 17-209; in *Hommes et richesses dans l'empire byzantin, I: IVe-VIIe siècle*, Paris 1989, pp. 163-186; *JRA*, 4 (1991), pp. 403-408; in *Byzance et les images*, Paris 1994, pp. 41-94; in *Aetos. Studies in Honour of Cyril Mango*, Stuttgart 1998, pp. 306-313; in *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae* (Split – Porec, 25.9-1.10. 1994), II, Città del Vaticano 1998 (but 1999), pp. 301-315.
- 19 U. Peschlow, in F.W. Deichmann, *Corpus der Kapitelle der Kirche von San Marco zu Venedig*, Wiesbaden 1981; in *Akten des XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses* (Wien, 4.-9. Oktober 1981), II, 4, Wien 1982, pp. 429-434; in *Aphieroma ste mneme Stylianou Pelekanide*, Thessalonike 1983, pp. 406-417; in *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet*, I, Bonn 1986, pp. 21-33; in *Armos. Timetikos tomos ston N.K. Moutsopoulos*, Thessalonike 1990, pp. 1449-1475; in *Tesseræ. Festschrift für Josef Engemann*, Münster 1991, pp. 215-228; in *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie* (Bonn, 22.-28. September 1991), Münster 1995, pp. 1101-1106.
- 20 J. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jahrhunderts n. Chr. an Konstantinopel*, Diss. München 1965; *BjB*, 170 (1970), pp. 271-278; in Deichmann, *Corpus der Kapitelle der Kirche von San Marco zu Venedig; in Festschrift für Klaus Wessel*, München 1988, pp. 175-190; *Korinthische Pilasterkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel. Antike und spätantike Werkstattgruppen*, Tübingen 1994; in *Vom Orient bis an den Rhein. Begegnungen mit der christlichen Archäologie*, Dettelbach 1997, pp. 101-122; in *Spätantike und byzantinische Bauskulptur* (Beiträge eines Symposions, Mainz, 18.-20. Februar 1994), Stuttgart 1998, pp. 43-58.
- 21 Cl. Barsanti, in *Akten des XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, II, 4, pp. 419-428; *RINASA*, III s., 12 (1989, but 1990), pp. 91-220; in *Costantinopoli e l'arte delle province orientali*, Roma 1990, pp. 423-428 and 429-436; in *San Clemente. La scultura del VI secolo*, Roma 1992, pp. 69-83, 85-96, 125-193, 249-270; in *EAM*, IV, Roma 1993, pp. 200-214; in *EAA. Secondo Supplemento 1971-1994*, I, Roma 1994, pp. 867-873; in *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, pp. 515-523; in Cl. Barsanti – A. Guiglia Guidobaldi, in *Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia*, Roma 1996, pp. 79-93; in *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, II, pp. 316-336; in 1983-1993. *Dieci anni di archeologia cristiana in Italia* (Atti del VII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana, Cassino, 20-24 settembre 1993), Cassino 2003, pp. 745-760.
- 22 Th. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, Bonn 1994.
- 23 In addition to the studies quoted in note 8, see F.W. Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus*, Baden Baden 1956; *RendPARA*, 50 (1977-1978, but 1980), pp. 75-89; *Corpus der Kapitelle der Kirche von San Marco zu Venedig*.
- 24 C. Mango – I. Sevchenko, *DOP*, 15 (1961), pp. 243-247, and the bibliography mentioned at note 16.
- 25 About the so called Acritan pillars in St. Mark small square, starting from J. Strzygowski, in *JbKPreuszkunstS*, 25 (1904), pp. 301-303, 360; E. Herzfeld, *Am Tor von Asien*, Berlin 1920, p. 78; Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris 1925², p. 49.

lication, which could be adequate to organize the revolution caused by St Polyeuktos' in the frame of a kind of natural development of Constantinople art. The sudden appearing of new forms and uncommon decorations forces us, on the contrary, to admit that there is an obvious difference with all the previous elements. Elsewhere I have carefully considered its origin and the similarities in the field of Sasanian sculptures, which the architect who created the decorations in St Polyeuktos' knew in a direct and deep way²⁶. Today I want to emphasize, as an example of the revolution of the forms, the introduction in Constantinople of the basket capital (Fig. 2), with a round bottom and a square top which immediately became very popular: it was a step that cannot be disregarded both in the coeval and subsequent production²⁷.

The basket capital was an extraordinary invention which spreads from Constantinople over the whole Mediterranean basin. The traditional terminology and syntax are upset by the ornamentation in St Polyeuktos': let's consider the transformation of the Lesbian kymation with ovoli and lancets with their points down we can see an example of it in the entablature and in the fastigium of St Sophia of the Theodosian period (404-415) (Fig. 3) where the ovoli are edged and the lancets have their points down²⁸, according to the usual scheme. In the hypotrachelium of the capitals of pillars (Fig. 4) and columns in St Polyeuktos'²⁹ it appears completely modified, instead, and shows arched links at the bottom among isolated ovoli and flowers.

The glorious production of Constantinople, however, does not completely represent all the events of the Greek-Constantinopolitan world. In Nicaea, the present Iznik, not so far from the Capital, it is possible to see Constantinopolitan works³⁰, works of imitation³¹, works made in Nicaea by Greek-Constantinopolitan workers. Among these I want now to mention a basket capital (inv. n.1901)³² (Fig. 5), a slab with three panels, decorated on both faces (inv. n.751)³³, and an ambo parapet now housed in the Staatliche Museen in Berlin (inv. n. 3239)³⁴; they are all works dating to the 6th century. We can also date to the second half of the 6th century both faces of the slab with three panels (inv. n. 705)³⁵ (Figs. 6, 7). In this slab, and in other slabs from Tracia³⁶, from St Demetrio's in Thesaloniki³⁷, from Iznik (inv.4785)³⁸ and from Yakacik in Bitinia today in the Archaeological Museum in Istanbul³⁹ (Fig. 8) we can notice with new layo-

26 About the whole topic see Russo, in *La Persia e Bisanzio*, pp. 737-826.

27 Also for the earlier bibliography see Barsanti, *EAM*, IV, pp. 204-205, 213-214; *EAA. Secondo Supplemento* 1971-1994, I, pp. 871-873; and Kramer, in *Spätantike und byzantinische Bauskulptur*, pp. 47-48, pl. 11, 8-12; p. 52, pls. 12, 16-17 and 13, 18.

28 A.M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu Istanbul*, Berlin 1941, pls. 17, 2; 19, 1 and 2; 21, 1 and 2; 22, 1, 2, 3.

29 The pillar capitals are shared between the Archaeological Museum of Istanbul and the so called Acritan pillars in Venice. Among the pillar capitals of the Archaeological Museum of Istanbul there is also the capital found in 1978 at Edirnekapi in the town (inv. n. 78. 32) and published by N. Asgari, *Arkeoloji ve Sanat*, 1, 2 (1978), pp. 14-17, figs. 1-2. The surviving capital of column, with the shown pattern is in the Archaeological Museum of Barcelona and it has been recognized by Harrison, *DOP*, 27 (1973), pp. 297-300, figs. 1-2. I found at Ravello another small capital of column, a capital of a window, with a pattern very close (not identical with it, also because of room problems) in the hypotrachelium, capital published in Russo, in *Quaeritur inventus colitur*, pp. 673-695, figs. 1-3.

30 For example Russo, *Bizantinistica*, serie seconda, 4 (2002), pp. 2-3, figs. 10-11 (inv. nn. 194, 209, 277; 181, 192, 265, 278, 286); pp. 4-5, fig. 17 (inv. n. 665).

31 For example *ibid.*, p. 3, fig. 13 (inv. n. 714).

32 *ibid.*, pp. 5-6, fig. 18.

33 *ibid.*, pp. 9-10, figs. 35-36.

34 *ibid.*, pp. 9-10, fig. 37.

35 *ibid.*, pp. 6-8, fig. 23-24.

36 E. Tsimpides Pentazos, *AEphem*, 1973, Chron., p. 35, pl. LFi (Traianoupolis); D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977, p. 132, fig. 85d.

37 G.A. Soteriou, *He basilike tou Haghiou Demetriou Thessalonikes*, Athenai 1952, p. 174, pl. 51a (9th c.); Ulbert, *Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeer-raumes*, pp. 60-61, cat. n. 167, pl. 39 (8th c. beg.); *IstMitt*, 19-20 (1969-70), pp. 349, 357, n. 36 (8th c. beg.); Russo, *Bizantinistica*, serie seconda, 4 (2002), pp. 7-8, fig. 25 (6th c. second half).

38 *ibid.*, pp. 7-8, figs. 26-27 (6th c. second half).

39 Cm. 72 hx77 widex9 thick; marble. Published especially by Ulbert, *Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeer-raumes*, pp. 51, 63, cat. n. 12, pl. 35 (8th century). Ulbert did not know where this slab was found; but we

uts a very interesting phenomenon. In fact, while after the great season of St Polyuktos', of Ss Serge and Bacchus' and of St Sophia's, in the Capital we notice few innovative layouts⁴⁰, we can observe in those towns a new trend and richer layouts. This phenomenon perhaps starts from Constantinople, but, - when in the Capital, at the end of the Justinianian age, a cycle seems to come to an end –it flourished in different places we can call Aegean, in the second half of the 6th century, and anticipates the elements we will observe in Middle-Byzantine sculpture. In this group we can also include the famous slab of Hyacinthus, the founder of the Koimesis in Nicaea (inv. n. 736)⁴¹ (Fig. 9) that, in this way we can date it at the second half of the 6th century and not at the beginning of the 8th century⁴².

We must list Ephesus among the centres where, in the second half of the 6th century, there are many innovative layouts created by Aegean workers⁴³ (Figs. 10, 11). In the Justinianian age in the case of St John's and St Mary's in Ephesus, we can see the whole range of the possibilities we have already listed: products imported from the quarries in Proconnesian island, that are already finished or rough cast works made in loco by workers of various origins: Constantinopolitan, Greek-Constantinopolitan, Aegean, local, marbles from classic buildings reworked, etc.⁴⁴.

In Ephesus we can ascertain a continuity of the workers which contradicts the conclusions Professor Deichmann was sure to have reached. The German scholar has rightly placed the roots of Constantinople art in the craftsmen's traditions of Western and Southern Asia Minor⁴⁵ but, - as he considers Constantinople as the centre, along with Zollt⁴⁶ - has considered that this has happened to the detriment of the big centres in Asia Minor because of the moving of workers to the "new Capital", so that the production "had nearly completely ended" in Ephesus, in Aphrodisia and in Pamphylia as, for example, Side and Perge⁴⁷. Elsewhere I have outlined the development of the Ephesus sculpture denying such a conclusion⁴⁸. Today, at the end of my lecture, I would like to recall a series of three capitals of Ephesus (Fig. 12), dating to the first decades of the 5th century; they show a classicist and retrospective structure, the work of a high level Ephesian workers⁴⁹. Their form and their decoration actually explain both the capital of Marcianus' column in Constantinople, about 450-452 A.D.⁵⁰ and the capital and

know because of the publication of S. Eyice, DOP, 17 (1963), p. 378, fig. 16, of the floor of a church near Yakacak in Bythina, found in 1962, where also the slab is published; by means of this publication we can now identify the slab. About this slab see for the moment Russo, *Bizantinistica*, serie seconda, 4 (2002), pp. 7-8, fig. 29.

40 See a list *ibid.*, pp. 7-8, notes 29, 30, 36.

41 *Ibid.*, pp. 10-11, fig. 39 (6th c. second half).

42 The date to the second half of the 6th century is also in Th. Schmit, *Die Koimesis-Kirche von Nikaia*, Berlin–Leipzig 1927, p. 20. C. Mango, *Architettura bizantina*, Venezia 1974, p. 165, dated the church, probably, at the end of the 6th century, but more recently, in accordance with the inscription found on the marble lintel, perhaps from the central portal of the entrance from the outside to the narthex, with the Hyacinth monogram in the middle, and compared with the inscription of Artuasdos, done shortly after 727, in the town-walls, changed his opinion and he suggest the end of the 7th century: C. Mango, *TravMem*, 12 (1994), pp. 350-353, figs. 4-6. In any case, the Hyacinth slab and the Hyacinth lintel are contemporary, but C. Mango himself observed the difference between the monogram on the slab and monogram on the lintel (*ibid.*, p. 352). In my opinion is chiefly a problem of quality, because of the same inscription of Artuasdos has letters of higher workmanship than those of the lintel. So the problem is solved admitting at Nicaea the presence and the work of different craftsmen, of different technical skill, craftsmen from abroad for the Hyacinth slab and for other marble decorations of the church (see Russo, *Bizantinistica*, serie seconda, 4, 2002, pp. 8-9, figs. 32-34), and local craftsmen for the lintel with the monogram, with letters, E, for example, whose form appears earlier confronted with those of Artuasdos inscription.

43 About the early indications see Russo, in *Efeso paleocristiana e bizantina*, pp. 45-46, 52, figs. 54-55.

44 *Ibid.*, pp. 30-34, 39-49, 50, figs. 9-11, 28-31, 36-58, 60-67, 69.

45 Deichmann, *Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus*, passim and pp. 37, 56-63, 91; in *Mélanges Mansel*, p. 550; *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten. Gesammelte Studien zur spätantiken Architektur, Kunst und Geschichte*, Wiesbaden 1982, pp. 620-621.

46 Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, pp. 334-366.

47 F.W. Deichmann, *Corsi Ravenna*, 29 (1982), p. 150; in *Mélanges Mansel*, p. 551.

48 Russo, in *Efeso paleocristiana e bizantina*, pp. 26-53.

49 *Ibid.*, pp. 37-39, figg. 26-27; in *Festschrift für Friedrich Krinzinger*, in the press.

50 Kautzsch, *Kapitellstudien*, pp. 47-49, n. 156, figs. 3-4, pl. 11; J. Kollwitz, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit*, Berlin 1941, pp. 69-70, 74-75 (P. Schatzmann), pl. 10; Peschlow, in *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst*, pp. 26-28, fig. 6 left si-de, pl. 5; Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, n. 586.

the impost (Fig. 13) in Topkapı Sarayı which has been claimed to the column of Leo the 1st using sound arguments⁵¹. It is likely that members of the workshop in Ephesus, having moved to Constantinople, gave a fundamental contribution to some of the choices made for the decoration of the columns of Marcianus and Leo the 1st.

Along with the characteristics of the production of the Capital, which should be defined with more and more attention also with the publication of the material, important centres like Ephesus, start to reveal their own characteristic and peculiarity which will have a great importance for the further Middle-Byzantine developments. In Ephesus three fundamental elements of its architectural decorative sculpture have already appeared: the heritage of old times, a desire for new forms, the presence of schematization and abstraction.

51 Peschlow, in *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst*, pp. 21-33, figg. 1, 4, pls. 3, 1/2-4, 1/3, 6, 3-7, 1 e 3. The pieces has been published for first time by N. Firatlı – A. Rollas, *Istanbul MüzYılı*, 11-12 (1964), p. 200, pl. XVII, 1; pp. 201-202, pl. XXIX, 1. After Peschlow see Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, nn. 149, 587.

Fig. 1: Ephesus, St. John: parts of a pluteus (from Hörmann)

Fig. 2: İstanbul, Archaeological Museum: basket capital from the church of St. Polyeuktos (from Harrison)

Fig. 3: İstanbul, Ayasofya Museum: piece of the fastigium from the church of H. Sophia of Theodosius 2nd (photo: E. Russo)

Fig. 4: İstanbul, Archaeological Museum: pilaster capital from the church of St. Polyeuktos- (photo: E. Russo)

Fig. 5: İznik, Archaeological Museum: basket capital (inv. n. 1901) (photo: E. Russo)

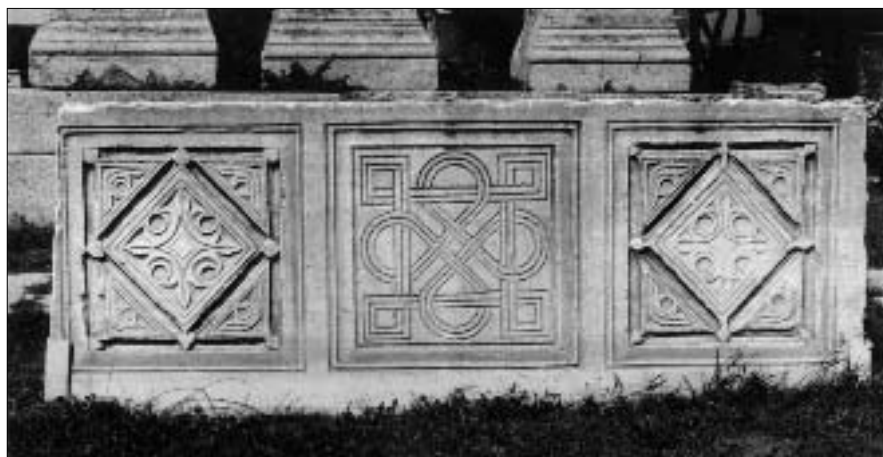

Fig. 6: İznik, Archaeological Museum: slab (inv. n. 705), front side (photo: E. Russo)

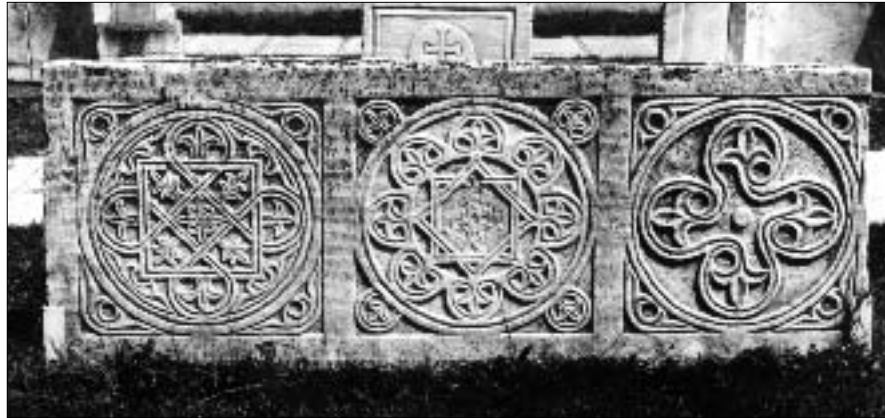

Fig. 7: İznik, Archaeological Museum: slab (inv. n. 705), rear side (photo: E. Russo)

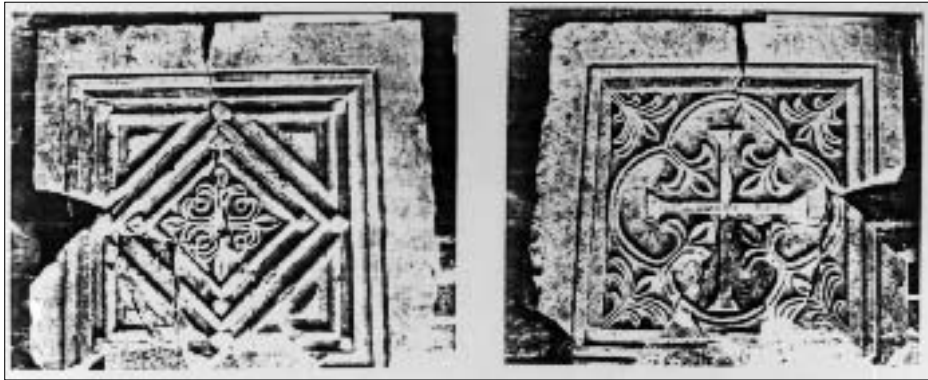

Fig. 8: İstanbul, Archaeological Museum: slab found in 1962 in Bythinia near Yakacık (from Ulbert)

Fig. 9: İznik, Archaeological Museum: slab of Hyacinth (inv. n. 736) from the church of the Koimesis (from Schmit)

Fig. 10: Ephesus, St. John: part of a pluteus, front side (photo: E. Russo)

Fig. 11: Ephesus, St. John: part of a pluteus, rear side (photo: E. Russo)

Fig. 12: Ephesus, Agora: pilaster capital found in the so-called Treppenstraße (photo: E. Russo)

Fig. 13: İstanbul, Topkapı Sarayı: impost of the Leon 1st column (photo: E. Russo)

2003 YILINDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE URARTU BARAJ, GÖLET VE SULAMA KANALLARININ ARAŞTIRILMASI

Oktay BELLİ*

Doğu Anadolu Bölgesi'nde "Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması" konusunda yapmış olduğumuz çalışmanın onyedincisini, 08- 25 Eylül 2003 tarihleri arasında gerçekleştirdik. Başkanlığım altında yürütülen araştırmaya İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'ndan Araş. Gör. Dr. Erkan Konyar, Araş. Gör. Can Avcı (M.A.), Araş. Gör. İlnur Zeynep Konuralp (M.A.), Araş. Gör. İsmail Ayman, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'ndan Doç. Dr. Alpaslan Ceylan ve lisans öğrencisi Yıldırım Ökatan, Gülsen Gedikoğlu katılmıştır. Bakanlık temsilciliği görevini ise Fethiye Müzesi asistanlarından Ayşen Anıl Koç yapmıştır. Sulama tesislerinin topografik plân ve kesitleri Can Avcı, İsmail Ayman ve Nihal Ayyıldız tarafından yapılmıştır. Çok büyük bir özveriyle çalışan değerli meslektaşlarıma ve sevgili öğrencilerime içtenlikle teşekkür ederim.

GİRİŞ

1987 yılından beri Doğu Anadolu Bölgesi ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında gerçekleştirmiş olduğumuz arkeolojik yüzey araştırması sırasında saptamış olduğumuz baraj, gölet ve sulama kanalının sayısı 92'ye ulaşmıştır (Harita: 1). Bunlardan 90 tanesi Doğu Anadolu Bölgesi'nde, 2 tanesi de Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır (Harita: 2). Hiç kuşkusuz bugüne değin bulmuş olduğumuz 92 adet baraj, gölet ve sulama kanalı, Eskiçağ'da Doğu Anadolu'yu bir "Barajlar Bölgesi" haline getirmiştir. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti tarafından Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Fırat, Dicle ve diğer ırmaklar üzerinde kurulan modern barajların ilk örnekleri, M.Ö. I. binyılın ilk yarısında Urartu Krallığı tarafından kurulmuştur. Bu konuda yüzey araştırmalarının sürdürülmesiyle birçok yeni Urartu sulama tesisinin bulunacağını ve Urartu Krallığı'nın hidrolik özelliğini ve sulamaya dayalı modern tarım politikasının anlaşılacağını ümit etmekteyiz. Sayıları 92'yi geçen baraj, gölet ve sulama kanalı, Eskiçağ'da Urartu Krallığı'nı Anadolu'nun ve dünyanın en özgün ve büyük "Hidrolik Uygarlığı" konumuna getirmiştir.

ÇALIŞMA BÖLGESİ

2003 yılı yüzey araştırmasını, özellikle Van Gölü'nün kuzeydoğusunda Doğubazıt, Ağrı, Iğdır bölgelerinde sürdürmeyi amaçladık. Bu bölge ne yazık ki, şimdiye kadar en az araştırılan ve çalışılan alan olmuştur. Öyle ki, sözünü ettiğimiz bölgede Urar-

* Prof. Dr. Oktay BELLİ, İstanbul Üniversitesi, Avrasya Arkeoloji Enstitüsü Müdürü, 34459, Beyazıt-İstanbul/TÜRKİYE
e-mail: obelli@istanbul.edu.tr.

tu egemenliğinin hangi kral döneminde başladığı ve ne tür mimarî yerleşmeye sahne olduğu, çivi yazılı belgelerin dışında bilinmemektedir. Bizler her ne kadar bu bölgenin yüksek dağlık kesiminde 1997 yılından beri Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait kale ve nekropollerini araştırıyorsak da, bir taraftan da Urartu Krallığı'na ait kale, nekropol ve sulama tesislerini de bu araştırma kapsamına almış bulunmaktayız. Bölgenin çok az bilinen tarihi ve kültürel varlıklarını gündeme getirip irdelemek amacıyla 12-13 Eylül 2003 tarihleri arasında Doğubayazıt'ta "Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu"nu düzenledik. Oldukça geniş katılımlı olarak gerçekleştirilen sempozyumda, bölgenin tarih, arkeoloji, sanat tarihi, etnografya, sosyoloji ve edebiyatı ilk kez ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir¹.

2003 yılında bu bölgede sürdürdüğümüz araştırmada bulmuş olduğumuz sulama tesisleri ve kaleler ilginçtir ki hep M.Ö. 7. yüzyıla aittir².

YUKARI KORHAN GÖLETİ

Yukarı Korhan Göleti, Doğubayazıt'ın 36 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1970 m. yüksekliğindeki gölet, Ağrı Dağı'nın kuzey eteğinde bulunmaktadır (Çizim: 1). Ağrı Dağı'nın kuzey eteği, balta artığı bodur meşe ağaçlarıyla kaplıdır. Korhan Yaylası olarak adlandırılan alan, yaz mevsiminde yarı göçebe topluluklar tarafından yaylak olarak kullanılmaktadır. Ancak Urartu Krallığı döneminde gölet, sivil yerleşim merkezine ait konutların içinde kalmaktadır³.

Gölet, kabaca 97x58 m. büyüklüğünde oval bir plân göstermektedir (Çizim: 2). Gölette biriktirilen sular, güneyde yükselen Ağrı Dağı'nın (5165 m.) kuzey eteğindeki Küp Gölü'nden bir kanal ve künkler aracılığı ile getirilmektedir. Küp Gölü'nün çok yüksek olması, suyun hızlı bir şekilde aşağıdaki gölete akmasına ve büyük miktarda toprak taşınmasına neden olmuştur. Ayrıca kanal ve gölet çok uzun bir süreden beri kullanılmadığı için, içinde su bulunmamaktadır⁴.

Güneydeki yüksek Ağrı Dağı'ndan kanal suyunun getirmiş olduğu kalın toprak tabakası, göletin içini doldurmuştur. Gölet içindeki kalın toprak tabakası en azından birkaç kez temizlenerek duvar üzerine yığılmıştır. Bu yüzden duvarların yükseklikleri ve özellikle genişlikleri değişmiştir. Göletin içinde hâlâ kalın bir toprak tabakası bulunmaktadır. Yaşlı insanların da belirttiği gibi, gölet çok uzun bir süreden beri kullanılmamaktadır. Duvarlarda kullanılan andezit taşların dış yüzleri kabaca düzeltilmiştir. Taşlar çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir.

Göletin iki savağı bulunmaktadır, bunlardan biri doğuda, diğeri de batıdadır. Doğudaki savaktan akıtılan sular, aşağılarda bulunan alanlarda yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır. Batıdaki savağın fonksiyonu çok daha ilginçtir. Üçgen biçiminde yapılan savaktan akıtılan sular, yaklaşık 800 m. kuzeybatıda yer alan Aşağı Korhan Göleti'ne su sağlamaktadır. Yani Yukarı Korhan Göleti, aynı zamanda çok yüksekteki Küp Gölü'nden getirilen suların dinlendirildiği bir havuz görevini sürdürmüştür. Bu yüzden içi daha kalın bir toprak tabakası ile dolmuştur.

Gölete en yakın arkeolojik kalıntı, 150-200 m. kuzeyde yer alan sivil yerleşim merkezi ve kale kalıntısıdır. Deniz seviyesinden 2060 m. yüksekliğinde andezitten oluşan bir kayalık tepe üzerine kurulan kaleyi "Korhan Kalesi" olarak adlandırdık. Fazla büyük olmayan ve kabaca dikdörtgen bir plân gösteren kalenin güney ve batısı sarp ve dik olmasına karşın, kuzeyi ve doğusu daha engebesiz ve yavan tepelerle çevrelen-

1 Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu, (ed. O.Belli), İstanbul 2004.

2 Doğu Anadolu Bölgesi'nde geniş kapsamlı olarak sürdürdüğümüz bu önemli araştırma, daha önceki yıllarda olduğu gibi, 2003 yılında da kendi maddi olanaklarımız ile gerçekleştirilmiştir.

3 O. Belli, "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu, (ed. O. Belli), İstanbul 2004, 113 vd.

4 Göletlerin plân ve kesitleri ile topografik haritalarını büyük bir başarıyla çizen Can Avcı, İsmail Ayman ve Nihal Ayyıldız'a çok teşekkür ederim.

mektedir. Bu yüzden kaleye çıkış kesiminin de bu yönlerden olduğu sanılmaktadır. Kalenin Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde kullanılmış olması, mimarî yapıların plânlarının değişmesine ve tahrip olmasına neden olmuştur. Kale duvarlarında kullanılan irili ufaklı andezit taşlar, çevrede bulunan zengin andezit yataklarından elde edilmiştir. Kalenin güneyinde çok büyük taşların arası daha küçük taşlarla doldurulmuştur, ancak bu durum duvarın örgü düzenini bozmuştur. Bu kesimde yıkılan duvarların kapı girişini yansıtıp yansıtmadığı anlaşılammamaktadır. Yıkılan duvar taşlarının arkasındaki dolgu tabakasında kullanılan andezit taşların fazla büyük olmadığı ve işlenmediği görülmektedir. Yine güney kesimde kayalığın doğal biçimine göre duvarın çok az da olsa kuleye benzer yarım ay biçiminde yapıldığı saptanmıştır. Kale duvarlarının nispeten sağlam kaldığı ve duvar örgüsünün belirgin olarak görüldüğü yer, doğu kesimidir. Taş dizisinin iki, üç, hatta dört sıra halinde günümüze değin korunduğu bu kesimdeki duvarların mevcut yüksekliği 1-1.80 m. arasında değişmektedir. Dış yüzleri ve birleşme yerleri düzeltilen iri taşların arasına, daha küçük taşlar da yerleştirilmiştir. Bu örgü biçimi, tıpkı güney duvarında olduğu gibi duvarın yapılış yöntemini ve anıtsallığını bozmaktadır. Doğru duvarının bir başka ilginç özelliği, duvarları güçlendirmek ve savunma yönünden üstünlük sağlamak amacıyla yapılan kurtin ve bastiyonlara yer verilmemiş olmasıdır. Bu eksikliği gidermek için duvarlara bir eğim verilmiştir. Ne yazık ki, kale içinde ve eteklerinde yok denecek kadar az çanak çömlek parçasına rastlanmıştır. Bu yüzden tarihlere konusunda kalenin konumu ve duvar örgü sistemi bir bilgi verebilmektedir. Özellikle daha küçük taşların üzerine konulan büyük taşlar, duvar örgüsünün düzensizliği ve geç döneme ait olduğu konusunda çok önemli bir bilgi vermektedir. Taş duvarların düzensiz örgü biçimi, güney kesiminde yayvan yarım ay biçimli kule çıkıntısına yer verilmesi, kalenin M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığına işaret etmektedir. Bu yüzden Yukarı Korhan, Aşağı Korhan ve İsabey göletlerinin de M.Ö. 7. yüzyılda yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarı Korhan Kalesi, güneyde Küp Gölü ve yakın çevresine kadar uzanan yaylaları, göletleri ve su kaynağını koruyan çok önemli bir yönetim merkezidir. Hatta kale güney eteğine yayılan sivil yerleşim merkezi ve göletleriyle birlikte bu bölgenin en büyük yönetim ve ekonomik merkezlerinin başında gelmektedir. Ne yazık ki, sivil yerleşim merkezine ait konutların çok büyük bir kısmı, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti döneminde kullanıldığından, büyük ölçüde tahrip olmuştur. Oldukça geniş bir alana yayılan konut kalıntılarının bir kısmı da, yeni yapılan yol çalışmaları sırasında tahrip edilmiştir. Urartu özelliğini koruyan konut kalıntıları, ancak kalenin güney eteğinde, aşağıya doğru teraslar halinde uzanan arazide, kayalıklar içinde görülebilmektedir. Örneğin kayalığın düzeltilmesiyle elde edilen boş bir alana, 8x9.5 m. büyüklüğünde bir oda yapılmıştır. Odanın girişinin kuzeydoğu kesimde olduğu sanılmaktadır. Ortalama 1.5 m. genişliğindeki duvarlarda iri taşlar kullanılmıştır. Duvarın iç ve dış kısmında dış yüzleri ve birleşme yerleri kabaca düzeltilmiş taşlar kullanılırken, ara kısımların doldurulduğu görülmektedir. Duvarlardaki taşların bazıları dört, bazıları ise üç sıra halinde günümüze ulaşmıştır.

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Urartu Krallığı'nın kuzeyden ve doğudan bir çekirge sürüsü gibi gelen İskitler tarafından yıkılmasından sonra, bu yöredeki Urartu kale ve yerleşim merkezlerinin Pers egemenliğine kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bölgenin Ağrı Dağı'nın eteklerinde olması ve ana yolların dışında kalması, küçük insan topluluklarının çok güçlü bir siyasî güç olmadan varlıklarını sürdürmesine olanak sağlamıştır.

AŞAĞI KORHAN GÖLETİ

Aşağı Korhan Göleti, Korhan Kalesi'nin batı eteğinde ve Yukarı Korhan Göleti'nin de ortalama 450-500 m. kuzeyinde yer almaktadır (Çizim: 1). Deniz seviyesinden 1950 m. yüksekliğindeki gölet, Yukarı Korhan Göleti'nden 22-23 m. daha aşağıdadır. Ortalama 95x47 m. büyüklüğündeki gölet, kabaca elips bir plân göstermektedir (Çizim:

3). Duvar, göletin eğimli olan kuzey kesimini kapatmaktadır. İçinde su bulunmayan gölet de, Yukarı Korhan Göleti ile birlikte çok uzun bir süreden beri kullanılmamaktadır⁵.

Gölette biriktirilen sular, Yukarı Korhan Göleti'nden bir kanal aracılığı ile getirilmektedir. Buna karşın göletin içi yine kalın bir toprak tabakası ile doludur. Tıpkı Yukarı Korhan Göleti gibi, bu göletin içindeki toprak tabakası da en azından birkaç kez temizlenerek duvar üzerine yığılmıştır. Bu yüzden duvarların yüksekliği ve genişliği değişmiştir. Duvarların yapımında kullanılan taşlar, yine yakın çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilmiştir. Taşların dış yüzlerinin kabaca düzeltildikleri görülmektedir. Göletin savağı kuzey kısımda yer almaktadır, ancak savağın özgün biçimi bozulmuştur. Buradan kuzey yönüne doğru akıtılan sular, arazide fazla derin olmayan bir vadi açmıştır. Büyük bir değere sahip olan gölet suları, kuzeyde ve aşağıda geniş alanlarda yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır. Bu göletin de tıpkı Yukarı Korhan Göleti ve Kalesi gibi M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığı anlaşılmaktadır.

İSABEY GÖLETİ

İsabey Göleti, Aşağı Korhan Göleti'nin yaklaşık 2 km. batısında yer almaktadır (Çizim: 1). Deniz seviyesinden 1810 m. yüksekliğindeki gölet, kabaca daire biçimlidir. Gölette biriktirilen sular, güneydeki yüksek tepelerden gelen kar, yağmur ve sel sularından oluşmaktadır. Ortalama 95 m. çapında olan göletin duvarı, kuzeydoğu kesimini kapatmaktadır. Göletin duvarı ortalama 3.5 m. genişliğindeyse de, iç kısımdaki yüksekliği fazladır. İlginçtir ki, göletin savak kısmı duvar örülerek kapatılmıştır (Çizim: 4). Bu yüzden çok uzun bir süreden beri kullanılmayan gölette, su bulunmamaktadır. Eskiden kuzey yönüne doğru akıtılan sular, tarım alanlarının su gereksinmesini karşılamaktadır. İsabey Göleti'nin de tıpkı Yukarı ve Aşağı Korhan göletleri gibi M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında yapıldığı anlaşılmaktadır⁶.

TEPERİZ GÖLETİ

Teperiz Göleti, Doğubayazıt'ın yaklaşık 20 km. güneyinde ve aynı adı taşıyan Teperiz (yeni Çetenli) Köyü'nün kuzey eteğinde yer almaktadır. Van-Doğubayazıt karayolunun 2 km. güneydoğusunda bulunan Teperiz Köyü ve Göleti'nin deniz seviyesinden yüksekliği 1900 m. kadardır (Çizim: 5). Göletin doğusunda fazla yüksek olmayan basık tepeler bulunurken, açık ve eğimli olan kuzey kesimi ise duvar ile çevrelenmiştir. Fazla büyük olmayan gölet içinde çok az su bulunmaktadır. Bu yüzden göletin doğusu ve yakın çevresi günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır (Resim: 1, 2).

Göletin kuzeybatısını yarım ay biçiminde kapatan duvar, yaklaşık 95 m. uzunluğundadır (Çizim: 6). Duvarın birçok kez onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Gölette biriken toprağın temizlenerek duvar üzerine yığılması sonucunda, hem duvarın genişliği, hem de yüksekliği değişmiştir. Gölette biriktirilen sular, Teperiz Kalesi'nin kuzey eteğinden geçen Değirmen Deresi'nden alınan bir kanal ile sağlanmıştır. Teperiz Kalesi'nin en ilginç özelliği, kuzey eteğinden birçok kaynağın çıkmış olmasıdır. Öyle ki, andezitten oluşan kayalığın birçok yerinden, çok güçlü kaynak suları fışkırmaktadır. Kayalığı parçalayarak fışkıran kaynak suları bu haliyle, Urartu Krallığı'nın başkentliğini yapan Van Kalesi kayalığının batı ve özellikle güneybatısındaki kaynak sularına benzemektedir. Bilindiği gibi Van Kalesi'ndeki bu güçlü kaynaklar, "Horhor Kroniği" olarak Kral I. Arğişi mezar yazıtına da adını vermiştir.

Göletin orijinal savağı bozulduğu için, yeni savak betondan yapılmıştır. Kuzeydoğu yönüne doğru akıtılan sular, özellikle arazide derin bir vadi açan ve bu yüzden su-

5 O. Belli, "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, (ed. O. Belli), İstanbul 2004, 114 vd.

6 O. Belli, "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, (ed. O. Belli), İstanbul 2004, 115.

lama için elverişli olmayan Değirmen Deresi'nin sulayamadığı alanlarda yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır. Kanal suyunun arazide açmış olduğu fazla derin ve geniş olmayan kanalı, belirgin olarak görülmektedir. Ancak çok uzun bir süreden beri artık Urartu savağından ve kanalından eskisi gibi suyun akıtılmadığı anlaşılmaktadır.

Gölete en yakın arkeolojik kalıntı, 150-200 m. güneybatıda yer alan Teperiz Kalesi'dir. Andezitten oluşan ve deniz seviyesinden 1930 m. yüksekliğinde kayalık bir tepe üzerine kurulan kalenin duvarları, kabaca oval bir plân göstermektedir. Kale, köyün içinde olduğu için, kalenin çevresine ve üzerine halk tarafından çok sayıda konut yapılmıştır. Kalenin girişi, güneydoğu kesimdedir ve kapıya ulaşan eski yol kalıntısı çok belirgin olarak görülmektedir. Fazla dik olmayan bir rampayı aşan yolun geçtiği güzergâhtaki kaya çıkıntıları özellikle düzeltilmiştir. Kayalığın düzeltilmesiyle duvar yatakları oluşturulmuş ve bunun üzerine de andezitten oluşan taşlardan temel duvarları yapılmıştır⁷.

Taşların dış yüzleri ile birleşme yerlerinin düzeltildikleri görülmektedir. Akropolün içinde bulunan yapıların duvarlarında kullanılan taşlar, çok daha özenli işlenmiştir, öyle ki, taşların birleşme yerleri arasında boşluk hemen hemen yok gibidir. Kale içinde duvarlardan sökülen bazı taşların kenar kısımlarında ise, kırlangıç kuyruğu biçiminde açılmış boşluklar bulunmaktadır. Bilindiği gibi Ahamenid ve Pers Dönemi mimarî yapılarında kullanılan bu tür kırlangıç kuyruğu biçiminde açılan boşluklara, taşları birleştirmek için kurşun dökülmekteydi. Tüm araştırmalarımıza karşın kale ve çevresinde herhangi bir çivi yazısı bulunamamıştır. Her ne kadar kalenin doğusunda ve batısında Erken Demir Çağı'na ait mezarlar varsa da, kale üzerinde Erken Demir Çağı'na ait herhangi bir mimarî kalıntıya şimdilik rastlanmamıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki, Teperiz Kalesi bu bölgenin en önemli ekonomik ve yönetim merkeziydi. Gerek kale üzerinde bulunan çanak çömlek parçaları, gerekse taşların işleniş biçimi ve kalenin plânı, bunun M.Ö. 7. yüzyılda yapıldığına işaret etmektedir. Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonra, kalenin Ahamenid ve Pers dönemlerinde kullanılmış olduğunu, kale duvarlarında kullanılan taşlar üzerine açılan kırlangıç kuyruğu biçimindeki kenet yuvaları göstermektedir. Van Gölü'nün hemen kuzeyindeki Zernaki Tepe yerleşim merkezinde de, taşlar üzerinde benzer biçimli kırlangıç yuvaları görülmektedir. Bu yüzden Teperiz Göleti'nin kale ile birlikte plânlanarak M.Ö. 7. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır.

KEŞİŞ GÖLETİ

Keşiş Göleti, Doğubayazıt'ın yaklaşık 21 km. batısında yer almaktadır. Gölete en yakın yerleşim merkezi, 2 km. doğuda bulunan İncesu Köyü'dür. Deniz seviyesinden ortalama 1980 m. yüksekliğinde bulunan gölet, yüksek tepelerin batı eteğinde bulunmaktadır (Çizim: 5). Gölette biriktirilen sular, doğuda yükselen tepelerden gelen kar, yağmur ve sel sularının yanı sıra, güneyindeki Keşiş Deresi'nden alınan bir kanal suyundan getirilmektedir. Doğudan batı yönüne doğru akan Keşiş Deresi, arazide geniş ve derin bir vadi açmıştır. Dereden alınan kanal, günümüzde su taşımamasına karşın, oldukça belirgin olarak görülmektedir. Yüksek tepelerden yağmur ve sel sularının getirdiği toprağın yanı sıra, kanal suyunun taşımış olduğu toprak tabakası göletin içini doldurmuştur. Gölette biriken kalın toprak tabakası, duvarların üzerini bile kapatmıştır (Resim: 3).

Düz bir şekilde yapılan göletin duvarı, kuzey kısmını kapatmaktadır. Yaklaşık 85 m. uzunluğundaki duvarın güney uç kısmı, kayalıklarla birleştirilmiştir (Çizim: 7). Ancak bu kesimden geçirilen köy yolu, duvarın güney kesimini büyük ölçüde tahrip etmiştir. Toprak tabakasının kapatmadığı kısımlarda, duvarlarda kullanılan taşlar görülmektedir. Dış yüzleri kabaca düzeltilen taşların, çevrede bulunan yerel taş yataklarından elde

7 O. Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Doğubayazıt Bölgesi", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, (ed. O. Belli), İstanbul 2004, 75 vd.

edildiği anlaşılmaktadır. Üzeri toprak ile kapanan duvar ortalama 3 m. genişliğinde ise de, yüksekliğinin kaç metre olduğu anlaşılamamaktadır. Göletin savak kısmı da duvarın ortasında yer almasına karşın, üzeri toprak ile kaplı olduğu için görülememektedir. Ancak kuzey yönüne doğru akıtılan suların arazide fazla derin olmayan küçük bir vadi açtığı görülmektedir.

Kuzeybatı yönüne doğru akıtılan sular, özellikle Keşiş Deresi'nin sulayamadığı alanlarda yapılan tarımın su gereksinmesini karşılamaktadır. Çevredeki yaşlı insanların vermiş olduğu bilgiye göre, göletin içi kalın bir toprak tabakası ile dolduğu için çok uzun bir süreden beri kullanılmamaktadır. Gölete en yakın arkeolojik kalıntı, 2-2.5 km. güneybatıda yer alan Teperiz Kalesi'dir. Tıpkı Teperiz Kalesi ve Göleti gibi, Keşiş Göleti'nin de M.Ö. 7. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır⁸.

ALAKÖY GÖLETİ

Alaköy Göleti, Van'ın 28 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Fazla büyük olmayan gölet, bugünkü Alaköy'ün 1 km. kadar kuzeyinde bulunmaktadır (Çizim: 8). Gölette biriktirilen sular, kuzeydeki tepelerden çıkan çok güçlü kaynak sularının birleşmesiyle oluşan Çömlek Deresi ile Baltalık Deresi'nin sularının güney yönüne doğru bir kanal aracılığı ile getirilmesinden oluşmaktadır.

Elips bir biçim gösteren göletin duvarı, güney yönünü kapatmaktadır (Çizim: 9). Duvarın yapımında kullanılan dış yüzleri kabaca düzeltilmiş iri andezit taşlar, yakın çevrede bulunan zengin andezit yataklarından elde edilmiştir. Dere sularının yüksek tepelerden yüzlerce yıldan beri taşımış olduğu kalın toprak tabakası, göletin içini doldurmuştur. Göletin çok uzun bir süreden beri çalışmaması yüzünden, 1976 yılında Van Toprak Su Bölge Müdürlüğü tarafından yeniden inşa edilmiştir. Yapılan bu inşaat sırasında, ne yazık ki, göletin özgün biçimi bozulmuştur.

Göletten güney yönüne doğru eğimli arazide akıtılan sular, oldukça geniş ve verimli topraklarda yapılan tarla tarımı ile sebze ve meyve bahçelerinin su gereksinmesini karşılamaktadır. Eskiden teraslar halinde uzanan üzüm bağları ise, son 80 yıldan beri artık yoktur. Oldukça geniş bir alana yayılan tarım alanları ile sebze ve meyve bahçelerinin yalnızca Alaköy Göleti'nden sulandığını göz önüne alacak olursak, bu göletin çok büyük bir önem taşıdığı kolayca anlaşılır. Yapılan onarımlar ile Alaköy Göleti günümüzde de aynı amaçla kullanılmaktadır (Resim: 4).

Göletin tarihlenmesine yardımcı olabilecek en önemli arkeolojik kalıntı, yaklaşık olarak 600-700 m. kuzeybatıda yer alan Alaköy Kalesi'dir. Deniz seviyesinden 1867 m. yükseklikte andezit bir kayalık tepe üzerine kurulan kale, köy halkı tarafından "Garipler Kalesi" olarak adlandırılmaktadır. 1/25.000'lik haritalarda ise kalenin bulunduğu tepe "Yumru Tepe" olarak gösterilmiştir. Ne yazık ki, fazla büyük olmayan kalenin taş duvarları, Alaköy halkı tarafından sökülerek, yeni yaptıkları konutların duvarlarında kullanılmıştır. Alaköy Kalesi'nin batı eteğinden geçen yol ise, 6-7 km. sonra batıda yer alan Ayanis Kalesi'ne ulaşmaktadır. Geniş ve bereketli topraklardan elde edilen tarım ürünlerinin, Alaköy Kalesi'nde depo edildiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden Alaköy Kalesi'nin tarım ürünlerinin depolandığı bir ekonomik merkez olmasının yanı sıra, bir heykel üretim yeri olduğu da anlaşılmaktadır. Çevrede zengin olarak bulunan andezit yataklarından elde edilen taşlar, kaleye getirilerek aslan heykelleri yapılmıştır. Kalede bulunan işçilikleri bitirilmiş veya çeşitli nedenlerden dolayı bitirilmeyen yarım bırakılmış aslan heykelleri, Alaköy Kalesi'nin Van Bölgesi'nde çok önemli bir heykel üretim merkezi olduğunu göstermektedir⁹. Alaköy Göleti'ni koruyan, bakım ve onarım işlerini düzenleyen kalede yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ve bulunan aslan heykelleri, kalenin M.Ö. 7. yüzyılda yapıldığını kanıtlamıştır. Bu yüzden Alaköy Göleti'nin de M.Ö. 7. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır.

8 O. Belli, "Doğubayazıt Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bakış", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*, (ed. O. Belli), İstanbul 2004, 117 vd.

9 Z. Derin-H. Sağlamtemir, "Alaköy Kalesi ve Kalede Bulunan Aslan Heykelleri", *Belleten* 233, 1998, 15-22.

1987-2003 YILLARI ARASINDA DOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE
KEŞFEDİLEN BARAJ, GÖLET, SULAMA KANALLARININ LİSTESİ

1-Rusa Barajı (Keşiş Gölü)*	47-Bey Göleti
2-Menua (Semaramis/ Şamran Kanalı)*	48-Tepegören Göleti
3-Aznavurtepe Göleti*	49-Çirişgöl Barajı ve Kanalı
4-Kırcagöl Barajı*	50-Çirişgöl Göleti
5-Doni Göleti*	51-Katırlı Göleti
6-Faruk Bendi*	52-Darboğaz Barajı
7-Süphan Barajı	53-Azab Göleti
8-Arpayatağı Göleti	54-Memedik Göleti
9-Arç Barajı	55-Kurugöl Barajı
10-Kırmızı Düzlük Barajı	56-Mustafapaşa Barajı
11-Bezirgan Kanalı	57-Kelle Barajı
12-Yukarı Argıt Barajı	58-Kızkapan Barajı
13-Gelincik Barajı	59-II. Ferhat Kanalı (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti)
14-Yukarı Anzaf Barajı	60-Kalecik Kanalı (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti)
15-Çavuştepe Su Biriktirme Yapısı	61-Kurubaş Göleti
16-Aygır Göleti	62-Yakub Göleti
17-Sihke Göleti	63-Vakıf Bendi ve Kanalı
18-Reşan Barajı	64-Kör Kanal
19-Sünnet Nebi Barajı	65-Deniz Kanalı
20-Gövelek Barajı	66-Yukarı Ağındır Barajı
21-Meydan Boğazı Barajı	67-Aşağı Ağındır Barajı
22-Hırsız Deresi Barajı	68-Aşağı Karaağaç Barajı
23-Köşebaşı Barajı	69-Kalenur Göleti
24-Süs Barajı	70-Yukarı Kelekom Göleti
25-Aşağı Kom Barajı	71-Aşağı Kelekom Göleti
26-Yukarı Kom Barajı	72-Albayrak Göleti
27-Karataş Barajı	73-Atlılar Göleti
28-Kadim Barajı	74-Mengene Kanalı
29-Bakraçlı Barajı	75-Yukarı Bedengöl Göleti
30-Harabe Barajı	76-Aşağı Bedengöl Göleti
31-I. Ferhat Kanalı	77-Yukarı Embi Barajı
32-Bendmurat Barajı	78-Aşağı Embi Barajı
33-Aşık Hüseyin Göleti	79-Şehnağöl Barajı
34-Abbasgöl Barajı ve Kanalı	80-Soğuksu Göleti
35-Yukarı Ömergölü Barajı	81-Kurt Göleti
36-Aşağı Ömergölü Barajı	82-Yoğunhasan Göleti
37-Kilisegölü Barajı	83-Çuh Göleti
38-Kevenli Barajı	84-Çimlik Göleti
39-Düzlük Göleti	85-Pestekan kanalı
40-Tasmalı Barajı	86-Düztepe Göleti
41-Yukarı Adır Barajı	87-Yukarı korhan Göleti
42-Aşağı Adır Barajı	88-Aşağı Korhan Göleti
43-Aşağı Esenpınar Barajı	89- İsabey Göleti
44-Yukarı Esenpınar Barajı	90- Teperiz Göleti
45-Arındı Göleti	91- Keşiş Göleti
46-Bey Kanalı	92- Alaköy Göleti

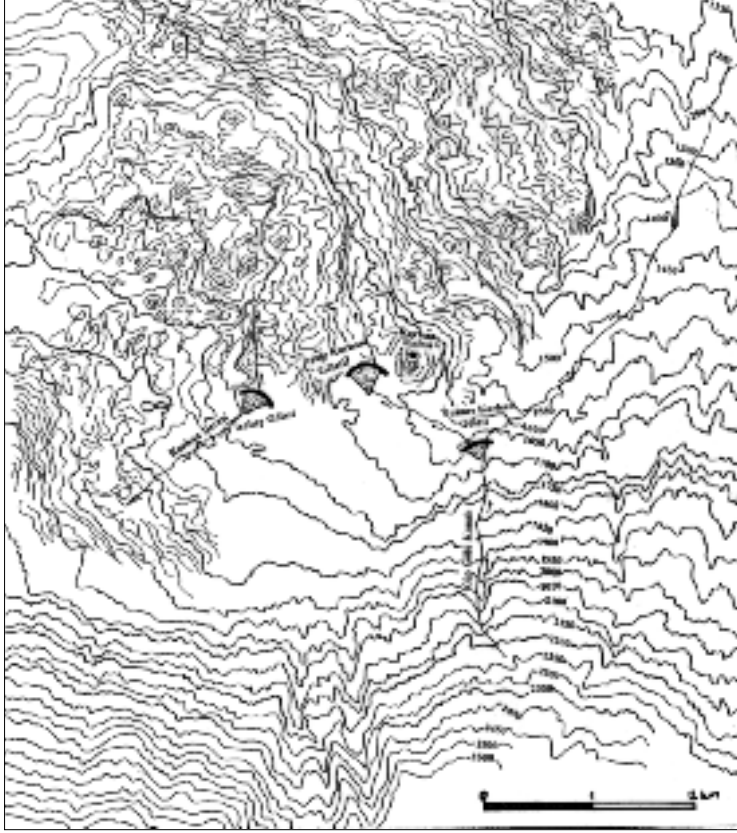
* Yanında (*) işareti bulunan baraj, gölet ve sulama kanalları,bizim yüzey araştırması çalışmalarımızdan önce 1889-1970 yılları arasında Van Bölgesi'nde bulunan baraj, gölet ve sulama kanallarını göstermektedir.

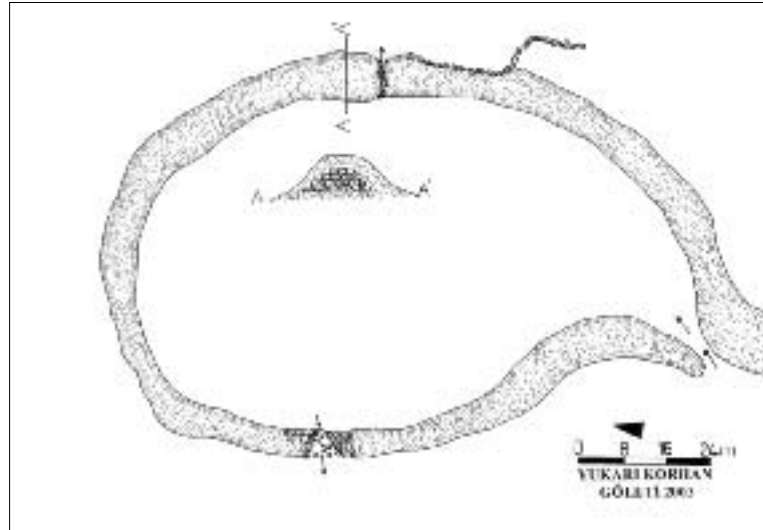
Harita 1: Nahçivan ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapmış olduğumuz yüzey araştırmasının yayılım alanı

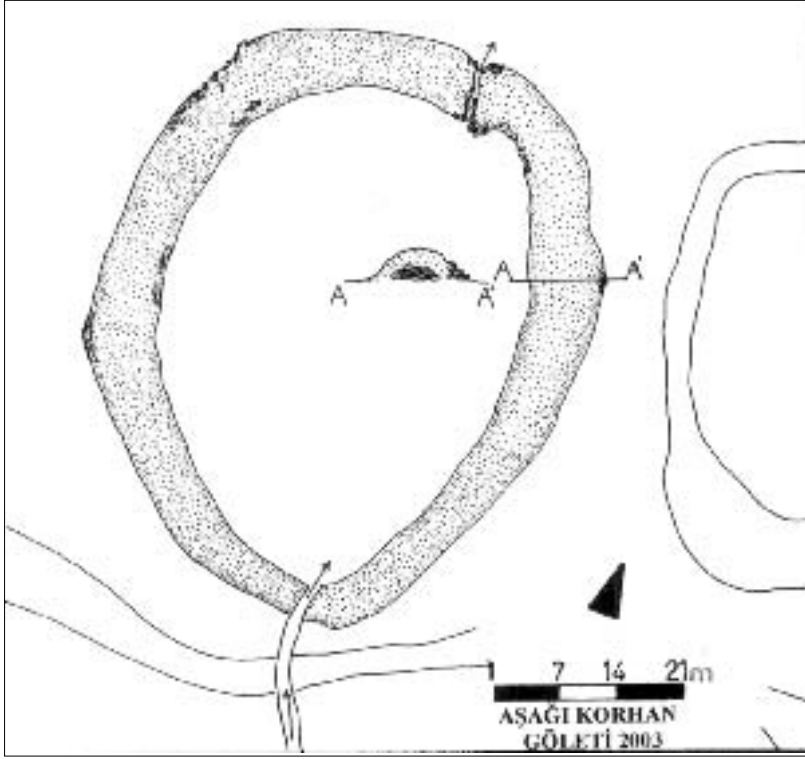
Harita 2: Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na ait baraj, gölet ve sulama kanallarının dağılımı

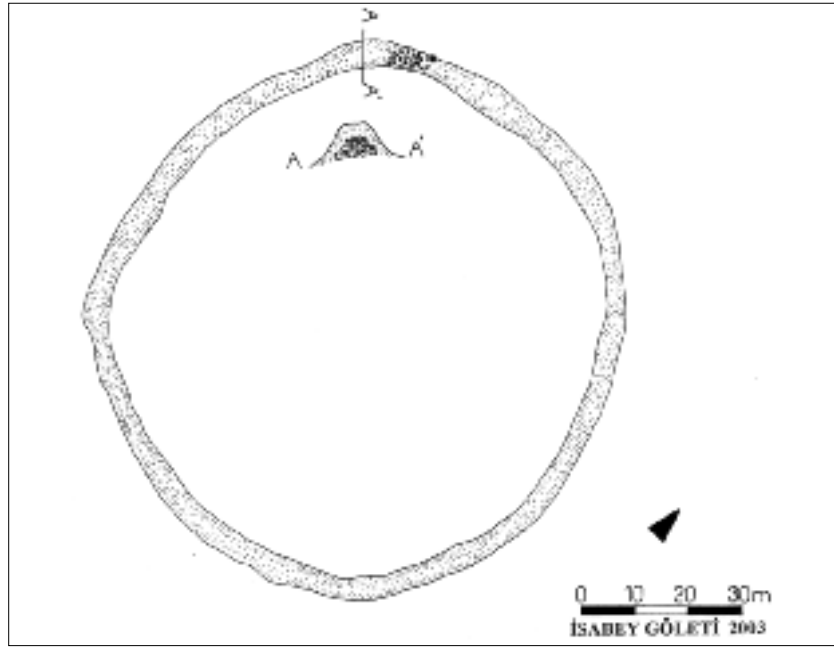
Çizim 1: Yukarı ve Aşağı Korhan Gölü ile Isabey Gölü ve yakın çevresinin topografik plânı

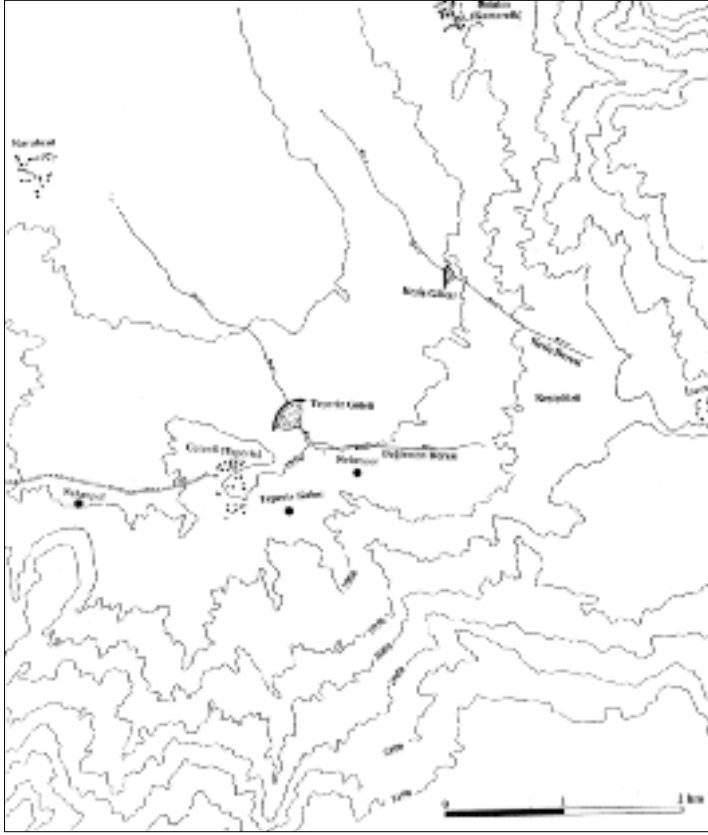
Çizim 2: Yukarı Korhan Gölü'nün plân ve kesiti

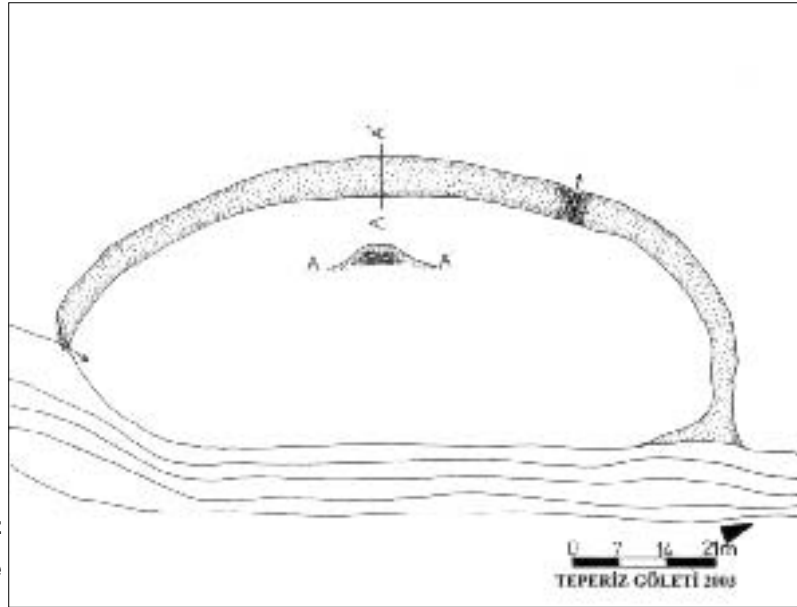
Çizim 3: Aşağı Korhan Göleti'nin plân ve kesiti

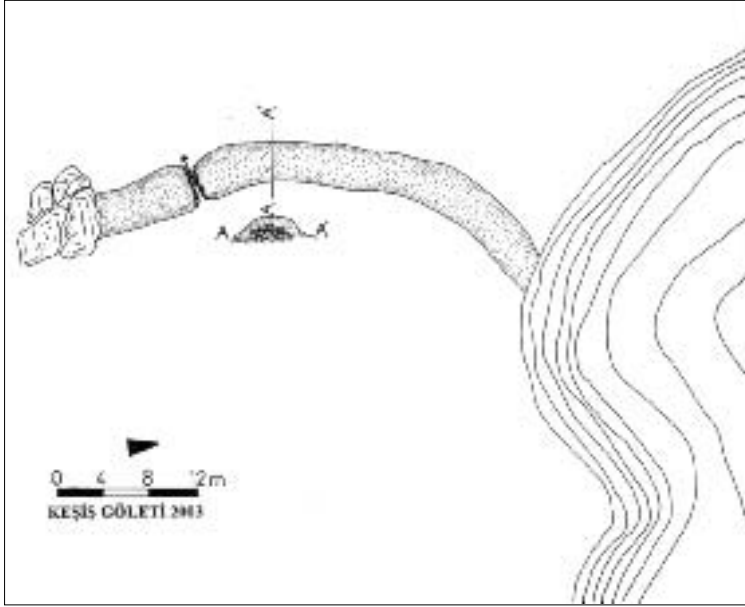
Çizim 4: İsabey Göleti'nin plân ve kesiti

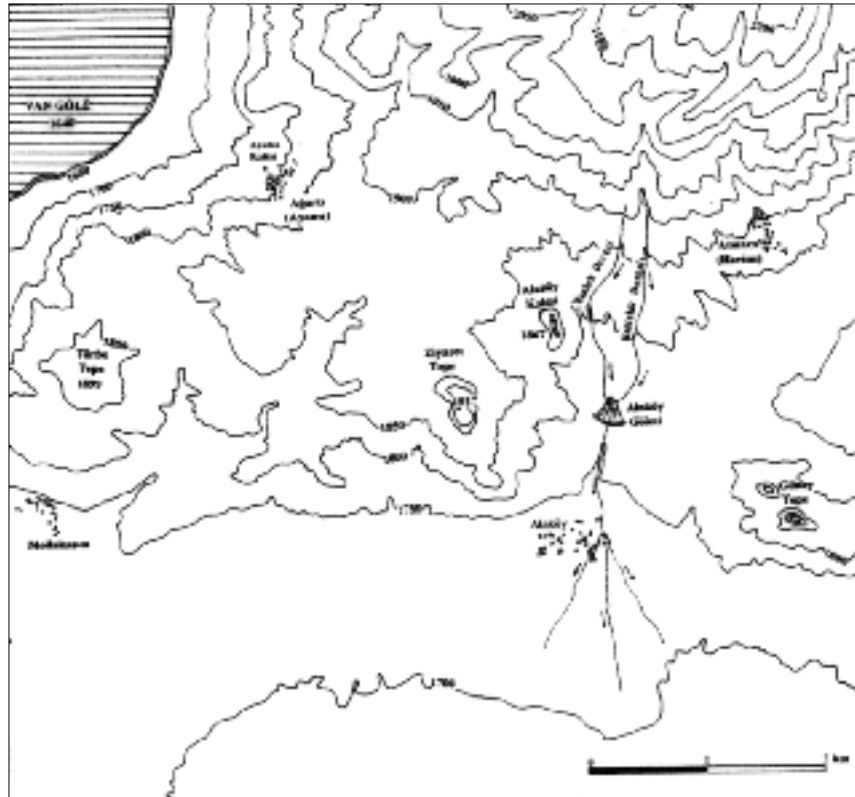
Çizim 5: Teperiz ve Keşiz göletleri ile yakın çevresinin topografik plânı

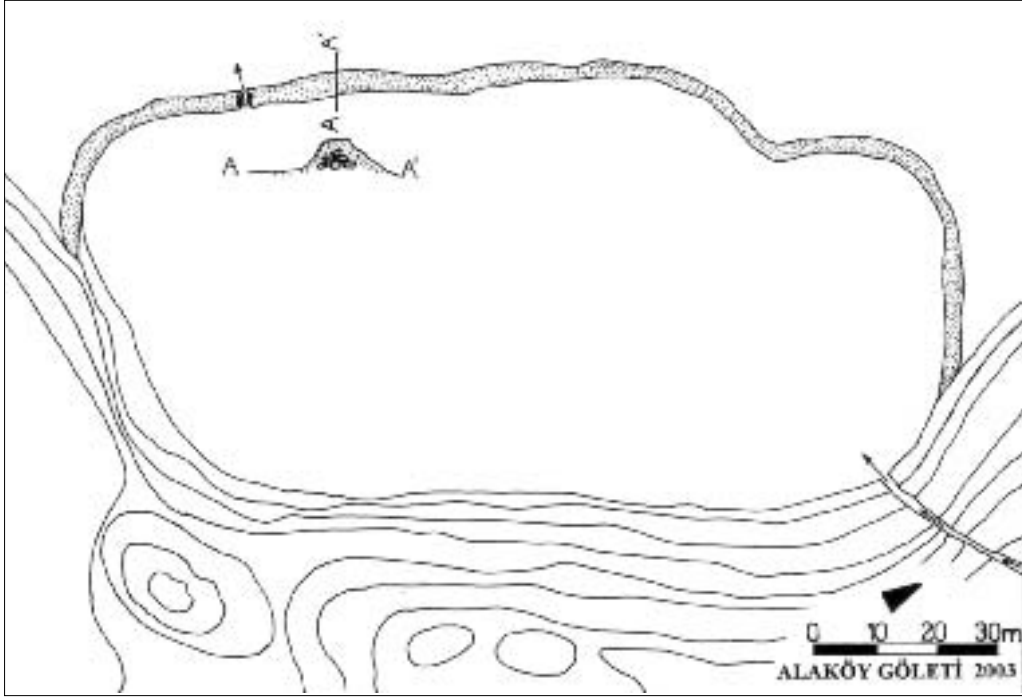
Çizim 6: Teperiz Gölü'nün plânı ve kesiti

Çizim 7: Keşis Gölü'nün planı ve kesiti

Çizim 8: Ataköy Gölü ve yakın çevresinin topografik planı

Çizim 9: Ataköy Göleti'nin plân ve kesiti

Resim 1: Teperiz Göleti'nin genel görünümü

Resim 2: Teperiz Gölü

Resim 3: Keşiş Gölü

Resim 4: Ataköy Gölü

ROMAN MILITARY INSTALLATIONS AT 'AT MAYDANI'/ZEUGMA, REPORT 2003¹

*Martin HARTMANN**
Michael SPEIDEL
Hamza GÜLLÜCE
Mahmut G. DRAHOR

The sixth archaeological campaign investigating Roman military installations in the immediate vicinity of ancient Zeugma (Fig.1) was conducted between February 18 and 27 and from April 28th to June 6th 2003. It was under the direction of Dr. Hamza Güllüce of the Gaziantep Museum and of Dr. Martin Hartmann, project leader of the Swiss Team. The team also included Prof. Mahmut Drahor with his team from Dokuz Eylül University, Ahmet Beyazlar (Gaziantep Museum), the archaeologists Dr. Jürg Ewald and Werner Rutishauser, as well as Prof. Dr. Michael A. Speidel (University of Bern), co-project leader, and 15 local workmen.

In 2002, our investigations led to the discovery of several Latin inscriptions and numerous Roman military tile stamps all from within a large area of c. 20 ha in the immediate vicinity of the ancient city of Zeugma, and distinctly separated from it. A geophysical survey and trial trenches on the 'At Meydani' plateau NW of Belkıs Tepe further revealed the clear outlines of architectural structures that match those of Roman military installations as well as many fragments of Roman military equipment of the late first to the fourth century AD. The results of the 2002 campaigns have recently been published. Clearly, this was a discovery of great archaeological and historical importance and required further investigations.

In February 2003, therefore, a second geophysical survey was carried out in the fields adjacent to the 'At Meydani' plateau. The aim of this survey was to collect further information on the nature of the archaeological remains in the area of Roman military occupation (Fig.2).

The geophysics team was led by Prof. Mahmut Drahor from Dokuz Eylül University at İzmir. The team carried out a geophysical survey in February 18-27, 2003 in area of 100x200 m. Both gradiometry and resistivity methods were applied and a full report was delivered in April 2003. The image produced by the gradiometry data shows a variety of architectural structures in NW-NE and NE-SW directions. The resistivity profiling data was collected in 1 m. intervals along 10 N-S profiles by the Wenner type array (a = 1, 3, and 5 m.). This data was processed by inversion and interpreted via electrical resistivity tomography (ERT) in order obtain true resistivity and depths in the study area.

* Dr. Martin HARTMANN, Phil.I Archäologe, Müselstr.4, CH-5417 Untersiggenthal/ SWITZERLAND
Tel. 056 288 19 17, Fax 056 288 39 20, E-Mail: mhartmann@bluewin.ch

1 See also M.Hartmann / M.A.Speidel , The Roman army at Zeugma: recent research results in: Zeugma: Interim Reports, *JRA* Supp. Ser. 51, 2003 , 100 – 126

The results show a significant correlation between the resistivity and the magnetic data, both clearly supporting each other. This indicates that each method by itself successfully revealed the archaeological features in the investigated area. The results of both methods were superimposed and served as an invaluable guide for the archaeological fieldwork. It was now clear that the archaeological structures, in general, are fairly close to the surface (0.5-1 m.), though some, particularly in the northern and western sections of the field are deeper (2-2.5 m.).

In May and June 2003 seven trenches were dug in order to verify and clarify the geophysical results. The soundings clearly verified the features detected by Prof. Drahor's geophysical survey. Thus, as expected from the gradiometer image, we uncovered roadway structures in trenches 1 and 4 (Fig. 3). One of the roads seems to have been a main road, as it leaves the area of military occupation and leads directly to the centre of ancient Zeugma. Trench 1 also revealed the remains of workshops (Fig. 4), and trenches 1 and 3 of a complicated system of clay pipes (Fig. 5). As in 2002, walls constructed of large rectangular blocs of stone were also discovered (Fig. 6). Fragments of a latrina and the remains of a two-coloured mosaic in trench 6 appear to indicate the existence of a bathhouse (Fig. 7).

The stratigraphy in the trenches, as well as the small finds point to an occupation of the area from the end of the 1st to at least the 4th century AD. As yet, no underlying structures preceding those of the Roman military occupation could be observed.

The significant amounts of Roman military equipment (arrow- and spearheads, armour scales, scabbards, mantraps, mail shirts, helmets, parts of a catapult etc.) from the trenches prove the Roman military nature of these archaeological remains beyond doubt (Fig. 8).

In parallel with the archaeological fieldwork we continued our surface survey in the area we defined as one of Roman military occupation in 2002. Again, this survey led to the discovery of nearly 80 stamped tiles (Fig. 9) and several fragments of Latin inscriptions. This year, some fragments of inscriptions were also excavated from the trial trenches (Fig. 10).

Furthermore, another Roman soldier's gravestone was recovered from Zeugma's Western necropolis, after it had been washed free by the waves of the new lake.

Together with this new 3rd century Latin gravestone of a soldier of legio II Adiutrix (Fig. 11) and the stamped tiles the range of Roman military units and detachments now known to have been present on different occasions between the late first and the fourth century at Zeugma has yet further increased.

It is clear from the number of stamped tiles that legio IV Scythica was by far the most active legion in the investigated area. Of a total of now 190 stamped tiles, of which our team found 153 in 2002 and 2003, only 20 are not of legio IV Scythica, whereas 170 were stamped by this legion (Table: 1).

Leg I	2
Leg I IT	1
Leg II	1
Leg III	6
Leg IIII	1
Leg IIII SCY	133
Leg VII	2
Leg P IN	1
Leg XIII (?)	3
Leg (?)	3
Total	153

Table 1: Tile stamps of legions found at Zeugma in 2002 and 2003

These results further confirm last year's analysis and add additional information to the findings of the 2002 campaign. We appear to be dealing with a large area, which was reused at different occasions by the Roman army between roughly the late first to the fourth century AD. The stamped tiles show that most of the building activities in the described area were undertaken by the local legio IV Scythica whose permanent base in the wider surroundings of Zeugma still remains undiscovered. However, other units mainly from the Danube provinces, but also from North Africa were also involved in building activities in the same fields (Table: 2), albeit on a much smaller scale. The many fragments of Latin inscriptions found during the campaigns in 2002 and 2003 clearly show the military and official nature of the place and several fragments show parts of imperial titulatures. Almost all of these fragments will have belonged to honorary monuments or building inscriptions. The great amounts of Roman military equipment dating from the same period clearly confirm this picture. The inscriptions and the constructions in stone, as well as the likely existence of a richly decorated bath highlight the extraordinary quality of at least some of the buildings and indicate that they had been constructed with the intention of reuse.

The exact functions and chronology of the buildings remain yet to be investigated. It seems clear, however, from the undeniable military nature of the findings that the construction was occasioned by the repeated wars between Rome and Parthia or Persia. Until the end of the second century at least, the investigated area may have served as a gathering point for the Roman expeditionary forces, in particular those from the Danube provinces and Northern Africa. Here they would have waited their commanding general. On occasion this would have been the Roman emperor himself.

Units:	by tile stamps	by inscriptions
Coh 00 Maurorum		X
Legiones P(annoniae) Inf(erioris)	X	(X)
Legio I	X	
Legio I Adiutrix		X
Legio I Italica	X	
Legio II	X	
Legio II Adiutrix		X
Legio III (Augusta?)	X	
Legio IIII (Flavia?)	X	
Legio IIII Scythica	X	X
Legio VII	X	
Legio VII C.p.f.	X	X
Legio X Gemina		X
Legio XIII Gemina	X	
Equites scutarii Aureliaci		X

Table 2: Roman military units so far attested at Zeugma

Even after the empire's frontier had moved further east the investigated area could have continued to serve the same basic purpose. During military campaigns the area and its buildings may have served manifold logistical purposes.

The results so far achieved in the campaigns in 2002 and 2003 prove beyond any doubt, as we believe, the enormous potential for many further far-reaching and extraordinary archaeological and historical findings and conclusions. It is therefore, in our view, highly desirable and to the greatest benefit of our science and our understanding of all aspects of this ancient frontier to continue this investigation of a unique archaeological and historical site. Many answers related to issues which lay at the core of the Roman Empire's history may be found here.

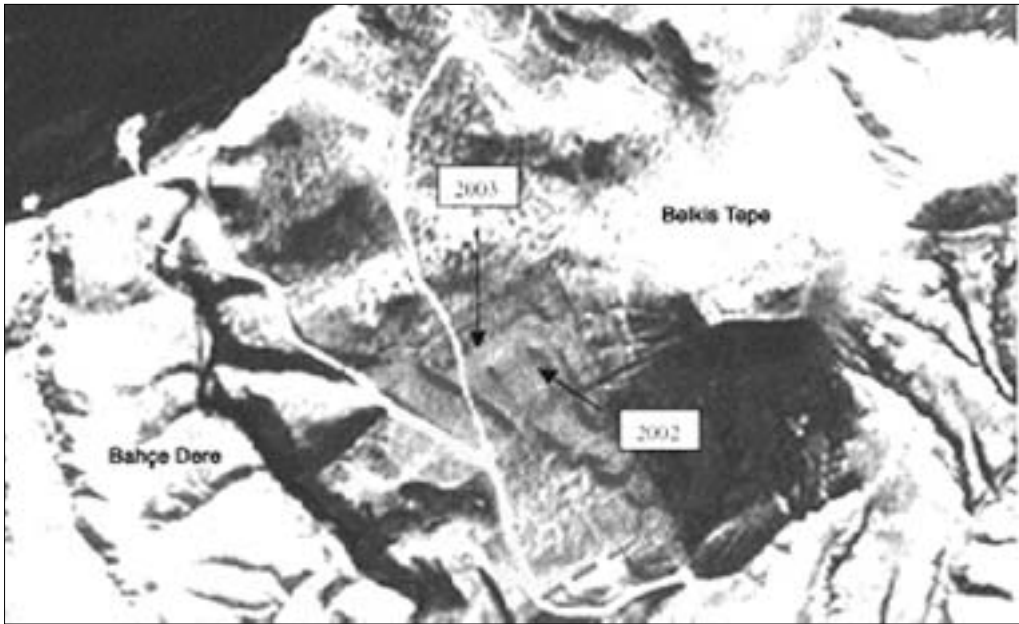

Fig. 1

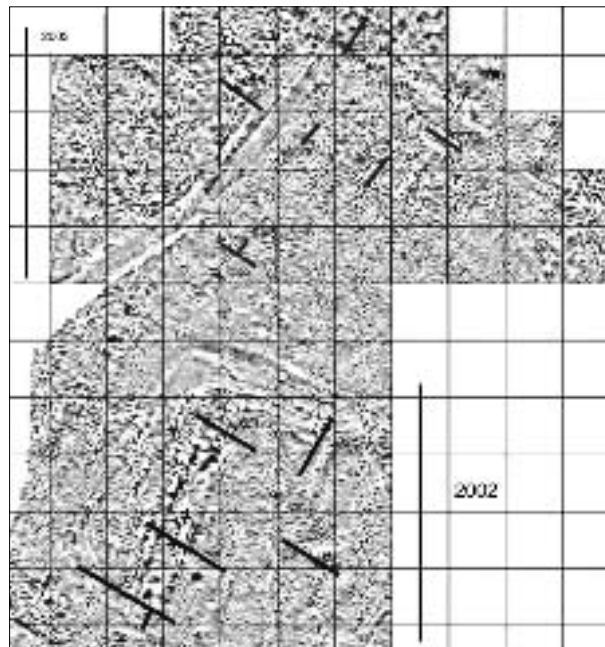

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

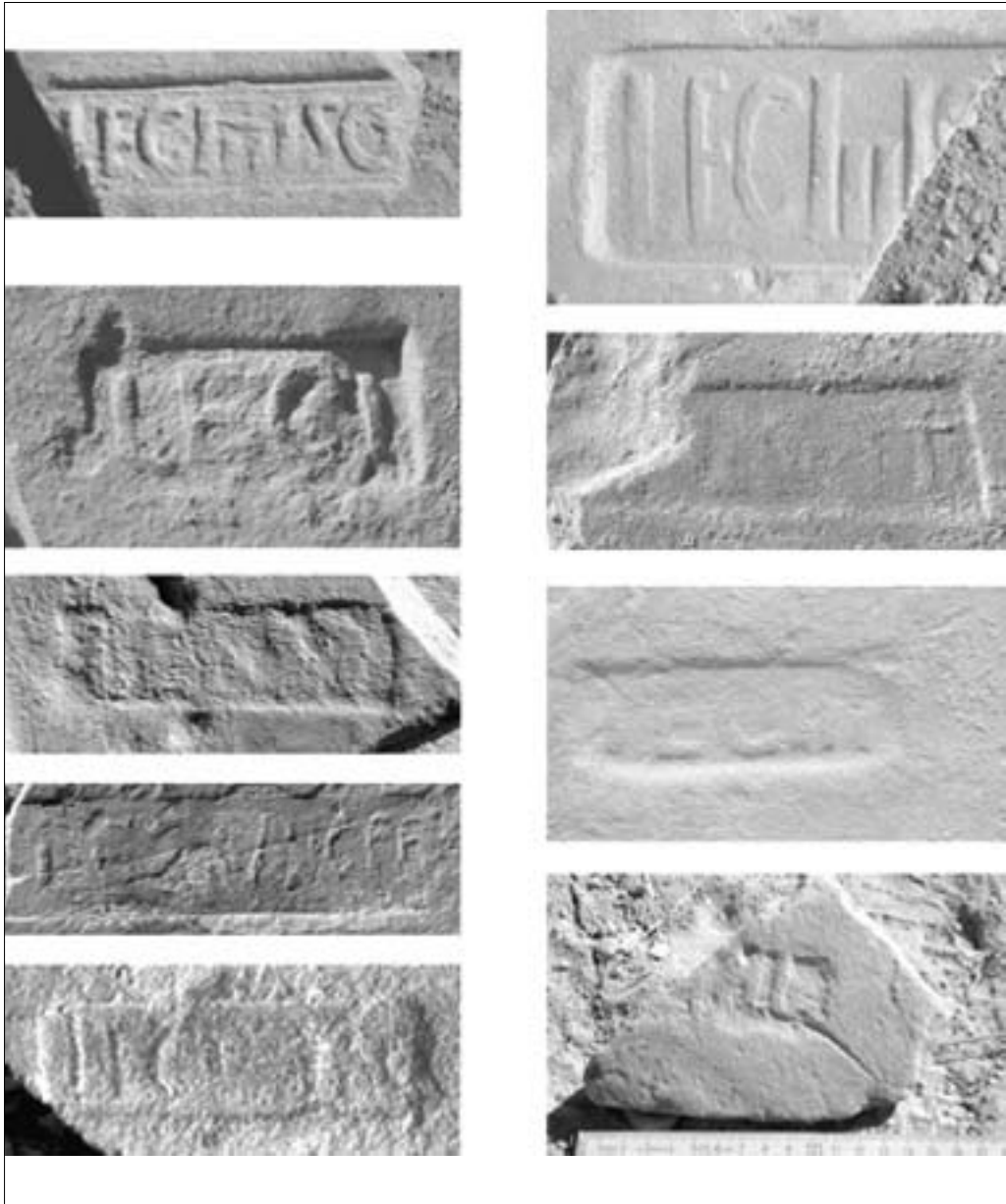

Fig. 9

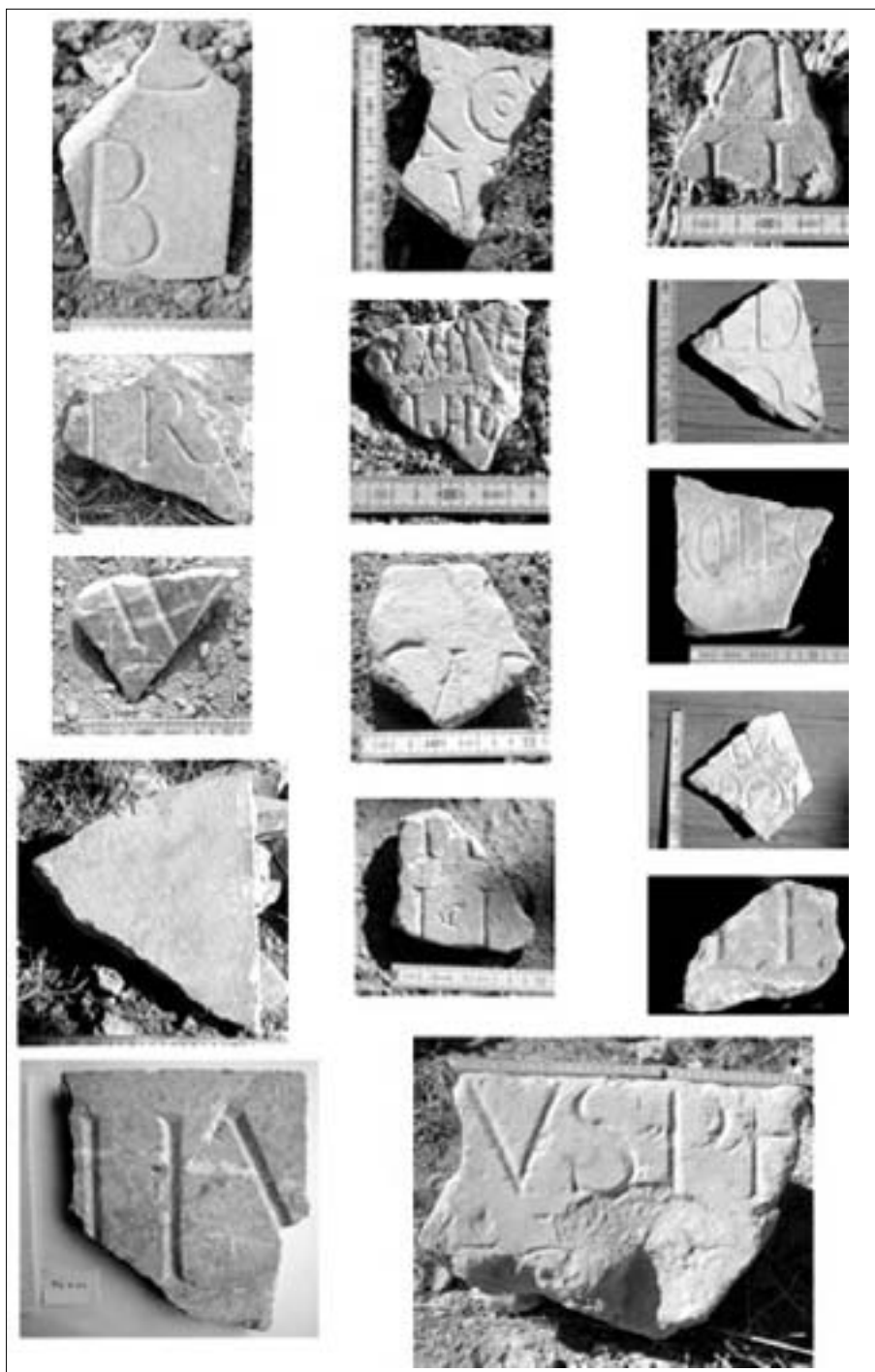

Fig. 10

Fig. 11

ARTVİN İLİ-ÇORUH VADİSİ'NDEKİ TARİHİ YOLLAR VE KÜLTÜR VARLIKLARI YÜZEY ARAŞTIRMASI, 2003

Osman AYTEKİN*

Bu yıl üçüncüsünü gerçekleştirdiğimiz yüzeysel araştırmamızın konusu¹; Çoruh Irmağı havzasında yapımına başlanan hidro-elektrik amaçlı baraj sahaları içerisinde yer alan kültür varlıkları ile tarihi yolların tespit ve incelemelerinden oluşmaktadır.

Söz konusu araştırma T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri çerçevesinde, TÜBİTAK, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü, YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı ve Artvin Valiliği'nin katkılarıyla, Bakanlık Temsilcisi Marmaris Müze Müdürlüğü arkeoloğu A. Sinan Özbey'in temsilciliğinde, 8-30 Ağustos 2003 tarihleri arasında, 11 kişiden oluşan uzman grubuyla gerçekleştirilmiştir².

2003 yılı araştırma sezonunda; önceki yıllarda araştırılmasına başlanan Muratlı ve Deriner baraj sahaları kısmen olmak üzere, ağırlıklı olarak Artvin ve Yusufeli baraj alanlarında çalışılmış ve ekseriyeti ilk kez tarafımızca belgelenen 10 kale, 7 cami, 3 kilise, 2 ev, 1 medrese, 1 hamam, 1 köprü ve 1 mağara tespit edilmiş olup toplam 26 eserden bir bölümü plân bazında incelenmiştir. Ayrıca, Çoruh Vadisi'nin Artvin-Merkez ve Yusufeli ilçeleri arasındaki patika-kervan yolu ağı, vadi tabanı ve üst yerleşmelerde izlenmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra, etnografik nitelik taşıyan çeşitli objeler üzerinde durulmuş ve az da olsa mezar taşları ile seramik buluntularına rastlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi 65080 Van-TÜRKİYE

1 Artvin ve ilçelerindeki kültür varlıklarına yönelik yüzeysel araştırmasına 1997 yılında başlanmış ve hiç ara verilmeden sürdürülmüştür. 2001 yılı itibarıyla de Çoruh Irmağı havzasındaki kültür varlıklarının tespit ve incelemelerine Muratlı baraj sahasından başlayarak mansaptan menbaya doğru devam edilmektedir. Bkz. O. Aytikin, "Artvin-Türk Dönemi Yüzeysel Araştırmasının İlk Beş Yılı (1997-2001) Üzerine Bir Değerlendirme", 6. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Şöleni, Kayseri, 2003, s. 111-121; Aytikin, "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması, 2001", 24. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2003, s. 1-16; Aytikin, "Artvin İli-Çoruh Vadisindeki Tarihi Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzeysel Araştırması, 2001", 25. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 26-31 Mayıs 2003, Ankara, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2004 (Baskıda).

2 Araştırmamızın gerçekleştirilmesinde ilgi ve desteklerini gördüğümüz T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yetkilileri ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, DÖSİM'e, TÜBİTAK Ar-Ge Eşgüdüm Daire Başkanlığı'na, TUBA-TÜKSEK İstanbul Ofisi mensuplarına, YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı'na, Artvin Valiliği'ne, Artvin İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne, Artvin DSI Bölge Müdürlüğü'ne, Yusufeli Kaymakamlığı'na, Yusufeli Belediye Başkanlığı'na, Yusufeli Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanı Turgut Koçoğlu'na; Kalburlu Köyü Muhtarı Nizamettin Öztürk'e, Kalburlu Köyü'nden Emine Özel'e, Zeytinlik Köyü Muhtarı Yusuf Demirel'e, Zeytinlik Köyü'nden Yüksel Tiryakoğlu'na; Borçka İçesi'nden Muratlı Köyü Muhtarı Kadir Kahraman'a, Çavuşlu Köyü'nden Murat Bozkurt'a, Çavuşlu Köyü Dikiciler Mahallesi'nden Selim Yıldız'a; Yusufeli İlçesi'nden Demirkent Köyü'nden Ömer Özder'e, Havuzlu Köyü Muhtarı Mustafa Kara'ya, Havuzlu Köyü'nden Abdullah Çınar'a, Erenköy Köyü Muhtarı Hüseyin Kiraz'a, Cevizlik Köyü'nden Gökhan Yazıcı'ya, Tekkale Köyü'nden Bilgehan Demirkıran'a, Çevrelil Köyü Muhtarı Nurettin Kılıç'a, Taşkiran Köyü'nden (Sarigöl) Köksal Alkan'a, Biçakçılar Köyü'nden Şerif Yazıcı'ya, Pamukçular Köyü Muhtarı İlhami Türk'e, Pamukçular Köyü'nden Recep Bağcıvan'a, Darıca Köyü'nden Osman Özer'e, adını anamadığım kültüre duyarlı Artvinli hemşehrilerime, araştırmamızın özverili elemanlarına ve özellikle Bakanlık Temsilcisi A. Sinan Özbey'e, Sanat Tarihcisi Erkan Koç'a, Arkeolog Abdurrahman Aktaş'a, Kameraman Y. Emre Aytikin ile şoförlerimiz Muammer Yılmaz ve Yalçın Kahraman'a en samimi duygularıyla teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Osmanlıca yazıtların okunmasını sağlayan Uzm. Dr. Burhanettin Güneş'e de şükran borçluym.

MURATLI BARAJ SAHASI

Dikiciler Camii: Borçka İlçesi'ne bağlı Çavuşlu Köyü'nün Dikiciler Mahallesi'nde yer almaktadır. Mihrabı üzerinde bulunan kitabesine göre H. 1278/M. 1861 tarihinde yaptırılmıştır. Cami, mahalleye ulaşım sağlayan karayolu kavşak noktasında bulunmaktadır. Yapı dıştan dikdörtgen plâna sahip olup yüksek olmayan bir su basmanı üzerinde tümüyle ahşap malzeme ile tek katlı olarak inşa edilmiştir. Yapı, halihazırda ibadete açık bulunmaktadır. Baraj sularının kısmen etkisi altındadır (Resim: 1). Gelecek sezon yapı üzerinde daha kapsamlı bir inceleme yapılacaktır.

Mezar Taşları: Borçka İlçesi, Güreşen Köyü'nün Selimiye Mahallesi'ndeki 1930 tarihli Selimiye Camii'nin karşısındaki mezarlıkta ikisi yolun hemen kenarında yan yana, bir tanesi ise daha içte olmak üzere mermerden üç adet tarihî mezar taşları tespit edilmiştir. Bunlardan iki tanesinin erkeğe, bir tanesinin ise kadına ait oldukları anlaşılmaktadır. Kadına ait mezar taşının ayrıca ayak taşı da bulunmaktadır. Erkeğe ait mezar taşlarından büyük olanında H. 1253/M. 1837 tarihi okunabilmiştir. Yine, Borçka İlçesi Çavuşlu Köyü'nün Merkez Mahallesi'ndeki Çavuşlu Camii'nin bahçesine çevreden getirilmiş bulunan başı ve yanları kırık olan mermerden başka bir mezar taşının da H. 1230/M. 1814 tarihi ve Merhum Hüseyin Ağa'ya ait olduğu belirlenmiştir.

DERİNER BARAJ SAHASI

Kalburlu Camii: Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Kalburlu Köyü'nün Cami Mahallesi'nde bulunmaktadır. Cümle kapısı üzerine sonradan konan levhaya göre H. 1251/M. 1835 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Cami, mahalleye ulaşımı sağlayan patika yollarla batı ve güney yönlerinden çevrelenmiş olup mevcut arazinin meyilli olmasından dolayı, güneyine yakın zamanda istinat duvarı çekilerek, içinde meyve ağaçlarından oluşan demir çitlerle çevrelenmiş bir bahçe elde edilmiştir. Yapı içten 8.15x7.40 m. ölçülerinde kareye yakın plânlı, tek katlı, tek minareli, son cemaat yeri olmayan, kırma çatılı ve oluklu kiremit örtülü içten ve dıştan sıvanmış olup cephe duvarları taş, iç donanımı ise ahşap malzeme ile inşa edilmiştir (Çizim: 1). Güneybatı köşesinden yükseltilmiş olan galvanizli saç kaplamalı ahşap minaresine çıkış, cepheye bitişik olarak saçak seviyesine kadar yükselen ahşap merdivenle sağlanmıştır. Harime giriş, batı cephesinin eksenden kuzeye doğru kayan, betonarme bir sundurma ile koruma altına alınmış basık kemer açıklıklı ve ahşap kanatlı bir kapı ile sağlanmıştır. Kuzey bölümünde, doğu-batı doğrultusunda gelişen ve harimin kuzeybatı köşesine yerleştirilen ahşap merdivenle çıkılan köşklü ahşaptan mahfil bulunmektedir. İki ahşap direk üzerine oturtulan bu mahfilin daha sonraki dönemlerde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Güney duvarı ekseninde yer alan mihrabı yarım daire formlu olup iç kısmı yeşil renkli yağlı boya ile vurgulanmıştır. Mihrabın sağ yanındaki ahşap minber oldukça sade ve geç döneme aittir. Düz ahşap tavanın ortasında, siyah ve beyaz yağlı boya ile hareketlendirilmiş eşit kenarlı ve tekne biçimli göbek süsüne sahiptir. Harim; güney duvarına açılan altlı üstlü ikişerden simetrik dört pencere, doğuda güney yana doğru altlı üstlü iki, kuzey yana doğru üstte bir olmak üzere toplam dokuz pencere ile aydınlatılmıştır. Kuzey duvarına, arazinin konumundan dolayı pencere açılmamıştır. Güneydoğu köşesine yerleştirilen ahşaptan vaaz kürsüsü de yenidir. Yapının, önemli ölçüde onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Cami, halihazırda ibadete açıktır ve yakın gelecekte baraj sularının altında kalacaktır.

Osman Özel Evi: Artvin Merkez İlçe'ye bağlı Kalburlu Köyü'nün Cami Mahallesi'nde No: 105 olarak kayıtlı bulunmaktadır. Birinci katın ambar kapısı üzerine çakılan ahşap levha üzerindeki Osmanlıca kitabesine göre Mimar Muhammed Usta'ya H. 1326/M. 1908 yılında yaptırılmıştır. Konut, taş ve ahşap malzemenin kullanımı ile inşa edilmiş olup zemin üzeri iki katlı ve kırma çatılıdır. Ön cephesi güney (güneydoğu) yönünde olmak üzere kuzey-güney doğrultusunda meyilli bir arsa üzerinde bulunan evin arka bedenini mahalleye ulaşım sağlayan patika yol, diğer cephelerini ise meyve ağaçlarıyla kaplı bahçe çevrelemektedir. Batı dış köşesinde tuvaleti, doğu dış köşesinde ise

ocak ve fırını bulunmaktadır. Zemin, dıştan 9.65x9.30 m. ölçülerinde kareye yakın plâna sahiptir. Bu kısmın orijinalde sadece doğu duvarı kapalı diğer iki yönden açık tutulmuş toplam yedi ahşap destekle belirlenmiş ön bölüm ile arka yönde yan yana iki büyükçe odadan oluşmaktadır. Daha sonra ise bu ön bölümün batı yönünden iki ahşap direktten sonraki kısmı kapatılarak salon haline dönüştürülmüştür. Ayrıca, doğu yan cephesine bir banyo eklenmiştir. Halihazırda batı yönündeki oda kiler olarak, doğu yönünde ise barınma yeri olarak kullanılmaktadır. Salona açılan bu odanın arka duvarında ortada ocak, sol yanında gömme dolap ile doğu duvarındaki mazgal penceresi orijinaldir. Bu bölüm, ev sahibinin arazilerine bakan yarıcı tarafından konut olarak kullanılmaktadır. Yan ve arka beden duvarları moloz taş örgüye sahiptir. Zemin katla doğrudan irtibatlı olmayan birinci kata çıkış, zemin katın her iki yan cephesine yamandırılmış olarak yükseltilecek ahşap merdivenlerle sağlanmıştır. Bu kısımda ön bölümde yanları kapalı, önü açık genişçe çardak ile arka yönünde ortada ambar, her iki yanında birer odadan oluşan düzenlemeye gidilmiştir (Çizim: 2). Çardağın batı köşesine üst kata çıkış sağlayan ahşap merdiven, doğu köşesinde ise ocak ve lavabo yerleştirilmiştir. Dikdörtgen plânlı her iki oda, çardağa açılan tek kanatlı kapılara sahiptir. Yan duvarlarına açılan ikili pencerelerle aydınlık sağlanmıştır. Arka beden duvarlarında dış köşelere gelecek şekilde yerleştirilmiş oval biçimli gömme banyolara, iç köşelerde ise gömme dolaplara ve üstlerini kuşatan tereklerle yer verilmiştir. Giriş yönündeki köşelere de yüküklükler yerleştirilmiştir. Farklılık olarak batı yönündeki odanın arka bedeninde ocak bulunmamaktadır. Dışa tümüyle kapalı olan ambar yüksek eşikli ve daha küçük tutulmuş kapılıdır. Bu katın arka beden duvarı taş, odaların yan cephe duvarları ahşap arası karkas (çakatura) diğer geri kalan tüm birimleri ahşaptır. Üst kata çıkış, içten birinci kattaki merdivenle ve dıştan kuzeydoğu köşesindeki ahşap merdivenle sağlanmıştır. Bu katın düzenleniş biçimi ve malzemesi birinci katla hemen hemen aynı özelliktedir. Farklılık olarak, üç yönlü cepheyi çevreleyen balkonlara yer verilmiş olmasıdır. Ayrıca doğu yönündeki yan odaya, misafirlerin kolaylıkla girebilmesini sağlayan dıştan ikinci bir kapı daha açılmıştır. Bunların yanı sıra, her iki odanın beden duvarlarına ikili gömme dolaplara yer verilirken, ocak konmamıştır. Yüküklükleri de bulunmamaktadır (Çizim: 3). Çatısı, oluklu kiremitle örtülü ve arka bedeninin her iki köşesinden yükselen birer bacaya sahiptir. Süsleme açısından sade, ancak orijinal dokusunu koruyan ve tümüyle de olmasa konut işlevini sürdüren yapı, baraj sularının altında kalacaktır.

Demirköy Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Demirköy'ün Eğritiş Mahallesi'nde yer almaktadır. Kale, köy yollarının keşiştiği boğazda, dere yatağının üst yanında, vadiye hâkim bir yerde bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabesi yoktur. Muhtemelen, Ortaçağ dönemindedir. Kalenin yer aldığı ana kaya çok yüksek olmadığından kolaylıkla içine girilebilmektedir. Moloz taş malzemenin kireç harcıyla örülen surlarından bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Surlar duvarları oldukça kalın tutulmuştur ve mevcut haliyle yaklaşık 5.00 m.ye kadar oluşan yükseltiyi sahiptir. Yörede sıkça rastlanan küçük kalelerden biridir. Terk edilmiş durumdadır. Baraj su kotunun üstünde yer almaktadır.

Bedazor Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Cevizlik Köyü'nün Bedazor Mahallesi'nde yer almaktadır. Kale, vadi içindeki mahallenin güneydoğusuna kalan çevreye hâkim bir sırtta bulunmaktadır. Herhangi bir yazıtı ulaşılamamıştır. Muhtemelen, Ortaçağ dönemindedir. Giriş kapısı kuzeybatıdan bulunmaktan ise de, zamanla bozulduğundan içine girilememiştir. Güney cephesi oldukça yüksek olduğundan bu yönde surlar pek yer verilmemiştir. Günümüze gelen surlar kapı ve çevresinde yoğunlaşmaktadır. Moloz taş malzemenin kireç harcıyla oluşturulan kale ana kayanın doğal şekline uydurulmuş, yörede sıkça rastlanan küçük yapılardan biridir. Terkedilmiş durumdadır. Baraj su kotunun üstünde yer almaktadır (Resim: 2).

ARTVİN BARAJ SAHASI

Gülebeg Hamamı: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Erenköy'ün Gülebegil Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapının üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığı gibi, kayıtlara geçmiş bir bilgiye de rastlanmamıştır. Köy sakinlerinden alınan sözlü bilgilere göre hamamın,

Osmanlı Döneminde yörede etkin olan Gülebeg Sülalesi'nce yaptırılmıştır. Muhtemelen, XVIII. yüzyılda inşa edilmiştir. Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen çerçeve içine alınmış dıştan 9.50x6.20 m. ölçülerinde iki bölümden oluşmaktadır (Çizim: 4). Batı cephesi daha sonraki dönemde eklendiği anlaşılan iki katlı konutla, arka cephesi top rak zemine yamandırılmış vaziyette, diğer iki cephesi ise açıktadır. Doğu cephesinin devamında, temel seviyesinde günümüze gelebilmiş ve tam olarak neye ait olduğu belirlenemeyen duvar kalıntıları izlenmektedir. Yapı, cepheleri küçük ebatlı taş malzemenin düzgün sıralar oluşturacak şekilde ve dolgu duvar tekniğinde örülmüş olup tek katlı ve tuğladan kubbelerle sonlanmaktadır. İç kısma, kuzey cephesinden ve iki bölümün birleştiği noktadan girilmektedir. Daha küçük tutulmuş ilk bölümün soyunmalık olduğu, batı duvarına yerleştirilen yuvarlak kemerli ocak ve güney duvarı boyunca uzanan sekiden anlaşılmaktadır. Buradan, doğu duvarına açılan kapı ile asıl yıkanma bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Her iki bölüm, tromplar üzerine oturan kubbe örtüye sahiptir. Cephelerinde pencereye yer verilmemiştir. Aydınlatma, kubbelere açılan delikçiklerle sağlanmıştır. Yapı, uzun süredir kendi haline terk edildiği için yıkılma aşamasına gelmiştir. Özellikle soyunmalık kısmın kubbesi, giriş kapısı ve iç donanım tahrip görmüştür. Yörede az rastlanan yapı örneği olmasıyla önem taşımaktadır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır.

Ucar Kilisesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Kirazalan Köyü'nün Ucar Mahallesi'nde bulunmaktadır. Mahallenin içinde etrafı meyve ağaçlarından oluşan bir bahçede, sadece dış cephelerinin bir bölümü günümüze gelebilmiş orta büyüklükte bir yapıdır. Muhtemelen Ortaçağ'a aittir. Kilise hakkında herhangi bir yazıt ve bilgiye ulaşılamamıştır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır.

Kervan Yolu Köprüsü: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Demirkent Köyü'nün sağ üst yanından geçen Uhtihev Deresi üzerinde, derince bir vadi içerisinde bulunmaktadır. Yol döşemesinde yer alan yazıttan H. 1271/M. 1854 tarihi belirlenmiştir. Bu yazıtın bu yapıya ait olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Bu haliyle, Osmanlı Döneminde yaptırıldığı ve kısmen yenilerek günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Köprü, güney-kuzey doğrultusunda olup 10.20 m. uzunluğunda ve 2.10 m. genişliğinde düz yol döşemesine sahiptir. Dere yatağından yüksekliği ise yaklaşık 12.00 m'dir. Yapı, taş temel üzerine kademelendirilmiş ahşap destekler üzerine oturan yatay ahşap kalaslarla inşa edilmiştir. Yol döşemesi ve yan korkulukları da ahşaptandır. Ayrıca, her iki baştan ikişer ahşap direklerle desteklenmiştir. Halihazırda da kullanılabilir durumda olan köprünün, Çoruh Vadisi'nden gelip, Demirkent üzerinden Oltu'ya ulaşım sağlayan kervan yolu güzergâhında olması ile dikkat çekmektedir. Terkedilmiş durumdadır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır.

Demirkent Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Demirkent Köyü'nün Yac ve Poset mezarlarının arasında kalan mahalde yer almaktadır. Herhangi bir yazıt ve bilgiye rastlamadığımız kalenin Ortaçağ'a ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Hemen alt kısmından mezraya ulaşım sağlayan karayolu geçmektedir ve köye yaklaşık 19 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Yüksekçe ana kaya üzerinde yer alan kalenin, doğu yönünden iki giriş kapısı bulunmaktadır. İkinci kapı açıklığı kuzey yönüne bakmaktadır. Moloz taş örgülü ve kireç harcıyla inşa edilen yapının sur duvarları, doğu ve kuzey yönlerinde yaklaşık 6 m. yükseklikleri ile korunmaktadır. Zamanla gerçekleşen bozulmalardan dolayı kale içine girilememektedir. Terkedilmiş durumdadır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır (Resim: 3).

Yac Mağarası: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Demirkent Köyü'nün Yac mezarında yer almaktadır. Mağara, Demirkent Kalesi'nin alt tarafından geçen karayolunun hemen altında, Yac mezarının üst tarafında doğu-batı yönünde bulunmaktadır. İçinde herhangi bir yazı veya resme rastlanmamıştır. Tarihlendirmek oldukça güçtür. Yüzeysel verilere göre en geç Ortaçağ'da kullanılmış olabileceği ve sonrasında da kısmen işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ağız kısmı batı yönüne bakmakta olan mağara, yaklaşık 15.00 m. yüksekliğe ve 25.00 m. genişliğe sahiptir. Kabaca üçgenimsi plân gösteren mağaranın ağız kısmında var olan duvar kalıntılarında anlaşıldığına göre kapatılmış

olduğu ve girişin güneydoğu ucundan sağlandığı izlenmektedir. Zemini genelde ana kaya, kısmen ise topraktır. Tavanını oluşturan kaya tabakasının yüzeyi is tabakası ile kaplıdır. Terk edilmiş durumdadır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır (Resim: 4).

İtik Kilisesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Demirkent Köyü'nün İtik mezrasında yer almaktadır. Yapı, mezraya ulaşım sağlayan karayolunun üst tarafında, meyilli bir çayır içerisinde bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir yazıt rastlanmamıştır. Ancak, kilisenin yakınında yer alan Mehmet Boztepe'ye ait mezra evinin giriş cephesine bu kiliseden getirilerek konan freskli ve Gürcüce harflerden oluşan yapı taşından anlaşıldığı kadarı ile Ortaçağ'a aittir. Plânı çıkarılacak durumda değildir. Yapının kademeli şekil gösteren ön bölümü kısmen ayakta. Küçük bir kilise olduğu anlaşılmaktadır. Terk edilmiş durumdadır. Baraj sularının üst kotunda bulunmaktadır.

Havuzlu Camii-I: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Havuzlu Köyü'nün Aşağı Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapı, mahalleye ulaşım sağlayan karayolunun kenarında, kuzey-güney doğrultusunda meyilli arsa üzerinde, mahalle içinde bulunmaktadır. Doğu cephesine yakın yerde, köyde çokça rastlanan su havuzu vardır. Mahfile üstten geçiş sağlayan kapı alınlığındaki Osmanlıca yazıtına göre caminin H. 1211/M. 1796 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Caminin doğu cephesine sonradan konan levhada ise yapım tarihi 1876 gösterilmektedir. Cami dıştan 11.50x8.10 m. ölçülerinde dikdörtgen plâna sahip olup cepheleri yatay ahşap hatıllarla kuvvetlendirilmiş kireç harçla tutturulmuş moloz taşla, iç aksamı ise ahşap malzeme ile ve tek katlı olarak inşa edilmiştir. Halihazırda ibadete açık bulunan cami, baraj sularının kısmen etkisi altındadır. Gelecek sezon yapı üzerinde daha kapsamlı bir inceleme yapılacaktır.

Havuzlu Camii-II: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Havuzlu Köyü'nün Yukarı Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapı, mahalleye ulaşım sağlayan karayolunun kenarında düz bir arsa üzerinde bulunmakta olup güneybatı köşesinde şadırvanı, kuzeydoğu köşesinde minaresi ve son cemaat yeri ile irtibatlandırılmış iki katlı yapı ile çevrelenmiştir. Harime giriş sağlayan kapı alınlığındaki Osmanlıca yazıtına göre H. 1254/M. 1838 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yapının doğu cephesine sonradan konan levhaya göre ise 1831 tarihli olduğu belirtilmektedir. Cami dıştan, 11.70x8.20 m. ölçülerinde dikdörtgen plâna sahip olup cepheleri yatay hatıllarla kuvvetlendirilmiş kireç harçla tutturulan moloz taşla, iç aksamı ise ahşap malzeme ile ve tek katlı olarak inşa edilmiştir. Aşağı Mahalle'deki camiye her yönüyle benzerlik göstermektedir. Baraj su kotunun üst kısmında bulunmaktadır. Ancak, cemaatsizliğinden dolayı çok yakın gelecekte eski özelliğini kaybedeceği anlaşılmaktadır. Gelecek sezon yapı üzerinde daha kapsamlı bir inceleme yapılacaktır.

YUSUFELİ BARAJ SAHASI

Tekkale (Dörtkilise) Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Tekkale Köyü'nün Kaledibi Mahallesi'nde yer almaktadır. Kale ile ilgili herhangi bir yazıt ulaşılamamakla birlikte, içinde var olan şapelden yola çıkarak Ortaçağ'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Kale³; köyün girişinde, kayalığın eteğinden geçiş sağlanan karayolunun üzerinde, Çoruh Irmağı'nın hemen kıyısından yükselişe geçen kayalığın üzerinde bulunmaktadır. En yüksek kısmını doğu ve güney yönleri teşkil etmektedir. Tüm uğraşlarımıza rağmen kalenin içine girilememiştir. Bizim tespitlerimize göre, batı köşesinden çıkışı bulunduğu fakat bu bölümdaki ana kayanın büyük kütleler halinde kopması sonucu çıkılmaz duruma gelmiştir. Bölgedeki büyük kalelerde rastlandığı gibi, özenli işçiliğe sahip bir şapeli bulunmaktadır. Doğu bölümünün dış kenarında yer alan şapel, podyum üzerine oturan tek nefli, kırma çatılı ve dikdörtgen plânlıdır. Cepheleri düzgün kesme taş kaplamalıdır. Günümüzde çatı örtüsü ve cephe kaplamalarının bir bölümü bozulmuştur. Kaledeki diğer önemli bir yapı ise, batı yönünde zirveyi teşkil eden kare biçimli plân gösteren kulesi-

3 Kaleyle ilgili ilk tanım çok kısa olarak daha önceki yayınlarda verilmişti. Bkz. O. Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara, 1999, s. 298.

dir. Moloz taş ve kireç harcı ile gerçekleştirilen kule ve güney yönünde devam eden sur duvarlarının bir bölümü kısmen korunmuştur. Orta büyüklükteki kale, terk edilmiş durumdadır. Baraj sularının etkisi altındadır.

Peterek Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Çevreli Köyü'nün Meydan Mahallesi'nin üst tarafında yer almaktadır. Yapı üzerinde herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Muhtemelen, Ortaçağ'a aittir. Kale⁴; Çoruh Irmağı'nın kıyısında gelişim gösteren Çevreli Köyü'nün Meydan Mahallesi'ne ait konutların sona erdiği alanın üst kısmında yükselim gösteren ana kaya üzerinde bulunmaktadır. Karayolunun çok yakınındadır ve içine kolaylıkla girilebilmektedir. Kuzeyden güneye doğru meyilli bir alandan oluşan kalenin iç kısmı içten içe yaklaşık 35.00x30.30 m. ölçülerinde oval plâna sahiptir (Çizim: 5). Girişi bozulmuş olmakla birlikte, kuzeybatı yönünden olduğu anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde bulunan dairesel plânlı kulesi; yaklaşık 10.00 m. yüksekliği ile kalenin en yüksek yerini teşkil etmektedir. Kuzeyden başlayarak batı yönüne doğru devam eden biri kare, üçü yarım daire formlu takviye kulelerine sahiptir. Kuleler ve sur duvarları kireç harcıyla tutturulmuş moloz taş örgülüdür. İçte sarnıcı bulunmaktadır. Yöredeki büyük kalelerden biridir ve günümüze önemli ölçülerde ulaşmayı başarmıştır. Terk edilmiş durumdadır. Baraj sularının etkisi altındadır.

Köprügören Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Köprügören Köyü'nde yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabesi bulunmamakla birlikte, Ortaçağ'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Kale⁵; Çoruh Irmağı'nın kenarında, vadi içerisinde, hemen köyün girişinde, fazla yüksek olmayan ana kaya üzerinde bulunmaktadır. Yapı, dıştan 10.60x6.70 m. ölçülerinde dikdörtgen plâna sahiptir (Çizim: 6). Giriş bölümü yıkılmış olduğundan kapısının nasıl olduğu belirlenememiştir. Köşelerde düzgün kesme taş, diğer yönlerinde ise moloz taş kullanılmıştır ve kireç harcıyla tutturulmuştur. En sağlam durumdaki batı cephesinde iki adet oldukça küçük mazgal penceresi bulunmaktadır. Üst örtüsü ve cephe duvarlarının ekseriyeti yıkılmıştır. Adeta bir binayı andıran ve sadece kuleden oluşan küçük bir kaledir. Terk edilmiş durumdadır. Baraj sularının etkisi altındadır.

Yokuşlu Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Yokuşlu Köyü'nün Bağlık Mahallesi'nin yakınında yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabesi bulunmamakla birlikte, Ortaçağ'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Kale⁶; Yusufeli-Ispir yolu güzergâhında, Köprügören Köyü sınırında, Çoruh Irmağı'nın kenarında fazlaca yüksek olmayan kayalık bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Yapı, doğudan batıya doğru eğimli arazi üzerinde iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Üstteki kısım, kalenin asıl odak noktasını oluşturmaktadır ve etrafı surlarla çevrili, oldukça sağlam durumda, içten 3.90x3.40 m. ölçülerine sahip kare plânlı kulesi ile dikkat çekmektedir. Kulenin, kalenin içine bakan bir kapısı bulunmaktadır. Ayrıca, sol yanındaki surdan dışa çıkış sağlayan kapı açıklığı izlenmektedir. İkinci bölümü teşkil eden alt seviyedeki kısmın güney cephesinden girilen bir kapıya sahiptir ve bu yöndeki sur duvarları daha sağlam durumdadır. Buranın üst kısmına irtibat sağlayan ikinci bir kapı açıklığı daha bulunmaktadır. Kule ve sur duvarları, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Orta büyüklükte bir kaledir. Terk edilmiş durumdadır. Baraj sularının etkisi altındadır.

Çeltikdüzü Kaya Kilisesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Çeltikdüzü Köyü'nün yakınında yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir yazıt bulunmamakla birlikte, Ortaçağ'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Kilise, köy yerleşiminin sağ yanında, kuru dere yatağının hemen yanı başında, Çoruh Irmağı'ndan yaklaşık 500 m. yukarıda bulunmaktadır. Kilisenin çevresi oldukça dik kayalıklardan olduğundan kolaylıkla içine girilememektedir. Yapı,

4 Daha önceki yayınlımızda kaleyle ilgili çok az bilgi verilmişti. Bu araştırmamızda yapı plân bazında incelenmiştir. Bkz. Aytekin, a.g.e., s. 298.

5 Daha önceki yayınlımızda kale çok kısa ve Köprügören Kalesi-I şeklinde tanıtılmıştı. Bu araştırmamızda kale plân bazında incelenmiştir. Bkz. Aytekin, a.g.e., s. 298-299.

6 Daha önceki yayınlımızda kale, Köprügören Kalesi-II adıyla kısaca tanıtılmıştı. Bu sezon yapılan incelemelerde kalenin Yokuşlu Köyü sınırlarında olduğu belirlenmiş ve yapının ismi değiştirildiği gibi plân bazında incelenmiştir. Bkz. Aytekin, a.g.e., s. 299.

yumuşak kaya kütesinin oyulması ile elde edilmiştir. Kuzeye bakan altta biri küçük, diğeri büyük, üst kısmında ise küçük bir açıklığa sahiptir. Ekip elemanlarımızdan birinin girmesiyle elde ettiğimiz bilgilere göre temeldeki asıl mekân yaklaşık 5,00x4,00 m. ebadında bir mekândan oluşmaktadır ve doğu yönünde bir nişe sahiptir. Üstteki açıklıktan anlaşıldığına göre, içten üst kısma çıkışı olmalıdır. Buranın yüzeyi içbükey balkonumsu bir görünümündedir. Terk edilmiş durumdadır. Boyut olarak küçük oluşu ve meskun mahalden uzak bulunması nedeniyle inziva amaçlı kilise/manastır olduğu düşünülebilir. Ayrıca, çevreyi gözetlemeye de uygun bir konuma sahiptir. Baraj sularının etkisi altındadır.

Bostancı Camii: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Bostancı Köyü'nün Bukaze (Yongalı) Mahallesi'nde yer almaktadır. Cami, harime giriş sağlayan kapı alınılığında Osmanlıca kitabesine göre H. 1269/M. 1852 yılında yaptırılmıştır. Yapı, doğu-batı doğrultusunda meyilli arazinin düzeltilmesiyle elde edilen bir arsa üzerinde bulunmaktadır. Doğu cephesi yarısına kadar toprağa gömülüdür. Cami, ahşap ve taşın uyumlu kullanımı ile tek katlı, tek minareli ve sonradan saca dönüştürülen kırma çatıya sahiptir. Cepheleri yatay ahşap hatıllarla desteklenen derzli moloz taştan oluşan kireç örgüye sahiptir. Kuzey tarafında alt kısmı sadece doğu duvarı kapalı, üst kısım ise tümüyle kapalı tutulmuş, ahşaptan iki katlı son cemaat yeri vardır. Halihazırda ibadete açık olan cami, orijinal dokusunu büyük ölçüde koruyan ve özellikle zengin ve özgün oyma tekniğiyle işlenmiş ahşap süslemeleri ile dikkat çeken önemli bir yapıdır. Baraj sularının üst kotunda yer almaktadır. Gelecek sezon yapı üzerinde daha kapsamlı bir inceleme yapılacaktır.

Balcılı Camii: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Balcılı Köyü'nün Camili Mahallesi'nde (Balh) yer almaktadır. Cami, doğu cephesinin kuzeye yakın duvar içine yerleştirilen ve zor okunabilen yazıtına göre H. 1244/M. 1828 yılında yaptırılmıştır. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda meyilli bir arsa üzerinde bulunmakta olup güney cephesine yamandırılmış basit işçilikli medreseye sahiptir. Çevresinde mahalle evleri bulunmaktadır. Caminin dış cepheleri köşe taşları daha düzgün olan kireç harcıyla tutturulmuş moloz taşla, iç kısmı ve tavanı ise ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Tek katlı, tek minareli, sac örtüyle kaplanmış kırma çatıya sahiptir. Yapının kuzeyinde doğu yönünden girilen basit işçilikli sundurma şeklinde tek katlı ve etrafı kapalı son cemaat yeri vardır. Büyük şehirlere göç nedeniyle dört yıldır imam kadrosu çekilmiş ve cami az sayıdaki mahalle sakinlerinin koruyuculuğuna terk edilmiş durumdadır. Özenli işçiliğe sahip olmayan bir yapıdır. Baraj sularının üst kotunda yer almaktadır. Gelecek sezon yapı üzerinde daha kapsamlı bir inceleme yapılacaktır.

Bıçakçılar Camii (Hasan Efendi Camii): Yusufeli İlçesi'ne bağlı Bıçakçılar Köyü'nün Cami Mahallesi'nde yer almaktadır. Cami, harime giriş sağlayan kapı çerçevesinin üst kısmına konan Osmanlıca yazıtına göre H. 1308/M. 1890 tarihinde Hasan Efendi'nin girişimleriyle yaptırılmıştır. Sonradan konan minare kaidesindeki Türkçe levhaya göre ise H. 1321 tarihi verilmektedir. Günümüzde kaldırılmış olan ve camide bulunan başka bir Türkçe levhada ise yapım tarihi H. 1318 gösterilmektedir. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda oldukça meyilli bir arsa üzerinde, mahalleye ulaşım sağlayan karayolunun üst yanı başında bulunmaktadır. Cami; iki kademeli merdivenle çıkışı sağlanan bir konuma sahip olup bodrum üstü tek katlı, tek minareli ve sac örtüye sahip kırma çatılıdır. Dış cepheleri, köşe ve pencerelerde daha düzgün olmak üzere düzgün sıralar oluşturacak şekilde örülen kaba yonu taşlarıyla, mahfil ve tavan ise ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. İbadete açık olan yapı, baraj sularının üst kotunda yer almaktadır. Camiye ismini veren zâtın, mahalleye girişteki Keda Mezarlığı'nda yatmakta olan ve yeni yapılan mezarındaki kitabesine göre 1829-1928 yılları arasında yaşamış bulunan İstanbul-Fatih Medresesi'nden mezun müderrislerden olduğu belirtilmektedir. Gelecek sezon yapı üzerinde daha kapsamlı bir inceleme yapılacaktır.

Taşkıran Medresesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Taşkıran Köyü'nün Özenli Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapı, 1968'de yenilenen H. 1268/M. 1851 tarihli köy camisinin yanında düz bir alan üzerinde bulunmaktadır. Medrese, yuvarlak ve düz atkı taşlı giriş kapısının alınılığında bulunan kitabesine göre H. 1319/M. 1901 tarihinde yaptırılmıştır. İki

katlı ve sac örtülü semerdam çatıya sahiptir. Sonradan sıvanarak kapatılmış olan cepheleri moloz taş, köşeleri ise düzgün kesme taş örgüye sahiptir. Giriş kapısı oldukça vurgulanmıştır ve orijinal durumunu korumaktadır. Halihazırda yapının üst katı yaz aylarında Kuran kursu olarak kullanılmaktadır. Girişin üst tarafındaki hazirede tarihî nitelikte mezar taşları bulunmaktadır. Yörede, Osmanlı'dan günümüze gelebilmiş tek medrese özelliğini taşımaktadır (Resim: 5).

Dursungiller Konağı: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Bostancı Köyü Dağzeze (Üçelma) Mahallesi'nde yer almaktadır. Yapı, giriş kapısının kemerinde bulunan ve tam olarak okunamayan yazıtına göre H. 1225/M. 1810 tarihinde inşa edilmiştir. Yapı, zemin üzeri iki katlı ve sac örtüye sahip kırma çatılıdır. Cepheleri, ahşaptan yatay hatlarla desteklenen kireç harcı ile tutturulmuş kaba yonu taş örgüye sahiptir. Köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Yapıya, zemin katın her iki cephesine yerleştirilen kapılarla girilmektedir. Kapı üstlerine gelecek şekilde dizayn edilmiş ahşaptan cumbalara sahiptir. Üst katın cephelerinde farklı malzeme kullanılmıştır. Yaz aylarında konut olarak kullanılan yapı, köyde tek örnektir. Yapının, Osmanlı subaylarından (Yüzbaşı) Hüseyin Dursunoğlu ve kardeşi tarafından yaptırıldığı söylenmiştir. Baraj su kotunun üstünde yer almaktadır (Resim: 6).

Bahçeli Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Bahçeli Köyü'nün sınırları içerisinde yer almaktadır. Yapı üzerinde herhangi bir kitabe olmamasına rağmen, Ortaçağ'a ait olduğu söylenebilir. Kale, Yusufeli kent merkezinden Altıparmak Suyu yönünde devam eden vadinin sol yanı üstünde, günümüzde merkeze bağlı Sapanet Mahallesi'nin yukarısında yer alan ana kaya üzerinde bulunmaktadır. Oldukça korunmuş olan kaleye çıkış çok tehlikelidir ve güney yönünden sağlanmaktadır. Kale; doğu-batı doğrultusunda içten 17.10x14.60 m. ölçülerinde oval plâna sahiptir. Güneybatı köşesinde 3.32x3.10 m. ölçülerinde kareye yakın plânlı kulesi bulunmaktadır. Kuleye, güneydoğu köşesindeki kapıyla giriş sağlanmıştır ve kalenin en yüksek kısmını oluşturmaktadır. Surları ve kule kireç harcıyla tutturulmuş moloz taş örgüye sahiptir. Kule ve sur duvarları üzerindeki dandanları bile günümüze ulaşabilmiş yöredeki en sağlam kalelerden biridir. Güneydoğu köşesine yakın yerde su sarnıcı vardır. Terk edilmiş durumdadır. Kısmen baraj sularının etkisi altındadır.

Bostancı Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Bostancı Köyü'nün Ahalt Mahallesi' yakınında yer almaktadır. Kalenin yanına gidilememiştir. Muhtemelen, Ortaçağ'a aittir. Kale, vadi içinde Altıparmak Suyu'nun sağ kenarında, Bostancı Köyü arazisinin alt kısmında bulunmaktadır. Uzaktan görüldüğü kadarı ile fazla büyük olmayan ve surları kısmen korunmuş bir yapıdır. Terk edilmiş durumdadır. Baraj su kotunun üstünde yer almaktadır.

Pamukçular Kalesi: Yusufeli İlçesi'ne bağlı Pamukçular Köyü'nün Demirciler Mahallesi'nin üst tarafında yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Muhtemelen, Ortaçağ yapısıdır. Kale, vadi içerisinde gelişim gösteren köye hâkim tepede, ana kaya üzerinde bulunmaktadır. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda oval plân göstermekte olup, kuzey yönünde içten 3.25x3.10 m. ölçülere sahip kule ile güneyde 15.00x3.25 m. ölçülerindeki ana bölümden oluşmaktadır. Kule yaklaşık 12.00 m. yüksekliğindedir ve üç katlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu haliyle yöredeki en sağlam kule özelliğini taşımaktadır. 10.00 m.ye varan sur duvarları ile birlikte az tahrip olduğu izlenmektedir. Asıl kısmının güney ucunda su sarnıcı vardır. Kaleye girişin tam olarak nereden olduğu saptanamamıştır. Günümüzde, kulenin sol yanındaki bozulmuş durumda olan bir açıklıktan girilebilmektedir. Kulenin kuzeye açılan mazgal pencerelerinin yanı sıra, asıl bölümün köye bakan büyükçe bir penceresi dikkat çekmektedir. Kule ve surlar, kireç harcıyla tutturulmuş moloz taş örgüye sahiptir. Yapı, küçük olmasına rağmen oldukça korunmuştur. Terk edilmiş durumdadır. Baraj su kotunun üstünde yer almaktadır.

Mezar Taşları: Taşkiran Köyü'nün Gürsu Mahallesi'ndeki köy mezarlığında yan yana iki tarihî mezar tespit edilmiştir. Köy sakinlerinden edinilen bilgiye göre, 1945'te şimdiki ilkökul binasının yapımı sırasında buraya nakledilmişlerdir. Ustteki büyük me-

zar, baş taşındaki kitabesine göre H. 1177/M. 1763 tarihlidir. Alt tarafındaki küçük mezar ise H. 1280/M. 1863 tarihlidir. Biri çocuğa ait olmak üzere her ikisi de erkek mezardır. Yan kanatları ve şahideleri taştan olup kısmen bozulmuşlardır. Baraj su kotunun üstünde yer almaktadır.

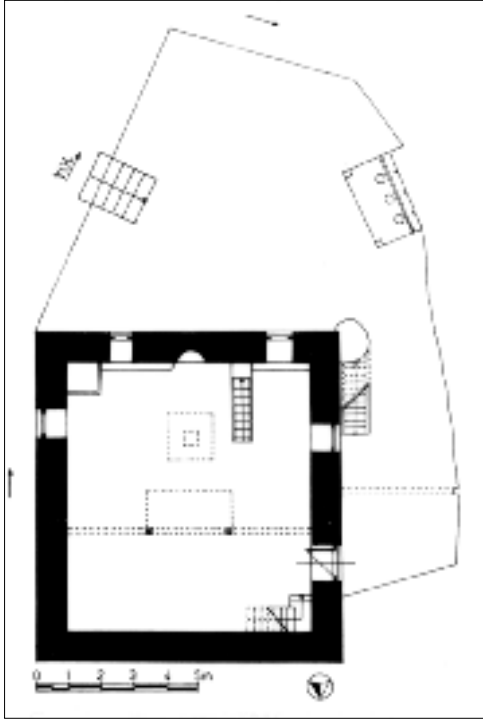
Tarihî Kervan Yolu: Bu yılki araştırmamızda; Artvin kent merkezinden çıkarak Kalburlu ve Zeytinlik köylerine uğradıktan sonra Madenler Köyü mezarından Kirazalan ve Erenköy güzergâhını takip edip Demirkent Köyü'nün İtik mezarına gelen ve burada ikiye ayrılarak bir kolu Demirkent'in Çevirme Yaylası istikametinde yükselerek Pamukçular Köyü'nden Kars tarafına giden; diğer kolu ise Demirkent'in Yac mezarından geçtikten sonra yine Demirkent'in Çağsagara mezarı yakınındaki sırtta Narlık, Yarbaşı, Yağcılar, Tarakçılar köylerini takiple Esenyaka Köyü hududunda, Çoruh Irmağı kıyısındaki Demirkent'in Köprübaşı mevkiindeki ahşap köprüden geçerek Demirkent köy yerleşimine çıkan ve köyün sağ yanından geçip Uhtihev Deresi'ndeki tarihî köprüden geçildikten sonra yükselerek Çağsagara'ya ulaşan ve burada önceki patika ile birleşim gösterip İşhan'a bağlı Koşigar mezarı yoluyla Oltu'ya devam eden yol ağının özelliklerle Demirkent güzergâhı belirlenmeye çalışılmıştır. Yöre sakinlerinden edindiğimiz bilgilere göre Demirkent Köyü'nden Oltu'ya altı güne gidilip-gelinebiliyormuş. Ayrıca, Yusufeli'den gelip Çoruh Irmağı'nın kıyısı boyunca Artvin'e devam eden patika yol ağı da yer yer izlenmeye çalışılmıştır. Bu yol güzergâhı I. Dünya Harbi sırasında askerî amaçlı olarak kullanıldığından yörede Halit Paşa yolu olarak da bilinmektedir. Bu yol ağlarının vadi içerisinde kalan bölümleri baraj sularının etkisi altındadır.

Bunlardan başka; Artvin merkeze bağlı Zeytinlik Köyü'nde Yüksel Tiryakioğlu'na ait zeytinyağı ayrıştırma kabı (tahar), yine Zeytinlik Köyü muhtarlığında saklanan Oruçlu Köyü ile arazi hududunu belirleyen Osmanlıca belge ve Borçka-Muratlı Köyü'nün Koskaya Mahallesi'nde tarihî değer taşıyan Hacı Mehmet Evi saptanmıştır. Ayrıca, Yusufeli'ne bağlı Tekkale Köyü'nün 2500 m. rakımlı Selant Yaylası'na, oradan da 3000 m. rakımlı iki gölüne yayan 7 saat yürüyüşle çıkılmıştır. Daha alt seviyelerde bulunan Kūsara Yaylası yemyeşil çayırardan oluşan alanı ve çevresindeki orman dokusuyla turizm için kullanılmaya elverişli bir konuma sahiptir. Bu arada, Yokuşlu ve Bahçeli kalelerinde ve Darıca'daki Esbeki Manastır⁷ alanında çok az sayıda seramiğe rastlanmıştır.

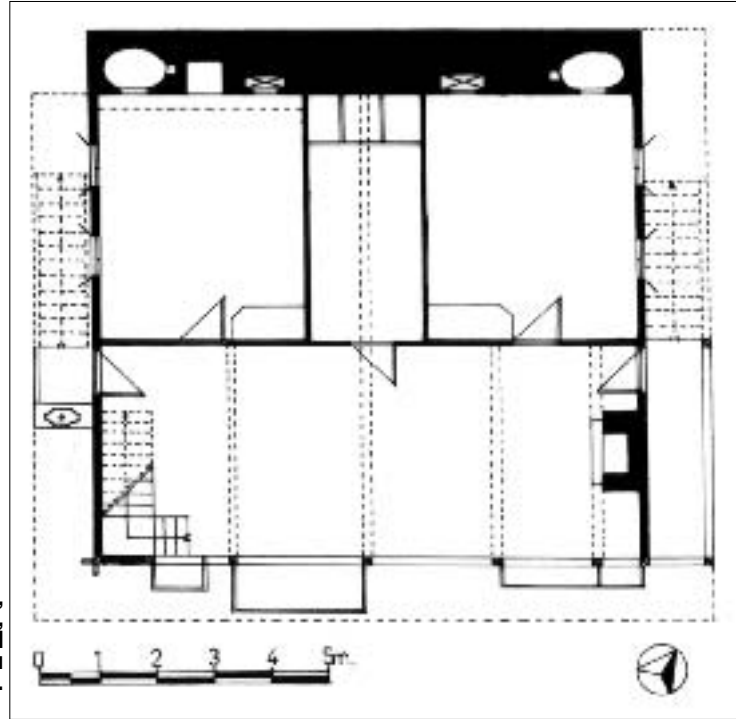
Sonuç olarak; üç yıldır baraj alanlarında sürdürülen yüzey araştırmaları oldukça verimli geçmiş ve ilk kez tarafımızca tespit edilen çok sayıda kültür varlığı saptanarak incelenmiştir. Bu sezon tespiti yapılan toplam 26 mimarî eserin baraj alanlarına göre dağılımı şöyledir; Yusufeli baraj sahasında 13 adet, Artvin baraj sahasında 8 adet, Deriner baraj sahasında 4 adet, Muratlı baraj sahasında ise 1 adettir. Araştırmamız henüz devam ettiğinden, vadideki kültür varlıklarıyla ilgili genel bir değerlendirme yapmak ve sonuç belirtmek şu aşamada mümkün değildir.

2004 yılı araştırma sezonunda da Artvin ve çevresinde, özellikle baraj sahalarındaki incelemelerimizi sürdürmek istiyoruz. Ayrıca, 2003 yılı araştırma sezonunda ölçüsünü alamadığımız mimarî yapıların plân-rölöve çalışmalarını tamamlamayı arzulamaktayız.

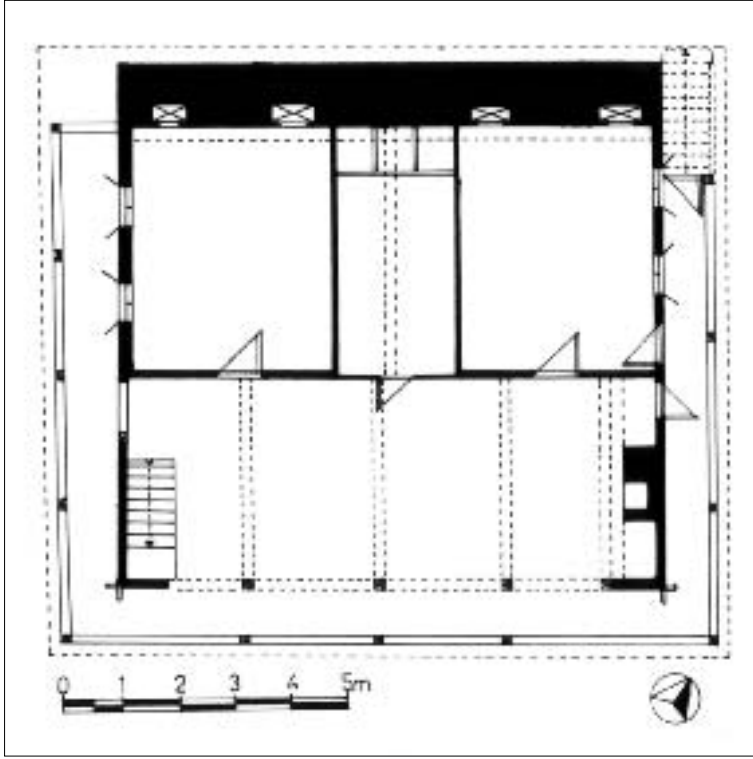
7 Esbeki manastır ve kalesi için bkz. M. Kadiroğlu-Z. Karaca-T. Yazar, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1997 Yılı Yüzey Araştırması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I, Ankara, 1999, s. 129-142.

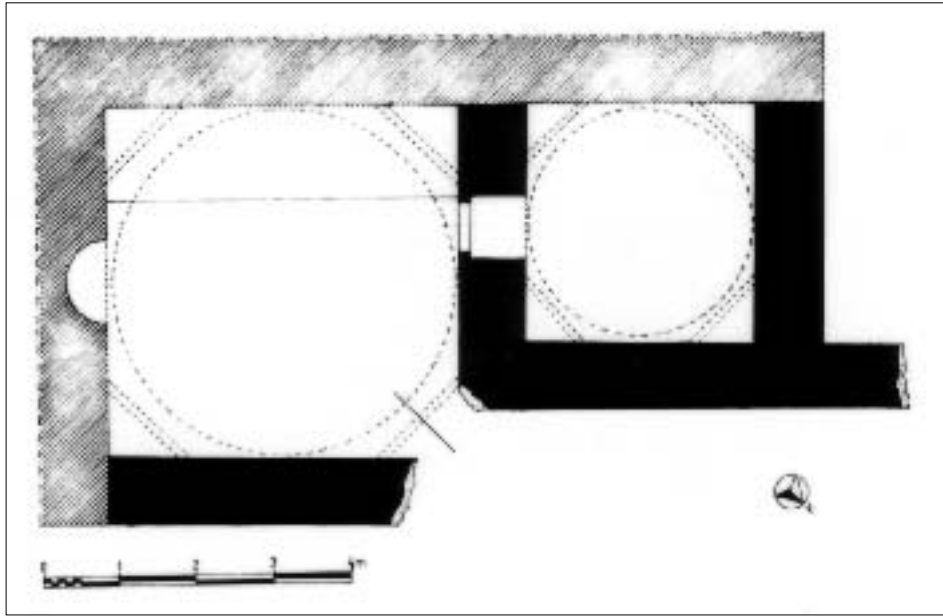
Çizim 1: Artvin-Merkez, Kalburlu Köyü Camii, vaziyet plânı (O. Aytekin-E. Koç 03)

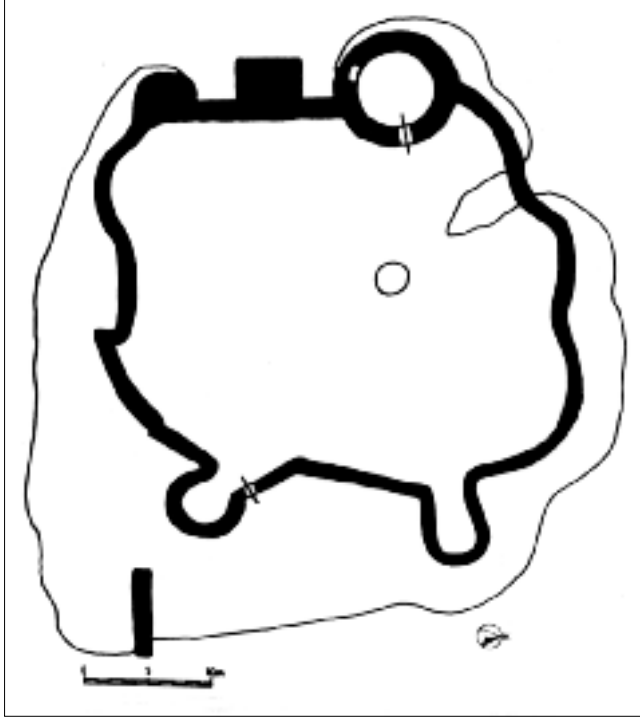
Çizim 2: Artvin-Merkez, Kalburlu Köyü, Osman Özel Evi, 1. kat plânı (O. Aytekin-E. Koç 03)

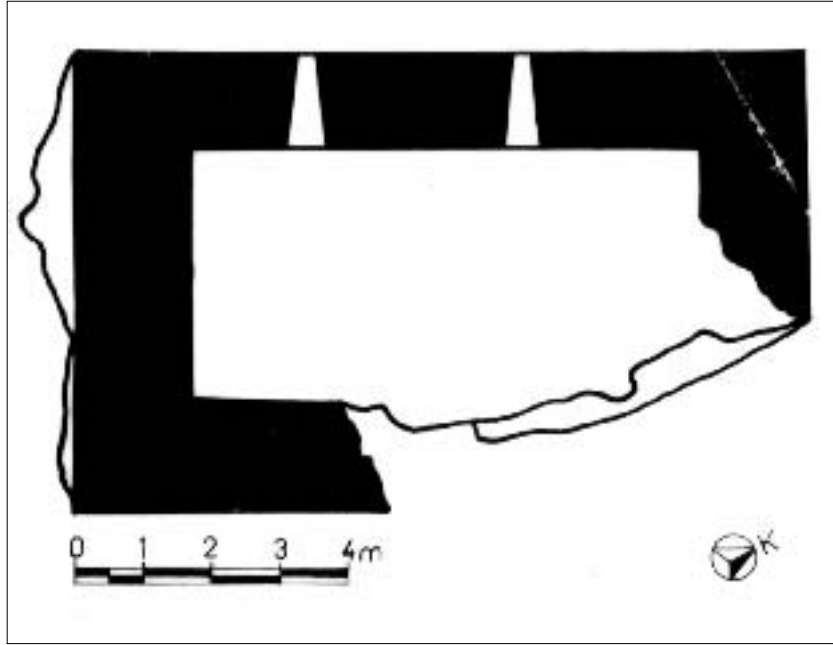
Çizim 3: Artvin-Merkez, Kalburlu Köyü, Osman Özel Evi, 2. kat (üst kat) plânı (O. Aytekin-E. Koç 03)

Çizim 4: Yusufeli-Erenköy Köyü, Gülebeg Hamamı plânı (O. Aytekin-E. Koç 03)

Çizim 5: Yusufeli-Cevreli Köyü,
Peterek Kalesi, plâni
(O. Aytekin-E. Koç 03)

Çizim 6: Yusufeli-Köprüören Köyü Kalesi plâni (O. Aytekin-E. Koç 03)

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

SİİRT VE ÇEVRESİ 2003 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI "KOZLUK'TAKİ MEZAR TAŞLARI"

Ali BORAN*
Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU
Zekai ERDAL
İrfan YILDIZ

T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 24.06.2003 tarih ve 010087 sayılı izni ve denetimi ile yapılan "Siirt-Batman Çevresi YüzeY Araştırması"nın 2003 araştırma dönemi 06 Temmuz 2003 tarihinde başlamış ve 25 Temmuz 2003 tarihinde sona ermiştir. Araştırma Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Yrd.Doç.Dr. Ali Boran'ın başkanlığında Doç.Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu, sanat tarihçiler Zekai Erdal, İrfan Yıldız, M. Cabir Alper'in katılımıyla gerçekleştirilmiştir

Araştırma süresince Kozluk Kaymakamlığı'nın tahsis ettiği yerde kalınmıştır¹. Araştırmanın Batman kısmına maddî destekte bulunan YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı'na teşekkür ederiz². Ayrıca Emniyet Müdürlüğü'nün ve jandarmanın güvenlik yönünden sağladığı desteğe şükranlarımızı sunarım.

Siirt'teki yüzeY araştırmasının bu dönemki kısmı Kozluk ve köylerinde yapılmıştır (Resim: 1).

Araştırma kapsamında, Kozluk'ta üç ayrı mezarlık alanında 29 adet mezar tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı kırık ve parçalanmış, bir kısmı da tamamen toprak altında kalmıştır. Sağlam olan mezar taşlarının özellikleri ve kimlik bilgileri şöyledir:

I. Hıdır Bey Camii Haziresindeki Mezar Taşları

Kozluk'un merkezinde yer alan Hıdır Bey Camii'nin kuzeyindeki hazirede, mezar taşlarının yanı sıra bir de türbe yer almaktadır (Resim: 2).

Emîr Celâleddin'in Kızı Şah Sultan'a Ait Mezar Taşı

Kabir, doğrudan toprağa oturtulmuş baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir. Dikdörtgen gövdeli şahideler, dilimli kemerli tepelikle sonlanmaktadır. Şahi-

* Yrd. Doç.Dr. Ali BORAN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Kampüs-Van/TÜRKİYE
Doç. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk-İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Kampüs-Van/TÜRKİYE

Zekai ERDAL, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kampüs-Van/TÜRKİYE

İrfan YILDIZ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kampüs-Van/TÜRKİYE

1 Ulaşım ve iaşe konusundaki desteklerinden dolayı Batman Valisi Sayın Efkan Ala'ya ve Kozluk Kaymakamı Sayın Cemal Şahin'e teşekkür ederiz.

2 "Batman ve ilçelerindeki Sanat Eserlerini Araştırma Projesi" kapsamında maddî destekte bulunan YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı'na teşekkür ederiz.

delerden sadece baş şahidesinin dış yüzünün alınlığına rumî ve ortabağ motifleri işlenmiş, bunların altına ise cetvellerle dört satıra ayrılmış kitabeler yazılmıştır. Kızıl renkli taş malzemeye kabartma tekniğiyle hakkedilmiş yazılar, celi sülüs yazı türüyle ve Arapça yazılmıştır. Kitabenin orijinal metni şöyledir (50x35x14 cm.):

1- Hâzihî ravdatü's-sa'îde eş-şehîde	1- هذه روضة السعيدة الشهيدة
2- Şah Sultan binti Emîr	2- شاه سلطان بنت أمير
3- Celâleddin rahîmehullâhu teâlâ	3- جلال الدين رحمه الله تعالى
4- Kad tûvüffiye sene erbea ve seb'îne ve tis'imie.	4- قد توفي سنة اربع وسبعين وتسعمائة

Anlamı: Bu kabir, Emîr Celâleddin –Allah onu bağışlasın.-'in kızı Şah Sultan'a aittir. O, 974 yılında vefat etmiştir.

Kitabede adı geçen Emîr Celâleddin'in ve kızı Şah Sultan'ın kimliği hakkında bilgi elde edilememiştir. Ancak Hıdır Bey Camii haziresinde gömülü olmaları, onların yönetimle akrabalık bağlarının bulunduğu fikrini vermektedir.

İbrahim'e Ait Mezar Taşı

Doğrudan toprağa oturtulmuş mezar taşı, 117x37x15 cm. ölçülerinde sadece baş şahidesinden oluşmaktadır. Dikdörtgen gövdeli ve sivri kemer tepeliklidir. Alınlığı süslemesiz şahidenin sadece iç yüzünde dört satır celi sülüs kitabe bulunmaktadır. Gri renkli taş malzemeye kabartma tekniğiyle hakkedilmiş yazılar Arapça'dır. Bazı yerleri silinmiş kitabeden vefat edenin İbrahim adında olduğu ve 1119/1707 tarihinde öldüğü anlaşılmaktadır. Kitabenin metni şöyledir:

1- Hâzâ kabru'l-merhûm eş-şehîd ilâ	1- هذا قبر المرحوم الشهيد إلى
2- ...	2- ...
3- İbrahim...	3- إبراهيم ...
4- Kad intekale fî sene 1119	4- قد انتقل في سنة ١١١٩

Anlamı: Bu kabir, rahmete ulaşmış ve şehit olmuş İbrahim'e ... aittir. O, 1119 yılında ahirete geç etmiştir.

Haziredeki mezar taşlarının caminin çevre duvarında kullanıldığı gözlenmiştir. Bunlardan iki parçada 958/1551 ve 1115/1703 tarihleri tespit edilmiştir.

II. Hıdır Bey Aile Türbesindeki Mezar Taşları

Türbe içinde toplam altı adet kabir yer almaktadır. Bu kabirlerden bir kısmının özellikleri şöyledir:

948/1541 Tarihli Mezar Taşı

Tek şahideden oluşan mezar taşı, 110x40x15 cm. ölçülerinde olup doğrudan toprağa oturtulmuştur. Dikdörtgen formu gövde, dilimli kemer tepelikle sonlanmaktadır. Şahidenin alınlığına ortabağ ve rumî motifleri, yan taraflarına ise kıvrık dal ve rumîler işlenmiştir. İç ve dış yüzeylerinde cetvellerle ayrılmış kartuşlar içinde celi sülüs yazı türüyle Arapça kitabeler hakkedilmiştir. İç yüzündeki kitabenin son satırına rakamla 948/1541 tarihi yazılmıştır.

3 Kozluk'taki İbrahim Bey Camii'nin kitabesinde adı geçen ve yapıyı yaptıran Murtaza Bey oğlu İbrahim Bey'le mezar taşındaki İbrahim Bey'in aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak tarihlerin birbirine yakın olması ve kabrin hazire içinde yer alması, ikisi arasında bağlantının varlığını düşündürmektedir.

Şahidenin dış yüzünde:

- 1- el-Bakî Hüva'llâhu
- 2- el-Kabru bâbun ve li-kulli'n-nâsi
- 3- dâhiluhü lâ şekke fihi

- 1- الباقى هو الله
- 2- القبر باب ولكل الناس
- 3- دخله لا شك فيه

Anlamı: Bakî ve ebedi varlık, O Allah'tır. Kabir bir kapıdır ve insanların hepsi, ona girecektir. Bunda asla şüphe yoktur (Resim: 3).

Şahidenin iç yüzünde:

- 1- ed-Dünya sâatün
- 2- Fec'alhâ tâaten
- 3- fî sene 948

- 1- الدنيا ساعة
- 2- فاجعلها طاعة
- 3- في سنة 948

Anlamı: Dünya, bir zamana bağlıdır, sen orada itaat kıl. (Vefat) 948 yılındadır.

963/1555 Tarihli Mezar Taşı

Kabir, baş ve ayak şahideli, prizmatik sandukalı forma sahiptir (Resim: 4). Şahidelerin her ikisi de, 100x35x15 cm., sanduka ise 215x60 cm. ölçülerindedir. Dikdörtgen gövdeli şahideler, sivri kemer tepelikle sonlanmaktadır. Alınlık kısımlarına rumî ve ortabağ, yan taraflara penç motifleri işlenmiştir. Şahidelerin gövde ve sandukanın da prizmatik yüzeylerinde celi sülüs yazılar yer almaktadır. Yazılar cetvelle kartuşlara ayrılmıştır.

Baş şahidesinin dış yüzüne sadece "كل من عليها فان" /Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacaktır." (Kur'an-ı Kerim, 55/26) ayeti yazılmıştır. İç yüzünde:

- 1- Hâzihî kabru's-sa'îde eş-şehîde
 - 2- ... (silinmiş)
 - 3- ... (silinmiş)
- yazılmıştır.

- 1- هذه قبر السيدة الشهيد
- 2- ...
- 3- ...

Ayak şahidesinin iç yüzündeki yazı kısmı silinmiştir. Dış yüzünde ise tarih kısmı yer almaktadır:

- 1- Yevm ... fî târihi zî
- 2- 'l-hiccetî'l-harâm
- 3- sene selâsin ve sittüne ve tis'imie

- 1- يوم ... في تاريخ ذي
- 2- الحجة الحرام
- 3- سنة ثلاث وستون وتسعمائة

Anlamı: 963 yılının Zilhicce ayında ... gününde (vefat etmiştir.)

Sandukanın kuzey yönünde:

انصرون برحمتهم الرحمن انصروا من في الارض...

Okunuşu: er-Râhimûne yerhamhumu'r-Rahmânu irhamû men fi'l-ardi.....

Anlamı: Çok merhamet edici olan (Allah)'ın kendilerine acıdığı kimseler, yeryüzündeki varlıklara merhametli olunuz...

Sandukanın güney yönünde:

من لا يرحم لا يرحم الله

Okunuşu: Men lâ yerham lâ yurham irham yerhamu'llah

Anlamı: Merhamet etmeyen kimseye merhamet edilmez. Merhamet et ki Allah da bağışlasın.

Sanduka üzerindeki bu celi sülüs Arapça kitabelerin ilk ve sonlarına ortabağ ve rumî motifleri işlenmiştir. Arapça dil kurallarına göre kelime sonlarındaki dişilik zamirlerinin varlığı bu kabrin bir bayan kişiye ait olduğunu göstermektedir.

Şeref Bey'in Eşi, Ali Bey'in Kızı Şahbeyi Hatun Mezar Taşı

Türbe içindeki mezar taşları arasında isim ve tarih tespit edilen tek ve en önemli kabirdir. Baş ve ayak şahideli prizmatik sandukalı formdadır (Resim: 5). 256x70 cm. ölçülerindeki sandukanın tamamı, toprak altında kaldığından üzerindeki süsleme ve yazı öğeleri bilinmemektedir. 118x40x16 cm. ölçülerindeki baş şahidesi ile 160x40x16 cm. ölçülerindeki ayak şahidesi doğrudan toprağa oturmaktadır. Dikdörtgen gövdeli şahideler sivri kemer formu tepelikle son bulmaktadır. Şahidelerin her iki yüzeyindeki alınlıklarına rumî ve ortabağ motifleri, gövdelerine ve yanlarına ise celi sülûs yazı türünde Arapça kitabeler yazılmıştır. Gri renkli taş malzemeye kabartma tekniğiyle hakkedilmiş bu kitabelerden ölen kişinin Şeref Bey'in eşi ve aynı zamanda Ali Bey'in kızı olan Şahbeyi Hatun olduğu ve 967/1560 yılında vefat ettiği öğrenilmektedir.

Baş şahidesinin dış yüzü:

- 1- Lâ bikae illa'llâh
- 2- er-Râhimûne irhamhum
- 3- er-Rahmânu'r-Rahîm

- 1- لا بقاء الا لله
- 2- الراحمون ارحمهم
- 3- الرحمن الرحيم

Anlamı: Allah'tan başka hiçbir varlık bakî değildir. Allah'ın kendilerine acıdığı kimseler, yaratılanlara karşı, Bağışlayıcı ve Merhamet edici olan Allah için merhametli olunuz.

Baş şahidesinin iç yüzü:

- 1- Hâzihî ravdatü's-sa'îde eş-şehîde
- 2- el-Merhûme Şahbeği Hatun
- 3- binti Ali Bey zevcetü Şeref Bey
- 4- ilâ rahmeti'llahi teâlâ.

- 1- هذه روضة المعيدة للشهيدة
- 2- المرحومة شاه بيكي حاتون
- 3- بنت علي بيك زوجة شرف بيك
- 4- الى رحمة الله تعالى

Anlamı: Bu kabir, Şeref Bey'in eşi, Ali Bey'in de kızı olan, mutlu, şehit, rahmete kavuşmuş Şahbeği Hatun'undur.

Baş şahidesinin yan yüzeylerinde " Ey Allah'ım asi kulun sana geldi..." anlamında tamamı okunmayan dua cümleleri yazılmıştır.

Ayak şahidesinin iç yüzü:

- 1- el-Bakî Hüva'llâh
- 2- el-Kabru bâbun küllü nâsin
- 3- dâhiluhü lâ şekke fîhi
- 4- Küllü men aleyhâ fân.

- 1- الباقي هو الله
- 2- القبر باب كل ناس
- 3- دخله لا شك فيه
- 4- كل من عليها فان

Anlamı: Bakî ve ebedi varlık, O Allah'tır. Kabir, bir kapıdır, bütün insanlar oraya girecektir. Bunda şüphe yoktur. Yeryüzünde bulunan her canlı, yok olacaktır.

Ayak şahidesinin dış yüzü:

- 1- ed-dünya sâatün
- 2- Fec'alhâ tâaten
- 3- ve fî târihi sene
- 4- seb'in (ve) sittîne (ve) tis'imie.

- 1- الدنيا ساعة
- 2- فاجعلها طاعة
- 3- وفي تاريخ سنة
- 4- سبع سنين تسعمائة

Anlamı: Dünya bir zamana bağlıdır. Sen orada itaat kıl (vefat). 967 yılındadır (Resim: 6).

- 1- ve hüve'l-kâhiru fevka ibâdih
ve hüve'l-hakîmü'l-habîr
- 2- ...
- 3- ...

- 1- وهو القاهر فوق عباده
وهو الحكيم الخبير
- 2- ...
- 3- ...

4- ...

... 4-

5- ...

... 5-

Anlamı: O Allah, kullarının üstünde tam hâkimdir. O, herşeyi yerli yerinde yapan ve haber alandır. (Kur'an-ı Kerim, 6/18).

Şahidenin yan yüzlerinde de yazılar bulunmaktadır. Güneye bakan yan yüzeyde:

... وسع كرسيه السموات والأرض ولا يئده حقلها وهو العلي العظيم

Okunuşu: ... Vesi'a kürsiyyühü's-semavâti ve'l-ardi velâ yeûdühü hizuhumâ ve hüve'l-aliyyü'l-azîm.

Anlamı: ... O'nun kürsüsü, gökleri ve yeri içine alır, onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez. O, yücedir, büyüktür (Kur'an, 2/155).

Şahidenin kuzeye bakan yan yüzeyinde ise:

الهي عبدك العاصي اتكأء مؤر بالنزوب

Okunuşu: İlahî abdüke'l-âsî ittikaü mukirr bi'z-zünûb

Anlamı: Ey Allah'ım! Ben senin asi kulunum. Günahlarımla sana sığınıyorum, günahlarımı itiraf ediyorum.

Şahidenin dış yüzündeki rumî ve kıvrık dallar arasına yazılmış celi sülüs yazılar okunamamıştır.

Ali Bey'in Oğluna Ait Mezar Taşı

Türbe içinde yer alan ve inşaat faaliyetleri arasında bozulan kabirden sadece ayak şahidesi günümüze ulaşmıştır. 107x37x15 cm. ölçülerindeki ayak şahidesi dikdörtgen gövdeli olup sivri kemerli bir tepelikle son bulmaktadır. Her iki yüzeyindeki alınlık kısmı, rumî ve ortabağ motifleriyle süslenmiştir. Şahidenin iç yüzeyi toprak yığılması nedeniyle incelenememiştir. Yan yüzeylerindeki yazı izlerinden Kur'an'dan Ayete'l-kürsi'nin yazılı olduğu anlaşılmaktadır.

Şahidenin dış yüzeyinde iki satır halinde celi sülüs kitabe vardır. Gri renkli taş malzemeye kabartma tekniğiyle hakkedilen bu yazılar Arapçadır. Çözülebilien kısmın metni şöyledir:

1- İntekale'llâhe Teâlâ ğufrânehû

1- اتقل الله تعالى فخره

2- ... bin Ali Bey

2- ... بن علي بيك

Anlamı: Allah'ın bağışlamasına (muhtaç) olan Ali Bey'in oğlu... ahirete göç etti.

Mezar taşları bozulduğu için kimlik ve tarih bilgileri elde edilememiştir. Ancak çözülebilen bilgiler, kabrin Kozluk (Hazzo)'un yöneticisi olan Ali Bey'in oğluna ait olduğunu göstermektedir.

III. Kozluk Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları

Eski Lise civarında bulunan mezarlık alanı içinde de şehrin sosyal hayatına ışık tutacak nitelikte mezar taşlarının bulunduğu tespit edilmiştir (Resim: 7). Bunların özellikleri ve içerdiği bilgiler aşağıdaki gibidir:

1215/1800 Tarihli Şeyh İsmail Kabri

Kabir, doğrudan toprağa oturtulmuş baş ve ayak şahidesinden oluşmaktadır (Resim: 8). Dikdörtgen gövdeli şahideler sivri kemerli tepelikle son bulmaktadır. Her iki şahidenin de dış ve yan yüzeyleri süsleme ve yazı içermeyip sade bırakılmıştır. Beyaz renkli mermer malzemeden yapılmış şahidelerin sadece iç yüzeylerinde kitabeler vardır. Şahidelerin alınlık kısımları gövdeye nispetle 2 cm. dışa taşıntı yapmaktadır.

88x37x9 cm. ölçülerindeki baş şahidenin iç yüzünde ölen kişinin kimlik bilgileri ni ve vefat tarihini içeren kitabesi Arapça ve celi sülüs yazı türüyle kabartma tekniğin-

de hakkedilmiştir. İki alınlıkta, beş gövde yüzeyinde olmak üzere toplam yedi satırdır. Kitabenin orijinal metni şöyledir:

1- Fâtiha	1- فاتحه
2- Hâzâ merkadu's-sa'îd eş-şehîd el-merhûm	2- هذا مرقد السعيد الشهيد المرحوم
3- el-mebrûr el-meşkûr el-fâdil	3- المبرور المشكور الفاضل
4- el-muhtâc ila'r-rahmeti ve'l-ğufrân	4- لمحتاج الى الرحمة والغفران
5- es-Seyyid Şeyh İsmail ibn es-Seyyid	5- السيد شيخ اسماعيل ابن السيد
6- Şeyh Abdullah el-Garzî	6- شيخ عبد الله الغرزي
7- Tüvüffiye fi sene 1215	7- توفي في سنة ١٢١٥

Anlamı: Bu kabir, Seyyid Şeyh Abdullah el-Garzî'nin oğlu olan Allah'ın rahmetine ve bağışlamasına muhtaç, iyilik ve güzellik sahibi, şehit kul Seyyid Şeyh İsmail'e aittir. O, 1215 yılında vefat etmiştir (Resim: 9).

Ayak şahidesinin iç yüzünde (91x38x8 cm.):

1- İhlâs	1- اخلص
2- Yuayyinu'l-ibratu ünzur li-kabrî	2- يعين العبرة لنظر القبري
3- ve'kra' fâtiha ihlâs li-gabrî	3- وقرأ فاتحه اخلص لغبري
4- Nazartü'd-dehra hakkaktu'l-fenâ	4- نظرت الدهر حققت الفناء
5- Teraktü ve inzeveytü ka'ra kabrî	5- تركت وانزويت قعر قبري
6- Racavtü rahmete'l-Bârî devvânen	6- رجوت رحمة البارئ نوانا
7- hüve'l-muslih li-kesrî inde cebrî	7- هو المصلح لكسري عند جبري

Anlamı: İhlâs (bu ifade ile kabri ziyaret eden kişiden ölen için Kur'an-ı Kerim'in İhlâs Suresi'nin okunması istenmektedir). İbret ortaya çıktı. Bunun için kabrime bak. Toprağım (mezarım) için Fâtiha ve İhlâs surelerini oku. Zamana (dünyaya) baktım ve geçici olduğunu anladım. Bu nedenle onu terkettim ve kabrimin derinliğinde inzivaya çekildim. Allah'ın rahmetinin benim için yazılmış olduğunu ummaktayım. Çünkü O (Allah), sıkıntı ve hatalarımı en iyi düzelticidir, bağışlayıcıdır.

Mezar taşlarındaki kitabelerden ölen kişinin Seyyid Şeyh Abdullah el-Garzînin oğlu Seyyih Şah İsmail olduğu ve 1215/1800 tarihinde vefat ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle ayak şahidesinde ölüm karşısındaki çaresizlik, dünya hayatının geçiciliği, ölümden ve kabirden ibret alınması gerektiği, yaşayanlardan dua beklendiği ve dünya hayatında işlenmiş hata ve günahların ancak Allah tarafından bağışlanacağı ümidi şiirsel ifadelerle yazılmıştır. Ölen kişinin Garzanlı olduğu ve "şeyh/seyyid" unvanlarıyla tasavvufî bir kişilik taşıdığı da vurgulanmıştır.

Şeyh Abdullah'a Ait 1171/1758 Tarihli Mezar Taşı

Kabir, doğrudan toprağa oturtulmuş baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir (Resim:10). Dikdörtgen gövdeli ve sivri kemer tepelikli şahideler, gri renkli mermer malzemedendir yapılmıştır. Her iki şahidenin de sadece iç yüzeylerine yazı yazılmış, yan ve dış yüzeyler sade bırakılmıştır. Yine her iki şahidenin iç yüzündeki alınlıkları 2 cm. dışa taşıntı yapmakta ve bu kısım da süsleme içermemektedir.

74x32x9 cm. ölçülerinde olan baş şahidesindeki kitabe, celi sülüs yazı türünde ve Arapça'dır. Kabartma tekniğiyle hakkedilmiş kitabenin metni şöyledir:

1- Hâzâ merkadu	1- هذا مرقد
2- 's-sa'îd eş-şehîd	2- السعيد الشهيد
3- Şeyh Abdullah	3- شيخ عبد الله
4- bin Şeyh Mustafa	4- بن شيخ مصطفى
5- Tüvüffiye sene 1171.	5- توفي سنة ١١٧١

Anlamı: Bu kabir, Şeyh Mustafa'nın oğlu olan 1171/1758 yılında vefat etmiş Şeyh Abdullah'a aittir.

Ayak şahidei ise 68x32x8 cm. ölçülerinde olup mahallî üslupta celi ta'lik yazı türünde ve Farsça yazılmış kitabeler içermektedir.

- 1- Cihân câm-i sâkî ve felek ecel-i mey
- 2- Halâyık bâde-i nûşe-i meclis-i vey
- 3- Halâsi nîst aslâ hiç kes râ
- 4- Ez ân câm ve ze-in sâkî ez ân mey.

- 1- جهان جام ساقی و فلك اجل می
- 2- خلایق باده نومه مجلس وی
- 3- خلاصی نیست اصلا هیچ کس را
- 4- از آن جام و زان ساقی از آن می

Anlamı: Dünya içki sunanın kadehi ve felek ecel şerbetidir. Mahlukat, onun meclisinde içilen içkidir. O kadehten, bu içkiyi sunandan ve içkiden asla hiç kimseye bir kurtuluş yoktur. (Yani herkes bunu içecektir) (Resim: 11).

Kitabelerden Şeyh Mustafa oğlu Şeyh Abdullah'ın 1171/1758 yılında vefat ettiği, dünya hayatına ait zevk ve eğlencenin sona erdiğini ifade eden şiirlere yer verildiği anlaşılmaktadır.

Şeyh İsmail'in oğlu Şeyh Abdullah'a Ait 1194/1780 Tarihli Mezar Taşı

Doğrudan toprağa oturtulmuş mezar taşları, 85x35x6 cm. ölçülerindeki baş ve ayak şahidelerinden oluşmaktadır. Mermer malzemeden yapılmış şahideler, dikdörtgen gövdeli ve sivri kemer tepeliklidir. Her iki şahidenin de sadece iç yüzeylerine kitabeler yazılmıştır. Baş şahidesindeki beş satırdan oluşan kitabeler celi sülüs ve Arapça, ayak şahidesindekiler ise altı satır halinde mahallî üslupta celi ta'lik yazı türünde ve Farsça yazılmıştır. Kitabelerin metni şöyledir:

Baş şahidesi:

- 1- h mine'l-mevt
- 2- Hâzâ merkadu's-sa'îd eş-şehîd el-merhûm
- 3- el-muhtâc ila'r-rahmeti Şeyh
- 4- Abdullah bin Şeyh İsmail Kîle fi
- 5- İydi'l-Fitr sene 1194

- 1- آه من الموت
- 2- هذا سراد المسيد الشهيد المرحوم
- 3- المحتاج الى رحمة شيخ
- 4- عبد الله بن شيخ اسمعيل قيل في
- 5- عيد الفطر سنة ١١٩٤

Anlamı: Ah ölüm! Bu kabir, Şeyh İsmail'in oğlu olan ve Allah'ın rahmetine muhtaç, şehit kul Şeyh Abdullah'a aittir. Onun 1194/1780 yılında Ramazan Bayramı'nda vefat ettiği söylendi.

Ayak şahidesi:

- 1- ve Hâlâtühû
- 2- Ey çerh-i cihân harâb ez kîneyi tüst
- 3- Bîrâdergerî âdet-i dîrîneyi tüst
- 4- Ey hâk eger sîne-i tû be-şekâfend
- 5- Bes gevher-i kıymeti ki der-sîne-i tüst
- 6- Sene 1194

- 1- و خلاته
- 2- ای چرخ جهان خراب از کینه تست
- 3- بیرادرگری عادت دیرینه تست
- 4- ای خاک اگر سینه تو بشکافتند
- 5- بس گوهر قیمتی که در سینه تست
- 6- سنه ١١٩٤

Anlamı: Ey Felek! Yok etmek, yıkmak senin eski alışkanlığındır (kinindir). Ama kardeşlik kurmak da eski âdetindir. Ey toprak! Eğer senin göğsünü yarsalar, yeter de-recede değerli cevher senin sinende barınmaktadır. Sene 1194.

Şeyh Abdülaziz'e Ait 1198/1784 Tarihli Mezar Taşı

Doğrudan toprağa oturtulmuş 90x33x8 cm. ölçülerinde sadece baş şahidesi bulunmaktadır. Dikdörtgen gövdeli, sivri kemer tepelikli şahidenin iç yüzeyine celi sülüs kitabeler yazılmış, yan ve dış yüzeyler sade bırakılmıştır. İç yüzeyde alınlık 2 cm. dışa taşıntı yapmaktadır ve bu yüzeye beş satır kitabe hakkedilmiştir. Gri renkli mermer malzemedendir. Yazıların orijinal metni şöyledir:

- 1- Hâzâ merkadu's-sa'îd eş-şehîd
- 2- el-Merhûm el-mağfûr el-muhtâc
- 3- ile'r-rahmeti ve'l-ğufrân Şeyh
- 4- Abdülaziz bin Şeyh Ahmed el-Kûlî
- 5- Sene 1198

- 1- هذا مرقد السيد الشهيد
- 2- المرحوم المغفور المحتاج
- 3- الى الرحمة والغفران شيخ
- 4- عبد العزيز بن شيخ احمد الكولى
- 5- سنة 1198

Anlamı: Bu kabir, Şeyh Ahmed el-Kûlî'nin oğlu olan ve 1198/1784 yılında vefat etmiş, Allah'ın rahmetine muhtaç kul Şeyh Abdülaziz'e aittir (Resim: 12).

IV. Baltacı Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları

Kozluk'un merkezinde "Baltacı Mezarlığı" diye anılan alan içinde iki adet kabir tespit edilmiştir. Bunların özellikleri şöyledir:

Mahmud Sultan'a Ait 964/1557 Tarihli Mezar Taşı

Şahideler üzerindeki kitabelerden kabrin, Hıdır Bey'in oğlu Mahmud Sultan'a ait olduğu ve 964/1557 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Etrafı kırma taş malzemeyle çevrilmiş kabir, doğrudan toprağa oturtulmuş baş ve ayak şahidelerinden meydana gelmektedir (Resim: 13). Sarı renkli taş malzemedен yapılmış şahideler, dikdörtgen gövdeli ve dilimli kemer tepeliktir.

81x30x11 cm. ölçülerindeki baş şahidesinin iç yüzeyinin alınlığına rumî ve ortabağ motifleri, gövdelerine celi sülüs yazılar ve yanlarına da kıvrık dal ve rumîler işlenmiştir. Yazılar kabartma tekniğinde ve Arapça'dır. Yazıların orijinal metni şöyledir:

- 1- Hâzihî ravdatü Mahmud Sultan
- 2- bin el-Merhûm Hıdır Bey
- 3- ...

- 1- هذه روضة محمود سلطان
- 2- بن المرحوم حذريه
- 3- (toprak altında)

Anlamı: Bu, merhûm Hıdır Bey'in oğlu Mahmud Sultan'ın kabridir.

Ayak şahidesi ise 83x29x10 cm. ölçüsünde olup dış yüzeyinin alınlığına rumî ve ortabağ motifleri ile celi sülüs yazılar, yanlarına da kıvrık dal ve rumîler işlenmiştir. Arapça yazıların orijinal metni şöyledir:

- 1- İntekale ilâ rahmeti'llahi
- 2- Fî târihi sene erba'îne
- ve sittîneve tis'imie

- 1- انتقل الى رحمة الله
- 2- في تاريخ سنة اربع وستين
- وتسعمائة

Anlamı: O (Mahmud Sultan), 964/1557 yılında Allah'ın rahmetine göç etti (Resim: 14).

Kitabede adı geçen Hıdır Bey, kaynaklara göre Hazo beylerinden Ali Bey'in oğludur. Ali Bey'in Şah İsmail'in yanında vefatından sonra yerine oğullarından Ebubekir Muhammed Bey, şahın emriyle hükümdar tayin edilmiş, bu sırada Hazo (Kozluk)'da bulunan diğer oğlu Hıdır Bey ise ahalinin ileri gelenlerince yönetime getirilmiştir. İki kardeşin iktidar mücadelesini Muhammed Bey kazanmış, Hıdır Bey ise kendi rızasıyla mücadeleden vazgeçip Sultan Mahmud, Ahmed, Yakub ve Muhammed adında dört oğul bırakarak vefat etmiştir. Kitabede adı geçen ve kabrin sahibi konumunda olan bu Hıdır Bey'in 964/1557 yılında ölen oğlu Sultan Mahmud olmalıdır.

DEĞERLENDİRME

Kozluk ilçe merkezinde üç ayrı alanda mezar taşlarının varlığı tespit edilmiştir. Bunlar, Hıdır Bey Camii haziresi, Eski Mezarlık ve Baltacı Mezarlığı alanlarıdır. Araştırma sonucunda türbe içindeki mezar taşları dışında, Hıdır Bey Camii haziresinde 10, Eski Mezarlık'ta 11 ve Baltacı Mezarlığı'nda ise 2 olmak üzere toplam 23 mezar taşı tespit edilmiş ve incelenmiştir. Hıdır Bey Türbesi içinde ise 6 adet mezar taşı günümüze ulaşmıştır. Böylece toplam 29 adet mezar taşı incelenmiştir.

Tipolojilerine göre bu mezar taşlarından ikisi, "şahideli sanduka tipi" özellik göstermektedir. Hıdır Bey Türbesi içinde bulunan ve biri 963/1555 tarihli, diğeri 967/1560 tarihli kabirler, baş ve ayak şahideli prizmatik sanduka tipindedir. 963/1555 tarihli kabirin, taşlar üzerindeki yazıların kısmen silinmiş olması nedeniyle kime ait olduğu tespit edilememiştir, ancak Arapça dil kurallarına göre kelime sonlarında dişilik zamirlerinin bulunması nedeniyle bir bayan kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır. 967/1560 tarihli diğerkabir, şahidelerdeki kimlik bilgilerine göre Bitlis Emiri Şeref Bey'in eşi ve Hazo Beyi Ali Bey'in kızı olan Şahbeyi Hatun'a aittir.

Kozluk'ta tespit edilen "şahideli sanduka tipi" mezarların şahideleri, baş ve ayak ucuna dikilmiş ve doğrudan toprağa oturtulmuş dikdörtgen gövdeli sivri kemer tepelikli şahide özelliği göstermektedir. Erkek ve kadın her iki cinsiyet için de şahidelerin alınlıklarına rumî ve ortabağ motifleri işlenmiş, her iki yüzeye ve yanlara celi sülüs kitabeler yazılmıştır. Motifler ve yazılar kabartma tekniğiyle işlenmiştir.

29 mezardan 26'sı ise sadece "şahideli mezar" tipolojisine sahiptir. Bunlardan 11'inde sadece baş, 2'sinde sadece ayak, 13'ünde ise baş ve ayak şahidesi bulunmaktadır. Form olarak şahideler dikdörtgen gövdeli olup sivri kemerli bir tepelikle son bulmaktadır.

XVI. yüzyıla ait şahidelerin alınlıklarına rumî ve ortabağ motifleri işlenmiş, gövde yüzeylerine araları cetvellerle ayrılmış celi sülüs kitabeler yazılmış, bazen yan yüzeylerde de geometrik motiflere ve kitabelere yer verilmiştir.

Mezar taşlarında malzeme olarak gri, sarı ve kırmızı renkli taş ve az da olsa mermer kullanılmıştır. Gerek motiflerin ve gerekse kitabelerin, malzeme üzerine kabartılarak işlendiği gözlenmiştir.

Süsleme yönünden yoğun biçimde rumî ve ortabağ motiflerine yer verilmiştir. Özellikle XV.-XVI. yüzyıla ait şahidelerin alınlıkları, sandukaların yüzeylerindeki yazı boşlukları, bu motiflerle süslenmiştir. Bazı şahidelerin yan yüzeylerinde kıvrık dal ve rumî birlikte bulunmaktadır. XVII.-XIX. yüzyıla ait mezar taşlarında ise hemen hemen hiçbir süsleme ögesine rastlanmamıştır.

Kitabelerde dil olarak Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. Eski Mezarlık'ta Şeyh Abdullah'a ait 1171/1758 tarihli ve Şeyh İsmail oğlu Şeyh Abdullah'ın 1194/1780 tarihli kabirlerin ayak şahidesinde Farsça; 1342/1923 tarihli Şeyh Muhammed'in ve 1332/1914 tarihli Muhammed Ali'nin mezar taşlarında Osmanlı Türkçesi, bunların dışındaki bütün mezar taşlarında Arapça'nın kullanıldığı tespit edilmektedir. Kitabeler, celi sülüs ve celi ta'lik yazı türleriyle yazılmıştır.

Kitabeler anlam ve konu bakımından incelendiğinde, ölen kişinin kimliği ve sıfat tarihine ilişkin bilgiler, ölümle ilgili ayet ve hadis metinleri, ölen kişi hakkında dua ve bağışlanma istekleri, sosyal statüye ait unvanlar gibi konulara yer verildiği anlaşılmaktadır. Mezar taşlarından tespit edilen en önemli kimlik bilgisi, tarihi süreçte Kozluk'un yönetiminde bulunmuş Hazo beylerinin sülalesine ait isimlerdir. Bu sülaleye ait Ali Bey'in kızı ve Bitlis Emiri Şeref Bey'in eşi Şahbeyi Hatun (ö. 967/1560), Emir Celâleddin'in kızı Şah Sultan (ö. 974/1566) ve Hıdır Bey'in oğlu Mahmud Sultan (ö. 964/1557)'in mezar taşları ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında özellikle Eski Mezarlık alanında daha çok tasavvufî kişilikleriyle öne çıkan Şeyh Abdullah oğlu Şeyh İsmail (ö. 1215/1800), Şeyh Muhammed oğlu Şeyh Ma'rûf, Şeyh Mustafa oğlu Şeyh Abdullah (ö. 1171/1758), Şeyh Ma'rûf oğlu Şeyh Muhammed (ö. 1342/1923), Şey İsmail oğlu Şeyh Abdullah (ö. 1194/1780), Şeyh Muhammed oğlu Şeyh Muhammed Ali (ö. 1332/1914) ve Şeyh Seyyid Ömer (ö. 1347/1928)'in isimleri tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; Kozlukta tespit edilen ve incelenen mezar taşları tipolojik açıdan olduğu gibi, malzeme, teknik, yazı üslûbu, yazı dili, süsleme ögeleri, anlam ve konuları itibarıyla da bölgesel özellikler taşımaktadır. Bu bağlamda Bitlis merkez, Baykan-Adakale ve Çevrimtepe köyleri, Siirt-Şirvan, Siirt Kurtalan ilçelerindeki mezar taşlarıyla yoğun bir benzerlikten söz edilebilir. Coğrafi yakınlık, tarihsel süreçte beraberlik ve karşılıklı alışverişler de bu benzerliği hazırlayan etkenlerdir. Kozluk mezar taşları, şehrin tarihini, sosyal dokusunu, siyasî ve idarî yapısını ortaya koymaya yardımcı olan en önemli belgeler arasındadır.

Resim 1: Kozluk'un genel görünüşü

Resim 2: Hıdır Bey Camii haziresindeki mezar taşları

Resim 3: 948/1541 tarihli mezar taşı

Resim 4: 963/1555 tarihli sanduka

Resim 5: Seref Bey'in eşi, Ali Bey'in kızı Şahbeyi Hatun'un mezar taşı

Resim 6: Şahbeyi Hatun'un mezar taşı, ayak şahidesi

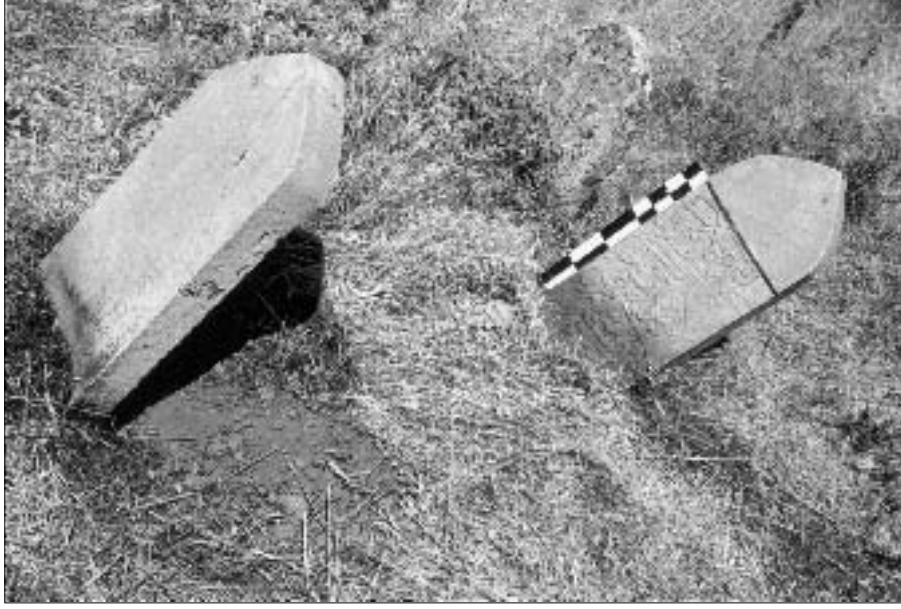
Resim 7: Kozluk Mezarlığı'ndaki mezar taşları

Resim 8: 1215/1800 tarihli Şeyh İsmail'in kabri

Resim 9: Şeyh İsmail kabrinin baş şahidesi

Resim 10: Şeyh Abdullah'a ait 1171 /1758 tarihli mezar taşı

Resim 11: Şeyh Abdullah'a ait mezar taşının ayak şahidesi

Resim 12: Seyh Abdülaziz'e ait 1198/1784 tarihli mezar taşı

Resim 13: Mahmud Sultan'a ait 964/1557 tarihli mezar taşı

Resim 14: Mahmud Sultan'a ait mezar taşının ayak şahidesi

DIE ARBEITEN DES JAHRES 2003 IM LATMOS (BEŞPARMAK)

Anneliese PESCHLOW*

Die Feldforschungen des Jahres 2003 im Latmos verteilen sich auf eine Frühjahrskampagne (6. bis 27. Mai) und eine, wegen der angespannten Finanzlage des DAI kurzen Herbstkampagne (26. September bis 8. Oktober)¹.

Die prähistorischen Felsbilder

Der Schwerpunkt der dreiwöchigen, von der Gerda Henkel Stiftung finanzierten Frühjahrskampagne bestand darin, das Hauptverbreitungsgebiet der Felsbilder, d.h. das Gelände um die Bergspitze, noch einmal abzulaufen, was sehr zeitaufwendig war (Abb. 1). Das Ergebnis war bescheiden. Es fanden sich vier neue Felsbilder, bei denen jedoch nur geringe Farbreste erhalten sind. Eines davon liegt westlich von Bozalan, zwei in Kovanalan und das letzte in Çayırılık Mevkii. Die geringe Zahl der Neufunde spricht dafür, daß dieses Areal weitgehend als erforscht gelten kann. Natürlich ist nicht auszuschließen, daß uns in dem teilweise schwer zugänglichen und unübersichtlichen Gelände einige Fundstellen entgangen sind. Doch mit so gut erhaltenen und aussagekräftigen Bildern wie dem des Göktepe oder dem des Karadere ist kaum mehr zu rechnen. Aus diesen Gründen betrachten wir, soweit wir keine neuen Hinweise aus der einheimischen Bevölkerung erhalten, unsere Arbeit in diesem Gebiet als abgeschlossen.

Anders verhält es sich mit dem Gelände westlich von Herakleia, das wir bisher noch nicht untersucht hatten. Hier fanden sich zwölf, wiederum nur schlecht erhaltene Bilder; acht liegen dicht beieinander am Fuß des Felshangs der Westnekropole von Herakleia, drei am Nordufer des Sees bei Basmak Burnu und das letzte in der Gemarkung Kiliselik auf einem 150 m. hohen Sporn (Abb. 1). Bemerkenswert an diesen neuen Fundstellen ist mit Ausnahme der von Kiliselik ihre Lage am Fuß des Gebirges bzw. in der Uferebene. Ein Überhang befindet sich direkt über dem Wasser, 1,50 m. über dem Seespiegel; in einem anderen Falle liegen die Malereien bei Hochstand des Sees sogar unter Wasser. Bisher hatte es den Anschein, als würden die Bilder erst ab einer bestimmten Höhe einsetzen. Nach den jüngsten Ergebnissen reichen sie vom Fuß des Gebirges bis auf 930 m. Höhe.

* Dr. Anneliese PESCHLOW, Deutsches Archäologisches Institut, Podbielskiallee 69, D-14195 Berlin /ALMANYA

1 Teilnehmer der Unternehmung waren: T. Brede (Vermessung), A. Distelrath (Bebauungsplan von Kapıkırı), D. Gansera (Luftfotografie), S. Grabowski (Zeichnen der Fundplätze und der Funde), M. Gülyaz (Kopieren der Felsbilder), V. Höhfeld (Kartografie, Untersuchung der osmanischen Wüstungen), A. Reingruber (Bearbeitung der prähistorischen Funde), E.-L. Schwandner (Athenatempel), A. Tann (Vermessung).

Als Regierungsvertreter nahm Sena Mutlu vom Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara, an beiden Kampagnen teil, der für ihre Hilfe und Freundschaft herzlich gedankt sei. Mein besonderer Dank gilt der Generaldirektion der Denkmäler und Museen, Ankara, für die mir auch im Jahre 2003 erteilte Arbeitsgenehmigung.

Unsere bisherige Vermutung, die Fundstellen der Malereien kultisch zu deuten, wurde durch vier schalenförmige Vertiefungen im Felsboden in unmittelbarer Nähe der Felsbilder weiter gestützt. Derartige Vertiefungen kennen wir von anderen Plätzen wie dem Eingangsbereich der Karadere-Höhle. Besonders augenfällig wird der kultische Aspekt im Falle von Kiliselik. Der Überhang mit dem ursprünglich über 4 m. breitem Bild befindet sich am westlichen Rand einer ovalen Felsplattform von 21,5 m. bzw. 15,2 m. Dm, die den oberen Abschluß des Sporns bildet. Auf dieser Plattform liegt ein einzelner Fels, der in seiner stark ausgewitterten Form an ein Fabelwesen erinnert. 6,50 m. östlich der bemalten Felswand und unmittelbar unterhalb des ausgewitterten Felsens ist aus dem Felsboden eine runde Vertiefung von 20 cm. Dm und 6 cm. Tiefe ausgehauen. Der Bezug dieser künstlichen Aushöhlung zu den Malereien und dem eigenartig ausgewitterten Felsen ist offensichtlich. Der gesamte Platz, der in seiner Umgebung wie eine Landmarke wirkt, erweckt den Eindruck eines Naturheiligtums, das im Unterschied zu dem des Göktepe und des Karadere jedoch keinen geschlossenen Bezirk darstellt, sondern offen ist.

Die prähistorische Siedlung im Tal der Christus-Höhle

Während der kurzen zweiwöchigen Herbstkampagne wurde die im letzten Jahr begonnene Vermessung des Tales der Christus-Höhle abgeschlossen und um den Fuß des Kuletepes erweitert. Gleichzeitig wurde die Bauaufnahme des im Vorjahr vermessenen Teils des Tales in Angriff genommen, ferner wurden vier Wohnplätze im Detail aufgenommen, darunter die Christus-Höhle, die vermutlich das Zentrum dieser kleinen Ansiedlung bildete (Abb. 2). Während dieser Geländearbeiten fanden sich zahlreiche Steinwerkzeuge; die meisten stammen aus dem Bachbett in der Nähe der Wohnplätze. Dabei handelt es sich überwiegend um Steinbeile, von denen einige unfertig sind (Abb. 3-5). Diese Rohlinge bzw. Halbfabrikate geben einen erneuten Hinweis, daß Werkzeuge hier hergestellt wurden. Unter den Keramikfunden sind drei Schalenfragmente mit Innenschälchen, die eine charakteristische Gefäßform des Latmos darstellen dürften, und zwei kleine Miniaturgefäße, bei denen es sich wegen ihrer geringen Größe vermutlich um Votivgaben handelt, besonders hervorzuheben. Letztere lagen jedoch nicht an ihrer ursprünglichen Stelle, sondern waren vom Regenwasser in eine Felsspalte herabgespült worden.

Weitere Steingeräte fanden sich verstreut im Gelände zwischen dem Tal der Christus-Höhle und der Westnekropole von Herakleia, darunter sechs Steinbeile, von denen zwei aus einem Garten des modernen, innerhalb der Ruinen von Herakleia gelegenen Dorfes Kapıkırı stammen. Ein Teil der Funde wurde bereits katalogmäßig erfaßt, gezeichnet und fotografiert.

Herakleia

In Herakleia wurden die Planunterlagen des Athenatempels und der Bebauungsplan des modernen Dorfes Kapıkırı noch einmal überarbeitet.

Osmanische Wüstungen des Beşparmak

Die Vermessungsarbeiten der oberhalb des Taşköprüdere gelegenen Wüstung Ahlat wurde abgeschlossen (Abb. 6). Damit ist das Projekt zur Erforschung der osmanischen Besiedlung des Beşparmak beendet.

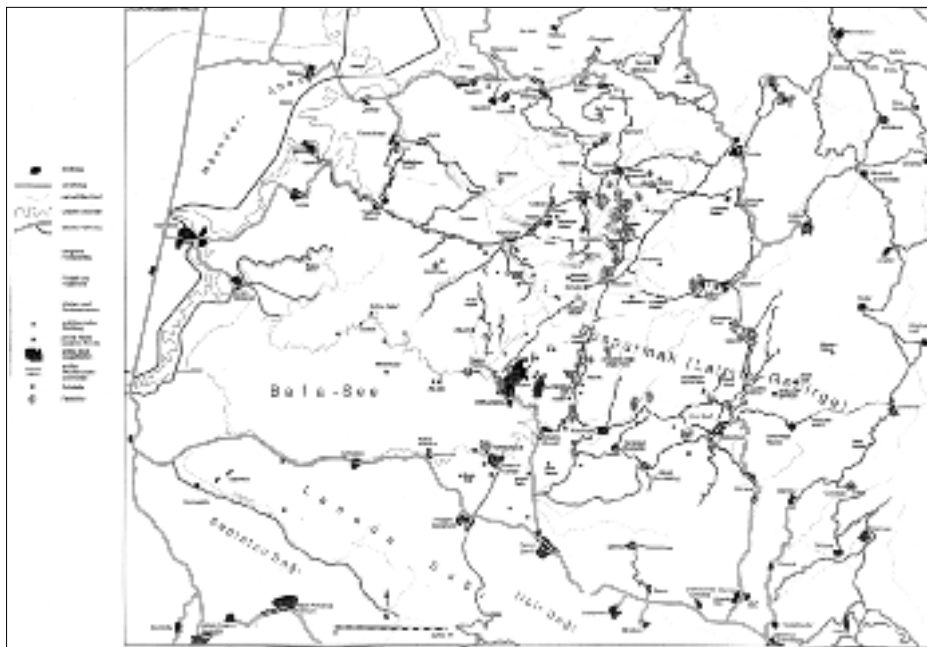

Abb. 1: Verbreitungskarte der Fundplätze

Abb. 2: Tal der Christus-Höhle mit prähistorischen Siedlungsresten (Nr. 1-7)

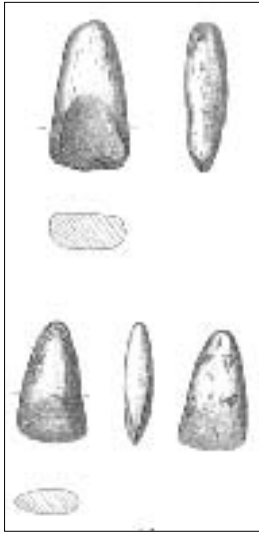

Abb. 3: Steinbeile aus dem Tal der Christ-Höhle (Maßstab 1:2)

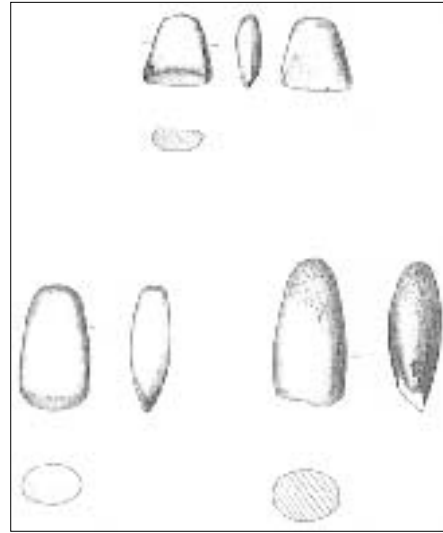

Abb. 4: Steinbeile aus dem Tal der Christ-Höhle (Maßstab 1:2)

Abb. 5: Unfertige Steinbeile aus dem Tal der Christ-Höhle (Maßstab 1:2)

Abb. 6: Die Wüstung Ahlat

GÜNEY AIOLİS YÜZEY ARAŞTIRMASI 2003

Armağan ERKANAL-ÖKTÜ*
Kaan İREN

2001 yılından beri kesintisiz sürdürdüğümüz “Güney Aiolis YüzeY Araştırması”na Prof. Dr. A. Erkanal’ın başkanlığında 28.09-15.10.2003 tarihleri arasında şu ekiple devam edilmiştir: Yrd. Doç. Dr. K. İren, Arkeolog M. Gürbüz, Arkeolog L. Çimen, öğrenciler M. A. Yılmaz ve M. Akköyün. Bilgisayarda yapılan 2 boyutlu çizimlerde M. Gürbüz, 3 boyutlu çizimlerde E. Özcan çalışmıştır.

Bu sene araştırılan ve kayıt altına alınan yerlerden aşağıda batıdan doğuya doğru bahsedilecektir. Bazı araştırmacılar tarafından Larisa olarak lokalize edilen Buruncuktepe’nin kuzeydoğusunda yer alan yüksek tepenin üzerinde yerleşim izleri ve tipik, Aiolis’e özgü poligonal sur duvarları bulunmaktadır. Bu tepe, haritalarda Buruncukkale olarak geçmektedir (Resim: 1-3). Buruncukkale ilk olarak geçen yüzyılın başlarında Larisa’yı (Buruncuktepe) kazanan Alman arkeologlar tarafından fark edilmiş ve A. Von Gerkan bu yerleşimin kaba bir plânını çizerek, kısaca tanımlamıştır¹. Bu çalışmamızda bu küçük yerleşimi etrafıca inceleme ve önceden yapılanlardan daha detaylı bir dokümantasyona kavuşturmayı amaçladık. Özellikle bu yerleşimin çevresini dolaşan yolları gözden kaçırmamaya çalıştık. Ayrıntılı bir plân çiziminin ardından kalenin sanal üç boyutlu bir plânını gerçekleştirdik (Resim: 3). Yaptığı tanımda Von Gerkan haklı olarak bu kalenin Larisa’ya yakınlığına şaşırmakta ve buna bir yorum getirmeye çalışmaktadır. Von Gerkan’a göre eğer Strabon’un söylediği Neonteikhoslular’ın Larisa’yı işgalinde gerçeklik payı varsa, burası destek noktası olarak çok uygun olduğundan, Yanıkköy’deki antik yerleşim (Cenevizkale) değil, asıl burası Neonteikhos olmalıdır². Gerkan’ın yazısına bir eklenti yapan K. Schefold’un görüşü ise burasının Larisa’da eksik olan Larisa şehrinin akropolisi olabileceği yönündedir³. Gerçekten de tepenin en yüksek noktasında tapınak olamayacak kadar küçük, ancak ne olduğu da pek anlaşılamayan anakayaya oturan ve olasılıkla geç antik çağda bir sarnıç açmak için tahrip edilmiş olan bir yapının izleri görülmektedir. Bütün bunlarla birlikte Buruncukkale’nin hemen kuzeyindeki yüksek tepede yaptığımız yüzeY araştırmasının tarafımızdan ilk defa keşfedilen başka bir küçük yerleşimin izlerini vermesi bizi farklı bir kaniya sevk etmiştir. Bu kani, Buruncukkale ve kuzeyindeki yerleşimin art bölgelerden gelecek düşmanlara karşı La-

* Prof. Dr. Armağan ERKANAL-ÖKTÜ, Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe Ankara/TÜRKİYE
Yrd. Doç. Dr. Kaan İREN, Muğla Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla/TÜRKİYE

Kısaltmalar:

AST 2003 A. Erkanal-Öktü-A. G. Akalın-K. İren-C. Lichter, 20. *Araştırma Sonuçları Toplatısı* (2003), 301vd.

Atene H. Lohmann, Atene (1993)

Menemen E. Doğer, *İlk İskanlardan Yunan İşgaline kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi* (1998)

1 J. Boehlau-K. Schefold, *Larisa am Hermos I* (1940), lev. 39. 45.

2 a.g.e., 116.

3 ay. es.

risa için kurulmuş olan "erken alarm sisteminin" parçaları olabileceğidir⁴. Ancak bu Buruncukkale'nin büyüklüğünü açıklamaya yeterli değildir. Bunun için şöyle bir hipotez akla yakın görünmektedir: Larisa'ya yakın, yukarıda sözü edilen iki küçük yerleşim ilk kurulduklarında çok küçük bir alanı kaplayacak şekilde, belki de sadece gözetleme kulesinden ibaret olarak inşa edilmişlerdi. Gelgelelim zaman içindeki olaylar, özellikle tüm Güney Aiolis'te ve Batı Anadolu'nun pek çok yerinde İ.Ö. geç 5. yüzyıldan Antalkidas Barışı'na kadar süren politik ve sosyolojik çalkantılar (iktidar değişimleri, savaşlar, işgaller, nüfus değişimi vs.) insanları kolay ele geçirilemeyen, daha rahat savunabilecekleri, dolayısıyla kendilerini daha emniyette hissedebilecekleri yüksek yerlere kaçmaya itmiş olmalıdır⁵. Gerçekten Güney Aiolis'te İ.Ö. 4. yüzyılın başından itibaren dağ yerleşimlerinin "genleşmeye" başladığını görüyoruz. Aynı olay Larisa'nın yakınındaki aslında küçük bir yerleşim olarak kurulan Buruncukkale'nin de başına gelmiş olmalı, buradaki düzlüklerde yaşamaktan korkan insanların akınıyla İ.Ö. 4. yüzyılda küçük bir askeri gözetleme merkezinden, küçük çapta bir yerleşime dönüşmüş olmalıdır. Tabii bütün bu hipotezlere son noktayı koymak için burada kazıların yapılması gerektiğini de akıldan çıkarmamak şarttır. Buruncukkale'nin kuzeyindeki tepenin güney yamaçlarında eski tarım teraslarının izleri hâlâ dalgalı toprak yüzeyinde fark edilmektedir⁶.

2001 yılında ziyaret etmiş olduğumuz Büyük ve Küçük tepelerde daha önce aldığımız bazı bilgileri kontrol etme ihtiyacı duyduk. Buradaki yapı izlerinin çevresinde İ.Ö. 6. yüzyıl ve Bizans seramikleri görüldü. Buradaki yapı (Resim: 4) bir çiftlik plânını anımsatmaktadır.

Haykıran Köyü'nün batısında olacak sivri ve yüksek bir tepe olan Belen Tepesi'nin üzerinde ne olduğu tam olarak anlaşılabilen bir yapının izleri bulunmaktadır. Bunun çevresinde Roma Çağı seramikleri ve bir adet Roma Çağı figürini bulunmuştur (Resim: 5). Bir gözetleme kulesi olması olasıdır, zira konumu dolayısıyla Neonteikhos'tan kolayca görülebilmektedir; ayrıca birazdan aşağıda sözü geçecek yollara hakimdir.

Belen Tepesi'nin hemen kuzeyinde İkizgöller'de üç adet 'όρος sınır taşı bulunmuştur; bunlar kuzeydoğu-güneybatı doğrultu bir rotanın üzerindedir. Kuzeyden güneye sıralayacak olursak, kayaya oyulmuş birincisinin üzerinde ΟΡΑΑ, yine bir kayaya oyulmuş olan ikincisinin üzerinde ΟΡΓ (Resim: 6), bir taşın üzerinde yer alan üçüncüsünün üzerinde ise sadece Ο harfleri bulunmaktadır. Hemen batılarından Erken Cumhuriyet Dönemi yolu geçtiğinden ve biraz daha kuzeyde, aşağıda tekrar değinileceği gibi, bu yol antik çağ yoluyla benzer bir güzergâhı izlediğinden bu üç 'όρος yazıtının antik çağda o devrin yol kenarlarında olduğu varsayılabilir. Aynı rotanın, başka bir deyişle aynı sanal çizginin üzerinde iç duvar örgüsünden antik çağdan beri kullanıldığı olası olan bir kuyunun olması bu kanıyı güçlendirmektedir. Ne var ki, antik yol burada tamamiyle tahrip olmuş olduğundan izine rastlanılamamıştır.

Haykıran ile Belen Tepesi arasındaki yamaçta yapılan çalışmalarda bir nekropolis alanı ile karşılaşmıştır. Burada teraslanmış podyumlar içinde çok sayıda, henüz açılmamış mezarlar küçük tümülüsler şeklinde görülmektedir⁷.

Haykıran Köyü içinde yapılan çalışmalarda bazı devşirme malzemelere (Resim: 7) rastlanmıştır. Köylülerden alınan bilgilere göre daha bir nesil öncesine kadar köyün bahçelerinde yapılan çalışmalarda antik çağa ait mimari ve küçük buluntulara rastlanmaktaydı. Ayrıca daha önceleri köyün yakınında, artık mevcut olmayan bir kilisenin varlığından bahsedilmektedir. Haykıran yakınlarında, bugünkü modern su yolu ile aynı güzergâhı izleyen ve antik dönemde Phokaia'ya su taşıyan, oldukça tahrip edilmiş su yolunun bir parçasını daha keşfettik⁸.

4 Erken alarm sistemlerine Attika ve İmros'tan örnekler için: J. Ober, *Fortress Attica. Defense of the Athenian Land Frontier 404-302 B.C.* (1985), 110; R. Ousterhout-W. Held, *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (2000), 129.

5 Krş., *Menemen*, 27-29.

6 Benzer terasların Attika'daki örnekleri için. *Atene*, lev. 120, 1.

7 Benzerleri için: *a.g.e.*, lev. 114, 4. 115, 2.

8 Bu su yolu için: Ü. Özış, *Su Mühendisliği Tarihi Açısından Anadolu'daki Eski Su Yapıları* (1984), 21vd.; AST 2003, 305.

Haykıran'dan kuzeye, Çukurköy'e doğru Cumhuriyet'in erken dönemlerinde yapılmış bir yol bulunmaktadır. Bu yolun, kendinden önce yapılmış yolların üzerinden ya da onlara yakın güzergâhlardan geçtiğini, 2001 yılı çalışmamız ortaya koymuştu⁹. Bu sene bu bulguyu etraflıca inceleme ve dokümente etme fırsatı bulduk. Özellikle Armutlularla mevkii içinde üç tip yol (Resim: 8) göze çarpmaktadır: 1) İri taşlardan yapılmış ilkel bir döşeme; bu en erken evre olsa gerektir; 2) Orta boy büyüklükte taşlardan yapılmış bir sonraki evreye ait yollar; 3) Küçük taşlardan yapılmış yollar; bunlar Cumhuriyet Dönemine aittir. İlk iki yol Çukurköy'e kadar izlenmiştir. Bu yollar Çukurköy'de köylülerden alınan bilgiye göre Hatundere tarafına, batıya dönmektedir. Bu yolların Çukurköy tarafında bulunanlarını 2004 yılında incelemeyi plânlıyoruz, ama Hatundere Köyü ve çevresindeki yolları daha önce incelemiştik¹⁰. Bir diğer yolun da Çukurköy'e Görece/Temnos'tan geldiğini daha önce bildirmiştik¹¹. Hatundere'nin bulunduğu bölgenin Kyme'nin territoriumu içinde bulunmasının da büyük bir olasılık olduğu düşünülmelidir. Bütün bunlar, çokça iddia edildiği gibi, ticaret yolunun Kyme'ye ulaşması için tek olasılığın Hermos'u izleyip bugünkü modern İzmir-Çanakkale yolunun güzergâhını izlediği fikrini çürütmektedir. Bu sene üzerinde çalıştığımız yollar Kyme'ye varan kestirme bir ticaret yolunun habercisidir. Ayrıca Temnos yolu bir alternatif yolu göstermektedir. Bütün bu yolların düğüm noktası şimdilik Çukurköy gibi görülmektedir. Çukurköy ve çevresinde 2001 yılında¹² ve bu sene yaptığımız çalışmalar, köyün çevresinde ve içinde Arkaik Dönemden Bizans Dönemine kadar bir yerleşimin varlığını kanıtlamıştır. Özellikle Çukurköy'ün hemen doğusundaki Asartep'e'deki düzgün rektogonal duvarlar dikkat çekicidir.

2001 yılında ziyaret edilen Beygaz'ı, daha ayrıntılı çizimler yapmak için bu sene de ziyaret ettik¹³. Burası bilindiği gibi E. Doğer tarafından Yunanca Pyrgos'tan bozularak Bergos adı verilen bir yer olarak lokalize edilmiştir¹⁴. Burada çok küçük bir yerleşim, belki de sadece bir çiftlik bulunmaktadır.

Armutlularla'nın doğusunda, yukarıda bahsedilen erken yolların birinin kenarında modern bir ağıl yer almaktadır; ancak bu ağılın içine girildiğinde, iç duvarının antik döneme ait düzgün poligonal bir duvardan (Resim: 9) bozma olduğu görülmektedir. Çevrede devşirme malzeme olarak kullanılan işlik öğeleri bunun bir çiftlik kule olduğu kanısını vermektedir¹⁵. Ayrıca kuzeydoğudaki yamaçlarda Geç Antik Döneme ait teras mezarlar vardır¹⁶.

Serdenkayaları mevkiinde daha önce J. Keil ve A.V. Permstein tarafından, daha sonra da Doğer tarafından yayınlanan Kybele kabartmasını (Resim: 10) ziyaret etme ve ne kadar tahrip olduğunu gözleme olanağı bulduk¹⁷. Yamaçtan yuvarlanmış büyük bir kaya parçasının üzerine yapılmış olan bu kabartmanın figürleri bazı kimselerce beyaza boyanmıştır; ayrıca defineciler kabartmayı bir define işareti sayarak kayanın bir kısmını patlatmışlardır. Bu çevreden çok da uzak olmayan bir yerde, Çukurköy ile Serdenkayalıkları arasında, Ninenin Çeşmesi denilen mevkide küçük bir üzüm presi (Resim: 11) bulunmuştur. Beygaz'ın batısındaki Leylektepesi'nde sağlık için adak olarak çizilmiş iki ayak şekli ve üzerlerinde dört adet çember vardır (Resim: 12). Güney Aiolis'te kaya üzerinde bir diğer ayak betimini 2001 yılında bulmuştuk¹⁸. Bunlar antik çağdaki bir organ şeklindeki lüks sağlık adak heykelciklerinin ve levhalarının ucuz taklitleri olsa gerekir.

9 ay. es.

10 A. Erkanal-Öktü-K. İren, 21. *Araştırma Sonuçları Toplatısı* (2004), 247.

11 AST 2003, 306.

12 a.g.e., 305vd.

13 a.g.e., 306.

14 *Menemen*, 195vd.

15 Krş.: L. Haselberger, *Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus, içinde: Wohnungsbau im Altertum-Diskussionen zur archäol. Bauforschung*, Bd.3, 147-151. Lykia'daki çiftlikkule izleri için bkz.: A. Konecny, *Hellenistische Turmgehöfte in Zentral- und Ostlykien* (1997).

16 Aiolis'teki diğer mezar teraslar için: AST 2003, 304, 306. Atikka'daki teras mezarlar için: *Atene*, lev. 114, 1-3.

17 J. Keil-A.V. Premerstein, *Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis* (1914), 23; *Menemen*, 277.

18 AST 2003, 304.

Köylülerin zamanında çuval çuval pişmiş toprak figürin taşıdıklarını iddia ettikleri Gavurağlıları'na, Armutlularla'dan dik bir yamaçtan inilerek ulaşılmaktadır. Yamaçta yol ve mimarî kalıntılarına rastlanmıştır. Sözü edilen mevkide pek fazla bir buluntu görülmemektedir. İ.Ö. 4. yüzyıldan Klazomenai ve Olynthos'tan tanıdığımız buğday öğütme taşı, mezar steli kaidesi ve siyah firnisli bir Attika *kantharos* parçası buluntular arasındadır. Çevrede bir antik yolun izleri tespit edilmiştir. Daha güneyde, küçük bir düzlük üzerinde, küçük bir yerleşim izine rastlanmıştır. Çevrede bulunan Bizans Dönemi seramik parçaları olasılıkla yerleşime aittir. Burası ilk bakışta bir çiftlik izlenimi vermektedir.

Haykıran'dan Görece'ye doğru giderken yolun solunda kalan Kevserkayaları, adının çağrıştırdığının tersine aslında düz bir tarlalık alandır. Tarlada görülen yoğun seramik buluntular, burada intensiv bir yüzey araştırmasını gerekli kılmıştır. Böylece tarlaları numaralandırarak beşer metre aralıklarla taradık. Tarlalardan yoğun olarak İ.S. 2.-6. yüzyıla ait Roma seramikleri ele geçirilmiştir. Sadece içlerinden B1 kotu verilen tarla, yoğun olarak Orta Tunç Çağı'na ait buluntu vererek bir sürpriz yapmıştır. Burası olasılıkla sık sürülerek eritilmiş küçük bir höyüktür. Kevserkayalıkları'nda ayrıca ana kayaya oyularak yapılmış bir şarap presi yatağı bulunmaktadır (Resim: 13).

Aristides'in İ.S. 167'te yaptığı yolculuğun rotası, Larisa ve Neontheikhos'un yerlerinin saptanması açısından önem taşımaktadır. Bu bakımdan bazı bilim adamları bu konuya eğilmiş ve Aristides'in, Hermos'un neresinden geçtiği konusunun üzerinde durmuşlardır¹⁹. Bu noktada biz, dikkatimizi Emiralem Regülâtör mevkiine yoğunlaştırdık. Burası Hermos'un en dar olduğu yerdir ve kıyının iki yanında bir köprü ayaklarına temel teşkil edebilecek gibi, karşılıklı büyük kayalar bulunmaktadır (Resim: 14). Bu kayalardan bazılarının üzerinde oygu izleri bulunmaktadır. Kıyının iki tarafında da çok aşınmış Roma seramiklerine rastlanmıştır.

Palamut Tepe üzerinde bir oda mezar kayıt altına alınmıştır. Bu mezar ana kayaya oyulmuş 3 kişilik bir mezardır. Mezarın üstünde de bir *sarkophagos* kapağı büyüklüğünde bir kapak yerinin bulunması, Aiolis'te ölü gelenekleri açısından ilgi çekicidir. Büyük olasılıkla ölü tavandan indiriliyor; sonra tavan, kaba işlenmiş kapakla kapatılıyor ve belki de marn ile sıvanıyor, sonra kapağın doğal koşullarda kaya ile farkının anlaşılabilir hale gelmesi sağlanıyordu. Bu durumda küçük giriş kapısı fazla işlevsel değildi; ölülerin defni sırasında insanların girip çıkması, daha sonra da içeri dolan yağmur sularının dışarıya akıtılması için yapılıyordu. Kayanın yanında açılan bir niş belki ölü eşyaları ya da küçük bir mezar taşı için düşünülmüş olsa gerektir.

R. Meriç tarafından keşfedilen²⁰ ve E. Doğer tarafından tanınan²¹ Palaudis kentinin nekropolisi bugüne dek incelenmemiş olarak kaldığından, bu mevkinin dokümantasyon çalışmalarına giriştik. Genellikle yamaçların kullanıldığı nekropoliste Palamuttepe'deki benzeri kaya oda mezarlar ve ana kayaya oyulmuş lâhit mezarlarla karşılaştık. Bu mezarlardan bir tanesinin üzerinde Bizans Dönemine ait olabilecek ε-φ-χ harfleri okunmaktadır, ancak bunlar lâhit kapağının kapatması gerektiği yerde oldukları için, bu işaretlerin mezar soyulduktan sonra kazındıkları düşünülebilir.

Son olarak kuzeyde İbrim Şelalesi denilen alan gezilmiştir. İbrim Deresi'nin şelale olarak döküldüğü boğazın iki yamacından doğudakinde yerleşim izleri bulunmaktadır. Bu yerleşimin tam olarak ne olduğu yoruma açıksa da, bulunduğu mevki son derece stratejiktir. Bu nedenle askerî işlevi olması olasıdır. İki tarafının keskin uçurumlara açık olması başka bir yerleşim türünü düşünmeyi güçleştirmektedir.

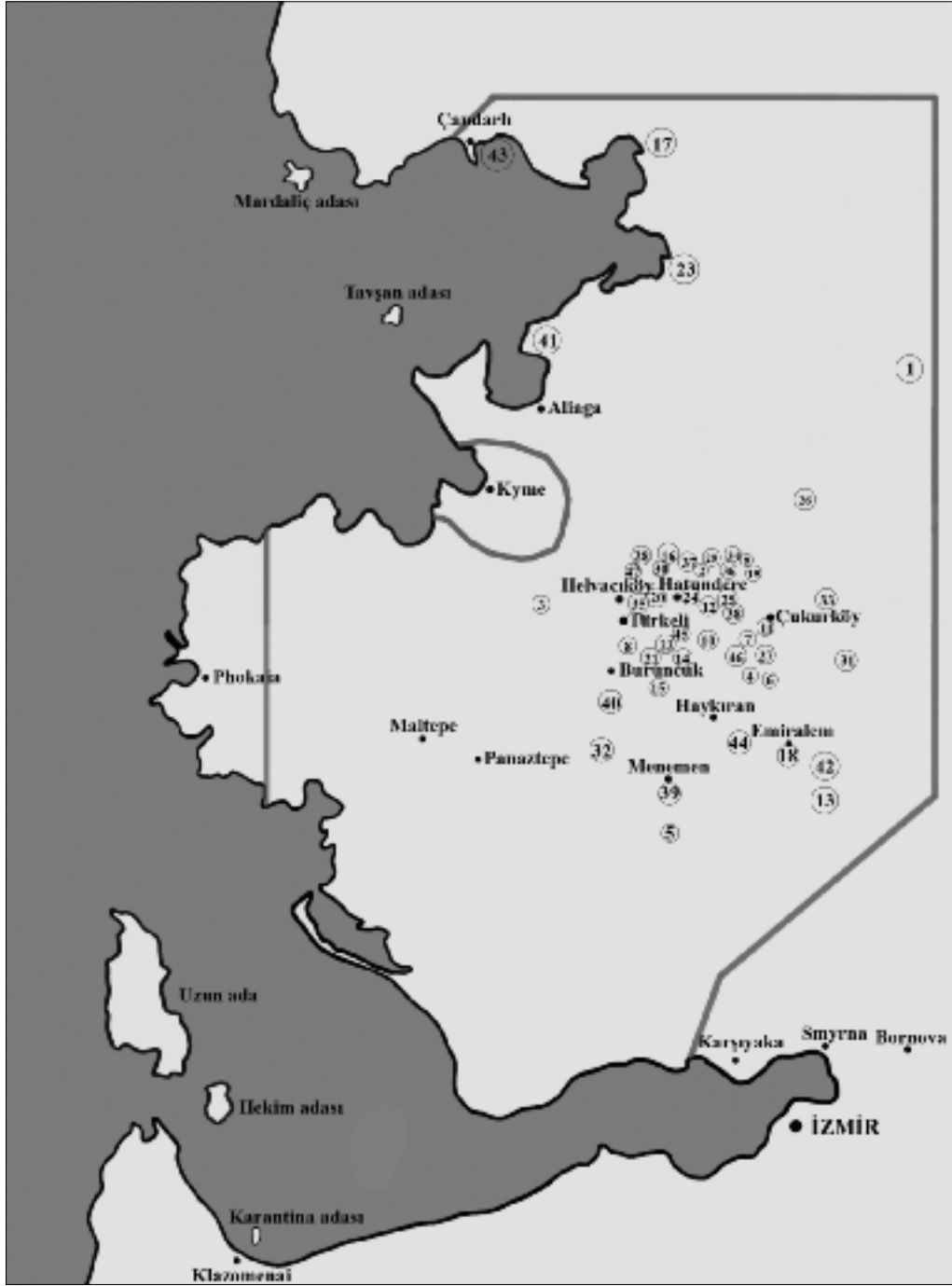
19 G. Bean, *Aegean Turkey*, 71 vd.; Menemen, 335.

20 R. Meriç, 3. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (1986), 200.

21 E. Doğer, *Arkeoloji Dergisi* 3, 1995, 67 vd.

*2001-2003 GÜNEY AİOLİS BÖLGESİ (KUZEY İZMİR-MENEMEN)
YÜZEY ARAŞTIRMASINDA İNCELENEN MERKEZLER*

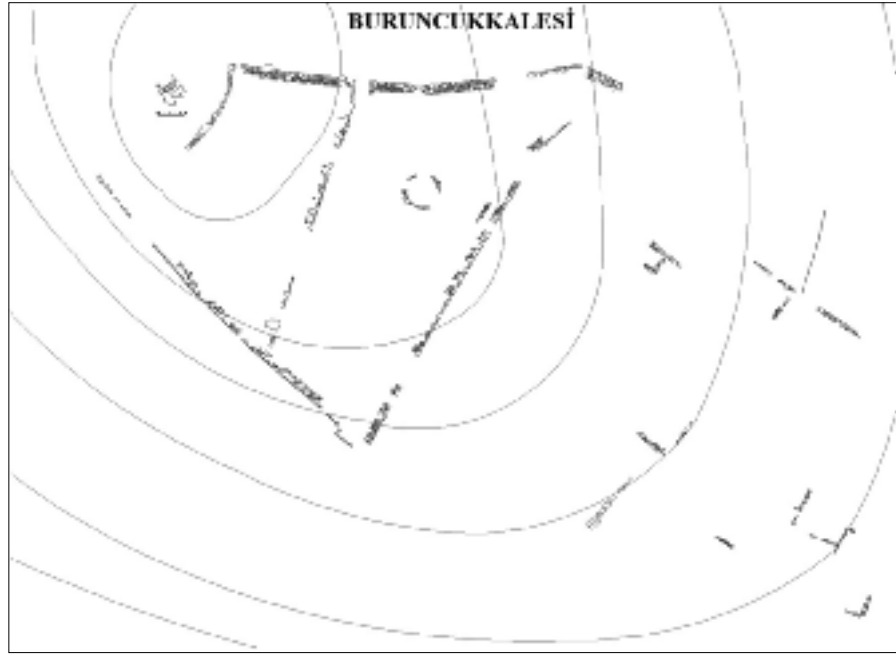
1. Aigai	25. Heybeli Tarla
2. Alabahçe	26. İbrim Şelalesi
3. Araptepe	27. İkizgöller
4. Armutlularla	28. Karagöl
5. Asarlık	29. Karılar Mezarlığı
6. Belentepesi	30. Kayraklı
7. Beygaz	31. Kevserkaya
8. Buruncukkalesi	32. Kesikköy
9. Büyükkale	33. Kilise Yıkığı
10. Cenevizkale	34. Kiremitliktepe
11. Çukurköy	35. Koca Köşe
12. Dede Mezarı	36. Koca Mehmet Tarlası
13. Değirmendere	37. Küçükkale
14. Değirmentepe	38. Leylek Kayaları
15. Doğanköy	39. Menemen
16. Efeyıkığı	40. Musabeyköyü
17. Elaia	41. Myrina
18. Emiralem	42. Palaudis
19. Eşek Tepesi	43. Pitane
20. Eşmece	44. Sakaltepe ve İkinci Çamlık Piknik Alanı
21. Ferhat yolu	45. Sarıkaya
22. Göktepe	46. Serden Kayalıkları
23. Gryneion	47. Şaraphane
24. Hatundere	

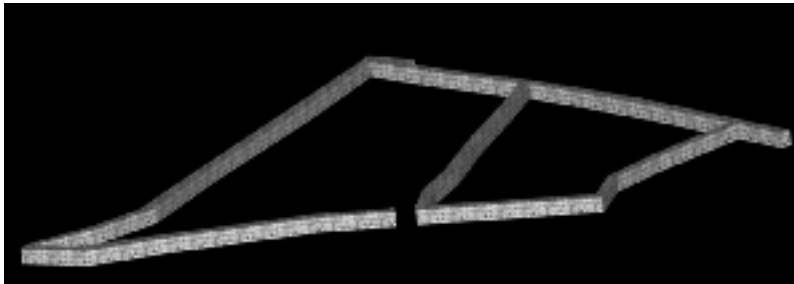
Harita

Resim: 1

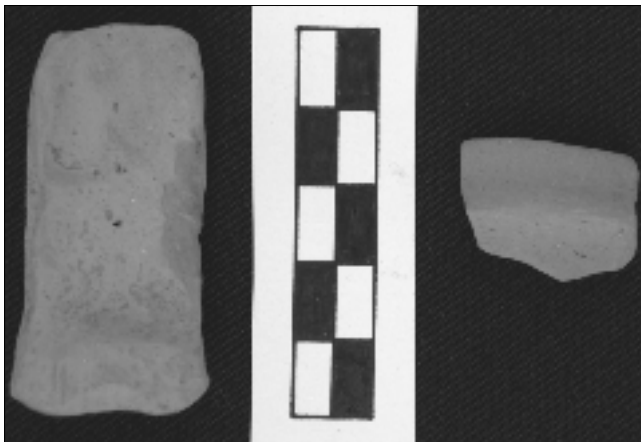
Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

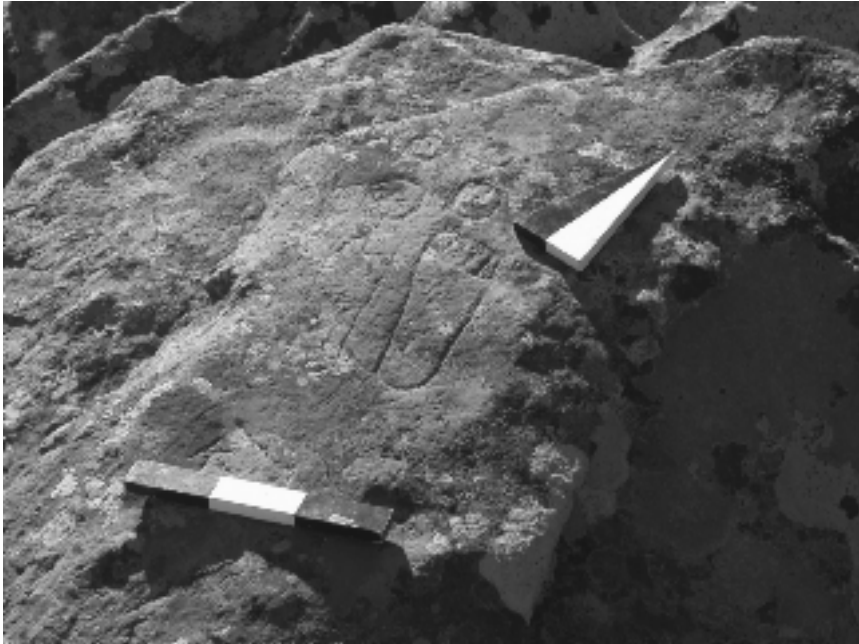
Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

Resim: 14

THE THIRD CAMPAIGN OF THE INTERNATIONAL NEMRUD DAĞ PROJECT

*Eric M. MOORMANN**

The 2003 campaign of the Nemrud Dağ Project had two main points of interest. First, we aimed at the protection and conservation of the four sandstone *dexiosis* reliefs and the lion horoscope on the West Terrace by bringing these reliefs to an on-site restoration laboratory, second we started the stabilisation and restoration of the series of colossal statues on the East Terrace.

Simultaneously, the archaeological research, initiated during the two previous campaigns, was continued. There were a few (stray) finds of objects and the conservation work that was undertaken prompted some interesting new observations and hypotheses. We worked on the completion of the Site Information System (SIS) and integrated our changes of the actual situation of the site into this documentation system. Lastly, we started an inventory of the Nemrud material in the museum at Adıyaman. The campaign lasted from the 1st of June to July 30, 2003¹.

Site Condition

On our arrival, we found the site in the same condition as we left it in last year. The snow barrage built behind the *dexiosis* reliefs and the lion horoscope on the West Terrace in order to protect these from falling down, as had happened with two of the reliefs in the winter of 2001-2002 due to the pressure from snow coming from the tumulus, proved to have functioned very well. The inclined steel pipes of the barrage were deformed by the heavy weight of snow, but there was no new damage to the reliefs. The barrage was dismantled in the first week of the campaign.

Archaeological Research

The archaeological work yielded some finds and included the completion and up-dating of the Site Information System, new observations and the development of

* Eric M. MOORMANN, Amsterdams Archeologisch Centrum-UvA Nieuwe Prinsengracht 130 1018 VZ Amsterdam/ NETHERLANDS

1 Composition of the UvA-KUN-INF team: Professor Herman A.G. Brijder and Professor Eric M. Moormann, project managers, Dr. Miguel John Versluys, acting project manager, Louis van den Hengel, Ellen Thiermann MA and Jurriaan Venneman MA, Site Information System, all Universities of Amsterdam and Nijmegen; Anne ten Brink and Ernest Mols, prehistorians, Maurice L.A. Crijs, constructing engineer and project coordinator, Jaap Groot, constructing engineer, all International Nemrud Foundation; Doçent Selçuk Şener, University of Ankara with three students and Christoph Kronewirth, Trier, stone conservators; Professor Predrag Gavrilovic, St. Cyrillus and Methodius University Skopje, structural engineer; Dr. Eberhard Wendler, Munich, stone conservation research. Temsilci İlknur Eryıldırım (Museum of Anatolian Civilisations, Ankara) and Ömer Faruk Türkan (Museum of Akşehir) acted as representatives of the Ministry of Culture and Tourism of Turkey. We would like to thank the Turkish Ministry of Culture and Tourism and the Adana Koruma Kurulu for their kind cooperation. The International Nemrud Foundation and Akbank provided financial support for the 2003 campaign. ENKA (Istanbul) funded the construction of the temporary restoration laboratory and kindly put to our disposal the crane and its operators. We also wish to thank The Shell Company of Turkey Ltd. for providing petrol during the 2003 campaign.

new ideas on the interpretation of the monument and the beginning of a database of all parts of reliefs and other artefacts from the *hierothesion* that are now in various Turkish and international museums.

It is interesting to note that the ongoing conservation and restoration projects enable archaeologists to get a better insight into the building of the monument. The dismantling and rebuilding of the statue of Antiochos, East Terrace (C) provided the unique opportunity to study its building structure from the inside.

Finds

Similar to the works carried out by Theresa Goell, our archaeological explorations did not yield many finds so far. The removal of the fill of the base of the statues H-I, viz. the northern lion and eagle on the East Terrace brought to light one iron arrowhead, whereas at the opposite side, under the north-eastern corner of the A-B statues of the animals, a ceramic sherd was found. Worked pieces of limestone were found in the debris and sustaining wall behind the row of statues on the East Terrace and could be partly identified as fragments of the statues themselves. These last finds were no surprise, as Antiochos' head and other parts of the Kommagene had been there for many years, the most substantial fragments being hoisted to the terrace during the 2002 campaign.

Letter Marks on the East Terrace Statues

During a close inspection of the East Terrace Herakles (G) we discovered Greek characters on the north and south flanks near the joints of the blocks. They first looked like slight damages to the stone as seen everywhere, but upon more intensive observation, we could conclude that they really were letters. Although Theresa Goell had seen them, she made no notes about them that could be included in Sander's monograph².

The south wall of the Herakles has on the first layer twice an I, on the second a pair of H's, in the third layer a pair of O's, the left one being oval and turned to its left by 90°. The north side has in its lower layer a pair of E's in mirror symmetry and two times an X in the shape of a + and in the second tier a pair of Θ's. The north side of the Antiochos statue shows a T in the second layer on blocks L 104 and L 108, the statue of Apollo shows pairs of O's and I's in the lower layer on the north side. The Zeus statue, finally, has a pair of _'s on the first layer of the northern side. These marks are only present on the sides of the statues and have not been applied in every layer.

We know of three reasons to apply such letters to blocks: 1) mason's marks, 2) assembly or setting marks and 3) paying marks. All of them occur rather frequently in the ancient world. The most probable explanation for the marks at Nemrud Dağ, however, is option 2), as the position of the letters next to the joints and always in exactly the same height on the blocks is striking³. They have been found from the classical times onwards in all sorts of monumental buildings in the Greek and Hellenistic world.

Could it mean that the makers were Greeks, introducing their working methods to the east of Anatolia? We can only conclude that all letterings are Greek.

Conservation and Restoration The Sandstone Project

As had been decided in 2002, the five famous reliefs from the West Terrace (viz. the four dexiosis stelae and the lion horoscope) were to be removed to a temporary restoration laboratory as soon as possible. The severe climatological circumstances

2 At least, they are not mentioned in the long descriptions of the statues in Sanders 1996. The Goell archive at Harvard contains one box of squeezes made in October 1961 by some 'M.M.' (box 42, nos. 68-78). None of the text files, however, give descriptions or whatever sort of notes.

3 Our stone expert Christoph Kronewirth endorsed this suggestion.

did not allow leaving them at the spot any longer – where Friedrich Karl Dörner had erected them in the early 1980s. The realisation of the infrastructure for the execution of the sandstone project, i.e. the building of a restoration house and a road from the West Terrace to this laboratory (necessary for the movements of the ENKA crane and truck that transported the reliefs to the laboratory), proved to be more difficult and time-consuming than we had expected and planned. However, in the 7th week of our campaign the road leading from the West Terrace to the restoration house and the laboratory itself were finished. The building, designed by our engineers Maurice Crijns and Jaap Groot and prefabricated by ENKA was placed on a rather flat area at the north flank of the mountain. It measures 13x6 m. and is 6 m. high. It has an electric winch inside with a capacity of 6.3 tons in order to make movements with the stone objects possible. Here, the five reliefs from the West Terrace were stored in the last week of July. The Kommagene and Herakles stelae which were broken off in the winter of 2001-2002 were moved in their actual horizontal position to the new accommodation and will remain so until 2004, whereas the three other slabs could be installed in their original vertical arrangement along the northern wall of the house, resting firmly in frames made from the iron poles of the snow barrier.

In order to make transport possible, the restoration expert Selçuk Şener from Ankara University and three of his students, assisted by Eberhard Wendler, specialist in stone treatment, had carried out tests and realised a so-called pre-conservation. This means that the reliefs were treated in a way to make them removable. The stones were taped with cotton and glued with PRIMAL AC-33 and at the day of moving they were given a last, temporary fixing layer of Cyclododecan ($C_{12}H_{24}$) that evaporated completely after a couple of hours. With help of the iron frames, the transport of the highly friable stelae could be realised without damage.

The Limestone Project

As to the colossal statues on the East Terrace the stabilisation of the bedrock underneath and the structural improvement of the blocks themselves are the main points of concern. Furthermore, restoration of single blocks will be necessary. During the 2003 campaign the figure of Antiochos, statue C and the basis with the eagle and the lion at the northern side, statues H-I were subjects of treatment, whereas the restoration of the upper layers of the Kommagene statue was postponed to one of the following campaigns.

Antiochos' three upper layers (from lap to shoulders) were entirely hoisted by the ENKA crane drivers as well as some of the frontal blocks of the lower layers. The stabilisation problem could be observed near the right foot of the king, where the side block of the throne had to be temporarily removed. Here, the bedrock was cleaned and the cavities were filled with pieces of local limestone fixed with cement mortar at the proposal of our structural engineer and seismic expert Predrag Gavrilovic. Cracks in front of the footstool were also cleaned and filled in with stones and grout, finished with a thin upper layer of lime mortar⁴.

The blocks that had been taken off were inspected by Kronewirth who repaired cracks in some of them with lime mortar. The greater cracks were restored more drastically: our restorer drilled holes of some 20-30 cm. through the cracks' surfaces and filled these with fibreglass pins and epoxy. One block, broken into two parts, was repaired by the same technique of fibreglass pins and epoxy, whereas the breaks were glued with SIKADUR B-52. Some blocks remained on the spot and could be put into their proper position by means of slight hoisting and pushing with a crick. The re-composition proceeded well, but because of strong winds we could not hoist as planned. While putting the blocks into their original position, we could observe that they frequently show negligent mason's work, not being of precise forms and having uneven upper

4 Grout is a fine sort of mortar that penetrates into the cracks. We used Grout-Harci, YKS EMACO S55, approved by a laboratory test by Eberhard Wendler in Munich. The cement applied was Cimku Cimento ISO 9002.

and lower surfaces. Therefore, the bottoms sometimes had to be sustained with blades of lead in order to reach a well-levelled upper layer.

The work at the northern side of the East Terrace concerned the base of the statues H and I, the guardian animals eagle and lion, the former of which was still the lower half standing in situ. The blocks that had fallen down from the slope were collected and arranged on the terrace, while the base was cleaned and restored. The interior of the base showed a crumbled surface on the place of the lion that had to be removed in order to arrive at the solid bedrock some 40 cm below the base's level. This was treated with grout in order to close the remaining cracks in the rock and the lacunas caused by brittle of the limestone was filled with lime stone pieces and grout to get a proper stabilisation. The area under the eagle was less severely afflicted and was cleaned in the upper section only. The basis wall was restored and the interior refilled with some layers of stone in the ancient dry masonry technique. One block on the frontal side had broken and was pieced together with glue, whilst another one at the back has to be completed with a newly hewn piece of limestone.

As to the eagle, most pieces are in a good state of conservation. The left wing of the second layer was repaired with two fibreglass pins. The five blocks could be replaced at the last working day, July 29, but there was no time to complete the reconstruction including the head as the strong winds impeded further hoisting.

Outlooks for the Coming Years

As to the Limestone Project, we will complete our work on the northern side of the East Terrace, viz. the re-erection of the eagle, including its head, and of the lion. As to the statues of the gods, the most endangered one is the Herakles statue. Apart from the numerous cracks in the blocks, the block of the lap (level 4) is broken into at least three pieces. The bedrock under the figure has crumbled severely and must be inspected and reinforced.

Concerning the sandstone project we hope to continue the re-piecing of the reliefs in the laboratory. If Wendler's test on the sandstone elements yields good results, Şener will start to apply this material to the stelae in the laboratory. The lacking elements, many of which had been assembled by Theresa Goell and brought to the museum in Adiyaman we intend to bring back and to glue to the original spot. This is especially necessary for the Kommagene dexiosis that lacks more or less its entire relief surface.

As to the archaeological aspect of the project, besides the monitoring and documentation of the archaeological remains during the 2004 campaign, this work will focus on the sandstone remains on site and in the storerooms of the Adiyaman Museum. We need an inventory of both in order to be able to fully imply our restoration program for the lion horoscope, the dexiosis stelae and other sandstone decorations.

BIBLIOGRAPHY

- MOORMANN, E. M./M. J. Versluys 2002, The Nemrud Dağ Project: first interim report, *Bulletin Antieke Beschaving* 77, 73-111.
- MOORMANN, E. M./M. J. Versluys 2003, The Nemrud Dağ Project: second interim report, *Bulletin Antieke Beschaving* 78, 141-166.
- MOORMANN, E. M./M. J. Versluys 2004, The Nemrud Dağ Project: third interim report, *Bulletin Antieke Beschaving* 79, in press.
- SANDERS, D. H. (ed.) 1996, *Nemrud Dağı. The Hierothesion of Antiochos I of Commagene. Results of the American Excavations directed by Theresa B. Goell* 1 (text), II (illustrations), Indiana.

Fig. 1: Letter marks on south wall of Herakles on Eastern Terrace

Fig. 2: Stelae on Western Terrace, fallen in 2001-2002, with Snow Barrage

Fig. 3: Restoration House, built in 2003

Fig. 4: Restoration work of Antiochos on Eastern Terrace (south flank)

Fig. 5: Restoration work of Antiochos on Eastern Terrace (bottom stabilisation)

Fig. 6: Recomposition of basis northern Lion and Eagle on Eastern Terrace

AYDINCIK (KELENDERİS)-YILANLI ADA KİLİKYA 2003 SUALTI HARİTALAMA ÇALIŞMALARI

*Volkan EVRİN**
Levent ZOROĞLU
Çiğdem TOSKAY EVRİN
Mert AYAROĞLU
Korhan ÖZKAN
Korhan BİRCAN
Murat BİRCAN

GİRİŞ

“Kilikya Kıyıları Sualtı Arkeolojik Yüzey Araştırması”, 1992 yılından beri ODTÜ-SAT ve SAD üyeleri tarafından sürdürülen ve Antakya-Suriye sınır bölgesi ile Gazipaşa-Anamur arasında kalan Anadolu'nun Doğu Akdeniz kıyılarının arkeolojik sualtı değerlerinin gün ışığına çıkarılması amacıyla yapılan bir araştırmadır. Bulgular ve araş-

- * Volkan EVRİN, (MS), ODTÜ Sualtı Topluluğu (SAT)-Batık Araştırmaları Gurubu (BAG), Sualtı Araştırmaları Derneği (SAD)-Sualtı Arkeolojisi Araştırma Gurubu (SAAG), TÜRKİYE <http://www.kilikya.org>
Prof. Dr. Levent ZOROĞLU, Konya Selçuk Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Bölümü, TÜRKİYE
Çiğdem TOSKAY EVRİN, (M.A.), ODTÜ Sualtı Topluluğu (SAT)-Batık Araştırmaları Gurubu (BAG), Avusturya Klasik Arkeoloji Enstitüsü, Viyana Üniversitesi, TÜRKİYE
Mert AYAROĞLU, ODTÜ Sualtı Topluluğu (SAT)-Batık Araştırmaları Gurubu (BAG), Sualtı Araştırmaları Derneği (SAD)-Sualtı Arkeolojisi Araştırma Gurubu (SAAG), TÜRKİYE
Korhan ÖZKAN, ODTÜ Sualtı Topluluğu (SAT)-Batık Araştırmaları Gurubu (BAG), Sualtı Araştırmaları Derneği (SAD)-Sualtı Arkeolojisi Araştırma Gurubu (SAAG), TÜRKİYE
Korhan BİRCAN, ODTÜ Sualtı Topluluğu (SAT)-Batık Araştırmaları Gurubu (BAG), Sualtı Araştırmaları Derneği (SAD)-Sualtı Arkeolojisi Araştırma Gurubu (SAAG), TÜRKİYE
Murat BİRCAN, ODTÜ Sualtı Topluluğu (SAT)-Batık Araştırmaları Gurubu (BAG), Sualtı Araştırmaları Derneği (SAD)-Sualtı Arkeolojisi Araştırma Gurubu (SAAG), TÜRKİYE

TEŞEKKÜR

Deniz Kuvvetleri Terme Gemisi'ne başta gemi komutanı Dz. Yzb. Ahmet Habil Uğurluel olmak üzere tüm gemi personeline desteklerinden dolayı teşekkür ederiz. Destekleyicilerimiz TINA, MIGROS ve Kültür Bakanlığı - DÖSİMM olmadan bu çalışma düzenli ve sağlıklı sonuçlar veremezdi. Teşekkür ederiz.

Kilikya 2003 Ekibi: Prof. Dr. Levent Zoroğlu (kazı başkanı), Azize Karabağlı (Kültür Bakanlığı temsilcisi) Araştırma Ekibi: Aysu Erdoğan-Burak Erdinç-Çağrı Kundak-Çiğdem Toskay Evrin-Emre Orhan-Erdem Öztürk-Korhan Bircan-Korhan Karagöz-Korhan Özkan-Mehmet Tekoçak-Melis Şerefoglu-Mert Ayaroğlu-Murat Bircan-Onur Gökseven-Onur Miskbay-Oytun Tuzcu-Özgür Şahin-Özlem Öztemel Tuzcu-Volkan Evrin-Yeşim Özalp ve Güzelim isimli tekneleri ile Ahmet Ali ve Hüseyin.

Kilikya Araştırmaları <http://www.kilikya.org>

E-mail: info@kilikya.org

ODTÜ-SAT <http://www.metu.edu.tr/home/wwsat>

E-mail: sat-yk@metu.edu.tr

SAD <http://www.sad.org.tr>

E-mail: sad.mail@sad.org.tr

SPONSORLAR

TINA <http://www.tinaturk.org>

E-mail: info@tinaturk.org

MIGROS <http://www.migros.com.tr>

tırma sonuçları ulusal ve uluslararası pek çok dergi, sempozyum ve konferansta sunulmuş ve yayınlanmıştır (Türe ve diğ., 1996a; 1996b; Evrin ve diğ., 1999; 2000; 2002a) (Şekil: 1).

Kilikya araştırmasının 2003 yılı ayağının, yine Konya Selçuk Üniversitesi Klâsik Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Levent Zoroğlu başkanlığında sürdürülen Kelenderis kazıları bünyesinde ve Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile yapılmasına karar verilmişti. Kelenderis kazılarının bildiri metni, 26. Kazı Sonuçları kitabında bulunmaktadır.

Kilikya araştırmamızın (<http://www.kilikya.org>) parasal desteğini geçen yıl olduğu gibi, 2003 yılında da yine Türkiye Sualtı Arkeolojisi Vakfı-TINA (<http://www.tinatürk.org>) sağlamıştır. TINA, Türkiye kıyılarında yapılmakta olan önemli arkeolojik sualtı araştırmalarına verdiği maddî desteklerle çok önemli bir misyonu yerine getirmektedir. Kilikya araştırması için iki yeni destek girişiminde daha bulunmuştuk. Bu yılki çalışmalarımızın gıda desteğini MIGROS Türk A.Ş.'den (<http://www.migros.com.tr>) aldık. Bunlara ek olarak önemli bir destek de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'ndan geldi. Deniz kuvvetlerimiz, güvenlik ve destek amacı ile "Terme" isimli karakol gemisini araştırmamız süresince bize tahsis etti. Gemi komutanımız Dz.Yzb. Ahmet Habil Uğurluel ve gemi personeli son derece fedakâr bir şekilde imkânları ölçüsünde bizlerden yardımlarını esirgememişlerdir. Bunlara ek olarak Kelenderis kazı heyeti, Kültür Bakanlığı'ndan ve DOSİMM'den sağladığı kazı bütçesinden sualtı araştırmaları için de önemli bir pay ayırmış ve dalışların gerçekleştirilmesinde önemli katkıda bulunmuştur.

2003 yılı çalışmalarında ana hedef, Aydıncık Yılanlı Ada'da tespit edilen taş ve metal çapaların sualtındaki dağılımlarının ölçülmesi, haritalanması, çizilmesi ve fotoğraflanması olmuştur. Bunlara ek olarak tespit edilen çapaların geometrik ölçülerinin alınarak tipolojik çalışmalarda kullanmak üzere ayrıntılı çizimlerinin de yapılması plânlanmıştır. Ayrıca, araştırmamızın amaçlarına uygun olarak Yılanlı Ada'nın çevresinde ve Aydıncık kıyılarında önemli bazı noktalara keşif yapılması da dalış çalışmalarına dahil edilmiştir (Şekil: 2).

YÖNTEM

Bu seneki çalışmalarda 2002 yılı araştırmalarında tespit edilen, ancak teknik zorluklar nedeni ile haritalanması tamamlanamayan çapalar üzerinde yeniden bir etiketleme ve haritalama çalışması yapılmıştır. Amaç, çok geniş bir alana dağılmış bulunan çapaların birbirlerine göre olan konumlarından yola çıkarak Yılanlı Ada'nın kuzey yönünün sualtı haritasını çıkarmaktır.

Geçmiş çalışmalarda edindiğimiz tecrübelerden de yararlanarak bu bölgede ve dip yapısında en iyi haritalama yönteminin sualtına çekilecek hatlar ile çalışma alanını karelere bölerek, her karenin ölçülerini ve o karelerin içinde yer alan çapaların konumlarının belirlenmesi olduğuna karar verilmiştir. Böylece karelere bölünmüş çalışma alanında tüm çapaların çalışılması sağlanabilmektedir. İlk dalışlarda 9 metre derinlikten başlayıp 42 metre derinlikte sonlanan ana dikey referans hattı çekilmiş (Şekil: 3 – I hattı), daha sonra da hattın batısına ve doğusuna gelecek şekilde 8 metrelik aralıklarla dikey hatlar tamamlanmıştır. 8 metrelik aralıklar oluşturulurken sualtının engebeli yapısı ve hat ipinin sağlam döşenmesini engelleyen durumlar nedeni ile zaman zaman sapmalar olmuştur. Hat döşeme işlemleri tamamlandıktan sonra 84 adet çalışma dörtgeni elde edilmiştir. Belirlenen dörtgenlere kara kazılarında da kullanılan bir yöntem ile dikey hatlar harflerle, yatay hatlar ise rakamlarla eşleştirilerek etiket isimleri belirlenmiş (F3...F9 – O3...O9 gibi) ve dörtgenlerin sağ üst köşelerine 10-15 metre mesafeden okunabilecek şekilde bağlanmıştır. Kareleme ve etiketleme işlemleri bittikten sonra araştırma ekibi üyeleri farklı dalış takımları oluşturarak hem oluşturulan karelerin kenar uzunluklarını, hem de köşe derinliklerini ölçme işlemini gerçekleştirmiştir. Buna paralel olarak ayrı gruplar da dörtgenlerin içlerine girerek tespit edilen çapalara önceden hazırlanmış dayanıklı etiketleri bağlamıştır. Etiketleme işlemleri bittikten sonra araştırma

dalıcıları, belirlenmiş çapaların ölçülerini, bu çapaların içinde buldukları dörtgenlerin köşelerine uzaklıklarını ve çapaların buldukları derinlikleri ölçüp kaydetmişlerdir. Aynı ekipler de çapaların genel görünümünü sualtı tabletlerine çizmiştir. Belgeleme amaçlı fotoğraf çekimleri ile de çapaların konumları, şekilleri ve kimlikleri tespit edilmiştir. Hergün sualtından toplanan rakamsal veriler, bilgisayar ortamına aktarılarak istatistikleri tutulmuş, bir sonraki çalışma gününün planlaması yapılmış ve teknik çizim yazılımları ile de 2 boyutlu ve 3 boyutlu alan çizimleri yapılmıştır. Tespit edilen çapa alanının coğrafi konumunun da belirlenebilmesi için 4 ana noktadan yüzeye balon atılmış ve bu noktaların koordinatları GPS kayıtları ile belirlenmiştir (Şekil 3: G4, H3, I4, J5). Elde edilen veriler matematiksel yollar da kullanılarak üçgenleme teknikleri ile haritalanmıştır (Şekil: 3, 4).

Aynı bölge içinde daha önceden keşfi yapılan batık alanı ve dağılık amphoralar üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapılmamıştır. Genel olarak dağılık alanları incelenmiş, batık alanının durumu kontrol edilmiş ve kazı heyetine bilgi olarak sunulmuştur. Amphoralar ve batık alanı üzerindeki çalışmalar 2004 yılına bırakılmıştır.

BULGULAR

Sualtında yapılan ayrıntılı haritalama çalışmaları sayesinde daha önce kayda girmemiş yeni bulgularla beraber toplam 36 taş çapa, 1 taş çipo, 11 metal çapa, 1 kurşun çipo ve bu kurşun çipoya ait 1 kelepçe kayıt altına alınmış ve belgelenmiştir (Resim: 1, 2). Taş çapalardan 3 tanesi ve metal çapalardan 1 tanesi kareleme çalışma alanının dışında oluğu için harita üzerine işlenememiş, fakat genel görünümü ve ölçüleri alınmıştır. Ayrıca sualtı keşif dalışlarında görülen, ama etiketlenip ölçümleri yapılmamış taş ve metal çapalar ile çipolar da hâlen mevcuttur.

TARTIŞMA

Kelenderis bölgesi coğrafi konumu, doğal limanı ve kıyı yapısı itibari ile Anadolu'nun Doğu Akdeniz kıyılarının önemli geçiş ve demirleme noktalarından biridir. Yakın çevresinde bulunan tatlı su kaynakları, gemi yapımı için çok önemli olan sedir ormanları, Anadolu'ya açılan geçiş noktalarına yakınlığı, Kıbrıs'ın ana karaya en yakın olduğu bölge olması nedeniyle de stratejik önemini hiç kaybetmemiştir. Kelenderis antik limanı, liman bölgesinde yapılan kazı sonuçları ve çevre bölgede bulunan mezar kalıntıları da bu yöndeki savları güçlendirmektedir (Zoroğlu, 1994).

Aydincık (Kelenderis) – Yılanlı Ada önlerinde yapılan araştırma dalışları sırasında pek çok taş ve metal çapa, taş çipo, metal çipo ve kelepçesi, çeşitli amphoralar ve bir batık alanı daha önceki çalışmalar da tespit edilmişti (Evrin ve diğ., 2002b). Çapaların dağılık alanının çok geniş olması (600 m²'den fazla) nedeni ile sağlıklı bir haritalama çalışması bu seneye kadar yapılamamıştı. 2003 çalışmalarında kullanılan kareleme yöntemi ile çalışma yapılan alan bütünüyle bitirilebilmiştir. Kullanılan araç, gereç ve yöntemler açısından nadir olarak uygulanan sualtına hat çekerek kareleme yöntemi ile haritalama çalışmalarının, iyi bir ekip ve teknik başarıyla sonuçlar verebileceği bu çalışma ile gösterilmiştir. Haritalama sayesinde çalışma alanı içinde daha önceden gözden kaçan bulgular daha kesin bir şekilde işaretlenmiş, çizilmiş ve belgelenmiştir.

Bulunan örnekler arasında dikkat çekici türler mevcuttur. Boy, en ve şekil olarak Kaş Uluburun Batığı'na (Pulak, 1990; 1998) ait çapalarla büyük benzerlikler gösteren örnekler Resim 2'de görülmektedir. Bölgede birkaç tane bu türde çapanın olması, bölgenin Geç Tunç Çağı'ndan beri kullanılan bir demirleme alanı olduğu savını güçlendirmektedir. Yine tür olarak Kıbrıs ve Ugarit (Frost, 1970; McCaslin, 1980) ağırlıklı türlerin bulunması da bu tarihlenmenin doğrulanmasına yardım etmektedir. Çapaların tipleri ve kök çalışmaları, elde edilen bilgilerin ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi ile daha net bir şekilde ortaya konabilecektir.

Çapa türleri açısından da Akdeniz sularında Geç Tunç Çağı'ndan beri görülen ve incelenen türlerin pek çoğuna aynı bölge içinde rastlanmaktadır. Taş çapa türlerinden

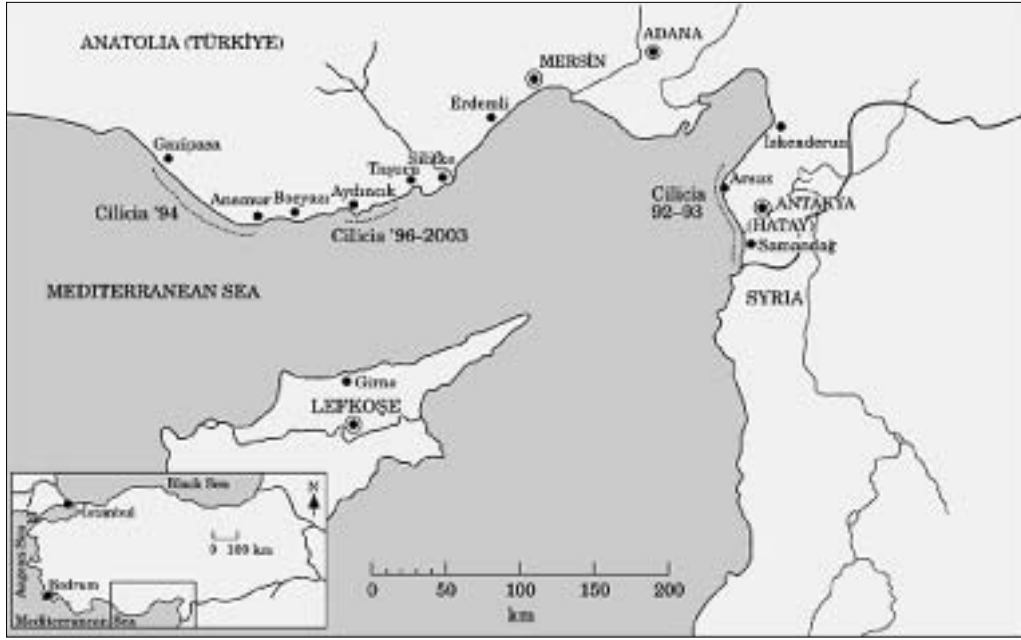
tek delikli, iki delikli ve üç delikli örnekler, taş çipo, kurşun çipo ve kelepçesi, metal T ve Y çapalar ve yay şeklinde olan büyük metal çapalar sualtında birbirlerine yakın konumlarda bulunmaktadır (Şekil: 4). Sualtı çalışmalarında bu kadar çok sayıda ve farklı türde çapanın bir arada tek bir bölgede bulunması ender rastlanan bir keşiftir. Gerek bölgenin Geç Tunç Çağı'na kadar uzanan deniz ticaretine ışık tutması açısından, gerekse çapa türleri üzerinde yapılacak tipoloji çalışmalarına kaynak yaratması bakımından bu sular hassasiyetle incelenmeye devam edilecektir.

SONUÇ

Doğu Akdeniz kıyılarının önemli bir liman kenti konumundaki Kelenderis kıyılarında bulunan Yılanlı Ada önlerindeki çapalama alanının ayrıntılı haritalama ve çizim sonuçları sayesinde, çapaların türleri, konumları ve çeşitleri üzerine daha sağlıklı sonuçlarla yorumlar yapılabilecektir. Tespit edilen çapaların birbirlerine olan yakınlıkları ve birbirlerine göre konumları itibari ile yeni yorumlar yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

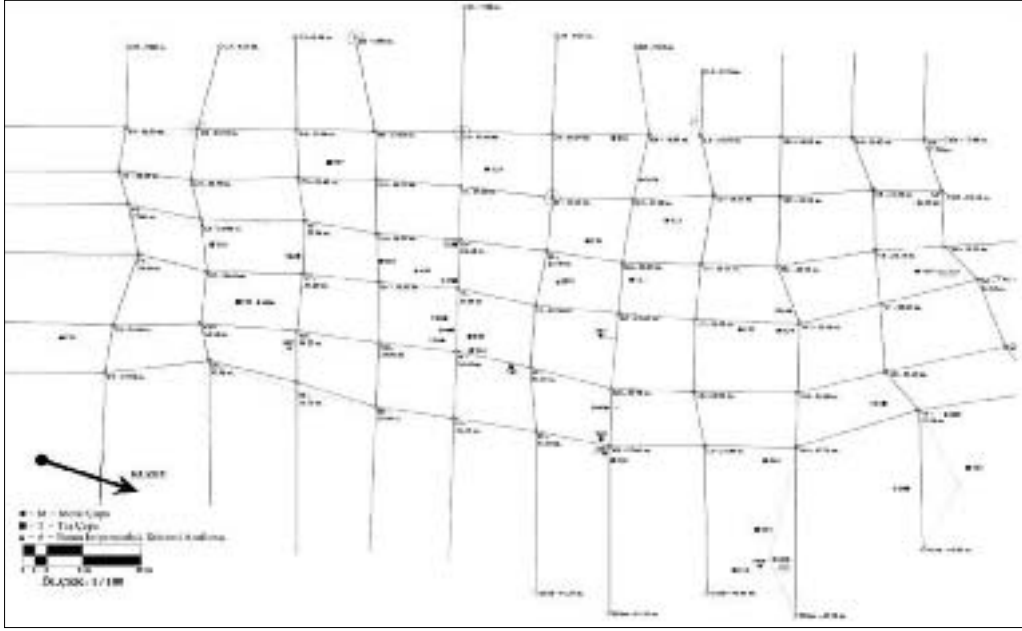
- EVİRİN, V., ÖKE, G., ÖZER, A.M., YALÇINER, A.C., 1999. "Taş Çapalar: Doğu Akdeniz Anadolu Kıyıları Deniz Ticaret Yolları, Genel Bir Bakış ve Arkeometrik Değerlendirmeler." T.C. Kültür Bakanlığı, XXI. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Ankara.
- EVİRİN, V., 2000. *Underwater Survey and Archaeometrical Analysis on Coastal Archaeology Along the Mediterranean Coasts of Anatolia*. Unpublished MS Thesis. Department of Archaeometry, METU, Ankara.
- EVİRİN, V., ÖKE, G., TÜRKMEÑOĞLU, A., DEMİRCİ, Ş., 2002a. "The Stone Anchors from the Mediterranean Coasts of Anatolia, Türkiye: Underwater Surveys and Archaeometrical Investigations." In *International Journal of Nautical Archaeology (IJNA)*, 31.2: 254-267, London.
- EVİRİN, V., ZOROĞLU, L., VARİNLİOĞLU, G., TOSKAY EVİRİN, Ç., AYAROĞLU, M., BİRCAN, K., BİRCAN, M., 2002b. Doğu Akdeniz Deniz Ticaret Yolları Üzerinde Önemli Bir Demirleme Bölgesi: Aydıncık (Kelenderis)-Yılanlı Ada" *Sualtı Bilim ve Teknoloji Toplantısı-SBT 2002 Bildiriler Kitabı*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- FROST, H., 1970. "Bronze Age Stone Anchors from the Eastern Mediterranean: Dating and Identification." In *Mariner's Mirror*, Vol.56, No.4: 377-394.
- McCASLIN, D.E., 1980. "Stone Anchors in Antiquity: Coastal Settlements and Maritime Trade Routes in the Eastern Mediterranean ca. 1600-1050 B.C." In *Studies in Mediterranean Archaeology*, Vol.LXI, Göteborg.
- PULAK, C., 1990. "Uluburun-1990 Excavation Campaign." In *INA Newsletter*, Vol.17, No.4: 8-12.
- PULAK, C., 1998. "The Uluburun Shipwreck: an overview." In *IJNA-27.3*: 188-224.
- TÜRE, G., ARCAK, E., KORKMAZ, I., 1996a., "Kilikya Kıyıları Sualtı Arkeolojik Yüzey Araştırması 1993." T.C. Kültür Bakanlığı XVIII. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Ankara.
- TÜRE, G., YALÇINER, A.C., ARCAK, E., 1996b. "Kilikya Kıyıları Sualtı Arkeolojik Yüzey Araştırması 1994." T.C. Kültür Bakanlığı XVIII. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Ankara.
- ZOROĞLU, L., 1994. *Kelenderis I. Kaynaklar, Kalıntılar, Buluntular*. Ankara.

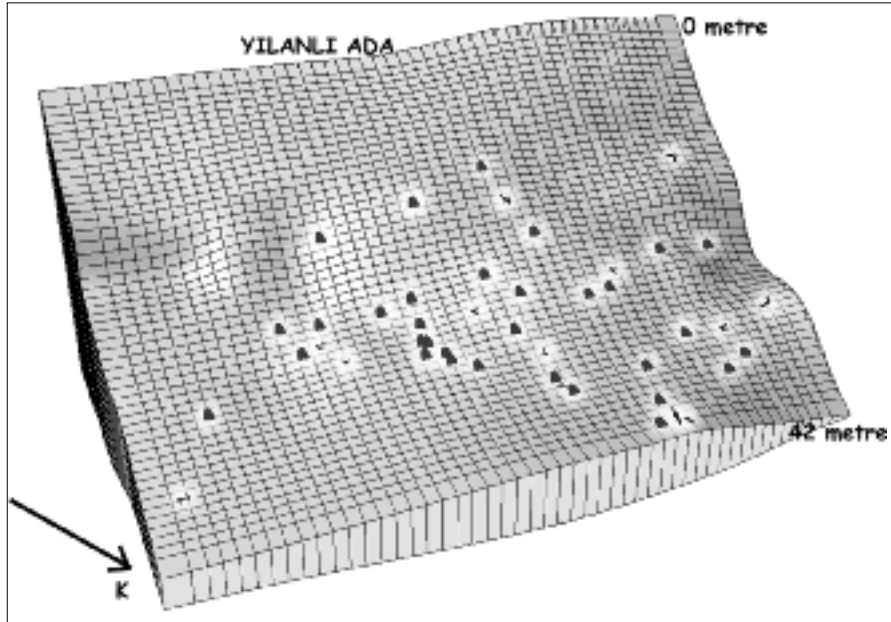
Şekil 1: Kilikya kıyıları sualtı arkeolojik yüzey araştırması

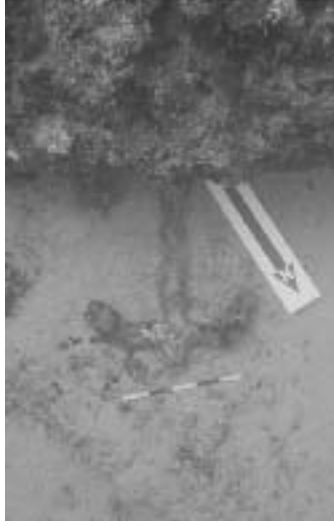
Şekil 2: Aydıncık-Yılanlı Ada ve yakın kıyı alanları

Şekil 3: Aydıncık (Kelenderis)-Yılanlı Ada sualtı haritası

Şekil 4: Yılanlı Ada çapalama alanında bulunan çapaların 3 boyutlu çizimi

A. Metal çapa
Fotoğraf: Oytun Tuzcu

B. Kurşun çipo
Fotoğraf: Ali Ethem Keskin

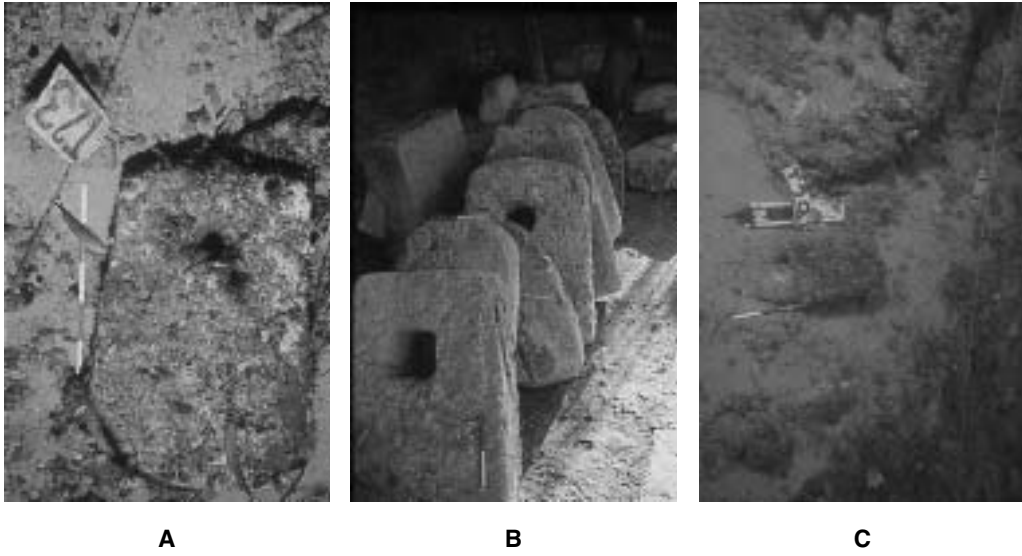

C. Kurşun çipo kelepçesi
Fotoğraf: Okan Taktak

D. Taş çipo
Fotoğraf: Ali Ethem Keskin

Resim 1: Sualtında tespit edilen çapalardan örnekler

A

B

C

Resim 2: A: Tek delikli taş çapa (Fotoğraf: Ali Ethem Keskin) / B: Kaş Uluburun Batığı taş çapaları (Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi (Fotoğraf: Volkan Evrin) / C: Tek delikli taş çapa (Fotoğraf: Ali Ethem Keskin)

2003 YILI GÜMÜŞHANE YÜZEY ARAŞTIRMASI

Süleyman ÇİĞDEM*
Haldun ÖZKAN
Hüseyin YURTTAŞ

1-11 Eylül tarihleri arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 21.08.2003 tarih ve 713.1 sayılı izni ile Gümüşhane ve Bayburt illeri ile ilçelerinde, Yrd. Doç. Dr. Süleyman Çiğdem başkanlığında, Doç. Dr. Hüseyin Yurttaş, Yrd. Doç. Dr. Haldun Özkan ve Bakanlık temsilcisi Cumhur Sal'ın katılımı ile gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucu şu veriler tespit edilmiştir¹.

GÜMÜŞHANE MERKEZ

Keçikale: Gümüşhane şehir merkezinin 20 km. doğusunda, Bayburt-Gümüşhane anayolunun sağında yer almaktadır (Resim: 1). 1560 m. yükseltide ana kaya üzerine inşa edilmiş, 78x27 m. boyutlarındadır. Moloz taş örgülü duvarların büyük bir kısmı hâlâ sağlam durumdadır. Kale duvarlarının yükselteleri 5-15 m. arasındadır. Kalenin güney ve kuzey kesimlerinde su sarnıcı ve depolar yer almaktadır. Kalenin batısında yaklaşık 15 m. uzunluğunda doğal bir kaya altı sığınağı bulunmaktadır. Sığınağın girişine duvar örülmüştür. Winfield –Bryer² Bizans kalesi olarak değerlendirmişlerdir.

Akçakale: Gümüşhane şehir merkezinin kuzeydoğusunda, 1530 m. yüksekliktedir. Gümüşhane-Bayburt karayolunun 5. km.sinden 12 km. kuzeye gidilerek ulaşılmaktadır. Ana kaya üzerine yuvarlak plânlı olarak moloz taşlarla yapılmıştır. Kale olmaktan çok gözetleme kulesi niteliğindedir. Kule içerisinde bir su sarnıcı yer almaktadır. Doğubatı uzunluğu 12 m.dir. Kulenin güney tarafı büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır. Gözetleme kulesi Ortaçağ özellikleri göstermektedir³.

Kabanbaşı Mağarası I-II: Akçakale Köyü'nün güneyinde bulunan bu iki mağara birbirlerinden farklı özellikler gösterir (Resim: 2).1450 m. yükseklikteki birinci mağara 6

* Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum/TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Haldun ÖZKAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum/TÜRKİYE

Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum/TÜRKİYE

1 Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde maddî ve manevî katkılarından dolayı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Gümüşhane Valisi Sn. Hasan Basri Güzeloğlu'na, Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sn. Yaşar Sütbeyaz'a, Atatürk Üniversitesi Araştırma Fonu yetkililerine, Torul ve Şiran kaymakamlıklarına, Gümüşhane Valiliği Basın ve Halkla İlişkiler Müdürü Sn. Engin Doğru'ya, Bakanlık temsilcimiz Sn. Cumhur Sal'a, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Elemanı Araş. Gör. Sn. Birol Can'a, Torul Halk Eğitim Merkezi Müdürü Sn. Remzi Terzi'ye ve dağları aşmamızı sağlayan şoförlerimize en içten şükranlarımızı sunuyoruz.

2 A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monument and Topography of The Pontos* Vol. I, 1985, Washington D. C., 312; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey An Architectural and Archaeological Survey* Vol. II, London, 1989, 133-134; Gümüşhane ve çevresinde Bizans egemenliği için bkz., E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev. F. Işıltan), İstanbul, 1970, 50 vdd.

3 A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monument and Topography of The Pontos*, 310; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey*, Vol. II, 133; G. Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, İstanbul, 1980, 16.

m. eninde, 15 m. boyunda olup zemini toprak dolguludur. Mağara içerisinde kaçak kazı izleri ile karşılaşmıştır. Yüzeyde obsidiyen parçacıklarına ve kemik kalıntılara rastlanmıştır. Bunun 30 m. ilerisinde yer alan ikinci mağara kuzey-güney yönünde 27 m., giriş açıklığı 6.50 cm.dir. Mağara moloz taş ile döşeli olup içerisinde hem maden cevheri hem maden cürufu bulunmuştur. Mağara girişi önünde moloz bir duvar bulunmaktadır. Her iki mağarada da prehistorik bir bulgu tanımlanamamıştır. Yalnız özellikle birinci mağarada bulunan obsidiyen parçaları ilgi çekicidir. K. Kökten Gümüşhane ve çevresinde 21 yapay, 1 doğal mağara tanımlamıştır⁴. Fakat bunların isimlerini zikretmemektir. 2003 yılı çalışmalarımızda Ankara Üniversitesi DTCF Prehistorya Bölümü'nden Bora Cem Sevencan ile ortak bir çalışma düşünülmüşse de arkadaşımızın kazı çalışmalarından dolayı bu çalışma sonraki bir döneme ertelenmiştir. Bu arada Akçakale Köyü'nü Gümüşhane'ye bağlayan 125 m. uzunluğunda, 1-1.5 m. genişliğinde bir kısmı kayalar düzleştirilerek oluşturulmuş bir yol tanımlanmıştır.

Kov Kalesi: Gümüşhane şehir merkezinin 22 m. güneydoğusunda, Gümüşhane-Erzincan karayolunun 6 km. kuzeyinde (Resim: 3) 130 m. yükseklikteki bir ana kaya üzerine kurulu kalenin en yüksek noktası 1760 m.dir. Kalenin kuzey cephesinin doğu-batı uzantısı yaklaşık 70 m.dir. Sarp bir kayalık üzerindeki kaleye batı tarafındaki eğimli bir yolla ulaşılır. Doğu, kuzey ve güney yönlerinden kaleye ulaşmak olanaksızdır. Kale dikdörtgen plânlı ve burçlarla destekli bir yapıdır. Moloz taş ve harçla inşa edilen yapı içerisinde düzgün olmayan kare plânlı, iç kale görünümünde bir yapı yer almaktadır. Bu yapının doğusunda sarnıç, mutfak gibi mekânlar yer almaktadır. Bryer kalenin kuzeydoğu duvarının girinti kısmında, sonradan kapatılan bir poternin bulunduğunu ileri sürmektedir⁵. Bütün mekânların üst örtüleri yıkılmış durumdadır. Kalenin dış surları 1.5 m. kalınlığında, iç mekân bölümleri 0.90 cm. kalınlığındadır. Duvarların iç kısımlarına ahşap kirişler yerleştirilmiştir. Tüm kale birimleri ana kaya ile bütünleştirilmiştir. Girişin solunda bulunan burç içerisinde 5 mazgal açıklık bulunmaktadır. Bunların en geniş açıklığı 1 m.dir. Kaleden keramik parçaları toplanmıştır⁶. Winfield-Bryer kalenin Ortaçağ'dan daha önceki bir döneme tarihlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedirler⁷. Yüzye çalışmalarımızın bir aşaması ve yoğun kısmı Torul İlçesi'nde gerçekleştirilmiştir.

Kale Köyü Camii (Yukarı Cami): Merkeze bağlı Kale Köyü'nün hemen yanında bulunan Keçikale'nin eteğinde yer alan Kale Köyü Camii, 8.90x6.90 m. boyutlarındadır. Moloz taş örgülü duvarların köşelerinde ve pencere sövelerinde kesme taş kullanılmıştır. 0.76 m. kalınlığındaki duvarlarda iki sıra ahşap hatıl kullanılmıştır. Aşağıdaki hatıl dıştan görülürken, üstteki hatıl duvar örgüsü içine saklanmıştır. Caminin içerisi siva kaplıdır. İki güneyde, biri doğuda, ikisi de batıda olmak üzere mazgal türü beş pencere, yapının içerisini aydınlatmaktadır. Yer yer duvarların dışında da siva izleri görülmektedir. Caminin üst örtüsü yıkıktır. Örtüyü taşıyan taşıyıcılar yoktur. Taşıyıcıların ahşap ve üst örtünün de ahşap kirişlerle taşınan toprak damlı olduğu anlaşılmaktadır. Giriş yuvarlak kemerlidir. Kemerin kilit taşı ve üzengi taşları beyaz renkli kesme taştır. Mihrabı alçı sıvalıdır. Üç sıra ince silme ile çevrilidir. Yapı üzerinde herhangi bir kitabe mevcut değildir. Caminin inşa tarzı, XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başlarına ait olduğunu göstermektedir.

TORUL

Yıldız Köyü Kilise Camii (Güngör Üçüncüoğlu Camii - 1994): 13.20x10.50 m. boyutlarındaki cami, kiliseden dönüştürülmüştür. Üç nefli bazilikal plândaki yapının apsisleri önüne çekilen duvarla bu kısım yapıdan ayrılmış, içerisi dikdörtgen mekânlı hale dönüştürülmüştür. Güney duvarının ortasına çini mihrap yerleştirilmiştir. İçte taşıyıcı

4 K. Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *DTCFD*, X/3-4 (1952) 203 Lev. VII.

5 A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monument and Topography of The Pontos*, 310; G. Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresi*, 17.

6 Keramik parçalarından yola çıkan Sinclair ilk iskân izlerinin kale dışında, batı yönündeki bayırda gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir, *Eastern Turkey*, Vol.II, 147. Çalışmalarımızda bu keramikler arasında erken bir tarihe tarihlendirilebilecek bir gruba karşılaşmadık.

7 A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monument and Topography of The Pontos*, 311.

olan sütunlar aynen korunmuştur. 1994 yılında camiye çevrilirken doğu cephesi hariç diğer cepheler sıvanmış, kuzey cephenin ortasına bir giriş eklenmiştir. Dıştan orijinalliğini koruyan apsis kısmı yöresel mimarî tarzı aynen yansitmaktadır.

Yıldız Köyü (Adısa) Köprüsü I: Yıldız Köyü, Torul'un 14 km. güneybatısındadır. Köyün hemen girişindeki köprü 26.00 m. uzunluğunda, 3.85 m. genişliğinde ve 9.00 m. yüksekliğinde olup güneydoğusu kısmen yıkık durumdadır. Harpuşta tarzındaki köprü, yanında yaptırılan yeni köprü nedeniyle kullanılmamakta, bu da köprünün daha çabuk tahrip olmasına neden olmaktadır. Tempan duvarları moloz taş, 12.30 m. açıklığa sahip köprü kemer kesme taş malzemedir. Kemer sağlam kayalık zemin üzerine oturtulmuştur.

Yıldız Köyü Köprüsü II: Yıldız Köyü ve Torul yolu üzerindeki köprü harpuşta köprüler grubunda tek gözlü olup 28.00 m. uzunluğunda, 3.60 m. genişliğinde ve 7.10 m. yüksekliğindedir. Köprü kemer kesme taş malzemedendir ve 13.40 m. açıklığa sahiptir. Diğer kısımlar moloz taş malzemedir.

Çit Deresi Köprüsü I: Torul-Altınpınar yol ayrımı üzerinde tek gözlü köprü harpuşta köprüler türündedir. Sivri kemerli köprünün kemer açıklığı 14.50 m., 20.00 m. uzunluğunda, 3.15 m. genişliğinde ve 10 m. yüksekliğindedir. Eğimi fazla değildir. Kemerin yan yüzleri kesme taştan, tempan ve kemer içi moloz taştan yapılmıştır. Üzerinde kitabe bulunmayan köprü Osmanlı Dönemine aittir.

Çit Deresi Köprüsü II: Altınpınar yol ayrımını geçtikten sonra üzerine beton tabliye atılmış köprü 22.30 m. uzunluğunda, 9.20 m. yüksekliğinde ve 3.50 m. genişliğindedir. İki tarafı kayalık alana oturtulmuştur. Günümüzde işleyen bir yol üzerinde bulunduğu için tabliyesi düzleştirilen köprünün diğer örnekler göz önünde bulundurulduğunda harpuşta köprüler tarzında olduğu anlaşılmaktadır. 10.15 m. açıklığındaki kemer tümüyle kesme taş, diğer kısımları moloz taştır.

Çit Deresi Köprüsü III: Torul'un batısında bulunan Büyük Çit ve Küçük Çit köyleri arasında, üzeri birer m. genişlikte yayvan basamaklardan taş kaplamalı tabliyeye sahip harpuşta köprü, Torul bölgesindeki en güzel köprülerden biridir. (Resim: 4) 27 m. uzunluğunda, 11.40 m. yüksekliğinde ve 3.50 m. genişliğindedir. Tek gözlü köprünün kemerini tamamen kesme taştan, diğer kısımları moloz taştan inşa edilmiştir. Kemer gözü 15.20 m. genişliktedir (Çizim: 1).

Büyük Çit Camii: Büyük Çit Köyü, Torul'un 10. km güneybatısındadır (Resim: 5). Tek kubbelidir ve kubbeye tromplarla geçilen caminin mihrabı sonradan Kütahya çinisi ile kaplanmıştır. Torul çevresinde şu ana kadar karşılaşılan en eski cami olduğuna inanıyoruz. Caminin ne zaman yapıldığını gösteren kitabesi bulunmamaktadır. Kare plânlı caminin duvar uzunlukları 8.75 m. ve 8.80 m. arasında değişmektedir. Köyün yaşlıları, caminin döşemeleri değiştirilirken çıkarılan bir kitabeyle göre yapının 700 yıllık olduğunu söylüyorlarsa da kitabe mevcut olmadığı için bunu netleştirmek mümkün olamamıştır. Yine köyün yaşlılarından İsmail Turan, caminin 300 yıllık olduğunu belirtmektedir. İnşa tarzı, yapının çok eskilere gidemeyeceğini göstermektedir. Ceviz ağacından yapılmış olan minberi, kiliseden getirilen bezemeli ahşap malzemenin minber şeklinde düzenlenmesiyle kurulmuştur. Asma dalları, üzüm yaprağı ve üzüm salkımları ile bezemeli olan ahşap levhalar, verniklendiği için sağlam durumdadır. Caminin minaresi kuzey cephede, batı köşeye yakın bir yerdedir. Sekizgen kaideden sonra pabuçluk ve silindirik gövde yükselir. Yörede kesme taş malzemeye sahip minare sayısı azdır. Caminin dikkati çeken en önemli yanlarından biri, pencere sayısının az oluşudur. Güney ve kuzey cephelerde pencereye yer verilmezken, doğuda iki küçük, batıda orta büyüklükte iki pencereye yer verilmiştir. Harimi örtün kubbesi, dıştan yüksek bir çatı altına alınmıştır.

Büyük Çit Çeşmesi I: Yuvarlak kemerli tek lüleli çeşme, kitabeli olup yanları moloz taşla örülmüştür. 1.45 m. yüksekliğinde, 1.10 m. derinliğindeki çeşme köyün girişinde yer almaktadır.

Büyük Çit Çeşmesi II: Köy merkezindeki çeşme sivri kemerli, tek lüleli, 2.34 m. yüksekliğinde, 1.05 m. derinliğindedir. Çeşme tümüyle kesme taştan yapılmıştır. Kemer başlangıcında profillerle vurgulanmaya çalışılan çeşmenin taş nişi yana kaydırılmıştır. Üst kısmı sal taşlarla iki yöne eğimli örtüyle kapatılmıştır. Çeşmeye taş döşeli bir yolla ulaşılmaktadır.

Büyük Çit Çeşme III: Önünde bir kemer kalıntısının bulunduğu çeşme duvarla birleştirilmiştir. Üç lüleli çeşmenin yüksekliği 3.50 m. derinliği, 1.30 m.dir. Tamamen kesme taştan inşa edilen çeşmenin üzengi hattında ince bir silme bulunmaktadır. Çeşmenin dıştan sivri kemerli bir niş içerisine alınması dikkat çekici yanıdır.

Büyük Çit/Aşağı Mahalle Çeşmesi: 2.32 m. genişliğinde, 1.97 m. yüksekliğinde, 0.60 m. derinliğindedir. Sivri kemerli ve tek lüleli çeşmenin kitabesi mevcuttur. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen çeşmenin kemer köşelikleri ve üstü yıkılmıştır. Niş alınlığının sağ tarafında su taşı nişi, alınlığın ortasında iki satırlık kitabesi bulunmaktadır.

Büyük Çit/Orta Mahalle Çeşmesi: 3.32 m. genişliğinde, 2.40 m. yüksekliğinde, 1.08 m. derinliğinde iki lüleli çeşmenin orijinal Rumca kitabesi tahrip olmuştur. İç içe iki nişten oluşan çeşmenin hem üzengi hattındaki taşları, hem de kemer çerçeveleri profillidir. Çeşmenin üst kısmı yıkılmıştır. Su taşı nişi ve zincirle bağlı su taşı, çeşmenin sağ tarafındadır. İç nişin kemer taşıyıcı dikmelerinin cephe yüzeyinde bezeme amaçlı kartuşlara yer verilmiştir. Bölge çeşmeleri içerisinde farklı bir yere sahiptir. Sinclair çeşmenin XVIII. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir⁸.

Büyük Çit/Emirler Mahallesi Çeşmesi I (Makrel): 2.22 m. yüksekliğinde, 0.80 m. derinliğinde, orijinal kesme taşı, her iki yanı moloz taş duvar örgülü, tamir kitabeli çeşme, tek lülelidir. Çeşme sanki bir duvar üzerinde yer almaktadır. Geçirdiği tamir sonucu sivri kemer formunu kaybeden çeşme nişi kemeri, şimdi bozuk Bursa kemeri tarzındadır. Kemer başlangıcından başlayan profilli taşlar yatay olarak çeşme nişini de kat eder. Niş alınlığının ortasında üç satırlık Osmanlıca kitabe bulunmaktadır. Suyu akmakta olan çeşmenin su taşı da bir zincirle çeşmenin sağ rafında asılıdır. Bölgedeki kitabeli nadir eserlerden biri olması dolayısıyla önemlidir.

Büyük Çit/Emirler Mahallesi Çeşme II: Emirler Mahallesi Kilisesi'nin kuzeybatı kesiminde yer alan çeşmenin kaplama kesme taşları büyük ölçüde sökülüştür. Sivri kemerli bir nişe sahip olduğu kalan izlerden anlaşılan çeşmenin tek lülesinden hâlâ su akmaktadır.

Meryem Ana Manastırı (Panagia Theotokos): Büyük Çit Köyü sınırları içerisinde yer alan manastıra, ana yoldan ayrılıp harpuşta bir köprüden geçilerek yaklaşık yarım saatlik yaya yürümeyle patika bir yolla ulaşılmaktadır. Bu bölgedeki manastırlar içerisinde en iyi saklanabilen manastır burasıdır. Arazinin eğimine uygun olarak inşa edilen moloz taş malzemeli duvarlar, yaklaşık 4 m. yüksekliktedir. Manastır 80x40 m. ölçüsünde bir duvarla çevrilidir (Resim: 6). Orta kesimin kuzey duvarına daha yakın olarak yerleştirilmiş kilise inşa edilmiştir. Büyük ölçüde tahrip edilmiş olan manastırın, hizmet binalarını bünyesi içerisinde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin doğu kesiminde bir şapel, kuzeydoğu köşeye yakın bir yerde de bir sarnıç yer almaktadır. 12.50x8.60 m. boyutlarındaki kilise üç nefli bazilikal plânlıdır. Girişi mermer olan kiliseye doğu ve güneybatı köşelerinden iki kapıyla girilmektedir. Manastırın üst örtüsü ve kiborion girişi de yıkık durumdadır. Girişin kiborionu da yıkılmıştır. Kuzey, güney cephelerde yuvarlak kemerli üçer pencere yer almaktadır. Üçlü apsisin her birinde birer pencere bulunmaktadır. Kilisenin tonoz örtüsü tamamen yıkılmıştır. Kilisenin içerisinde sivalı olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Manastırın yapımı ile ilgili herhangi bir yazıt mevcut değildir. Ancak bu yörede araştırma yapan Winfield, manastırın 1775 tarihinden önce var olduğunu dair hiçbir yazılı belgenin bulunmadığını ve şimdiki binanın daha sonraki bir döneme ait olduğunu belirtir⁹. Ayrıca Sinclair manastırın 1775 tarihinden önce yapılmış olabileceğini, XIX. yüzyılda buranın önemli bir kütüphane olduğunu ve 1870'lerde okul olarak da kullanıldığını belirtmektedir¹⁰.

Büyük Çit/Emirler Mahallesi Kilisesi: Üç nefli, tek apsisli, sekiz sütunlu kilisenin üzeri beşik tonoz örtülüdür. 10.20x5.50 m. ebatlarında olan kilisenin güney cephesin-

8 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural And Archeological Survey*, Vol. II, London, 1989, 143.

9 A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos*, 305.

10 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural And Archeological Survey*, Vol. II, 143.

de yer alan kiborion tarzındaki girişi yıkılmış durumdadır. Bölgedeki sağlam kiliselerden biridir. Kapı, pencere söveleri ve atkı taşlarında düzgün kesme taş, duvarlar da ise az düzeltilmiş moloz taş kullanılmıştır. İçeride duvarlar ve tonozlar sıvalıdır¹¹.

Güvemli/Baş Mahalle Camii: 1838 tarihli bir kiliseden çevrilen caminin taşıyıcıları kaldırılmış, üzeri ahşap kirişlerle ve çatı ile kapatılmıştır. Doğusundaki apsisler yıkılarak duvar inşa edilmiştir. 9.80x7.76 m. boyutlarındadır. Batıdaki girişi orijinal olup üçgen alınlığa sahiptir. Alınlık içerisindeki yuvarlak kemer içerisinde tarih yazılıdır. Duvarlar tamamen sıvalıdır.

Güvemli/Kirazcık Mahallesi Şapeli: İçten 5.40x3.58 boyutlarında, tek nefli beşik tonoz örtülü şapelin kuzeyinde üç pencere, apsisinde ve girişin üzerinde birer mazgal pencere bulunmaktadır. Düz atkı taşlı kapının üzerinde yuvarlak kemerli bir niş yer almaktadır. Moloz taş malzemeli şapelin içi sıvalıdır.

Güvemli/Düzler Mevkii Kilisesi: Üstü yıkık durumda olan kilise büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kuzey kesimi mezarlık olarak kullanılan kilise üç nefli bazilikal plânlıdır. Dış duvar kaplamasının kesme taş olduğu görülen kilisede volütlü ve palmet bezemeli sütun başlıklarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. İç duvarlar sıvalıdır.

Güvemli(Havıyana)/Vartlı Kilise: Güvemli yolu üzerinde yüksek bir tepede yer almaktadır. Kiliseye düz bir zemin oluşturmak için bir platform yapılmıştır. Üç nefli ve üç apsislidir. Üst örtüsü yıkılmıştır. Girişi batıdan sağlanmıştır. Kilisenin güney ve kuzey cephelerinde ikişer pencere, apsislerde de birer küçük mazgal pencereye yer verilmiştir. Kilisenin 1900'lerde inşa edildiği Sinclair tarafından ifade edilmektedir¹².

Güvemli (Havıyana)/Verdon Kilisesi: Yine Güvemli yolu üzerinde yer almaktadır. Dağın yamacına kurulan kilise tek nefli ve tek apsislidir. Girişi güneybatıdan açılmıştır, üst örtüsü sağlamdır¹³.

Güvemli Köprüsü: Güvemli Köyü, Torul'un 12 km. güneyindedir. 10.20 m. uzunluğunda, 2.85 m. genişliğinde ve 6.00 m. yüksekliğindedir. Üzeri taş kaplamalı olan köprü kısmen tahrip olmuştur. 8.00 m. genişliğindeki kesme taş malzemeli kemeri ve diğer işçilikleriyle bölge köprülerinin küçük ölçülerdeki bir örneğidir.

Altınpınar/Güneşli Mahallesi Kilisesi: Altınpınar, Torul'un 8 km. güneyindedir. Kilise 8.47x6.05 m. ölçülerinde tek nefli, tek apsislidir. Kilisenin güneyinde yer alan tek girişi, kiborion biçiminde düzenlenmiştir. Kilisenin hemen yanı başında 3.27x2.53 m. ölçülerinde bir şapel de bulunmaktadır. Giriş ve apsis kısmı yıkılmıştır.

Altınpınar/Güneşli Mahallesi Şapeli: Kilisenin kuzeydoğusunda, yaklaşık 50 m. uzağındadır. Konumu itibarıyla çevresine hâkimdir. Tek nefli şapelin üst örtüsü sağlamdır. Ancak girişi ve apsisi yıkılmıştır. Dış kaplama taşlarının bir kısmı sökülmüştür.

Altınpınar Nahiyesi Mezarlığı: Yerleşim yerinin doğu kesiminde, yamaç bir alana kurulmuş olan mezarlıkta mevcut olan bir kaç mezar taşı biçim ve yazılarıyla dikkati çekmektedir (Resim: 7). XIX. yüzyıl özellikleri taşıyan mezar taşlarının çok yakın benzerlerini Erzurum Esat Paşa haziresindeki mezar taşlarında görmekteyiz. Sipariş üzerine İstanbul'da yazdırılıp getirilmiştir.

Altınpınar/Colaşana Gözetleme Kulesi: Torul'un 8 km. güneyinde, Altınpınar'ın 5 km. kuzeyinde, 1900 m. yükseklikte, Şehitler Dağı'nın zirvesinde bulunan kulenin sadece kuzey duvarı ayakta olup 3 m. yüksekliğindedir. Kule içerisindeki sarnıç dolmuş durumdadır. Tamamen kayalık bir alan üzerine inşa edilen kule stratejik bir konumda olup Eski Gümüşhane-Yağlıdere-Torul üçgeni içerisinde yer almaktadır. Kuleyi Ortaçağ'a tarihlen-dirmek mümkündür¹⁴.

Güzeloluk Köyü Camii: Gümüşhane'nin Torul İlçesi'ne 32 km. uzaklıkta bulunan Güzeloluk Köyü içerisinde yer almaktadır. Üzerindeki kitabeden Hekim Hasan Ziver Efendi tarafın-

11 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural And Archeological Survey*, Vol. II, 143

12 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural And Archeological Survey*, Vol. II, 143.

13 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural And Archeological Survey*, Vol. II, 143.

14 Bölgede çalışma yapan Bryer-Winfield kendilerinin ve 1404'te bölgeyi gezen Clavijo'nun bu kaleye çıkmadıklarını ifade etmektedirler, *The Byzantine Monument and Topography of The Pontos*, 308; Clavijo seyahatnamesi için bkz., *Clavijo Embassy to Tamerlane 1403-1406* (Ed. E. D. Ross-E. Power), London, 1928, 115-122.

dan 1299/1881-1882 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Köy içerisinde Osmanlı Döneminde inşa edilen cami bir takım onarımlar geçirerek günümüze kadar ulaşmış ve halen köyün ibadethanesi olarak kullanılmaktadır. Cami 5.70x5.70 m. ölçülerinde kare plânlı, tek kubbeli Osmanlı Dönemine ait bir eserdir. Orijinalinde dört bağımsız sütun ile üç gözlü son cemaat yeri olarak 2.64x5.70 m. ölçülerinde düzenlenmiştir. Cami girişi yuvarlak bir kemer içerisine alınmış, dikdörtgen bir taçkapı görünümündedir. Girişin her iki yanında, kendi çevrelerinde dönebilen stilize edilmiş bitkisel başlıklara sahip olan denge sütunceleri bulunmaktadır. Girişin üzeri yuvarlak kemerle kapatılmıştır. Taçkapıyı sınırlandıran yuvarlak kemer ile taçkapı arasındaki bölüme iki kitabe yerleştirilmiştir. Üstteki yazıt besmele, alttaki ise 48x57 cm. boyutlarında mermer üzerine talik hatla yazılmış kitabe, sekiz beyitten oluşan manzumdir¹⁵. Cami içerisinde yapılan restorasyon çalışmalarında önceden var olan kalemî tekniğindeki süslemelere benzetilmeye çalışılan, ancak oldukça acemice kabul edilebilecek yenilenmiş süslemeler görülmektedir. Ayrıca giriş ve mihrap sonradan yağlı boya ile boyanmıştır. 1998 yılında caminin kuzey-batı köşesine kare kaideli, dilimli gövdeli, tek şerefeli bir minare eklenmiştir. Minare kısa, ancak kalın gövdeli kütsel bir görünüme sahip olup uzun taş bir külâhla örtülmüştür.

Güzeloluk Köyü Kilisesi: Güzeloluk Köyü içerisinde, köyün güneybatısındaki eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. Kilise doğu-batı istikametinde 8.80x5.10m. ölçülerinde kurulmuş üç nefli bazilikal plânlı olup tamamen orijinal özellikleri ile günümüze ulaşmış bölgedeki en iyi durumdaki kiliselerden biridir. Bölgede XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslubunu taşımaktadır¹⁶. Doğu cephesi üçlü apsis düzenlemesine sahip olup apsisler içten ve dıştan yarım yuvarlak düzenlenmiştir. Dışarıya açılan birer küçük mazgal pencereleri bulunmaktadır. Girişi güneybatı kesime açılmıştır, düz lentolu çevresindeki silmelerle haç görüntüsü kazandırılmıştır. Girişin üzerindeki kitabelik kısmı boştur. Ancak kapının iç kavsarası üzerindeki yazıt kısmen sağlam kalmıştır. Kilisenin örtüsü orijinal olarak muhafaza edilmiş çift yönlü kırma çatıdır. Üzeri farklı büyüklüklerde ince düz sal taşlarla kapatılmıştır. Bu üst örtü yöredeki kayalardan plâka şeklinde kesilerek oluşturulmuştur. Son derece sağlam olan kilisenin içerisinde Hıristiyan dinî içerikli fresko tekniğinde yapılmış süslemeler bulunmaktadır. Bunlardan tavanda olanları, günümüze kadar sağlam olarak ulaşmış İsa ve dört İncil yazarlarıdır. Kilisenin genelinde moloz taş malzeme, köşelerde, kemer ve pencerelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Güzeloluk Köyü Çeşmesi: Torul'un Güzeloluk Köyü içerisinde bulunan çeşme orijinal özellikleri ile günümüze ulaşmış, iç içe iki kemerli çeşmedir. Çeşme eğimli bir arazide kurulmuş, batı tarafı toprağa dayandırılmış ve çeşmenin üzerinde plâka sal taşlar kullanılmıştır. Sivri kademeli kemerlere sahip üçgen alınlıkla sonlanan üç lüleli bir çeşmedir. Çeşme 4.82 m. yüksekliğinde, 1.10 m. genişliğinde olup üç lülelidir ve iki taşı nişi bulunmaktadır. Çeşmenin su taşı dahi orijinal şekli ile muhafaza edilmiştir. Günümüzde de hâlen üç lüleden suyu akmaktadır. Kesme taş malzemedен inşa edilmiştir¹⁷.

Güzeloluk Köyü, Göğüs Mahallesi Çeşmesi: Güzeloluk Köyü, Göğüs Mahallesi'ndedir. Sivri kemerli ve tek lüleli bir çeşmedir. 1.77 m. yüksekliğinde, 0.64 m. genişliğe sahip olan çeşme orijinal özellikleri ile günümüze ulaşan çeşmelerden biridir. Çeşmenin her iki yanında selvi ağaçlarını hatırlatan bitkisel bir tasvir görülmektedir. Kemer içerisinde bir taş nişine yer verilen çeşmenin lülesi yerine bir boru takılmış ve suyu günümüzde de akmaktadır. Ayrıca kitabe olabilecek bir taş da yerinden sökülmüş ve yeri boş bırakılmıştır.

Gümüştuğ/Baş Mahalle (Avliyana) Kilisesi: Torul'un 30 km. güneybatısındaki Gümüştuğ Köyü'nün Baş Mahallesi'nde bulunmaktadır¹⁸.

15 *Cumhuriyet'in 75.Yılında Gümüşhane*, Gümüşhane 1999, 145.

16 H. Özkan; "Gümüşhane Krom Vadisi Kiliseleri", *Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 3/31 (2003) 115-139; S. Çiğdem-H. Özkan-H. Yurttaş; "2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İlleri Yüzey Araştırması", 21. AST 2, Ankara, 2004, 169, 177; H. Yurttaş, "Gümüşhane Santa (Dumanlı) Kiliseleri" 60. Yaşında Fahri IŞIK'a Armağan Anadolu'da Doğdu, İstanbul, 2004, 817.

17 Bu çeşmenin çok yakın bir benzeri Karaman Halil Efendi Çeşmesi'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Denктаş; *Karaman Çeşmeleri*, Kayseri, 2000, 127.

18 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey; An Architectural And Archaeological Survey*, Vol. II, 144-145.

11.16x7.96 ebadındaki kilise üç nefli bazilikal plânlıdır. Bölgede XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslûbunu taşımaktadır. Kilisenin batısında üç bölümlü, üzeri beşik tonozla örtülü bir narteks kısmı mevcuttur. Mevcut durumundan, kilisenin güneybatı bölümüne L şeklinde bir dehlizin ilâve edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde batı girişi kapatılarak narteks kısmı samanlık olarak kullanılmaktadır. Kilisenin doğu cephesi tahrip olmuş, apsisler yıkılmış ve burası düz bir duvarla kapatılmış, sadece apsisin sonunda bulunan prothesis hücresi sağlam kalabilmiştir. Bu hücrenin yanında duvar içerisine açılmış iki derin niş bulunmaktadır. Kilise içerisinde dört sütun ve dört paye kullanılmıştır. Üst örtü içten beşik tonozlu olup dıştan kırma çatı ile kapatılmıştır. Kilise içerisinde Hıristiyan dinî içerikli fresko süslemeler dikkat çekmektedir. Ortadaki İsa tasviri kısmen tahrip olmuş, dört köşede sembollerıyla İncil yazarları resmedilmiştir. Kilise genelinde moloz taş malzeme; kemer ve köşe taşları ile pencerelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kilisenin hemen önünde eğimli bir arazi üzerine kurulmuş, bu kilisenin din adamına ait olduğu söylenen iki katlı bir ev yer almaktadır. Üst katta tek oda vardır ve çift yönlü çatı ile örtülü olup 7.77x5.11 m. boyutlarındadır.

Gümüştuğ/Dere Mahallesi Kilisesi II: Gümüştuğ Dere Mahallesi içerisinde, köyün kuzeyinde, dağın yamacına inşa edilmiş 8.72x7.36 m. ölçülerinde, üç nefli bazilikal plânlı bir kilisedir. XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslûbunu taşımaktadır. Kilisenin hemen batısında din görevlilerine ait ev bulunmaktadır. Kilisenin apsisleri içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak düzenlenmiştir ve üzerlerine birer mazgal pencere açılmıştır. Üst örtüsü sağlamdır, içten beşik tonoz, dıştan çift yönlü kırma çatı ile kapatılmıştır. Kilise içerisinde 1.50 m. çapında bir sarnıç yer almaktadır. Bölge kiliseleri içerisinde ilk örnek olması açısından önem taşıırken, kilisenin taban döşemelerinin orijinal plâka taşlarla kaplanmış olması da ayrı bir özelliktir. Doğu cephesinde bulunan apsis ve pastophorion hücreleri sağlamdır. Apsisin içerisine bir, prothesis hücresi içerisinde ise iki niş açılmıştır. Apsisin önündeki taşıyıcılar payedir, orta tarafta ise dört bağımsız sütun kullanılmıştır. Sütun başlıkları düz ve işlemsizdir. Kuzey ve güney kesiminde ikişer mazgal pencere açılarak iç mekân aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Kilise içerisinde bulun fresko tarzında yapılmış süslemeler büyük ölçüde tahrip olmasına karşın dinî içerikli oldukları, kalan izlerden anlaşılmaktadır. Kilise genelinde moloz taş malzeme kullanılmış, kemer ve köşe taşları ile pencere sövelerinde düzgün kesme taş yer almıştır. Kilisede önemli bir taş işçiliği görülmemektedir.

Gümüştuğ/Dere Mahallesi Şapeli: Gümüştuğ Dere Mahallesi'nde, köy yerleşiminin dışında, 4.90x4.20 m. ebadında, dikdörtgen alan üzerine kurulmuş tek nefli bir şapeldir. XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslûbunu taşımaktadır. Tek nefli şapelin batı ve kuzey cepheleri moloz taş, diğer cepheleri kesme taşla yapılmış ve girişi güneybatıdan açılmıştır. Kuzey, güney ve doğuda açılan birer mazgal penceresi bulunmaktadır. Apsisin solundaki duvara iki, sağ tarafındaki duvara da bir niş açılmıştır. Şapelin içerisi sivanmamıştır ve herhangi bir tezyinat unsuru yoktur.

Gümüştuğ/Dere Mahallesi Kilisesi I: Gümüştuğ Dere Mahallesi'nde, köy yerleşimi dışında eğimli bir alan üzerine, 7.73x5.76 m. ebadında dikdörtgen plânlı, tek nefli bir kilisedir. XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslûbunu taşımaktadır. Kilisenin kuzey cephesi arazinin eğiminden dolayı tamamen toprakla kapalıdır ve dışa açıklığı bulunmamaktadır. Girişi batıdan açılmıştır. Apsisi içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak düzenlenmiş ve küçük bir mazgal pencere açılmıştır. Kilisenin inşa edildiği dağın üstünden kopup gelen büyük bir kaya parçası kilisenin içine düşmüş ve tüm üst örtüyle birlikte güney duvarının orta kesimini yıkmıştır.

Batı cephesi moloz taş, diğer üç cephesinin alt kesimi moloz taş üst kesimi kesme taş malzemedен inşa edilmiştir.

Gümüştuğ/Balcılar Mahallesi Şapeli: Gümüştuğ Köyü, Balcılar Mahallesi'nde, kayalık bir alana bitişik olarak yapılmıştır. 3.70x3.00 m. ölçülerinde tek nefli bir şapeldir. XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslûbunu taşımaktadır. Şapelin kuzey cephesi kayalara yaslandırıldığı için bu cephede herhangi bir açıklığı yoktur. Güney cephesine iki pencere açılmış, ancak pencereler günümüzde büyük ölçüde tahrip olmuştur. Apsisi içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak düzenlenmiş olup üzerinde tek bir pencere açıklığı

bulunmaktadır. Batıda açılmış yuvarlak kemerli bir girişi bulunmaktadır. Üst örtüsü tamamen yıkılmıştır. Şapel üzerinde günümüze ulaşan bir süsleme bulunmamaktadır.

Kilise genelinde moloz taş malzeme kullanılmış, kemer ve köşe taşları ile pencerelerde düzgün kesme taş yer almıştır.

Gümüştüğ/Balcılar Mahallesi Kilisesi: Gümüştüğ Köyü Balcılar Mahallesi'nde yola hakim bir yükseklikte, kayalık alanın yamacına inşa edilmiştir. Çevresine bahçe duvarı örülmüştür ve kuzeybatı kesime açılan bir bahçe kapısından kiliseye ulaşılmaktadır. 10.40x6.37 m. ölçülerinde tek nefli bir kilisedir. XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslubunu taşımaktadır. Kilisenin batı cephesinde kapı ya da pencere açıklığı yoktur. Güney cephesinin ortasında giriş, girişin her iki yanında da birer pencere açıklığı vardır. Ayrıca, kuzey cephede de iki küçük mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Apsis içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak yapılmış, apsis yan duvarlarında beş niş açıklığına yer verilmiştir. Kilisenin üzeri içten ahşap tavanla kapatılmıştır, dış örtüsü ise orijinaldir. Kilise içerisinde süsleme bulunmamaktadır.

Kilise genelinde moloz taş malzeme kullanılmış, kemer ve köşe taşları ile pencerelerde düzgün kesme taş yer almıştır.

Gümüştüğ/Dere Mahallesi Çeşmesi: Gümüştüğ Dere Mahallesi içerisinde 1961 yılında yapılmış yeni bir çeşmedir. Çevredeki yapılardan getirilen sütunlar kullanılarak tek lüveli bir çeşme yapılmıştır. 4.43 m. uzunluğunda, 1.85 m. yüksekliğe sahip çeşmenin üzeri beton tabliye ile kapatılmıştır.

Gümüştüğ/Dere Mahallesi Köprüsü: Çit Deresi üzerine kuruludur. Büyük bir oranda sağlam olan köprü, sivri kemere sahip tek kemer gözlüdür. Köprü 14.15 m. uzunluğunda, 4.15 m. genişliğinde ve 4 m. yüksekliğindedir. Büyük ölçüde orijinalliğini koruyan ve günümüzde de kullanılan bir köprüdür. Üzeri plâka taşlarla kaplanmıştır. Köprü kemeri düzgün kesme taş, diğer yerler moloz taş malzeme ile yapılmıştır.

Gümüştüğ/Orta Mahalle Köprüsü I: Gümüştüğ Köyü, Orta Mahalle'de bulunmaktadır. 8.80 m. uzunluğunda, 3.00 m. genişliğinde yuvarlak kemerli, tek gözlü bir köprüdür. Köprü kemerinin üzerinde demir direklere oturtulmuş beton bir tabliye atılarak köprü korunmaya çalışılmıştır. Benzer bir takviye de köprü ayaklarına yapılmıştır. Köprü kemeri düzgün kesme taş, diğer yerler moloz taş malzeme ile yapılmıştır.

Gümüştüğ/Orta Mahalle Köprü II: Gümüştüğ Köyü, Orta Mahalle'de bulunmaktadır. Köprü 8.70 m. uzunluğunda ve 3.00 m. genişliğinde olup 5.00 m. yüksekliğe sahiptir. Basık yuvarlak kemerli tek gözlü bir köprüdür. Üzeri taş kaplamalı köprü sağlam olup günümüzde de kullanılmaktadır. Köprü kemeri düzgün kesme taş, diğer yerler moloz taş malzeme ile yapılmıştır.

Gümüştüğ Balcılar Köprüsü: 13 m. uzunluğunda, 3.70 m. genişliğinde, 8.50 m. yüksekliğinde, sivri kemerli bir köprüdür. Köprü kemeri düzgün kesme taş, diğer yerler moloz taş malzeme ile yapılmıştır. Yukarıdan gelen heyelânla kemer açıklığı yarısına kadar dolmuştur. Köprü yöre halkı tarafından günümüzde de kullanılmaktadır.

İlecik Köprüsü: Torul'un 30 km. güneybatısında, İlecik Köyü yakınındadır. Cizre Deresi üzerine kurulu köprü sivri kemerli, tek gözlü, 25.80 m. uzunluğunda, 3.70 m. genişliğinde ve 8.10 m. yüksekliğinde olup civardaki en büyük köprülerden biridir. Köprü kısmen tahrip olmuş, başlangıç kesimindeki taşlar kısmen sökülmüş ve kemer kısmındaki kesme taş örgü ortadan çatlamıştır. Buna rağmen günümüzde hâlen köylülerin hayvanlarını dereyi geçirmek için kullandıkları en önemli geçitlerden biri olarak kullanılmaktadır. Köprü'nün üzeri taş kaplamadır. Altta dört sıra bazalt temel taşı üzerine sarı kesme taş malzemedir yapılmış, yan kısımlarda moloz taş kullanılmıştır.

Kopuz Kale: Kopuz, Torul İlçesi'nin 36 km. güneybatısında yer almaktadır. 60 m. yükseklikteki bir tepe üzerinde moloz taş malzeme ile yapılan kalenin yalnız üç duvarı büyük ölçüde yıkılarak günümüze gelebilmiştir.

Kopuz Köyü Kilisesi: Kopuz Köyü'nün kuzeyinde, dağın yamacında, eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. 5.15x9.90 ebadında tek nefli bir kilisedir. Bölgede XIX. yüzyılda inşa edilen kiliselerin üslubunu taşımaktadır. Üst örtüsü günümüzde yıkık olan kilisenin girişi kuzeyden açılmıştır. Apsis içten yarım yuvarlak olarak düzenlenmiş olup

dıştan yarı yüksekliğe kadar dağın yamacına yaslandırılmış ve toprak seviyesi üzerinde yuvarlak bir mazgal pencere açılmıştır. Apsisin her iki yanında duvar içerisine iki niş yerleştirilmiştir. Moloz taş malzemenin inşa edilen kilisede sıradan bir taş işçiliği izlenmektedir. Sadece üst örtüyü taşıyan takviye kemerleri kesme taştan yapılmıştır. Üç pencere ile dışa açılan kilisenin duvar köşelerinde kemer konsolları bulunmaktadır. İçeride siva izlerine de rastlanmamıştır 19. yüzyıl özellikleri yansıtmaktadır.

Kopuz Köyü Çeşmesi I: Kopuz Köyü içerisinde mevcut durumu itibari ile tarihi kıymeti olmayan bir çeşmedir. 1.52 m. yüksekliğindeki çeşmenin yerinde eski bir çeşme olduğu ve onun taşlarının da kısmen kullanılarak bu yeni çeşmenin inşa edildiği, köy halkı tarafından ifade edilmiştir. Köy çeşmesi olduğu için ön kısmına, hayvanların da su içebilmesi için uzun bir kurun yapılmıştır.

Kopuz Köyü Çeşmesi II: Kopuz Köyü içerisindeki ikinci çeşme de 1.90 m. genişliğinde, 90 m. yüksekliğinde sivri kemerli, tek lüleli tarihî bir çeşmedir. Çeşme kemeri içerisinde küçük bir tas nişine yer verilmiştir, ancak üzerinde herhangi bir yazıt yoktur. Çeşmenin üzerine sonradan bir müdahale yapılarak beton tabliye ile kapatılmış, ayrıca önüne bir de hayvanların su içebilmesi için uzun bir kurun yapılmıştır.

Kopuz Köyü Köprüsü I: Kopuz Köyü'nün güneyinde Cizere Deresi üzerine kurulmuştur. Büyük ölçüde sağlam ve hâlen kullanılmakta olan bir köprüdür. 18.00 m. uzunluğunda, 4.50 m. yüksekliğe sahip ve 3.85 m. genişliğinde yuvarlak kemerli, tek gözlü bir köprüdür. Köprü kemeri düzgün kesme taş, diğer yerler moloz taş malzeme ile yapılmıştır.

Kopuz Köyü Köprüsü II: Kopuz Köyü'nün güneyinde, Cizere Deresi üzerine kurulmuş, sağlam durumda, günümüzde de kullanılan bir köprüdür. Köyün kuzeybatısında yer alan ikinci köprü 9.70 m. uzunluğunda, 2.50 m. genişliğinde, 2.90 m. yüksekliğinde, yuvarlak kemerli olup her iki yanı kayalık alan üzerine oturtulmuştur. Köprü kemeri kesme taşlarla örülmüş, diğer yerlerde moloz taş malzeme kullanılmıştır.

Kopuz Köyü Köprüsü III: Kopuz Köyü'nün güneyinde, Cizere Deresi üzerine kurulmuştur. Köyün güneyinde bulunan üçüncü köprü 18.00 m. uzunluğunda, 2.85 m. genişliğinde, 5.00 m. yüksekliğinde, yuvarlak kemerli ve tek gözlü olup hâlâ kullanılmaktadır. Kopuz Köyü'ndeki diğer iki köprüden daha yüksektir. Köprü kemeri düzgün kesme taş, diğer yerler moloz taş malzeme ile yapılmıştır.

ŞİRAN

Gümüşhane'nin güneybatısında bulunan Şiran'ın kuzeydoğusunda Gümüşhane Dağları, güneyinde Otlukbeli Dağları ve Kelkit Çayı yer almaktadır. Bölge Gümüşhane'yi coğrafik ve kültürel olarak ikiye bölen Harşit Çayı'nın kuzeyine göre daha düzlüktür. Dolayısıyla Harşit Çayı'nın kuzeyine göre daha farklı bir tarihsel yapılanma karşımıza çıkmaktadır. 2002 ve 2003 yıllarında Gümüşhane Merkez ve Torul ilçelerinde yaptığımız incelemelerde bu alanın prehistoryasını ve eskiçağını tanımlamayı sağlayacak verilere karşılaşılmazken Şiran tarihsel ve arkeolojik veriler açısından oldukça geniş bir zenginlik sunmaktadır¹⁹. Bölgedeki çalışmalarımızı Şiran'ın 23 km. batısında yer alan Araköy'de yoğunlaştırdık. Burada bir höyük, bir kaya mezarı, sunu çukurları ve açık hava tapınma alanı olarak nitelendirilebilecek kaya nişleri tespit edilmiştir.

Araköy/Könger Kaya Mezarı: Ara Köyü'n batısında, Cevizlibağ veya Kayalık mevkiinde bulunan kaya mezarı²⁰, kayalık alanın kuzey cephesi düzleştirilerek cephe ortasına yerleştirilmiştir²¹ (Resim: 8). Zeminden 0.60 m. yükseklikindedir. İç mekân 2x2 m. ölçülerinde kare plândadır. Zemin de 0.40 m. derinliğinde alçalmıştır (Çizim: 2). Mezar içerisinde bulunan nişler murçla kırılmıştır. Bu kaya mezarının hemen doğusunda

19 Bölgede ilk araştırmaları yapan K. Kökten, Telme ve Karaköy çevresinde höyüklerin bulunduğunu belirtmekle beraber bunlar hakkında bilgi vermemektedir, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleter*, VIII/29-32 (1944), 677-678.

20 Doğu Anadolu'da en erken örneklerine Urartu'da rastladığımız kaya mezarları Bizans Dönemine kadar kullanılmıştır. Tanımladığımız kaya mezarının tarihlendirilmesinde bizlere fikir veren Prof. Dr. M. Özsait, Prof. Dr. Oktay Belli, Prof. Dr. Nevzat Çevik, Doç. Dr. Mehmet Karaosmanoğlu ve Doç. Dr. Kemalettin Köroğlu'na sonsuz şükranlarımızı sunuyoruz.

21 Samsun ve Amasya'da Roma Dönemine tarihlendirilen benzer mezarlar için bkz., M. Özsait, "2002 Yılı Samsun-Amasya Araştırmalarının İlk Sonuçları", *21.AS7/2* (26-31 Mayıs 2003 Ankara), Ankara, 2004, 275, 282 Res.7, 283 Res.10.

kaya yüzeyine işlenmiş üç adet niş bulunmaktadır (Resim: 9). 11.0 m. açıklığa sahiptir. İçeri doğru 0.90 m. derinliğindedir. Yapılan incelemelerde mezarın ve bu nişlerin yakınında herhangi bir yazıtla karşılaşılmaştır.

Könger Höyük ve Çevresi: Yukarıda tanımlanan kaya mezarı ve nişler arasında yer almaktadır. Güney-kuzey doğrultusunda 38 m., doğu-batı doğrultusunda 33.30 m. ve 10 m. yüksekliğindedir. Höyük doğuda ana kaya, batıda dağın yamacına yerleştirilmiştir (Resim: 10). Höyüğün doğusu ve kuzeydoğusu tamamen tahrip edilmiştir. Höyükte siyah mat, parlak ve kısmen Karaz²² türüne benzeyen keramikler, çok açık kırmızı Demir Çağı²³ ve Ortaçağ²⁴ keramikleri (Resim: 11) ile bir adet işlenmiş obsidiyen âlet, bol miktarda obsidiyen parçaları ve maden cürufu bulunmuştur. Höyüğün içi hafriyatla boşaltılmış durumda olup hafriyat toprağı içersinde önemli maddî kalıntılar yer almaktadır. Höyük büyük bir oranda tahrip edilmiş olup araştırmalarımız esnasında bu tahribatı kanıtlayan arabaşı, kazma kürek gibi kaçak kazı malzemeleri tespit edilmiş bunlar valilik ve kaymakamlık makamlarına rapor edilmiştir. Yaklaşık 300 m.lik bir uzunluk içerisinde bulunan kaya mezarı, höyük ve nişler son derece önemli birer kültür varlığı olması yanında, bölgenin tarihsel gelişimini yansıması açısından da son derece önemli konumdadır. Ayrıca höyüğün hemen kuzeyindeki kayalık alan üzerinde sunu çukurları tanımlanmıştır.

Ara Köy Camii: Ara Köy Camii üzerinde yapım tarihi ile ilgili herhangi bir yazıt yoktur ancak, içeride sac levha üzerinde yazılmış 1870 tarihi bulunmaktadır. Plân kuruluşu olarak dört ahşap direkli, ahşap örtülü bir camidir. Son cemaat yeri ve minaresi yoktur. Caminin kapısı ve minberi orijinaldir. Orijinal olan taş mihrabı sonradan Kütahya çinileri ile kaplanmıştır. Günümüzde onarıma alınmış ve büyük ölçüde yenilenmiştir.

Ebehatun Türbesi: Seydibaba Köyü merkezindeki türbe, 3.70x2.30 m. ölçülerinde dikdörtgen plânlıdır. Türbe düzgün kesme taş malzemeden yapılmıştır. Mimârisi oldukça farklı olup dikdörtgen tabanlı ve yukarı doğru kademeli olarak daralmaktadır. Alttaki 3.70x2.30 m. ölçülerinde dikdörtgen cenazelik üzerine, 3.32x1.88 m. ölçülerinde dikdörtgen bir gövde oturtulmuştur. Üzeri tekne tonozla örtülmüş ancak dış tonoz kaplamaları sökülmüştür. Türbenin batısında cenazelik bölümüne açılan 0.30 m. genişliğinde ve 0.45 m. yüksekliğe sahip bir açıklık bulunmaktadır. Gövde kısmının dışa açıklığı yoktur. Üzerinde: "Karabörkoğlu Halil Efendi Kanber Sene 1227" ibaresi bulunmaktadır.

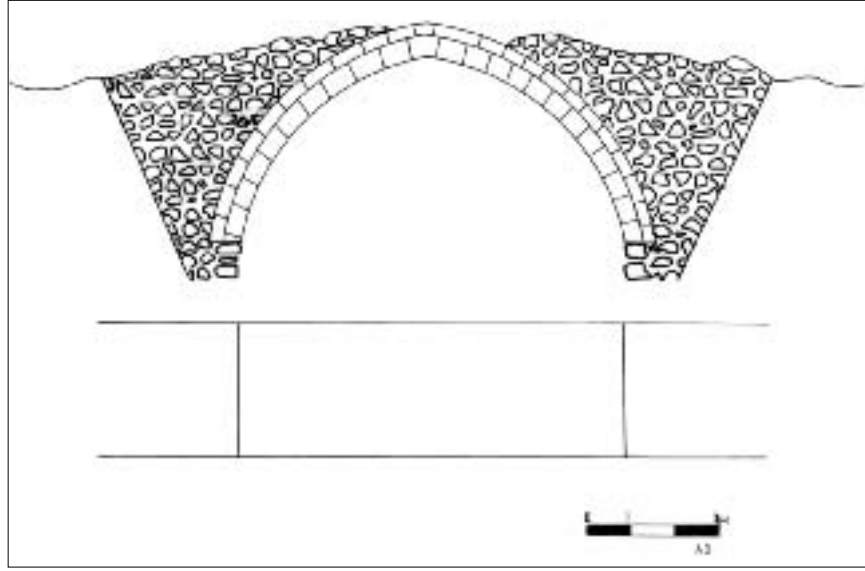
Seydibaba Mezarı ve Namazgâhi: Köyün doğu mezarlığı içerisinde, mezarlık duvarına bitişik duruda, üzeri açık bir türbedir. 6.86x6.86 m. ölçülerindeki türbenin içinde kesme taştan yapılmış küçük bir mihrap ve bir mezar bulunmaktadır. Doğü duvarı orijinaldir, batı duvarı yenilenmiştir. Duvar yüksekliği 1.45 m.dir. Girişi kuzeybatı köşeye yerleştirilerek doğrudan yola açılmaktadır.

Seydibaba Köyü Mezar Taşları: Şiran'ın Seydibaba Köyü'nde bulunmaktadır. Mezarlık alanı bir yolla ikiye bölünmüştür ve burada üç grup mezar taşı tespit edilmiştir. İlk gruptaki mezar taşları ortalama 1.60 m. yükseklikte olup üzerlerinde Türkmen boy simgeleri bulunmaktadır. Bunlardan doğudaki mezarlıkta 6, batıdaki mezarlıkta 3 mezar taşı tespit edilmiştir (Resim: 12). İkinci gruptakiler ise daha geç tarihli olduğunu düşündüğümüz ve lâhit şeklinde düzenlenen mezarlardır ki, bunların üzerinde de ibrik, balta, tepsi, minare ve cami tasvirleri görülmektedir. Üçüncü gruptaki, batı mezarlığında, sarıklı gövdesiyle birlikte tek blok halinde yapılmış bir mezar taşıdır. Mezar taşları üzerinde herhangi bir tarih bulunmamaktadır, ancak doğü mezarlıkta bulunan bir mezartaşının üzerine boy işareti nakşedilmiş ve Arapça "Allah" yazılmıştır.

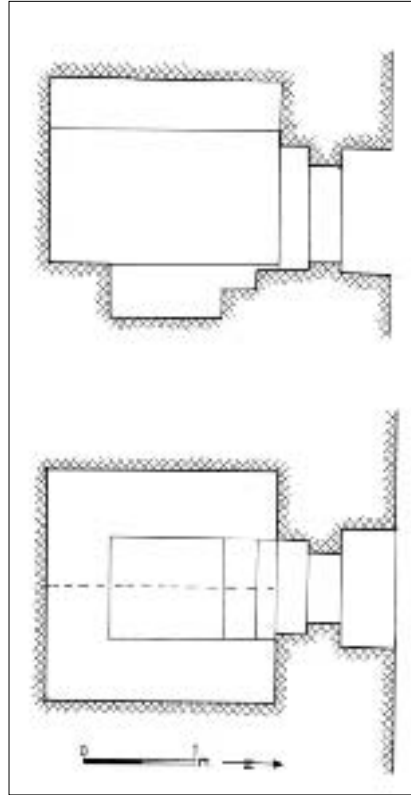
22 Karaz keramiği ve dağılım alanları için bkz., H. Z. Koşay-K. Turfan, "Erzurum Karaz Kazısı Raporu" *Belleter*, XXII/91 (1959), 349 vd.; H. Z. Koşay-H. Vary, *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara, 1964; H. Z. Koşay-H. Vary, *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*, Ankara, 1967; A. Sagona-M. Erkmen-C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1997" *20. KST/2*, Ankara, 1998, 205-20; G. Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *VIII. TTKong.* I, (Ankara 11-15 Ekim 1976), Ankara, 1979, 81-92; M. Pehlivan, *En Eski çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi* (Bas. Dok. Tezi), Erzurum, 1984, 34 vd.; J. Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia, The Chalcolithic and Early Bronze Age*, *BAR International Series* 268, 2, Oxford, 1985, 301-302; S. Güneri, "Erzurum ve Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması" *5. AST/2*, Ankara, 1987, 48 vd.; A. Ceylan, "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması" *21. AST/2*, Ankara, 2004, 263-272; M. Karaosmanoğlu-M. Işıkli-B. Can, "2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması" *21. AST/2*, Ankara, 2004, 301-310.

23 A. Parker, "Northeastern Anatolia: on the periphery of empires" *AS* 49 (1999), 137 fig. 2, 138 vd.

24 A. Sagona, "An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Region, North-Eastern Anatolia: The Pre-Classical Period", *AST* VII, Ankara, 1990, 425 vd.

Çizim: 1

Çizim: 2

Resim 1: Keçikale

Resim 2: Kabahbaşı Mağarası 1

Resim 3: Kov Kale

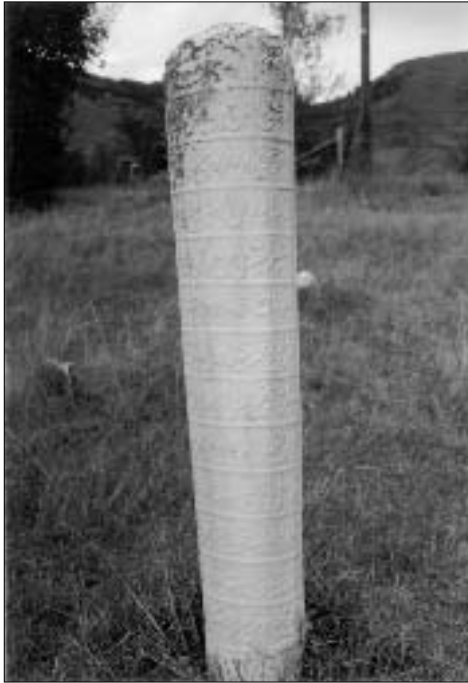
Resim 4: it Deresi Koprusu III

Resim 5: Buyk it Camii

Resim 6: Meryem Ana Kilisesi

Resim 7: Altınpınar Mezarlığı

Resim 8: Könger Kaya Mezarı

Resim 9: Könger Kaya nişleri

Resim 10: Könger Höyük

Resim 11: Könger Höyük keramikleri

Resim 12: Seydi Baba Mezarlığı

HIERAPOLİS GÜNEY ROMA HAMAMI'NDA BULUNAN İON BAŞLIKLARI

Bilal SÖĞÜT*

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri, Denizli Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü ve uzmanlarının uygun görmesi ile Hierapolis Arkeoloji Müzesi'nde bulunan M.Ö. 1.-M.S. 1. yüzyıllara ait bezemeli mimari bloklar ile ilgili bir çalışma yaptım. Bu çalışma kapsamında incelediğim, aynı zamanda müze binası olarak da kullanılan Hierapolis Güney Roma Hamamı'nda bulunan İon başlıkları ve yazıtlı bir sütun; aynı yerde bulunmuş eserler olduğu için, ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi düşündüm.

Phrygia bölgesi, Lykos Vadisi'ndeki Hierapolis¹ antik kentinde bulunan Güney Roma Hamamı'ndaki ilk çalışmalar, 1992 yılında Salim Yılmaz başkanlığında başlamıştır². Daha sonra bu çalışmalar, 1993-1996 yılları arasında, 4 dönem olarak Celal Şimşek³, 1997-2001 yılları arasında ise 3 dönem olarak Ali Ceylan başkanlığında devam etmiştir⁴. C. Şimşek başkanlığındaki çalışmalar esnasında, 1994 yılında hamamın apodyterium bölümünde, buranın orijinal malzemesi olmayan sütun kaideleri, sütun tamburları, İon başlığı ve parçaları (Resim: 1-3) ve üst yapı elemanları ile yazıtlar bulunmuş ve yayınlanmıştır⁵. 1995 yılında aynı yerde kazılara devam edilmiş, sütun kaideleri, sütun tamburları ve yeni İon başlığı ve parçaları ortaya çıkarılmıştır. C. Şimşek, kazı çalışmalarında bulunduğu İon sütünü ve başlıklarını, bir sütun tamburu üzerinde bulunan yazıt (Resim: 4) ile birlikte yayınlayarak, buradaki sütunlar ve başlıklar ile ilgili değerlendirmeler yapmıştır⁶.

* Yrd. Doç. Dr. Bilal SÖĞÜT, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli/TÜRKİYE

1 Hellenistik Dönemde kurulmuş olan Hierapolis antik kentinde, Hellenistik Döneme ait bir grup mezarların haricindeki yapılar, Roma İmparatorluk ve Bizans dönemlerine aittir. Bu yapıların büyük bir çoğunluğu kentte 1952 yılından bugüne kazılar yapan İtalyan ekip tarafından açığa çıkarılmıştır. Ancak kent içinde kazı ekibi haricinde; nekropol, güney kapısı ve Roma hamamında müze arkeologları tarafından da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan Nekropol ve Roma hamamındaki çalışmalar hâlen devam etmektedir. Hierapolis hakkında bkz. W. Ruge, "Hierapolis", *RE* VIII.2, 1913, 1404-1405; K. Bekle-N. Mersich, Phrygien und Pisidien, *TIB* 7, (Denkschr. ÖAW. phil. hist. Kl.211), 1990, 268-272; F. D'Andria, "Hierapolis of Phrygia: its evolution in Hellenistic and Roman times", *Urbanism in Western Asia Minor*, Ed.:D. Parrish, 2001, 97 vd.; F. D'Andria, *Hierapolis of Phrygia* (Pamukkale), 2003.

2 S. Yılmaz, "Denizli, Hierapolis (Pamukkale) Antik Kenti Roma Hamamı Sondaj Kazısı ve Temizlik Çalışmaları", *IV. MKKS*, 1994, 199-217.

3 C. Şimşek, "İkinci Sezon Hierapolis Roma Hamamı (Müze Binası) Kazı Çalışmaları", *V. MKKS*, 1995, 243-263; C. Şimşek, "III. Dönem Hierapolis Roma Hamamı Kazısı", *VI. MKKS*, 1996, 221-242; C. Şimşek, "IV. Dönem Hierapolis Roma Hamamı Kazısı" 2, *VII. MKKS*, 1997, 1-27; C. Şimşek, "V. Dönem Hierapolis Roma Hamamı Kazısı", *VIII. MKKS*, 1998, 461-492.

4 A. Ceylan, "VI. Dönem Hierapolis Roma Hamamı Kazısı", *IX. MKKS*, 1999, 277-290; A. Ceylan, "Hierapolis Roma Hamamı 7. Dönem Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *10. MKKS*, 2000, 189-200. Bunların haricindeki 2001 yılı çalışmaları yayınlanmamıştır.

5 Şimşek 1995, 224, Res.9-11, 13-14.

6 Şimşek 1997, 3-4, 7, Pl.3, Res.7-8, 10-12.

Hamam kazısında bulunan İon başlıklarında yapılan incelemeler sonucunda⁷; burada bulunan sütun ve başlıkların en azından iki farklı yapıya ait olabileceği anlaşılmış ve yazıtın hangi sütuna ait olabileceği ile ilgili değerlendirmeler yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun dışında burada bulunan yazıta göre sütun başlıklarının bir grubu kesin olarak tarihlenebilmektedir. Bunun içindir ki, bu değerlendirme çok önemlidir. Çünkü bu sayede hem Hierapolis kenti, hem de bölge için önemli olan İon başlığı ve bezeme grubu, yazıt ile kesin olarak tarihlenmiş olacaktır.

Hamamın içinde apodyterium bölümünde, doğu ve batı yönlerde bulunan 5'lerden 10 sütun dizisi, güneyden kuzeye doğru; doğudakiler D1, D2, D3, D4, D5; batıdakiler de B1, B2, B3, B4, B5 şeklinde numaralandırılmıştır.

Sütun Kaideleri ve Sütunlar

Attik-İon tipi kaidelerin üzerine yerleştirilmiş olan sütunlar İonik yivli ve tamamı mermerdir. Attik-İon tipi kaideler Anadolu'da Hellenistik ve Roma Döneminde, mermer ve kireçtaşı malzemelerden yapılmış ve yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak buradaki İonik yivli sütunlar için aynı yaygın kullanımın olduğu söylenemez. Çünkü bu sütunlarda *arrisler* tam belirtilmiş olmasına rağmen, sütunların alt bölümünde *fluthesler* dolu bırakılırken, üst bölümü tamamen oyulmuştur. Korinth düzeninde, Hellenistik Dönemde, sütunların alt ve üst bölümlerinin farklı şekilde yivlendirilmesinin en iyi bilinen örneği, Kilikia bölgesinde Olba Zeus Tapınağı'ndadır. Ancak bu tapınaktaki sütunların alt bölümünün işlenişi Roma İmparatorluk Dönemi örneklerinden farklıdır⁸. Benzer şekilde sütun tamburları Hadrian Dönemine tarihlenen Aphrodisias Hamamı'nda görülmektedir. Bu tip sütunlar Kilikia bölgesinde M.S. 2. yüzyıldan itibaren daha yaygın olarak görülmeye başlamıştır. M.S. 2. yüzyıl sonu-M.S. 3. yüzyıl başına tarihlendirilen, Diokaisaria'daki sütunlu cadde ve Korykos 2 No.lu Tapınak'taki benzer sütunlar bunlardan bazılarıdır⁹.

Buradaki 10 sütun üzerinde de *tabula ansata* vardır. Ancak sadece B3 numaralı sütunun ikinci tamburu üzerindeki *tabula ansata* içinde 8 satır Grekçe yazıt bulunmaktadır (Resim: 4). Yazıtın Türkçesi aşağıdaki gibidir.

*“Vatansever ve dindar (olan), kentin saf (öz) çocuğu
Pollis oğlu Hikesios Kokos, bu sütunu İmparator
Tiberius Caesar Augustus'a ve halka (adadı)¹⁰.”*

Yazıta göre, bu sütun ve sütuna ait başlıklar Tiberius Dönemine ait olmalıdır. Ancak hamam içinde bulunan sütun kaidesi, sütun tamburları ve *tabula ansata* ölçülerine göre iki farklı sütunun varlığı anlaşılmaktadır. Yazıtın hangi sütuna ait olduğu ise; kaide, tambur ve başlıkların ölçümü sayesinde kesinleşmektedir. Ölçümlere göre İonik sütunlardan birisi; hamam içinde bulunan kaide, tamburlar ve İon başlıkları ile tamamlanabilmektedir (Resim: 10b). Yazıtlı tambur bu sütuna uygun değildir. Yukarıdaki sütun-

7 Roma hamamı kazısında bulunan İon başlıklarını çalışmaya izin veren, müze müdürlüğüne, arkeologlar S. Yılmaz ve A. Ceylan'a, bu başlıkların bulunduğu dönemde kazı başkanlığı yapan ve büyük bir titizlikle bu başlıkları bulan, bunlar ile ilgili ilk yayını yapan ve benim çalışmamı uygun gören C. Şimşek'e çok teşekkür ederim.

8 Zeus Olbios Tapınağı'nın sütunlarında; İonik *arrisler* sütunun tamamında iki çizgi ile belirtilmiş olmasına rağmen, oluklar sütunun alt bölümünde tam Dorik şekilde düz, üst bölümünde ise tam İonik şekilde iç bükey oyulmuştur. Bu şekli ile Zeus Tapınağı'nın sütunları tektir. Bu tapınağın sütunları ve Hellenistik Dönemdeki farklı sütun yivlerinin düzenlenmesi ile ilgili görüşler için bkz. C. Williams, "The Corinthian Temple of Zeus Olbios at Uzuncaburç: A Reconsideration of the Date", *AJA* 78, 1974, 407.

9 B. Söğüt, Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1998, 102. Korykos 2 No.lu Tapınak'ın plinthesiz Attik-İon (Attik Tipi) sütun kaideleri üzerindeki sütunların alt bölümünün 2.50 metrelik kısmının olukları dolu, üst bölümünün ise tam İonik yivli oldukları tespit edilmiştir. Bkz. Söğüt 1998, 100.

10 Kokos, kente yapmış olduğu faydalı işlerden dolayı "kentin öz çocuğu" unvanını kazanmıştır. Bu, pek çok kentte sıklıkla karşılaşılan bir durumdur, Kokos için burada kullanılan bu sıfat, devlet adına dürüst ve namuslu olarak çalışan bir kişiyi ya da bir yargıcı işaret etmektedir. Pollis oğlu Kokos ismi aynı zamanda Augustus Dönemi sikkelerinden de bilinmektedir. Bu isim ile ilgili olarak bkz. B.V. Head, *Catalogue of the Grek Coins of Phrygia* (1906), 1xvi. Yazıtın çevirisi ve yazıt ile ilgili değerlendirmeler Öğr. Gör. E. Akıncı tarafından yapılmıştır. Yardımları için E. Akıncı'ya çok teşekkür ederim.

na göre daha büyük olan yazıtlı İonik sütunun kaide, alt ve ara tamburları hamam içindedir. Ancak bu sütuna uyan üst tambur ve başlık daha önce Apollon Kutsal Alanı içinde bulunup müze bahçesine getirilen mimarî elemanlardır¹¹ (Resim: 5). Diğerlerine göre daha büyük olan kaide, tamburlar ve başlık birleştirildiğinde yazıtlı tambura uyan ikinci bir sütun oluşmaktadır (Resim: 10a). Bu uyum, yazıtlı sütuna ait İonik malzemelerin, Apollon Kutsal Alanı'ndan getirilmiş olabileceğini düşündürmektedir¹². Ya da bir yapının malzemelerinin bir bölümü Apollon Kutsal Alanı'na, bir bölümü de Roma hamamına götürülmüş olabilir. Bunlar gelecekte yapılacak olan kazılar sonucunda kesinleşecektir.

İon Başlıkları

Müze bahçesinde iki farklı başlık bulunmaktadır. Bunlar Apollon Kutsal Alanı'ndan getirilenler (Ib1 ve Ib2)¹³ ve Roma hamamı kazısında bulunmuş olan örneklerdir. Roma Hamamı'nda devşirme malzeme olarak kullanılmış olan toplam 17 adet İon başlığı ve parçaları tespit edilmiştir¹⁴ (Resim: 1-3). Bunlardan birisi tam, diğer ikisi de tama yakın olarak ele geçirilmiştir, geriye kalanlar ise parçalar halindedir. Bazı parçalar birleştirildiğinde tam bir başlık olabilecek durumdadır. Var olan başlık ve başlık parçaları İon başlıklarının ölçüleri ve üzerindeki süslemelerin özelliklerini görmek için yeterlidir.

C. Şimşek, Roma Hamamı kazısında bulunduğu başlıkları, İtalyan Kazı heyetinin Apollon Kutsal Alanı içinde bulunduğu başlıklar (Ib1 ve Ib2) ile karşılaştırarak¹⁵, bunların Apollon Tapınağı'ndan getirildiğini ve Tiberius Dönemine ait olduklarını belirtmiştir¹⁶. D. B. Ferrero ise Apollon Kutsal Alanı içinde bulunan başlıkların Flaviuslar Dönemi imarına ait olduğunu söylemiştir¹⁷ (Resim: 5). Müze bahçesindeki Apollon Kutsal Alanı'ndan getirilen ve Roma hamamı içinde bulunan başlıklar üzerinde yaptığımız incelemelere göre, bunların hem ölçü hem de bezeme olarak iki farklı yapıya ait olabileceği anlaşılmaktadır. mimarî elemanlar arasındaki uyum ve üzerindeki bezemelere göre, başlıkların önerilenlerden farklı bir döneme ait oldukları görülmektedir.

Başlıklar Üzerindeki Bezemeler

Hamamda bulunan başlıklar (Ib3¹⁸, Ib4, Ib5) ve müze bahçesinde sergilenen ve Apollon Kutsal Alanı içinde bulunmuş olan başlıklara (Ib1 ve Ib2) göre daha erken özellikler içermektedir ve hamam başlıklarında Augustus Dönemi etkileri açık bir şekilde görülmektedir. Benzer düzenlemeler, başlıklar arasında dönem farkının fazla olmadığını ve ayrıca ikisi arasında bir etkileşimin de olduğunu göstermektedir.

Ib3, Ib4 ve Ib5 numaralı başlıklardaki akantusların dolgun yuvarlak yüzeyli damarları ve damla şeklindeki gözlerin (Resim: 6-8) benzer örnekleri; Augustus Dönemine tarihlenen Hierapolis'teki çeşme anıtına ait arşitrav-friz bezemesi¹⁹ ile Efes Ago-

11 Hierapolis içinden gelmiş olan ve müze bahçesinde sergilenmekte olan mimarî elemanları çalışmamı uygun gören D. B. Ferrero ve F. D'Andria'ya teşekkür ederim.

12 Bu, C. Şimşek tarafından da söylenmiştir. Bkz. Şimşek 1997, 4.

13 D. B. Ferrero bu başlıkları Flaviuslar Dönemine tarihlendirmiştir. Bkz. D. D. B. Ferrero, "Architettura di eta'Flavia A Hierapolis di Phrigia", *Anadolu (Anatolia)* 23, 1997, 241-243, Fig.7-8. F. D'Andria bu başlıkların kentteki erken bir yapı olan Apollon Tapınağı'nın başlıkları olduğunu söylemektedir. Bkz. D'Andria 2003, 136, Fig.120.

14 Müze bahçesinde bulunan ve Apollon Kutsal Alanı'ndan getirilmiş olan başlıklar Ib1 ve Ib2, hamam içindikiler ise; D5 numaralı sütun üzerinde bulunan başlık Ib3, B3 numaralı sütun üzerinde duran Ib4 ve hamam içinde yerde duran kırılmış fakat parçaları tam olan başlık Ib5 olarak numaralandırılmıştır.

15 Ferrero 1997, 242-243, Fig.7-8.

16 Şimşek 1996, 224, Res.13-14; Şimşek 1997, 4, Res.8-10.

17 Ferrero 1997, 241-243, Fig.7-8; D.D.B. Ferrero, "Architettura e Decorazione di eta'Flavia A Hierapolis di Phrigia", *Hierapolis Scavi e Ricerche* IV, 2002, 20-21, Fig.32-34.

18 Şimşek 1997, Çiz.3, Res.8.

19 Söğüt, B., "Phrygia Hierapolis'inde Yeni Bir Çeşme Anıtı", *Archivum Anatolicum* 5, 2002, 193 vd.

ra Bazilikası²⁰, Efes Agora Batı Kapısı²¹ ve Stratonikeia Augustus-İmparatorlar Tapınağı²² İon başlıklarında görülmektedir. Augustus Dönemine tarihlenen Efes, Denizli ve Truva Müzesi'ndeki başlıklarda yastık kısmı aynı şekilde akantus yaprakları ile bezenmiştir²³. Aphrodisias Aphrodite Tapınağı başlıklarının bir grubunu da, aynı dönem içerisinde değerlendirmek mümkündür²⁴.

Hamam içinde bulunan İon başlığının volütleri arasında yer alan yumurta dizisindeki, yumurta, kabuk ve okların işleniş bakımından yakın bir örnek, Efes Tiyatrosu'nun kuzeyindeki Augustus Dönemine ait İon başlığıdır²⁵. Böylece hamamda bulunan örneklerin açık bir şekilde, kutsal alanda bulunan başlıklardan daha erken ve Augustus Döneminden oldukları anlaşılmaktadır.

Başlıklar üzerindeki bezemelere göre Tiberius Dönemine ait olan yazıt, hamam içinde bulunan başlıklara ait olmamalıdır. Çünkü Ib1 ve Ib2 numaralı başlıkların abakuslarındaki *lesbos kymation*larının ve yastık kısmı üzerindeki bezemelerin (Resim: 9) aynısı Aphrodisias Tiberius Portiği İon başlıkları üzerinde de görülmektedir²⁶.

Kutsal alan içinde bulunan başlıklar bulunduğu yere ait ise, hamamda bulunan sütunlar oradan getirilmiş olabilir. Bu sütunlar, zehirli gazın çıktığı yer olan plutoniumun üzerindeki; eskiden Apollon Tapınağı şimdilerde kehânet yapısı²⁷ olduğu anlaşılan yapının haricinde bir yapıya ait olmalıdır. Kehânet yapısının kalıntıları arasında bulunan başlık ve korniş blokları ile aynı yapının naos duvarındaki bezemeli devşirme orthostat bloklarına göre, burada M.S. 1. yüzyıl içerisinde birden fazla imarın varlığı kesindir²⁸. Bezemeli mimarî bloklara göre, buradaki yapının her dönemde Korinth düzeninde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu kadar sık aralıklarla tekrar yapılmasının sebebi ise depremler olmalıdır.

Sonuç olarak; Güney Roma Hamamı'nda bulunan İonik malzemeler iki farklı yapıya aittir (Resim: 10). Hamamda bulunan ve diğerlerine göre daha büyük olan sütunun üst tamburu ve İon başlığı Apollon Kutsal Alanı'nda bulunmuştur. Her iki sütunun yivlendirmeleri aynı şekilde; *arris*ler tam belirtilmiş, *fluthes*lerin alt bölümü dolu, üst bölümü tam oyulmuştur. Sütunlar toplam 4 tamburdan oluşmaktadır. Kaide genişliği ve sütun yüksekliği oranı Aphrodisias, Magnesia ve Ephesos'taki Erken İmparatorluk Dönemi yapıları ile uyumludur. Hamamda bulunan İon başlıkları ve buna uyan sütun Augustus Dönemindedir (Resim: 10a). Hamam içinde bulunan İonik malzemelerin bir bölümü Apollon Kutsal Alanı içinden getirilmiştir. Apollon Kutsal Alanı içinde bulunan İon başlıkları ve sütun üst tamburu, hamam içinde bulunan Tiberius Dönemine ait yazıtlı sütun kaidesi ve tamburu ile uyumludur (Resim: 10b). Bu ikinci sütun Augustus Dönemi yapısına göre daha büyük olup Tiberius Döneminden İonik bir yapıya ait olmalıdır.

20 W. Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos. Sonderschriften. Herausgeben vom Osterreichischen Archäologischen Institut in Wien*, Band16, 1974, 79, Res.103; W. Alzinger, "Grabungen in Ephesos von 1960 bzw.1970: Das Regierungsviertel", *OJh* 50,1975, Beib., 259-260; F. Rumscheid, *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I-II*, 1994, II:17-18, no:44.

21 Bu başlıklar Erken Augustus Dönemine tarihlenmektedir. Tarihlendirme ve karşılaştırma için bkz. Alzinger 1974, 72-73; Res.73-75; J. Ganzert, "Zur Entwicklung Lesbischer Kymationformen", *Jdl* 98, 1983, 180-181, Res.124; Rumscheid 1994, II: 17, Lev.39.5, no:43.

22 Ahmet A. Tırpan, *Stratonikeia Augustus-İmparatorlar Tapınağı*, 1998, 25-28, Res.74-76.

23 Bkz. O. Bingöl, *Das İonische Normalkapitell in Hellenistischer und Römischer Zeit in Kleinasien*, 1980, 179, 191, 239, Lev.29, 33, no:86, 124, 305.

24 Bu tapınağın da Augustus Döneminde inşa edildiği fakat büyük bir yapı olduğu için inşaatının uzun sürdüğü düşünülmektedir. Tapınak ve başlıkları hakkında bkz. J. Reynolds, "Inscriptions and the Buildings of the Temple of Aphrodite", Ed.:C. Roueche-K.T. Erim, *Aphrodisias Papers* 1. Recent Work on Architecture and Sculpture, *JRA* Suppl. Series 1, 1990, 37-40; Rumscheid 1994, I:7-8, II:5-6, Lev.9.1-2, no:16.

25 Alzinger 1974, 74-75, Res.79; L. Vandeput, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: A Case Study*, 1997, Lev.83.1.

26 M. Waelkens, "Notes d'architecture sur l'agora et le portique de Tibère à Aphrodisias de Carie", *Aphrodisias de Carie. Colloque du Centre de recherches archéologiques de l'Universite de Lille III*, 1987, 123 vd.

27 D'Andria 2003, 228-231.

28 Bezemeli blokların çalışma izninin alınmasından sonra, İtalyan heyet tarafından 2002 ve 2003 yılında, bu yapıda kazı ve temizlik çalışmaları yapıldığı için mimarî süslemeler ile ilgili değerlendirmeler metinden çıkarılmıştır.

Resim 1: Güney Roma Hamamı'nın apodyterium bölümü

Resim 2: Doğu yönde bulunan kaide, sütun ve başlıklar

Resim 3: Kazıda bulunan İon başlığı parçaları

Resim 4: Tiberius Dönemine ait kitabe

Resim 5: Müze bahçesindeki İon başlıkları ve sütun üst tamburu

Resim 6: D5 üzerindeki İon başlığı yastık ve *baltheus* kısmı

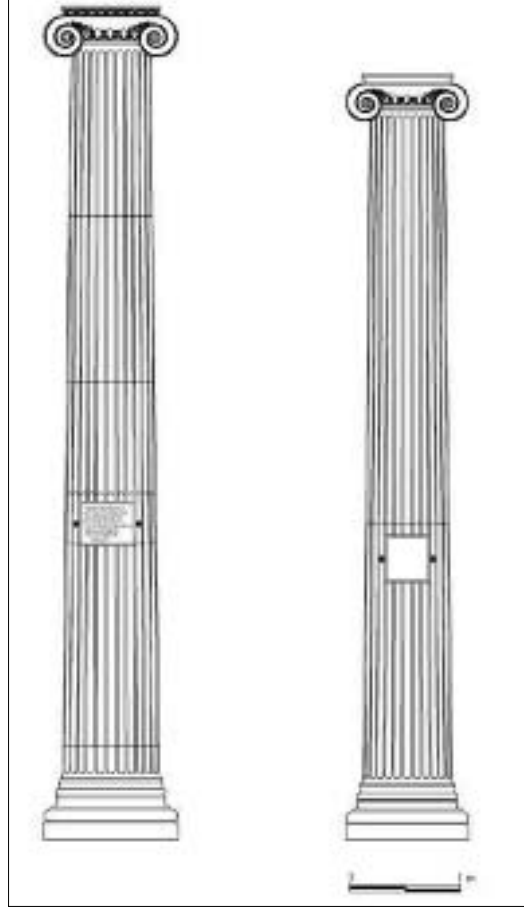
Resim 7: D5 üzerindeki İon başlık detayı

Resim 8: Hamam kazısında bulunan İon başlık parçasının detayı

Resim 9: Müze bahçesindeki
lon başlığın detayı

Resim 10: Hamamda ve müze bahçesinde
bulunan mimari elemanlara göre
önerilen sütunlar

a-Tiberius Dönemi

b-Augustus Dönemi

YUKARI FIRAT BÖLGESİ 2003 YILI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI

Ertuğrul DANIK*

Başkanlığım altında, ekip üyelerinden Mustafa Balaban'ın katılımıyla, 21 Temmuz-2 Ağustos tarihleri arasında Elazığ Merkez İlçe dahilinde, kentsel gelişim alanı tehdidi altında ve bu alanların çevresindeki; Kuzova, Altınova ve Uluova bölgelerinde yapılan yüzey araştırması, 21 köy ile bu köylere bağlı 3 mahalle/mezra olmak üzere toplam 24 yerleşim alanı ile Harput kent merkezinde yürütülmüştür¹. Yapılan çalışmalarda, çoğunluğu yeni tespit edilip belgelenmiş olarak 22 höyük, 1 düz yerleşim alanı, 1 tepe üstü yerleşim alanı, 1 nekropol alanı, 4 kale, 1 kaya mezarı, 1 türbe, 1 kilise, 1 köprü ve 15 çeşme olmak üzere toplam 48 adet taşınmaz kültür varlığının tespit ve belgelenmesi yapılmıştır (Harita: 1).

1. HULVENK HÖYÜK

Elazığ-Keban karayolu üzerinde, Şahinkaya (Hulvenk) Köyü'nün 1 km. güneybatısında, karayolunun 200 m. kuzeyinde yer alan höyük, yaklaşık 80 m. çapında ve 15 m. yüksekliğinde olup yüzeyinden toplanan seramikler Erken Tunç, Erken Tunç III ve Erken Demir dönemlerine aittir. 1/25.000'lik haritada "Höyük Tepe", TAY projesinde "Kale/Hulvenk"² olarak geçen höyükten ilk söz eden kişi, C. A. Burney'dir³. Son olarak Hasan Bahar tarafından incelenmiştir⁴.

2. AVCILI HÖYÜK

Elazığ-Keban karayolu Çip Köyü yol ayrımından kuzeye gidildiğinde, Avcılı Köyü'nün 1 km. kuzeybatısında, doğal bir yamacın üzerinde yer alan höyük, yaklaşık olarak 80 m. çapında ve 15 m. yüksekliğinde olup höyük üzerinde oluşturulan düzlükteki yoğun taş malzeme, mevcut durumu ile bir plân yansıtmaz.

Yüzeyden toplanan seramik buluntular Kalkolitik, Erken Demir ve Helenistik dönemlere ait olsa da, Burney tarafından yapılan tespitlerde Erken Bronz Dönemi seramiklerinden söz edilir⁵. TAY projesi içinde ise, İlk Tunç Dönemi merkezleri arasında sa-

* Ertuğrul DANIK, Müze Müdürü, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürlüğü, 06100 Ulus-Ankara/TÜRKİYE
tugruldanic@yahoo.com

1 Çalışmaya verdikleri desteklerinden dolayı, Elazığ Valisi Sn. Osman Aydın, Elazığ İl Kültür ve Turizm Müdürü Sn. Ahmet Bulut, Orman İşletmeleri Elazığ Bölge Müdürlüğü ile, araç sürücümüz Erdoğan Altınbaran ve seramik değerlendirilmelerini yapan Doç. Dr. Tuba Okse'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

2 Harmankaya-Erdoğu 2002.

3 Burney 1958: 204.

4 Bahar 1989: 504.

5 Burney 1958: 196.

yılır⁶. Halk arasında "Kale Tepe" olarak anılmasını ise, hem yöredeki höyük yerleşimlerinin ve bu tür yükseltelerin bu isimle anılmasına, hem de höyük üzerindeki plânsız taş molozlarının küçük ölçekli bir kale yapısına ait olma olasılığına bağlamaktayız.

3. POYRAZ HÖYÜK

Elazığ-Keban karayolu üzerinde yer alan Poyraz nahiye merkezinin 2 km. güneyinde, Beşikköy yolu üzerinde yer alan höyük, yaklaşık 80 m. çapında ve en yüksek yerde 15 m. yüksekliğinde olup höyük yüzeyinde oluşturulan alanda "Poyraz Kalesi"⁷, "Buryaz Kalesi"⁸ ya da "Tilek Kalesi"⁹ olarak isimlendirilen Ortaçağ kalesinin temel izleri görülmektedir. Höyük yüzeyinden toplanan seramikler Kalkolitik, Erken Tunç, III. binyıl, Erken Demir, Ortaçağ (Bizans ve Türk) dönemlerine aittir. 1/25.000'lik haritada "Koruşan Harabe Tepe" olarak anılmaktaysa da anlamı çözülememiştir. "Tilek Tepesi" olarak anılan höyük ile ilgili ilk bilgileri Veli Sevin¹⁰, Hasan Bahar¹¹ ve Muhammet Beşir Aşan¹² vermekte olup son olarak TAY projesi içinde İlk Tunç Dönemi merkezi olarak anılmıştır¹³.

4. TİLEKTEPE (KALKANTEPE) HÖYÜK

Elazığ-Keban Karayolunun 5 km. güneyinde, aynı isimli köyün 200 m. doğusunda yer alan höyük, yaklaşık olarak 100 m. çapında ve 20 m. yüksekliğinde olup (Çizim: 1), yüzeyinden toplanan seramikler Erken Tunç, Erken Tunç III ve Erken Tunç sonu (II. binyıl) dönemlerine aittir. Halk arasında "Tilektepe" ve "Kale" olarak anılmaktadır.

5. KİLLİKTEPE HÖYÜK

Elazığ-Malatya yolu üzerindeki Hankendi Kasabası'nın yaklaşık olarak 3 km. güneybatısında, Durupınar (Çelo) Mahallesi'nin 3 km. güneydoğusunda, Elazığ-Malatya demiryolunun hemen kenarında yer alan höyük, doğu-batı doğrultusunda 200x150 m. ölçülerinde ve 25 m. yüksekliğinde olup (Çizim: 2), güney etekleri demiryolu yapımı nedeniyle tahrip olmuştur. Burney tarafından tespit edilen Kalkolitik ve Erken Bronz¹⁴ ile Sevin tarafından tespit edilen Erken Demir Çağı¹⁵ seramikleri dışında, höyük yüzeyinden ve çevresinden tarafımızca toplanan seramikler Erken Tunç ve Erken Demir çağlarına aittir. Çeşitli kaynaklarda "Dilektepe Höyük"¹⁶ ya da köy adından dolayı "Hankendi Höyük"¹⁷ ve "Han Höyük"¹⁸ gibi isimlerle anılsa da, hemen kuzeyinde yer alan Dilektepe Köyü'ndeki "Seli Höyük" olarak bilinen "Dilektepe Höyük" ile karıştırılmamalıdır.

6. SELİ (DİLEKTEPE) HÖYÜK

Elazığ-Malatya karayolunun kuzeyinde, Hankendi yol ayrımından kuzeye doğru gidilerek ulaşılan Dilektepe Köyü'nün 1 km. güneydoğusunda, tarlalar ve bağlar arasın-

-
- 6 Harmankaya-Erdoğu 2002.
 - 7 Aşan 1989: 533; Aşan 1992: 76.
 - 8 Ünal 1989: 56
 - 9 Danık 1998: 69; Danık 2002: 322.
 - 10 Sevin 1989: 455.
 - 11 Bahar 1989: 504.
 - 12 Aşan 1989: 533; Aşan 1992: 76, 77.
 - 13 Harmankaya-Erdoğu 2002.
 - 14 Burney 1958: 162, 196, 202.
 - 15 Sevin 1989: 453.
 - 16 Sevin 1989: 453; Sevin 1991: 95.
 - 17 Burney 1958: 162; Harmankaya-Erdoğu 2002.
 - 18 Kökten 1947: 460.

da yer alan höyük, kuzey-güney doğrultusunda 100x50 m. ölçülerinde ve yaklaşık 5-6 m. yüksekliğinde olup tarla sürümü ve bağ ekimi nedeniyle yoğun tahribata uğramıştır. Höyük yüzeyi ve eteklerinden toplanan seramikler Kalkolitik, Erken Tunç ve Orta Tunç dönemlerine aittir.

7. HİNSOR HÖYÜK

Elazığ-Baskil karayolunun kuzeyinde, Örençay (Hinsor) Köyü'nün 2 km. kadar doğusunda, köye varmadan hemen önce tarlalar içinde yer alan höyük, yaklaşık olarak 150 m. çapında ve 10 m. yüksekliğinde olup doğu yönde toprak alımı nedeniyle yoğun tahribata uğramıştır. Höyük yüzeyinden ve eteklerinden toplanan seramikler Erken Tunç, Erken Tunç I ve Erken Tunç II dönemlerine aittir. Sevin tarafından, güney eteklerindeki Helenistik/Roma Dönemi nekropol alanı ve seramikleri ile birlikte, Tabula Peutingeriana'daki "Ad-Aras" ve "Thirtonia"dan sonra gelen "Mazara" olarak lokalize edilen¹⁹ höyükte, Erken Demir Çağı seramiklerinin²⁰ yanı sıra, çeşitli kaynaklarda İlk Tunç Dönemi²¹ ile Kalkolitik ve Erken Bronz Dönemi²² seramiklerinden de söz edilir.

8. HAROĞLU HÖYÜK

Elazığ-Baskil karayolu üzerindeki Sarıgül (Haroğlu) Köyü'nün 3 km. güneyinde, karayolunun hemen güneyinde tarlalar ve bahçeler içinde yer alan höyük, doğu-batı doğrultusunda 150x100 m. ölçülerinde ve 20 m. yüksekliğinde olup yüzeyinde yoğun taş temel izlerine rastlanmaktadır. Mevcut temeller ve yüzeydeki ot tabakası yüzünden seramik buluntu fazla görülmesi de kısmen rastlanılan seramikler Ortaçağ'a aittir. Yüzeydeki temel izleri Sevin tarafından Geç Antik Dönem ve Ortaçağ'a tarihlendirilirken²³, Aşan tarafından Ortaçağ'a tarihlendirilir²⁴.

9. VENK HÖYÜK I

Elazığ il merkezinin güneyinde, Hicret Mahallesi'nin içinde, batı yönde yer alan höyük üstünde, günümüz yerleşimi yer almaktadır. Yaklaşık 80 m. çapında ve 10 m. yüksekliğinde olan höyüğün, kuzey yönünde ana kaya izleri görülürken; evler ve bahçeler nedeniyle az rastlanan seramik örnekleri, Helenistik Döneme aittir.

10. VENK HÖYÜK II

Elazığ il merkezinin güneyinde, Hicret Mahallesi'nin 100 m. batısında yer alan höyük, kuzey-güney doğrultusunda 220x30 m. ölçülerinde; güney yönde 4 m., kuzey yönde 6 m. yüksekliğinde olup az yoğunlukla rastlanan seramikler Kalkolitik, Helenistik/Roma dönemlerine aittir.

11. VENK HÖYÜK III

Elazığ il merkezinin güneyinde, Hicret Mahallesi'nin doğusunda, Elazığ-Tadım yolu üzerinde, Hicret Mahallesi yol ayrımının hemen doğusunda yer alan höyük; 150 m. çapında, güney yönde 3-4 m., kuzey yönde 15 m. kadar yüksekliğinde olup höyük üzerindeki bağ yapımı ve kısmen ev yapımının oluşturduğu tahribat nedeniyle az rastlanan seramik örnekleri, Helenistik/Roma Dönemine ait, lejyon/kale tipi seramiklerdir.

19 Sevin 1989: 453.

20 Sevin 1991: 95.

21 Bahar 1989: 504; Harmankaya-Erdoğu 2002.

22 Burney 1958: 162, 196.

23 Sevin 1989: 452.

24 Aşan 1989: 532, 533; Aşan 1992: 76.

12. DADİM HÖYÜK

Elazığ il merkezinin güneyinde, Uluova'nın batısında, Tadım Köyü'nün merkezinde yer alır. Yaklaşık olarak 100 m. çapında ve 25 m. yüksekliğinde olan höyük, çeşitli kaynaklarda "Tadım"²⁵, "Tadem"²⁶, "Dadima"²⁷, "Dadimon"²⁸ ve "Dadim"²⁹ olarak anılmakta olup höyük üstünde yer alan Ortaçağ kalesi de, "Tadım Kalesi" ya da "Dadim Kalesi"³⁰ olarak anılır. XX. yüzyıl başından bu yana bir çok bilim adamının uğradığı höyükten ilk söz eden E. Huntington'dur. Höyük üzerindeki surlardan ve köylülerin bulup kapattığı bir geçitten söz eden Huntington'un³¹ aksine, 1950'li yıllarda bölgeye gelen Burney, höyükteki Erken Bronz Dönemi seramiklerinden söz eder³². 1980'li yıllarda yoğunlaşan bölge çalışmaları içinde; Veli Sevin Erken Demir Dönemi seramiklerinden³³, Muhammet Beşir Aşan Ortaçağ kalesi ve seramiklerinden³⁴ söz eder. Son olarak tarafımızca incelenen höyük üstündeki kaleden³⁵ söz edilmiştir. Yapılan son çalışmamızda ise, höyük yüzeyi ve eteklerinde Kalkolitik, Erken Tunç, Orta Tunç ve Ortaçağ (Bizans) dönemlerine ait çeşitli tiplmelerde seramiğe rastlanmıştır.

13. ÇULÇAPUR HÖYÜK

Elazığ il merkezinin güneyinde, Elazığ-Sivrice yolunun Uluova bitiminde, Kavaktepe Köyü'nden Dedepınarı (Çulçapur) Köyü'ne giden yolda, demiryolu makasını geçtikten hemen sonra 250 m. kadar güneyde yer alır. Yaklaşık olarak 150 m. çapında, kuzeyde 20 m. güneyde 10 m. yüksekliğinde olan höyük (Çizim: 3), yerel halk tarafından "Harabe Tepe" olarak isimlendirilmekte olup yüzeyinde Kalkolitik, Erken Tunç, III. bin yılın 2. yarısı ve Ortaçağ'a ait seramiklere rastlanmaktadır.

14. KUYULU HÖYÜK

Elazığ il merkezinin güneydoğusunda, Elazığ-Diyarbakır yolunun kenarında, aynı isimli köy merkezinde yer alan höyük, 150 m. çapında ve 10 m. yüksekliğinde olup yüzeyindeki yoğun yapılaşma ve doğu yönünde açılmış olan yol nedeniyle tahribata uğramıştır. Ev ve bahçeler nedeniyle seramik buluntuya sık rastlanmasa da, doğu yöndeki yol ve kuzey yöndeki bahçelerde Kalkolitik, II. bin yıl ve Ortaçağ'a ait seramiklere rastlanmaktadır.

15. PERÇENÇ HÖYÜK

Elazığ il merkezinin doğusunda, Elazığ-Diyarbakır-Bingöl yol ayrımından hemen sonra gelen, Akçakiraz (Perçenç) Köyü'nün merkezinde yer alan höyük, 150 m. çapında ve 20 m. yüksekliğinde olup yüzeyindeki yoğun yapılaşma nedeniyle tahrip olmuştur. Ev ve bahçeler nedeniyle seramik buluntuya sık rastlanmasa da, az yoğunluklu olarak Kalkolitik ve Ortaçağ'a ait seramiklere rastlanmaktadır.

16. TİLENZİT HÖYÜK

Elazığ il merkezinin güneydoğusunda, Elazığ-Diyarbakır yolunun doğusunda, Doğankuş (Tilenzit) Köyü'nün 2 km. güneybatısında yer alan höyük, doğu-batı doğrul-

25 Sunguroğlu 1958: 48; Aşan 1989: 533; Aşan 1992: 77; Harmankaya-Erdoğu 2002.

26 Honigman 1970: 70.

27 Sinclair 1989: 107.

28 Aşan 1989: 533.

29 Honigman 1970: 68; Mitchell 1980: 250; Danık 2000: 69; Danık 2002: 323.

30 Kale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Danık 2002: 323, 324.

31 Huntington 1901: 181.

32 Burney 1958: 198.

33 Sevin 1989: 455; Sevin 1991: 95.

34 Aşan 1989: 533; Aşan 1992: 77.

35 Danık 2000: 69; Danık 2002: 323, 324.

tusunda 300x200 m. ölçülerinde ve yaklaşık olarak 25-30 m. yüksekliğinde olup (Çizim: 4), höyük yüzeyinde ve çevresinde Erken Tunç, II. binyıl ve Ortaçağ'a ait seramiklere rastlanmaktadır. Yapılacak bir kazı çalışmasında ise, çok daha farklı dönemlere ait buluntu elde edilecektir. Nitekim 1987 yılında höyüğü ziyaret eden Veli Sevin, Erken Demir Dönemi seramiklerinden söz ederken³⁶; Hasan Bahar, İlk Tunç Çağı seramiklerinden söz eder³⁷.

Yerleşimi, Ortaçağ kaynaklarında adı geçen "Batn-ı Hanzit" olarak lokalize eden ve höyüğün "Anzitene", "Hantsit", "Hazit" gibi isimlerinden söz eden Muhammet Beşir Aşan, daha çok güney yöndeki kaçak kazı çukurunda görülen Ortaçağ mimarî verisinden söz eder³⁸. Aynı ekip üyelerinden Kemalettin Köroğlu ise, Hitit Döneminde anılan "Alse" ya da "Alzi"; Orta Asur Döneminde anılan "Alzi" ve "Enzata"; Yeni Asur Döneminde anılan "Alzi", "Enzi", "Enzitene"; Urartu yazıtlarında geçen "Alzi"; Yunan, Roma ve Ortaçağ kaynaklarında anılan "Anzetene", "Alznik", "Alz/Arzn" ve "Arzanene" ile "Hazit" gibi isimleri, Tilenzit Höyük olarak lokalize eder³⁹. Höyükten ilk söz eden Huntington ise, höyüğün Ortaçağ öncesi dönemlerdeki önemini vurgulayarak Roma ve Bizans dönemleri merkezi olarak anar⁴⁰.

17. KEHLİTEPE KÖYÜK

Elazığ il merkezinin güneydoğusunda, Elazığ-Bingöl karayolunun güneyinde, Karşıbağ (Kehli) Köyü'nün 600 m. kadar güneybatısında yer alan höyük, kuzeydoğu-güneybatı yönünde yaklaşık olarak 120x80 m. ölçülerinde ve 5 m. yüksekliğinde olup höyük yüzeyinde Erken Tunç, Geç Tunç (Hitit İmparatorluk Dönemi), III. binyıl ve Helenistik dönemlere ait seramiklere rastlanmaktadır.

18. KÖVENK HÖYÜK

Elazığ il merkezinin güneydoğusunda, Elazığ-Bingöl karayolunun güneyinde, Güntaşı (Kövenk) Köyü'nün içinde, köyün doğu sınırında yer alan höyük, 250 m. çapında ve 25 m. yüksekliğinde olup (Çizim: 5) toprak alımı, kaçak kazı, yol ve ev yapımı gibi nedenlerle yoğun tahribata uğramıştır. Höyük yüzeyinden ve eteklerinden Erken Tunç, Orta Tunç, Helenistik ve Ortaçağ'a ait seramiklere rastlanmışsa da, bölgenin ikinci büyük höyüğü olan bu höyükte, yapılacak kazılar sonucunda çok daha farklı kültür tabakalarına ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Höyükten ilk söz eden Huntington, daha çok Roma ve Bizans ilişkilerini sorgularsa da⁴¹, höyükte çalışma yapanlardan Burney, Erken Bronz Dönemi seramiklerinden⁴²; Hasan Bahar, İlk Tunç Dönemi seramiklerinden⁴³; Veli Sevin, Erken Demir Çağı seramiklerinden⁴⁴; Muhammet Beşir Aşan, Ortaçağ seramiklerinden⁴⁵ söz etmektedirler. TAY Projesi kapsamı içinde İlk Tunç Dönemi merkezi olarak anılan⁴⁶ höyük, Keban Projesi nedeniyle bölgede tarama yapan Whallon-Kantman tarafından yapılan çalışma içinde sadece orta büyüklükte bir höyük olarak tanımlanır⁴⁷.

36 Sevin 1989: 454; Sevin 1991: 95.

37 Bahar 1989: 504.

38 Aşan 1989: 536; Aşan 1992: 79.

39 Köroğlu 1996: 55; isim tartışmaları ve lokalizasyon için bkz. s. 55-62.

40 Huntington 1901: 182.

41 Huntington 1901: 182.

42 Burney 1958: 196.

43 Bahar 1989: 504, 505.

44 Sevin 1989: 454, 455.

45 Aşan 1989: 534; Aşan 1992: 77.

46 Harmankaya-Erdoğu 2002.

47 Whallon-Kantman 1970: 2.

19. HOĞU HÖYÜK

Elazığ il merkezinin doğusunda, Yurtbaşı (Hoğu) Kasabası'nın merkezinde yer alan höyük, yaklaşık olarak 250 m. çapında ve 20 m. yüksekliğinde olup üzerindeki evler ve bahçeler nedeniyle tahribata uğramış olduğundan, az yoğunluklu olarak rastlanan seramikler Helenistik Döneme aittir. Höyükten ilk söz eden Burney, höyüğü Erken Bronz Dönemi merkezi olarak tanımlarken⁴⁸; TAY Projesi kapsamı içinde, İlk Tunç Çağı merkezleri arasında sayılır⁴⁹.

20. GURBET MEZRASI HÖYÜK I

Elazığ il merkezinin doğusunda, Yurtbaşı Kasabası'nın 3 km. kadar kuzeybatısında bulunan Yakacık (Gurbetmezrası) Mahallesi'nin içinde, yerleşimin güneybatısındaki son evlerin yanında yer alan höyük, doğu-batı doğrultusunda 200x120 m. ölçülerinde ve 20 m. yüksekliğinde olup yüzeyde rastlanan seramikler Ortaçağ'a aittir. Ancak höyüğün durumu, farklı kültür tabakalarına da sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim, yerleşimde bir höyüğe rastlamadığını belirten Hasan Bahar'a köylülerce verilen İlk Tunç Çağı'na ait bir seramik kap⁵⁰, olasılıkla bu höyükten elde edilmiş olmalıdır.

21. GURBETMEZRASI HÖYÜK II

Elazığ il merkezinin doğusunda, Yurtbaşı Kasabası'nın 3 km. kadar kuzeybatısında bulunan Yakacık (Gurbetmezrası) Mahallesi'nin 1 km. kuzeydoğusunda yer alan höyük, kuzeydoğu-güneybatı yönünde 80x50 m. ölçülerinde ve 10 m. yüksekliğinde olup tarla sürümü ve ev yapımı nedeniyle tahribata uğramıştır. Yüzeyde ve çevresinde görülen seramikler, III. binyıl, Erken Demir ve Orta Demir çağlarına aittir.

22. KIZILKAYA HÖYÜK

Elazığ il merkezinin doğusunda, Hoşköy'ün 2 km. batısında, yüksek kayalık bir platform üzerinde bulunan Kızilkaya Kalesi'nin doğu kesiminde yer alan höyük, 20 m. çapında ve 5-6 m. yüksekliğinde olup höyük yüzeyinden toplanan seramikler Hitit İmparatorluk (Geç Tunç) ve Orta Demir dönemlerine aittir.

23. ÜÇTEPELER DÜZ YERLEŞİMİ

Elazığ il merkezinin doğusunda, Yurtbaşı (Hoğu) Kasabası'na bağlı Yakacık (Gurbetmezrası) Mahallesi'nin 2.5 km. kadar batısında, Üçtepe mevkiindeki üç adet kayalık yükseltinin kuzeyinde yer alır. Kayalık yükseltilerle gizlenmiş alanın doğu yönünde yoğunlaşan, yerleşimin temellerine ait malzemeler ile birlikte, yüzeyde yoğun olarak Bizans Dönemine ait seramiklere rastlanmaktadır. Alanın batıya doğru olan bölümü, tarımsal faaliyetler nedeniyle tahribata uğramıştır.

24. MİYADUN TEPEÜSTÜ YERLEŞİMİ

Elazığ il merkezinin güneyinde, Elazığ-Tadım yolunun üzerindeki Yeniköy (Miyadun) Mahallesi'nin 100 m. doğusunda, 120 m. çapında ve 20 m. yüksekliğindeki doğal bir tepenin üzerinde, yaklaşık 30 m. çapındaki bir alanı kaplayan yerleşim yerinde, seyrek olarak Bizans Dönemi seramiklerine rastlanmaktadır.

48 Burney 1958: 196.

49 Harmankaya-Erdoğu 2002.

50 Bahar 1989: 503.

25. HOĞU NEKROPOL ALANI

Elazığ il merkezinin doğusunda, Yurtbaşı (Hoğu) Kasabası'nın 500 m. batısında yer alan nekropol alanı, kuzey-güney doğrultusunda 250x150 m.lik bir alanı kaplamakta olup güney yönde 20, kuzey yönde 10 m. yüksekliğindedir (Çizim: 6). "Rocik Tepe" olarak anılan tepenin üzerinde bulunan ve modern mezarlık, mezarlık yolu ve GSM antenleri nedeniyle tahribata uğrayan alanda, zayıf olarak Helenistik Dönem lâhit kiremitlerine rastlanmaktadır.

26. AKÇAKALE KALESİ

Elazığ-Malatya yolunun kuzeyinde, Merkez İlçe'ye bağlı Akçakale Köyü'nün 2 km. doğusunda, doğal bir yamaç üstünde yer alır. Kuzey-güney doğrultusunda 80x50 m. ölçülerindeki yamacın üstünde 45x20 m.lik bir alanı kaplayan kale yapısının sur duvarları, neredeyse tamamen yok olmuştur (Çizim: 7). Çeşitli yönlerdeki sur temelleri ve kireçli harç tabakası, oval plânlı yapının yarım daire payanda/kulelerle desteklendiğini göstermektedir. Kale girişi topografik yapı nedeniyle kuzeydoğu yönde düşünülmektedir; kale içi ve çevresinde yoğun olarak Ortaçağ Türk Dönemine ait seramikler görülmektedir. Malzeme tekniğini tam olarak göremediğimiz kale yapısı, olasılıkla bölgedeki diğer örnekleri gibi IX.-X. yüzyıllarda yapılmış, Türk Döneminde kısa bir süre kullanımından sonra terk edilmiştir.

27. MIĞI KALESİ

Elazığ il merkezinin doğusunda, Sedeftepe (Miği) Köyü'nün 500 m. kuzeyindeki "Malıkayası" isimli kayalık yükseltinin üzerinde kurulu olan kale, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık olarak 50x30 m. ölçülerinde olup (Çizim: 8) sur duvarları büyük oranda yok olmuştur. Kimi yönlerde görülen temel izleri ve kireçli harç tabakası oval plâni yansıtırken, topografik yapı nedeniyle kale girişi güneybatı yönde düşünülmektedir. Yüzeyde az yoğunluklu olarak Ortaçağ seramiklerine rastlanmaktadır. Yapım tarihini veren bilgi bulunmasa da, bölgenin diğer kaleleri ile birlikte IX.-X. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır.

28. ZİYARETTEPE KALESİ

Elazığ il merkezinin doğusunda, Hoşköy'ün 2.5 km. doğusunda, Ziyarettepe adlı mevkide yer alan kale, yaklaşık olarak 80 m. çapında ve 5 m. yüksekliğindeki yayvan bir tepenin üzerinde, 60 m. çapında bir alanı kaplar (Çizim: 9). Sur duvarları büyük oranda tahrip olmuşsa da, kimi yönlerde temellere ait izlere rastlanmaktadır. Kuzey yöndeki kayalık çıkıntının hemen dibindeki, kaçak kazı çukurunda görülen Ortaçağ yapısına ait temel izi dışında, yüzeyde az yoğunluklu olarak Ortaçağ seramiklerine rastlanmaktadır. Yapım tarihini veren bilgi bulunmasa da, bölgenin diğer kaleleri ile birlikte IX.-X. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır.

29. KIZILKAYA KALESİ

Elazığ il merkezinin doğusunda, Hoşköy'ün 2 km. batısında, yüksek kayalık bir platform üzerinde bulunan kale, doğu-batı doğrultusunda 300 m. uzunluğunda olup (Çizim: 10) üzerinde bulunduğu kayalık platformun topografyası nedeniyle, düzensiz bir plân yansıtmaktadır. Sur duvarları büyük oranda tahrip olmuşsa da, kimi yönlerde yer yer temellere ait izlere rastlanmaktadır. Doğu yöndeki höyük üzerinde bulunan Geç Tunç (Hitit İmp. Dön.) ve Erken Demir Çağı seramikleri ile kuzeybatı yönde bulunan kaya mezarı, kalenin de Erken Demir Çağında yapıldığını düşündürür.

30. KIZILKAYA KAYA MEZARI

Elazığ il merkezinin doğusunda, Hoşköy'ün 2 km. batısında, yüksek kayalık bir platform üzerinde bulunan kalenin, kuzeybatı kesiminde içeri giren bir boğazda yer alır.

Derin bir girişe sahip olan mezarın içi, düzensiz dikdörtgen bir plân yansıtır. Kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık olarak 180x150 cm. ölçülerindeki mezar odasının yüksekliği 2 m. kadar olup (Çizim: 11) giriş kapısı doğuya bakmaktadır.

31. REFİK BABA TÜRBESİ

Elazığ il merkezinin güneybatısında, Merkez İlçe'ye bağlı Örençay (Hinsor) Köyü'nün girişindeki mezarlık alanı içinde yer alan türbe yapısının üst örtü sistemi tamamen orijinalliğini kaybetmiş olup yapı içinde ve dışında yerel halk tarafından yapılan müdahaleler görülmektedir. İçten ve dıştan sekizgen plânlı yapının kuzey ekseninde giriş kapısı, güney ekseninde mihrabı yer alırken; doğu ve batı eksenlerde birer pencere açıklığı bulunur (Çizim: 12). İçte kuzey ve kısmen batı yönlerdeki müdahaleler dışında, örtü sisteminde ahşap üstüne sac plâkalar görülür. Gerçekte içten kubbe, dıştan pirâmidal külah ile örtülü olması gereken yapının, ortasındaki sandukada yatan kişi, Harput Feth Ahmet Türbesi'nde gömülü olan Feth Ahmet Baba'nın kardeşi Refik Baba olarak kabul edilir. Kitabesi bulunmayan yapı, malzeme ve teknik olarak Osmanlı Döneminde XVIII. ya da XIX. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır.

32. SURP SİMON KİLİSESİ

Elazığ il merkezinin güneyinde, Elazığ-Tadım yolunun batısında, Merkez İlçe Yalınzköy'e bağlı Tadım Manastırı (Venk Mezrası) Mahallesi'nin 50 m. güneyinde yer alan kilise yapısı, bir manastır topluluğuna ait olsa da, manastırdan geriye sadece kilisenin güneyindeki 3. yapı dönemine (XIII. yüzyıl sonrası) ait bir mekân ile güney yönündeki kimi taş temel izleri kalmıştır. İki bölümden oluşan kilisenin doğuda yer alan ve 1. yapı dönemine (IX-X. yüzyıl) ait olan içte dört yapraklı yonca plânlı, dışta beş cepheli olan bölüm, kilisenin ilk kurulan bölümüdür. Batıda yer alan ve yonca yaprağının batı ucunun açılması ile elde edilen geçişe eklenen dikdörtgen plânlı ve üç nefli bölüm, 2. yapı dönemine (XII. yüzyıl) ait olup yonca yaprağının iki yanındaki cephe boşluklarında prothesis ve diakonikon odaları oluşturulmuştur. Böylece kilisenin ilk bölümü bema, ikinci bölümü ise naos işlevine çevrilmiştir.

Girişi güneybatı köşedeki basık bir kapıdan sağlanan yapının, ikinci bölüm güney duvarlarında yer alan iki adet mazgal pencere dışında, ilk bölümde yonca yaprağının her kanadında alt ve üst seviyelerde yer alan pencereler, yapıyı aydınlatır. Doğu bölümü kasnaklı bir kubbe ve yonca yapraklarına dağılan yarım kubbeler ile kapatılırken; batı bölümü, mekânı üç nefe ayıran sütunlardan birbirine ve duvarlara atılan kemerlere oturan çapraz tonozlar ile kapatılmıştır. Sadece prothesis ve diakonikon odaları beşik tonoz ile kapalıdır (Çizim: 13).

33. ALACA KÖPRÜSÜ

Elazığ il merkezinin kuzeybatısında, Elazığ-Keban karayolunun kuzeyinde, Alaca Köyü'nün 100 m. güneybatısında, güneyden kuzeye doğru akan dere yatağının üzerinde yer alan köprü ayaklarından; doğu yönündeki su akış yönünde yer alan kalkan duvarı ile devamındaki ters yöndeki duvar arasında toprak dolgu görülür. Batı yönündeki ayağın arasında toprak dolgu görülmez. Buna karşın bu ayağın güney yönünde sonradan eklenmiş bir kalkan duvar uzantısı bulunur (Çizim: 14). Mevcut olmayan köprü kemeri ve geçiş bölümünün niteliği bilinmese de, ayak genişliği arasında destek sistemi bulunmadığından; düz geçiş yerine kemerli geçiş olarak düşünülür ve Osmanlı'nın geç dönemlerine tarihlendirilir.

34- 48. HARPUR ÇEŞMELERİ

Harput kent merkezi içinde ve yakın çevresinde tespit ve belgelemesi yapılan Üç Lüleli Çeşme, Kuru (Kemerli) Çeşme, Çukur (Kurtik) Çeşme, Meydan Çeşmesi, Zeynep Çeşmesi, Yarı Çavuş Çeşmesi, Toptop Çeşmesi, Ağyolu (Sülüklü) Çeşmesi, Orta-

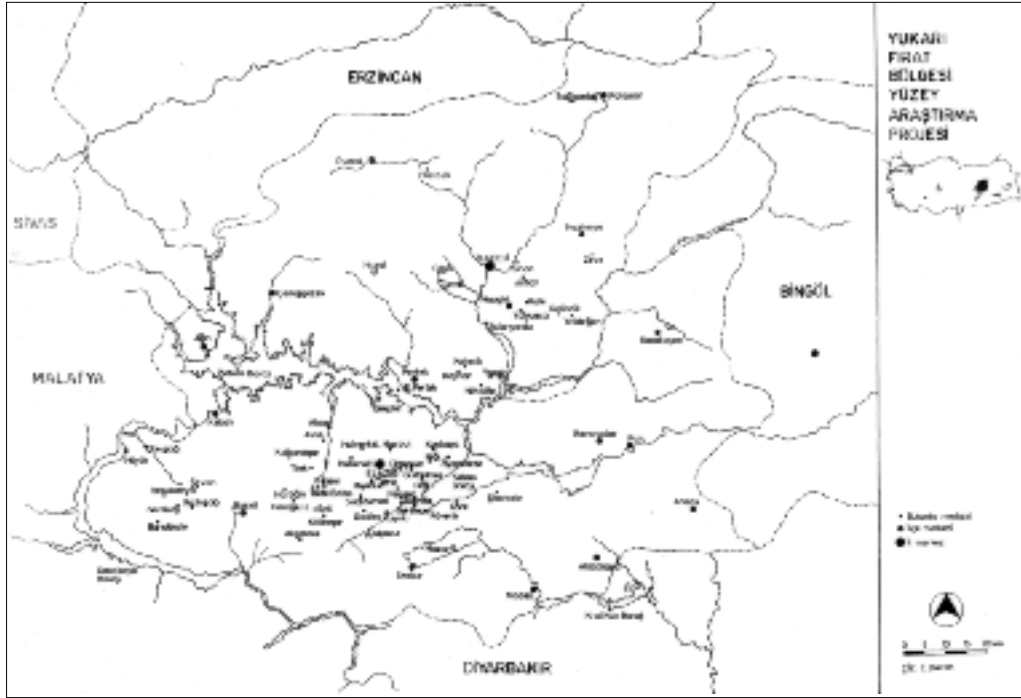
pınar (Seferberlik) Çeşmesi, Kırkkuyu (Karakavaklı) Çeşmesi, Çapçaklı (Çepçep) Çeşmesi, İsmail Çeşmesi, Çahpur Çeşmesi, Selvipınarı Çeşmesi ve Deliktaş Çeşmesi olmak üzere 15 çeşme ile birlikte gelecek yıllarda yapılacak çalışmalarda saptanacak çeşmeler, ayrı bir monografik yayın olarak değerlendirilecektir.

SONUÇ

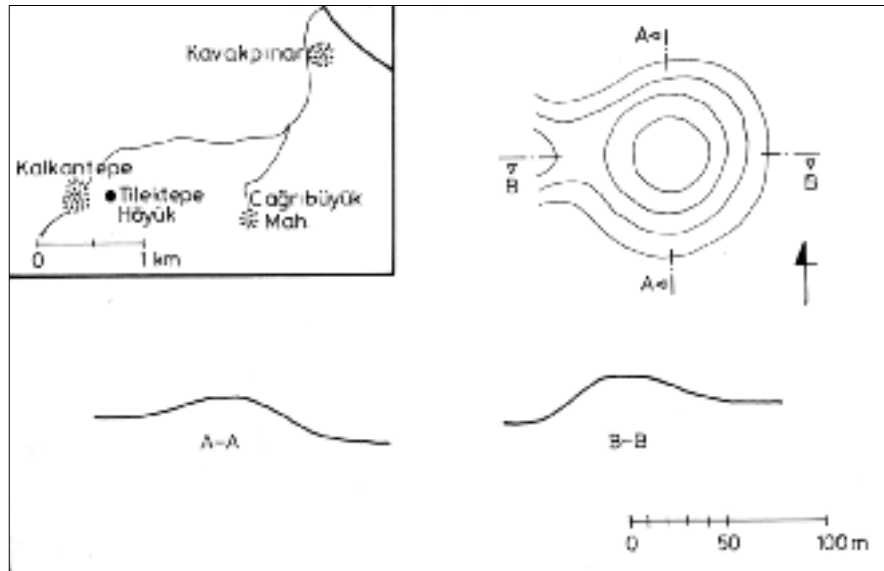
Özellikle Altınova, Uluova ve Kuzova gibi Elazığ il merkezini kuşatan ovalık alanlardaki çalışmalarımızda, varlığı bilinen kimi kültür varlıklarının yanında, ilk defa tespiti yapılan yerleşmeler, bölge arkeolojisi için önemli veriler oluştururken; özellikle höyük tipi yerleşmelerde saptanan seramik örneklerinin değerlendirilmesi, bölge tarihi için bilinen gerçekleri tekrarladığı gibi, yeni veriler de sunmaktadır. Tüm bu verilerin değerlendirilmesi ise, çalışmaların ilerleyen aşamalarında daha sağlıklı bir şekilde yapılabilir.

KAYNAKÇA

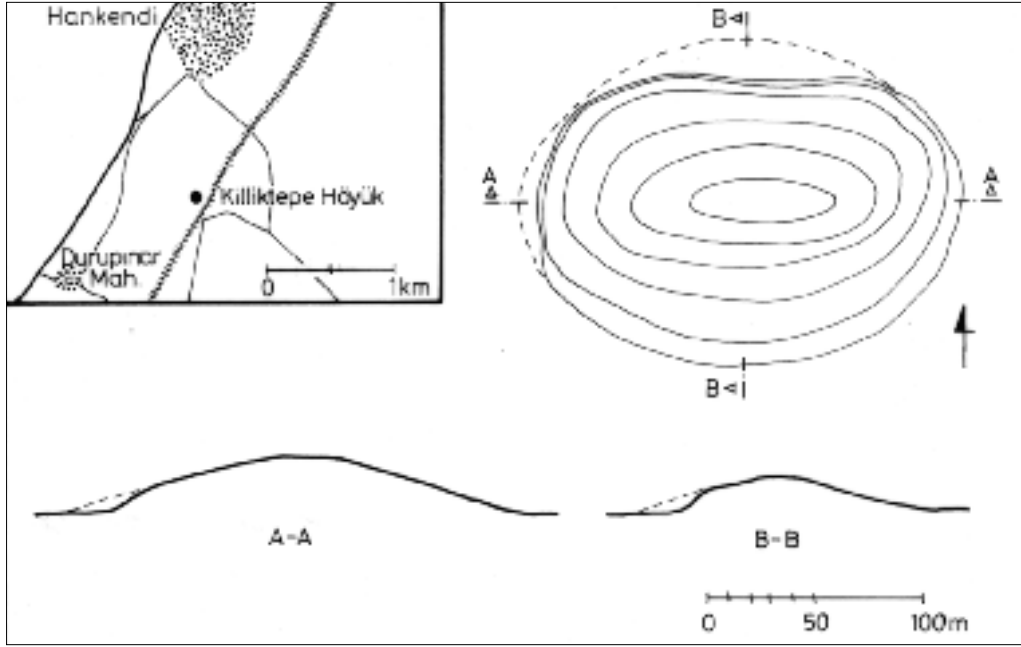
- AŞAN, Muhammet Beşir, "Elazığ-Bingöl-Tunceli İlleri Ortaçağ Yüzey Araştırması, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s. 529-554.
- AŞAN, Muhammed Beşir, *Elazığ Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII Yüzyıllar)*, Ankara, 1992.
- BAHAR, Hasan, "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s. 501-507.
- BURNEY, C. A., "Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies VIII*, London, 1958, s. 157-209.
- DANIK, Ertuğrul, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1998, s.157-181.
- DANIK, Ertuğrul "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2000, s. 67-80.
- DANIK, Ertuğrul, "Yukarı Fırat Bölgesi Ortaçağ Kaleleri I", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi sempozyumu (08-10 Nisan 2002) Bildiriler*, Kayseri 2002, s. 321-335.
- HARMANKAYA, SAVAŞ-ERDOĞU, Burçin, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, C. 4/ İlk Tunç-b*, İstanbul, 2002.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev. F. Işıltan), İstanbul, 1970.
- HUNTINGTON, E., "Weitere Berichte über Forschungen in Armenian und Commagene" *Zeitschrift für Ethnologie* 33, (?), 1901, s. 178-209.
- KÖKTEN, İ. KILIÇ, "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bellekten XI/43*, Ankara, 1947, s. 431-472.
- MITCHELL, Stephan, *Aşvan Keban Rescue Excavations Eastern Anatolia*, Oxford, 1980
- SINCLAIR, Thomas Alain. *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey III*, London, 1989.
- SEVIN, Veli, "Elazığ- Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1989, s. 451-500.
- SEVIN, Veli, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of the Mushkions", *Anatolian Studies XLI*, London, 1991, s. 87-97.
- SUNGUROĞLU, İshak, *Harput Yollarında I*, İstanbul, 1958.

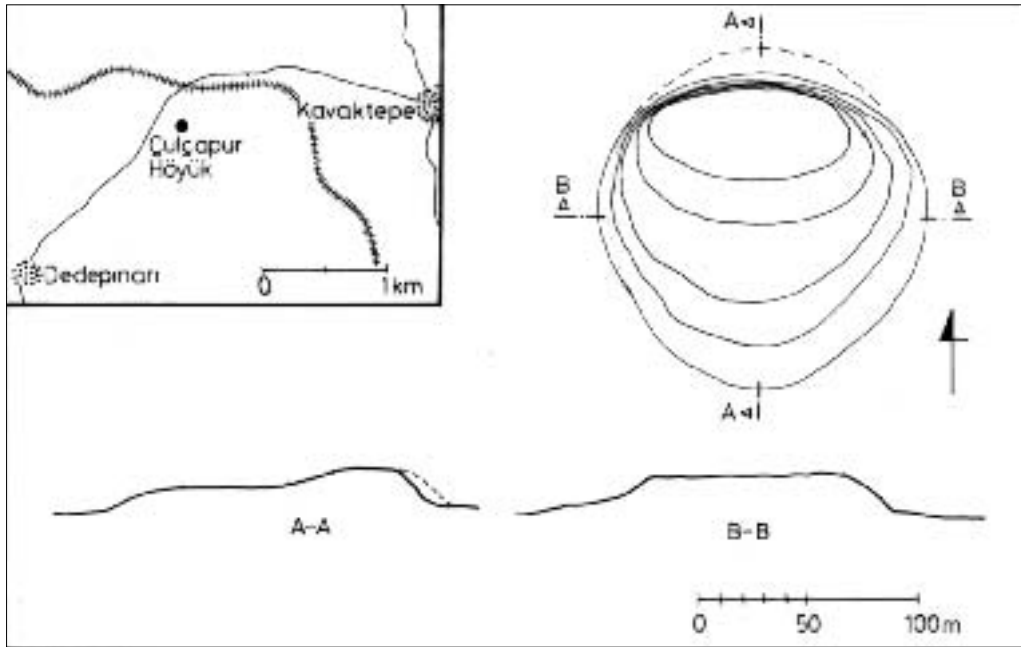
Harita: Yukarı Fırat bölgesi buluntu merkezleri

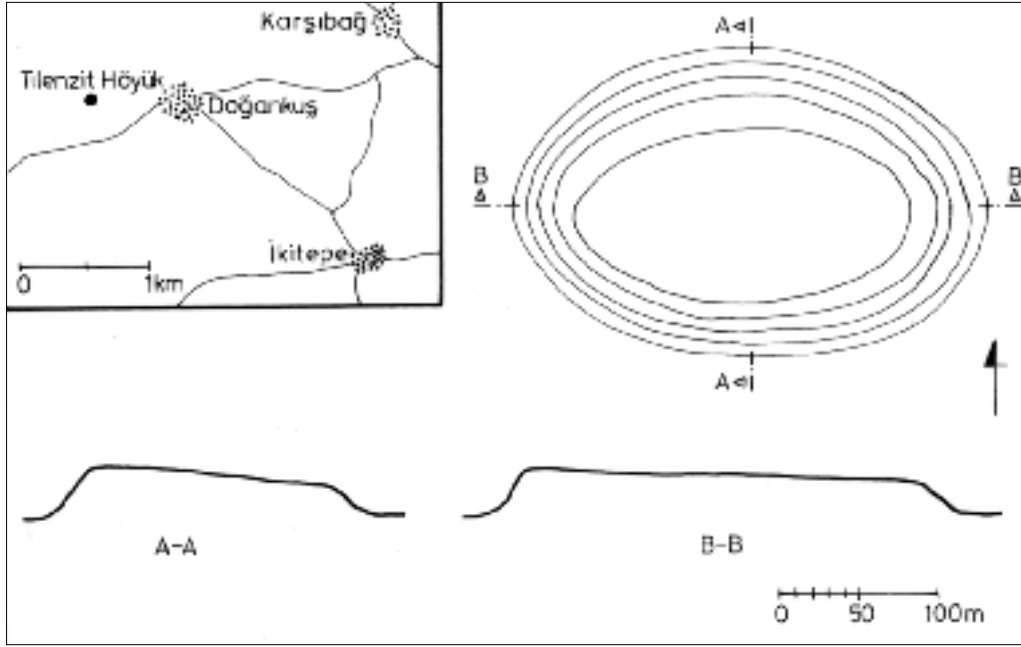
Çizim 1: Elazığ, Merkez İlçe, Kalkaantepe Köyü, Tilektepe Hüyük

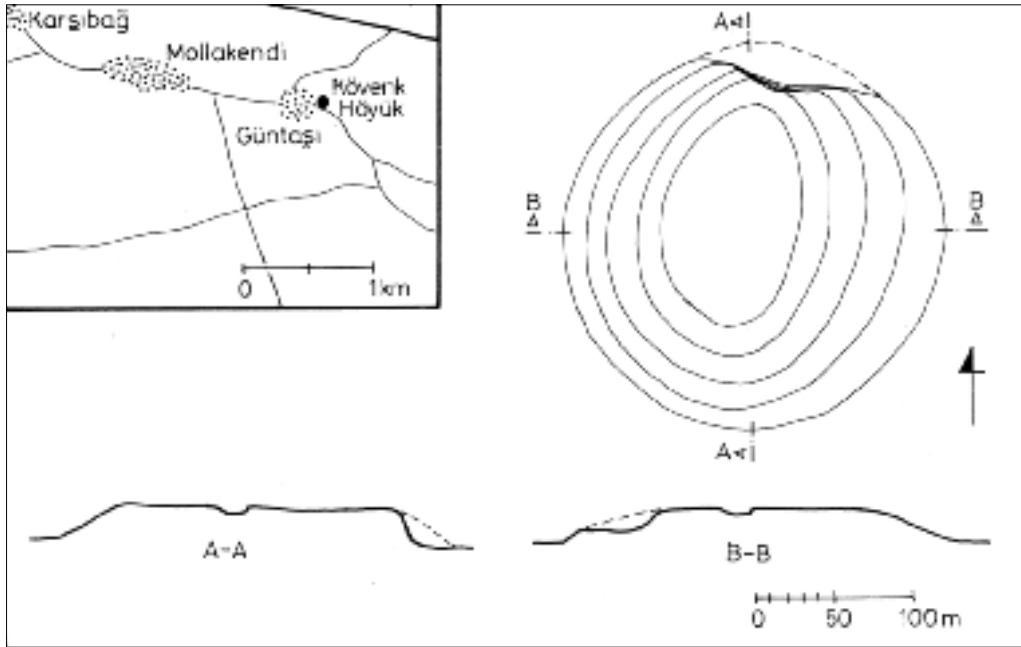
Çizim 2: Elazığ, Merkez İlçe, Hankendi Kasabası, Kılıktepe Höyük

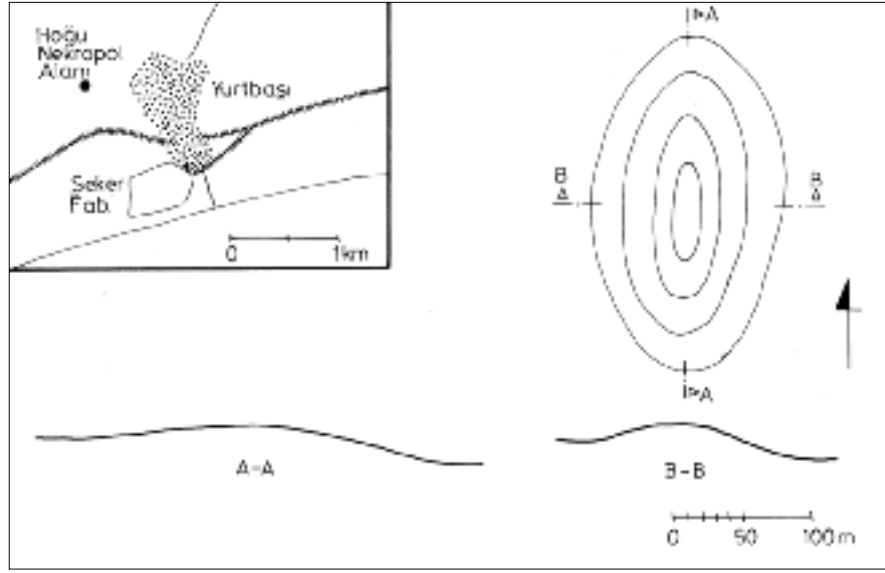
Çizim 3: Elazığ, Merkez İlçe, Dedeşınarı Köyü, Çulapır Höyük

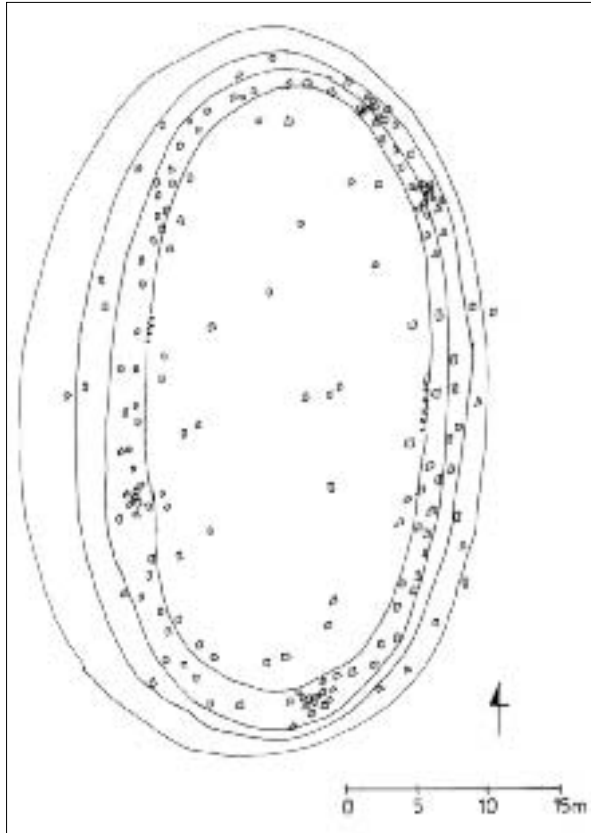
Çizim 4: Elazığ, Merkez İlçe, Doğankuş Köyü, Tilenzit Höyük

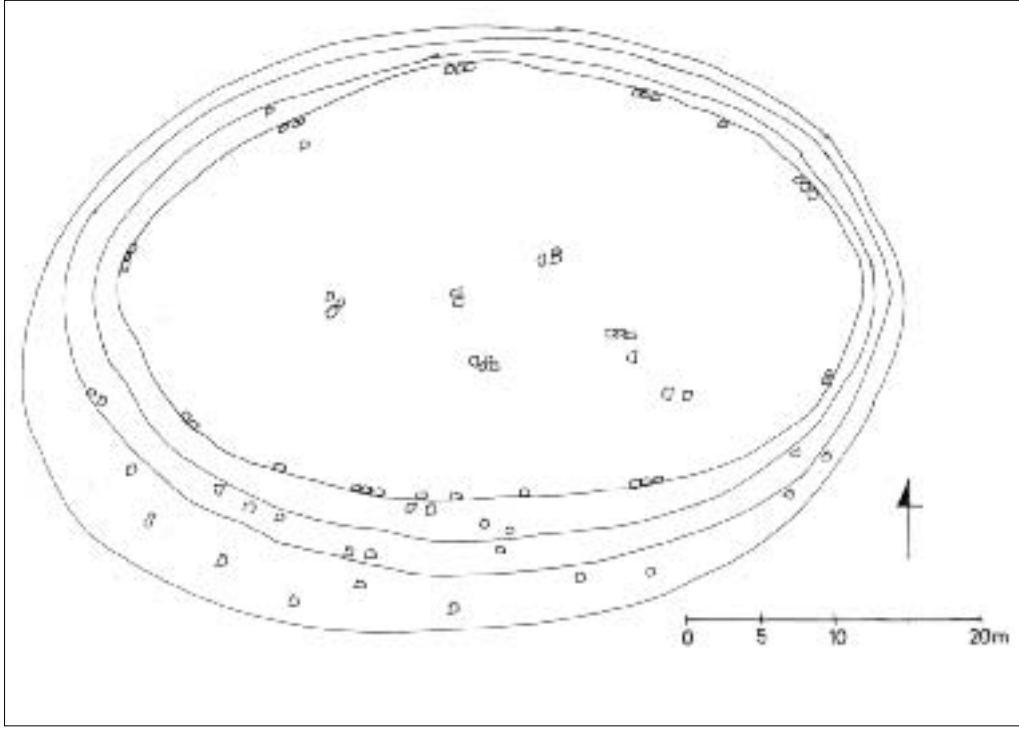
Çizim 5: Elazığ, Merkez İlçe, Güntaşı Köyü, Kövenk Höyük

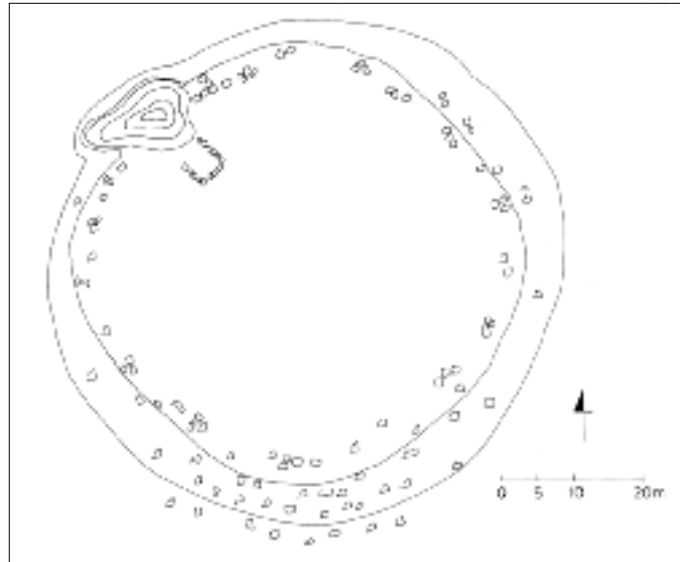
Çizim 6: Elazığ, Merkez İlçe, Yurtbaşı Kasabası, Hoğu nekropol alanı

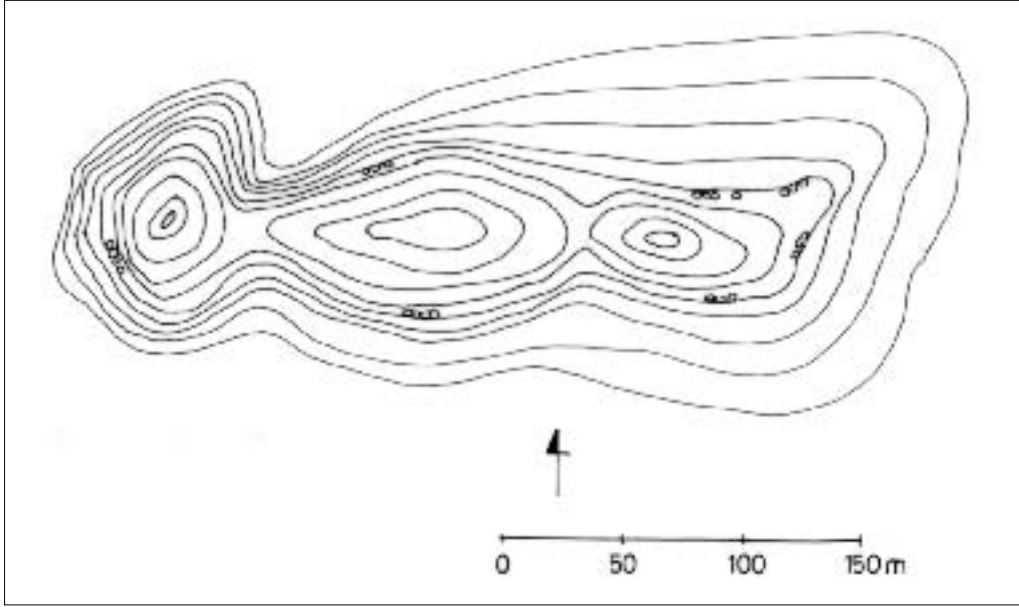
Çizim 7: Elazığ, Merkez İlçe, Akçakale Köyü, Akçakale

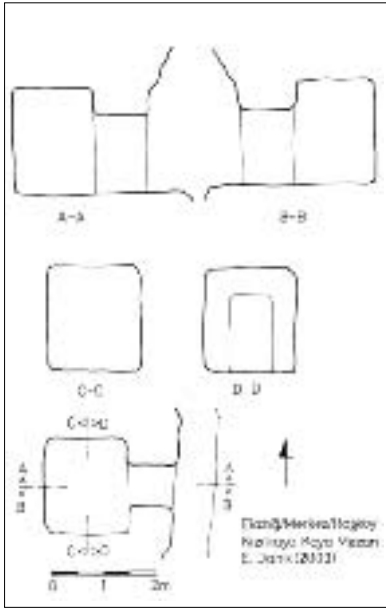
Çizim 8: Elazığ, Merkez İlçe, Sedeftepe Köyü, Miği Kalesi

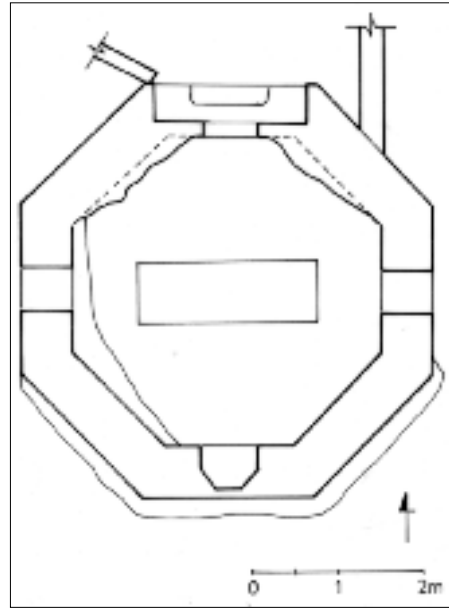
Çizim 9: Elazığ, Merkez İlçe, Hoşköy, Ziyarettepe Kalesi

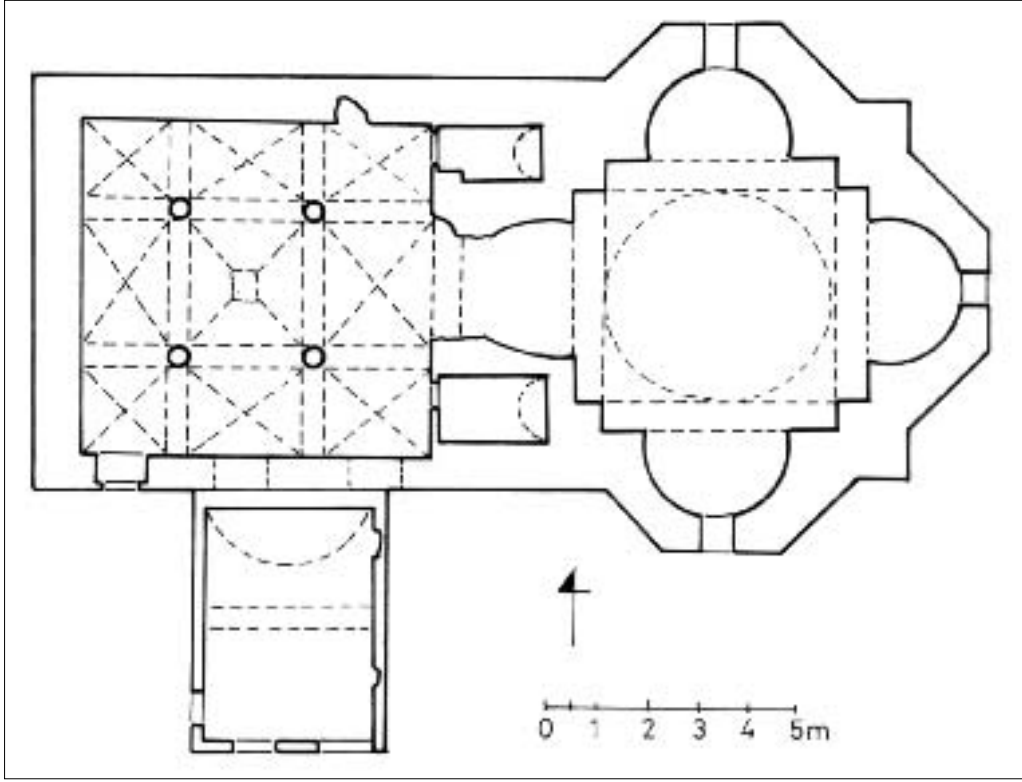
Çizim 10: Elazığ, Merkez İlçe, Hoşköy, Kızılkaya Kalesi

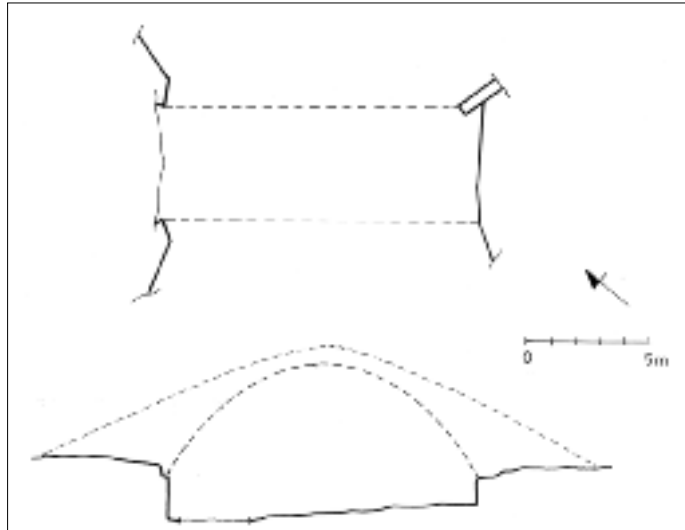
Çizim 11: Elazığ, Merkez İlçe, Hoşköy, Kızılkaya Kaya Mezarı

Çizim 12: Elazığ, Merkez İlçe, Örençay Köyü, Refik Baba Türbesi

Çizim 13: Elazığ, Merkez İlçe, Yalnızköy, Tadım Manastırı Mahallesi, Surp Simon Kilisesi

Çizim 14: Elazığ, Merkez İlçe, Alaca Köyü, Alaca Köprüsü

KIRKLARELİ MÜZESİ'NDE BULUNAN PTOLEMAİOS KERAVNOS'A AİT BİLİNMEYEN BRONZ SİKKE DEFİNESİ

Melih ARSLAN*

1996 yılında Türkiye Trakya'sında bulunmuş olan bu definenin büyük bir bölümü Kırklareli Müzesi ve Ankaralı bir koleksiyonerde bulunmaktadır. Kırklareli Müzesi'nde 69 ve Ankara'da Ahmet Erhan Erdener koleksiyonunda ise, 61 sikke bulunmaktadır. Biz burada iki ayrı yere dağılmış olan defineyi yayınlamaktayız. Bu define de, hemen bütün toplu sikke buluntularında olduğu gibi parçalanmıştır. Biz defineyi ilk kez Ankara'da gördük. 1997 yılında Ankara'ya getirilmiş ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin izniyle koleksiyoneri Sn. Ahmet Erhan Erdener'e¹ satılmış bu define sikkeleri tarafımızdan yayımlanmıştır².

Makedonya ve Trakya Kralı Ptolemaios Keravnos'un bu çok önemli bronz sikke grubuna, 2001 yılında Trakya müzelerinde yapmış olduğumuz numismatik araştırmalar esnasında ikinci kez rastladık. Kırklareli Müzesi'nde definenin 69 sikke bulunmaktadır. Definenin Ankara bölümünü, 1998 yılı sonunda, "*Ptolemaios Keravnos'a Ait Yayınlanmamış Bir Bronz Sikke Definesi*" başlığıyla İngilizce bir makale olarak yayımlamıştık³. Böylece bu çok önemli sikke buluntuları ve sonuçlarını numizmatik dünyası ile paylaşmış olduk. İlk kez karşılaşılmış olan bu önemli sikke buluntularının numizmatik ve eskiçağ tarihine yapmış olduğu kazanımları, Türkiye bilim dünyasına da burada duyurmak istedik. Bu nedenle 2004 Mayıs'ında Konya'da düzenlenen 26. Uluslararası Arkeoloji, Kazı ve Araştırma Sonuçları Sempozyumu'na bu bildiri ile katılmayı uygun bulduk.

Çok kısa bir süre Makedonya ve Trakya Krallığı'nı işgal etmiş olan Ptolemaios Keravnos'a (M.Ö. 280-279) ait bu bronz define grubu, şimdilik 130 adet sikkeden oluşmaktadır. Şimdiye kadar Ptolemaios Keravnos'un adını taşıyan ve onun sikkesidir denilecek bir başka örnek bilinmiyordu. Sadece numismatik literatürlerde bu kralın sikke bastırılmış olduğundan bahsediliyordu⁴. Wilhelm Hollstein tarafından, "*Ptolemaios Keravnos'un Sikkeleri*" başlıklı bir makale yayınlanmıştır⁵. Söz konusu bu makalede, Lysimachos'un adı ve unvanı olan (ön yüzde, Büyük İskender'in Zeus Ammon boynuzlu diademli başı ve arka yüzde, sola oturan Athena, çelenk taşıyan Nike ve palmiye dalı taşımakta ve sol yanında kalkan bulunan) klâsik Lysimachos tipli, iki tetradrahmi ve bir drahmi'nin Lysimachos'un ölümünden hemen sonra (281 veya 280) tahta geçen, Ptolemaios Keravnos tarafından bastırılmış olabileceği ileri sürülmüştür.

* Melih ARSLAN, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 06240-Ankara/TÜRKİYE E-Mail: arslanmelih@ttnet.net.tr

1 Koleksiyonundaki bu sikkeleri yayımlamama izin vermiş olduğu için, Sn. A. E. Erdener'e teşekkür ederim.

2 Arslan-Özen 2000, pp. 59-66, pl. 9-11.

3 a.g.y.

4 Bkz., *Historia Numorum*, s. 230, bölüm: *Interval*, (286-277 B.C.) ve ayrıca D. R. Sear, *Greek Coins 2*, s. 629 no. 6779 *Interregnum*, 288-277 B.C.

5 Bkz., şurada Wilhelm Hollstein, "Münzen Des Ptolemaios Keraunos", *Schweizerische Numismatische Rundschau* Band 74, 1995: s. 13-24.

Ayrıca, Dieter Klein tarafından 1999 yılında yayımlanmış olan, "*Küçük Gümüş ve Bronz Grek Sikkelerinin Koleksiyonu*" isimli Almanca katalog-kitaptaki 814 numaralı sikke, Ptolemaios Keravnos'a tarihlenmiş olduğumuz sikkeler (bkz., burada kat. no. 5-130) grubuna girmektedir⁷. 814 numaralı sikke, "*Küçük Asya'dan bilinmeyen bir şehir*" sikkesi olarak M.Ö. 277-270 yıllarına tarihlenmiştir. Sikkenin bu tarihi ve Anadolu kökenli olarak gösterilmesi önemlidir. Çünkü bu tanımlama bizim tezimizi daha da güçlendirmektedir. Bu katalog bizim yayınladığımız makalenin tarihinden önce yayınlanmıştır. Bu nedenle 814 numaralı bu sikke de bizim definemizden olmalıdır. On yüzünde Demeter başı ve arka yüzünde kartal olan bu tiplere, 1999 yılında Münih Devlet Sikke Kabinesi'nde rastladım. Ayrıca Münih'te özel bir koleksiyonerde bu tiplerden iki adet olduğunu tespit ettim. Münih sikke pazarına 1996 ve 1997 yılları içinde gelmiş olan bu küçük bronz sikkeler o güne kadar pek dikkat çekmemiştir. Bunun nedeni, bu küçük bronzların Mısır'daki Ptolemaios Hanedanlığı sikkeleri sanılmasıdır. Münih Kabinesi'nde gördüğüm 4 sikkenin, bilinmeyenler sınıflandırmasına konmuş olduğunu gördüm. Münih'teki özel koleksiyondakiler ise, ön yüzdeki türbanlı kadın başının 2. Berenike sanılmasından dolayı, III. Ptolemaios (M.Ö. 246-221) dönemine tarihlenmiştir.

Avrupa'nın en önemli antika pazarı olan Münih şehrinde, 1997 yıllarında ortaya çıkmış bu yeni tip küçük sikkeler gösteriyor ki, bunların hepsi 1996 yılında bulunmuş olan Trakya Definesi'nden dağılmış olmalıdır. Bu yayımla sikkelerin gerçek buluntu yerlerini ve dağılmış olan definenin birleştirilmesini bir ölçüde gerçekleştirmiş olduk.

Kırklareli Müzesi'ndeki 69 sikkeyi, Birol Şahin isimli bir kişinin 1996 yılında müzeye satmış olduğunu, müzenin resmi kayıtlarından tespit ettik. Bu kişinin Kırklareli İli'nde oturduğunu, kuyumculuk yaptığını ve aynı zamanda Kırklareli Müzesi'ne bağlı koleksiyoner olduğunu da müzeci meslektaşlarımızdan öğrendik⁸. Böylece ilk kez Ankara'da karşımıza çıkmış olan bu ünik sikke buluntuları ile Kırklareli Müzesi'nde ikinci kez karşılaşmamız bizim için bir şans ve sevinc kaynağı oldu. Çünkü biz bu sikkelerin Ankara'daki bölümü ile ilgili yayımlımızda, sikkelerin Türkiye Trakyası'nda bulunmuş olduğunu söylemiştik. Aynı zamanda Ankara'ya gelen grubun bu kadar olamayacağını da düşünmüştük. Böylece Kırklareli Müzesi'ndeki büyük grubun ortaya çıkmasıyla öngörümüz gerçekleşmiş oldu.

Define sikkelerinin Ankara'daki ve Kırklareli Müzesi'ndekilerin kondüsyonları ve aynı renk patina ile kaplanmış olmaları bu defineyi bütünlememizi daha da kolaylaştırmıştır. Asıl önemlisi definenin iki büyük parçasının da aynı yıl (büyük olasılıkla 1996) ortaya çıkmış olmasıdır. Kırklareli Müzesi'ndekiler 1996 yılında müzeye satılmış, Ankara'dakiler ise, 1997 yılında Ankara'ya gelmiş ve koleksiyoner Ahmet Erdener'e satılmıştır.

Kırklareli Müzesi çalışmalarını sürdürdüğümüz günler içinde bu definenin nerede bulunmuş olabileceğini de araştırdık. Definenin Edirne'nin Enez İlçesi'nin (antik Ainos) bir köyünde bulunmuş olduğunu, Kırklareli Müzesi Koleksiyoneri Sn. Bahattin Nilikar bize söyledi⁹.

Böylece, Ptolemaios Keravnos Dönemine tarihlediğimiz definenin bronz sikke sayısı 130'a ulaşmış oldu. Define sikkeleri üç farklı tiptir. Biz üç farklı tipi sadece Ankaralı koleksiyoner Ahmet Erhan Erdener'de bulunan sikkelerde görmekteyiz. Kırklareli Müzesi buluntuları tek tip (Demeter'li ve kartalı) sikkelerden oluşur. Bizim gördüğümüz Münih örnekleri ve Dieter Klein tarafından yayınlanmış tek sikke ise, yine Demeter'li tiptir.

Definedeki sikkelerin çapları; en dar 10 mm. ve en geniş 14 mm.dir. Ağırlıkları ise, en hafifi 0.67 gr. ve en ağırı 3.69gr. arasında değişmektedir¹⁰. Sikkelerin yönleri, genellikle 12 istikametindedir. Bazılarının yönleri ise, 1, 3 ve 6 yönündedir.

6 Bkz., şurada Dieter Klein, "Sammlung Von Griechischen Kleinsilbermünzen und Bronzen" *Nomismata 3* (Historisch-numismatische Forschungen), Milano 1999: s. 95, no. 814.

7 Bkz., a.g.y. ve burada kat. no. 5-130.

8 Kırklareli Müzesi'ndeki çalışmalarım esnasında ilgi ve alakalarından dolayı, Müze Müdürü Sn. Zülküf Yılmaz'a, Arkeolog Sn. Nalan Güven'e, memurlar Sn. Kadriye Aktoprak, Sn. Canan Emre ve bekleçiler Sn. Mehmet Akman, Sn. Fehmi Hatir, Sn. Bedri Hatir, Sn. İlyas Gavalcı, Sn. Erdoğan Akpınar'a teşekkürü bir borç bilirim.

9 Sn. Bahattin Nilikar'a burada teşekkürü bir borç bilirim.

10 Bkz. Kat. No. 1-61

I. grup sikkelerinin arka yüzünde, kral unvanı görülmez, sadece, ΠΤΟΛΕΜ şeklinde kralın ismi yazmaktadır. II. ve III. grup sikkelerde ise, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ = Kral Ptolemaios yazısı kısaltma olarak yazılmıştır.

PTOLEMAIOS KERAVNOS DEFİNESİ SİKKELERİ

I. Grup: Bu grup sikkelerin ön yüzünde, Poseidon'un *tainialı* (saçları kaplayan ip örgü başlık) ve defne taçlı başı betimlenmiştir. Arka yüzde ise, balık avlamaya yarayan yıba (trident) ve ΠΤΟΛΕΜ yazısı okunmaktadır. Definede bu grup sikkelerden 2 adet (Resim: 1, 2) bulunmaktadır¹¹.

II. Grup: Bu gruptaki sikkelerin ön yüzünde Apollo'nun defne taçlı başı ve arka yüzünde ise, bereket boynuzu ile ΒΑΣ. ΠΤΟ. yazıtı bulunur. Bu grup sikkeler definede 2 adet (Resim: 3, 4) ile temsil edilmektedir¹².

III. Grup: Bu gruptaki sikkeler 126 adet ile definenin en büyük grubunu oluşturmaktadır. Bu grup sikkelerin ön yüzünde, Demeter'in türbanlı başı sağa, ve arka yüzde, yıldırım demeti üzerinde kanatları kapalı kartal sola bakmakta, ΒΑΣΙΛ. ΠΤΟ. yazıtı (Resim: 5-8) okunmaktadır¹³. Bu gruptaki sikkelerin arka yüzündeki yazı lejandı belli bir standart, yani aynılık göstermez (bazı sikkelerde kısaltma olarak verilmiş olan isim ve unvanın harflerinde azlık ve çokluk görülmektedir). Yine bu grubun arka yüz tasvirlerinde kalıp farklılıkları vardır. Bazı sikkelerde kartal yıldırım demeti üzerindedir¹⁴, bazılarında ise, yıldırım demeti görülmez¹⁵ (Resim: 8).

Biz definedeki sikkeler üzerinde adı yazılmış olan kralın Mısır Kralı I. Ptolemaios Soter'in (M.Ö. 305-283) büyük oğlu ve kısa bir süre (M.Ö. 279-278 ?) Makedonya-Trakya krallığı yapmış olan Ptolemaios Keravnos olduğunu düşünmekteyiz¹⁶. Bu nedenle bu cesur ve bahtsız kralın hayatından aşağıda kısaca söz etmek istiyoruz. Ayrıca define sikkelerinin büyük grubunu (126) oluşturan Demeter portresinin çoğu zaman (başlangıçta bizde öyle düşündük) II. Arsinoe ile karıştırıldığı görüldüğünden, Lysimachos'un karısı, Keravnos'un üvey kızkardeşi ve daha sonra karısı olan bu önemli krallığın hayatından da kısaca burada bahsetmenin gereğine inanıyoruz.

PTOLEMAİOS KERAVNOS

Büyük İskender'in ölümünden sonra halefleri arasında paylaşılmış olan büyük Makedonya Krallığı'nın, Kuzey Afrika'daki topraklarının Mısır bölümünde kendi adını taşıyan hanedanlığı kurmuş olan I. Ptolemaios Soter'in büyük oğludur. Soyadı şimşek anlamına gelen Ptolemaios Keravnos, M.Ö. 320 yılında Mısır'da doğmuştur. I. Ptolemaios'un ilk karısı Eurydike'den olan birinci erkek çocuğudur. I. Ptolemaios, M.Ö. 285 yılında veliaht olan Keravnos'u mirasından mahrum bırakarak, ikinci evliliğini yapmış olduğu I. Berenike'nin ikinci oğlunu, II. Ptolemaios Philadelphos adıyla tahta ortak etmiştir. I. Ptolemaios'un M.Ö. 285 yılındaki ölümünden sonra da, II. Ptolemaios Philadelphos (M.Ö. 285-246) Mısır hanedanlığının ikinci kralı olarak hüküm sürmüştür¹⁷. Keravnos ise, I. Ptolemaios'un büyük oğlu olmasına ve cesareti ile ünlü olmasına karşılık üvey annesi I. Berenike'nin entrikaları sonucunda mirastan ve tahttan yoksun bırakılınca Trakya Kralı Lysimachos'un yanına sığınmıştır. Keravnos çok cesur ve atak bir kişiliğe sahip olduğundan savaşlarda Lysimachos'a çok yararlı olmuştur¹⁸. Büyük

11 Bkz. Kat. No. 1-2

12 Bkz. Kat. No. 3-4

13 Bkz. Kat. No. 5-61

14 Bkz. Kat. No. 5-16

15 Bkz. Kat. No. 17-61.

16 *RE*, cilt. 23, s. 1598-99

17 Smith 1858, s. 627

18 *RE*, cilt. 23, s. 1598-99

Makedonya Krallığı'nın dört büyük krallığa bölünmesinden sonra da bu krallıklar arasında güç gösterisi ve savaşlar sürmüştür. Bu krallıklardan Suriye Krallığı ve Trakya Krallığı bu sıralarda hayli güçlenmişti. Batı Anadolu haricinde tüm Anadolu'yu krallığı topraklarına katmış olan Suriye Kralı I. Seleukos, Lysimachos'un elinde bulunan, Ege ve Marmara topraklarını da almak için Trakya Kralı Lysimachos ile M.Ö. 281 yılında İzmir'in kuzeydoğusunda Kurupedion'da büyük bir savaşa tutuştular. Savaş, Lysimachos'un yenilmesi ve öldürülmesi ile sonuçlandı. Lysimachos'un Propontis (Marmara) ve Trakya toprakları Seleukos Krallığı'nın eline geçti. Suriye kralı ihtiyar I. Seleukos Nikator (M.Ö. 312-280), galip olarak Trakya'ya geçti ve Lysimachos'un kendi adıyla kurmuş olduğu krallık başkenti Lysimacheia civarında Ptolemaios Keravnos tarafından M.Ö. 280 yılında öldürüldü.

I. Seleukos'un, Ptolemaios Keravnos tarafından öldürülmesi üzerine, Lysimachos'un kara ordusu ve donanması, Keravnos'u Makedonya ve Trakya kralı ilan etti. Keravnos'un Makedonya kralı olduğu tam bu sırada bölge Kelt (Galat) akınlarına uğramıştı. Kuvvetli Lysimachos devletinin de çöküşü bu akınları tahrik etmişti. Kelt akıncı boyları birkaç koldan Makedonya'ya saldırmaktaydı. Galatlarla Keravnos'un komutasındaki Makedonya ordusu M.Ö. 279 yılında karşılaştı, Keravnos savaşı kaybetti ve savaş meydanında öldürüldü. Galatlar talihsiz kralın başını keserek mızraklarının ucuna geçirdiler ve savaş meydanında dolaştırdılar¹⁹.

2. ARSİNOE

Mısır prensesi, I. Ptolemaios Soter'in I. Berenike'den olan kızı (Doğ. M.Ö. 316). Yaklaşık 17 yaşındayken Trakya Kralı Lysimachos ile evlendi. Bu genç kadın kocası üzerinde çok tesirli oldu. Lysimachos ona Propontis şehirlerinden Heraclea, Tium ve Amastris'in yönetimini verdi. II. Arsinoe, Lysimachos ile olan evliliğinden üç erkek çocuk sahibi oldu. Bunlardan birisinin tahtın varisi olmasını istedi. Bu nedenle Lysimachos'un ilk karısından olan ve tahtın yasal varisi Agatokles'e karşı entrikalar çevirdi. Tahtın asıl varisi Agatokles, çok iyi bir asker, ordu ve halk tarafından sevilen bir kişiydi. II. Arsinoe, Agatokles'i vatan haini ilan ettirmeyi başardı ve onu idam ettirdi²⁰.

M.Ö. 281'deki Kurupedion Savaşında ölen Lysimachos'un yerine Makedonya ve Trakya kralı olan Ptolemaios Keravnos, üvey kız kardeşi, II. Arsinoe'yi kendisi ile evlenmeye ikna etti. Böylece ona tekrar kraliçelik verdi ve kendi iktidarını da yasallaştırmış oldu. Daha sonra bu güçlü iradeli kadının onun için bir tehdit oluşturduğuna karar verdi ve çocuklarıyla birlikte onu sürgüne gönderdi. Lysimachos'tan olan iki küçük çocuğu öldü. Ama bunlardan en büyük olan Ptolemaios, Illyria'ya kaçtı. II. Arsinoe de canını kurtarmak için Samothrace'deki Hera Tapınağı'na sığındı. Aynı yıl içerisinde Keravnos'un kendisi de istilacı Galatlar tarafından öldürüldü²¹.

Daha sonra da II. Arsinoe, II. Ptolemaios ile evli olan ve Lysimachos'un kızkardeşi I. Arsinoe'yi vatan hainliği ile suçlayıp Alexandria'dan yüzlerce mil uzakta bulunan Thebai'deki Coptos'a sürgüne göndermiştir. II. Arsinoe, kendi öz kardeşi, II. Ptolemaios Philadelphos ile evlenmeyi başarmıştır. II. Arsinoe'nin karakteri kocasına uygundu. II. Arsinoe'nin II. Ptolemaios'dan çocuğu olmadı. II. Arsinoe, yaklaşık M.Ö. 276 yılında Alexandria'ya tekrar döndüğünde kırk yaşlarında olup antik dünyanın otoriter kadınlardan biriydi. Mısır hanedanlığı ve buradaki sikkeler üzerindeki portrelerinden de anlaşıldığı üzere güzel bir kadındı. Doğruluk ve şefkate eğilimi hariç, babası I. Ptolemaios Soter'in pek çok özelliğine sahip acımasız ve hükümrân karakterli bir kadındı. Mısır Kraliçesi II. Arsinoe kendi kocası II. Ptolemaios'tan daha pratik, açık gözlü, çalışkan, son derece iyi kararlar alabilen ve bunu uygulayan bir özelliğe sahipti. II. Ptolemaios, *Aphrodite Zephyritis* adıyla karısını tanrısallaştırdı ve birçok şehre adını verirdi²².

19 Erzen 1994, s. 102

20 Davis 1973, s. 156

21 Davis 1973, s. 156

22 Davis 1973, s. 157

II. Arsinoe, Mısır kraliçesi olarak yedi sene saltanat sürdü. II. Arsinoe, kral kızı ve daha önce de kral karısı olduğu için devlet yönetiminde tecrübe kazanmıştı. Özellikle dış politika alanında çok etkiliydi. Mısır ile Suriye arasındaki sınır toprakları paylaşımında Mısır lehine olan kazanımlarda büyük hisse sahibiydi. Birkaç yıl önce Suriye Kralı I. Antiochus'un kaybettiği, Fenike ve Miletus'tan Kilikya'ya kadar Küçük Asya'nın tüm kıyı şehirleri tekrar fethedildi. İç konularda ise bir gaspçıydı, tahta rakip olabilecek herhangi birisini uzaklaştırmak için zamanın metotlarını izlerdi. Philadelphus'un üvey kardeşi Argaeus ve bir başka ismi bilinmeyen üvey kardeşini hile ile meşru yoldan idam ettirdi. Devlet yönetimi dışındaki diğer uğraşlarında II. Arsinoe, mantıksız ve acımasız değildi. Ülkesinden sürülmüş soylu bir kadının üç küçük çocuğunun sağlık ve eğitimini üstlenerek onları evlatlığa kabul etmişti²³.

KALIP İLİŞKİLERİ

Define sikkeleri içerisinde farklı kalıpların varlığı tespit edilebilmiştir. Bu farklı kalıpları her grubun kendi içindeki incelemesi sonucunda bulduk.

Bu duruma göre 1. grupta yer alan iki örnek sikkenin ön ve arka yüz kalıpları farklı, yani 1. grup içinde 2 ön ve 2 arka yüz farklı kalıplardan üretilmiştir.

2. Gruptaki iki sikkenin, ön ve arka yüz kalıpları aynıdır.

Definenin en büyük grubunu oluşturan 3. grupta (126 sikke), daha farklı ön ve arka yüz kalıpları tespit edilmiştir. Ön yüzünde, Demeter'in türbanlı başı ve arka yüzünde, yıldırım demeti üzerinde kartal tasvir edilen sikkelerden 5 farklı ön yüz ve 9 farklı arka yüz kalıbı bulunmaktadır. Birçok sikkede aşınmadan veya basım esnasında kalıbın sikke pulu üzerine iyice yerleşmemesinden dolayı kartalın ayakları altındaki yıldırım demeti fark edilememektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

130 adet küçük bronz sikkeden oluşan ve ilk kez burada görülen bu define sikkeleri, Trakya Krallığı sikke darpları için son derece önemli bir buluntu ve belgedir. Bu sikkelerin kime ait olduğunu söylemek yani, bu sikkelerin çok kısa (bir yıldan daha az veya biraz fazla) bir süre Makedonya ve Trakya Krallığı yapmış olan Ptolemaios Keravnos'a ait olduğunu belirtebilmek birinci önceliği teşkil etmektedir. Bu durumda define sikkeleri, Ptolemaios Keravnos'a ait bilinen ilk sikke örnekleri olmaktadır.

Definenin, 1. grup haricindeki diğer sikkelerinin (128 adet) ön ve arka yüz betimlemeleri ikonografik açıdan Mısır'ın Ptolemaios hanedanlığı sikkelerini bize hatırlatmakta ve tasvirler tamamen oradan kopya edilmiş izlenimi (bereket boynuzu ve yıldırım demeti üzerinde kartal tasvirleri gibi) uyandırmaktadır²⁴. Bu durum çok normal karşılanmalıdır. Çünkü Mısır hanedanlığının gerçek mirasçısı ve hanedanlığın ikinci kralı olmaya çok yakinken entrika ile tahtı kaybetmiş olan Keravnos içindeki bu özlemi, Makedonya kralı olduğunda bastırılmış olduğu bu bronz sikkelerle gidermeye çalışmış olmalıdır.

Keravnos'un kısa krallığını biz antik kaynaklardan biliyorduk. Fakat onun kral olarak bastırılmış olduğu hiçbir sikkeyi tanımıyor ve bilmiyorduk. Ama burada tanımakla kalmıyor, aynı zamanda bu sikkelerin darp yerinin neresi olabileceği konusunda da düşüncelerimizi açıklamak istiyoruz.

Definemiz içerisindeki 1. grup sikkelerin ön yüzünde Poseidon ve arka yüzünde *trident* (yıba) olan iki örnekten hareketle bu tiplerin Byzantium darphanesinin sevilen tipleri olduğunu söyleyebiliriz. Arka yüzünde, yıba (balık avlamaya yarayan tanrı Poseidon'un simgesi üç uçlu zıpkın) ve ön yüzde inek olan gümüş oboller bu dönemde

23 Davis 1973, s. 157

24 Mørholm 1991, no. 294-95 (bereket boynuzu için) ve 296 (Ptolemaik kartal için).

Byzantium darphanesinde çok sevilmiş ve basılmıştır²⁵. Bizim bronz örnekler de sanki bu gümüş obollerden etkilenmiştir. Çünkü definemizdeki tüm sikkelerin arka yüzleri tıpkı obollerdeki gibi çukur ve sikke boyutları da hemen hemen aynıdır. Yine bizim sikkelerin ön ve arka yüz tasvirlerinin aynısı fakat biraz daha büyük bronz örneklerin Byzantium darphanesinde bastırılmış olduğu bilinmektedir²⁶.

Define sikkelerini çoğunluğunu oluşturan Demeter'li tipleri biz burada 3. grup olarak değerlendirmekteyiz. Bu grup sikkelerin ön yüzündeki türbanlı kadın başını başlangıçta bizde II. Arsinoe olarak düşünmüştük, daha sonra bunun böyle olmadığını saptayarak, bu başın Demeter olduğunu söyledik²⁷. II. Arsinoe adına kocası Lysimachus'un Ephesos şehrinde 288-280 yıllarında bastırılmış olduğu gümüş octobol²⁸ ve bronz sikkelerinin ön yüzünde kraliçeyi türbanlı bir şekilde tasvir edilmiş görmekteyiz²⁹. Yine Arsinoe'nin Mısırda kocası II. Ptolemaios zamanındaki sikkelerindeki tasvirler de bakıldığında türbanlı olduğu görülür. Fakat bizim definemizdeki türbanlı kadın başı ile Arsinoe sikkelerindeki başın çok farklı olduğu görülecektir. Ephesos örneklerinde Arsinoe'nin türbanı başın ortasından geçer ve saçlar geriye bukleler halinde taranmıştır. Bizim Demeter örneklerinde ise, türban altına kadar iner ve saçların önde ucu görünür. Ayrıca türbanın altından ensede topuz yapılmış saç gösterilmiştir. Ephesos örneklerinde topuz yoktur. Mısır örneklerinde ise çok hafif topuz ve taç görülmektedir. Yüz olarak bizim örneklerimiz Arsinoe tipine hiç benzememektedir. Burada görülen türbanlı Demeter örneklerinin yakın benzerleri Trakya'nın kent basımlarında görülmektedir. Özellikle Bisanthe şehrinin M.Ö. 280-270 yıllarına tarihlenen bir bronz sikkesinin ön yüzündeki Demeter tipi, bizim 3. grup sikkelerimizle aynı kalıptan üretilmiştir³⁰. Ayrıca Bisanthe, Byzantium ve Lysimachia darphanelerinin biraz daha büyük bronz baskılarının ön yüzündeki görülen Demeter başı ile bizimkiler arasında benzerlikler vardır.

Bu örnekler ışığında Keravnos'a ait olduğunu düşündüğümüz krali yazıtlı bu küçük bronzların Trakya'da bastırılmış olduğunu söyleyebiliriz. 1. ve 2. grup sikkelerin Byzantium darphanesinde ve 3. grup sikkelerin de Bisanthe darphanesinde bastırılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- ARSLAN-ÖZEN 2000 Melih Arslan and Ayça Özen, "A Hoard of Unpublished Bronze Coins of Ptolemy Ceraunus". *American Journal of Numismatics* 12, The American Numismatic Society, (New York 2000): s. 59-66, pl. 9-11.
- BMC Thrace B.V. Head & P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum-Thrace* (London 1877).
- BMC Ionia B.V. Head, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum-Ionia* (reprinted, Bologna 1964).
- DAVIS 1973 N. Davis & C.M. Kraay, *The Hellenistic Kingdoms, Portrait Coins and History* (Londra 1973).
- ERZEN 1994 A. Erzen, *İlkçağ Tarihinde Trakya* (İstanbul 1994).
- HN B. V. Head, *Historia Numorum A Manual of Greek Numismatics* (Oxford 1911).
- KLEIN 1999 Dieter Klein, *Sammlung von Griechischen Kleinsilbermünzen und Bronzen, NOMISMATA 3 -Historisch-numismatische Forschungen*, (Milano 1999).

25 SNG Cop., no. 484 -85.

26 SNG Cop., no. 490-91.

27 Bkz., Arslan-Özen 2000, p. 62 no. 5-61.

28 Bkz., BMC Ionia, p. 55, no. 71 [Pl. X. 5.].

29 Bkz., a.g.y., p. 56, no. 72-74.

30 Bkz., Schönert 1970-72, s. 10, no. 38-42.

- MACURDY 1932 G. H. Macurdy, *Hellenistic Queens, A Study of Woman Power in Macedonia, Seleucid Syria, and Ptolemaic Egypt* (London 1932).
- MØRKHOLM 1991 O. Mørholm, *Early Hellenistic Coinage From The Accession Of Alexander To The Peace Of Apamea (336-188 B.C.)*. Ph. Grierson and U. Westermark (Ed.), (Cambridge 1991).
- RE Pauly-Wissowa, *Real Encyclopadie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Band XXIII, 2 (Stuttgart 1927).
- SCHÖNERT 1970-72 Edith Schönert-Geiss, *Griechisches Münzwerk: Die Münzprägung von Byzantion*. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 2. Berlin and Amsterdam: Akademi-Verlag and Adolf M. Hakkert. Berlin 1970-72.
- SCHÖNERT 1975 Edith Schönert-Geiss, *Griechisches Münzwerk: Die Münzprägung von Bisanthe, Dikaia, Selymbria*. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 13. Berlin 1975.
- SEAR II D.R.Sear, *Greek Coins and Their Values*, Vol II, Asia and North Africa (London 1979).
- SMITH 1858 W. Smith, *Classical Dictionary of Biography Mythology and Geography, Illustrated by Antiquities and Coinage* (London 1858).
- SNG Cop. *The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum. The Tauric Chersonese-Thrace: Mesembria, Part II* (Copenhagen 1942).

ANKARA, ERDENER KOLEKSİYONU KATALOĞU

Grup 1

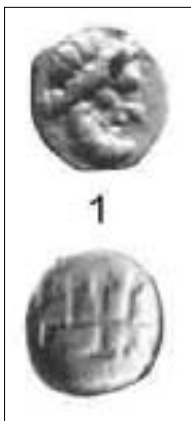
1	Ö.Y.: Poseidon'un defne taçlı ve <i>tainialı</i> başı sağa
A.Y.: ΠΤ[ΟΛΕ]Μ; _çukur içinde, yıba
Env. 46; 1.45 gr.; 12 mm.; 12 h.	9	A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟ.
Env. 54; 1.95 gr.; 13 mm.; 6 h.
		10	A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟ
Env. 64; 2.64g.; 12 mm.; 6 h.
2	Ö.Y.: Bir önceki sikke gibi.
A.Y.: [ΠΤΟ]ΛΕ[Μ]
Env. 47; 1.05 gr.; 11 mm.; 6 h.	11	A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ]
Env. 86; 2.32 gr.; 12 mm.; 6 h.
		12	A.Y.: ΒΑΣΙ. Π[ΤΟ]. Farklı kalıp.
Env. 59; 2.18gr; 12 mm.; 12 h.
Grup 2		13	A.Y.: ΒΑΣΙ. Π[ΤΟ]
Env.60; 2.00gr; 13 mm.; 12 h.
3	Ö.Y.: Apollo'nun defne taçlı başı sağa
A.Y.: ΒΑΣ. ΠΤΟ; bereket boynuzu
Env. 48; 1.43 gr.; 11 mm.;12 h.	14	A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟ.
Env. 105; 1.73 gr.; 14 mm.; 12 h.
4	Ö.Y.: Bir önceki sikke gibi.
A.Y.: ΒΑΣ. ΠΤ; bereket boynuzu
Env. 49; 0.67 gr.; 11 mm.; 12 h.	15	A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ].
Env. 55; 1.80 gr.; 13 mm.; 12 h.
Grup 3		16	A.Y.: ΒΑΣΙ ΠΤΟ.
Env. 56; 3.32g.; 14 mm.; 1 h.
5	Ö.Y.: Demeter'in türbanlı başı sağa
A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟΛΕ.
Yıldırım demeti üzerinde kartal
Env. 50; 2.58 gr.; 14 mm.; 9 h.	17	A.Y.: ΒΑΣΙ [ΠΤ Ο]; yıldırım demeti yok
Env. 67; 2.60 gr.; 13 mm.; 3 h.
6	A.Y.: ΒΑΣ. ΠΤΟΛΕ.
Env. 61; 1.41 gr.; 13 mm.; 9 h.	18	Ö.Y.: Ön ve arka yüz bir önceki gibi.
A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟ.
Env. 51; 1.90 gr.; 14 mm.; 9 h.
7	A.Y.: Β. ΠΤΟΛΕ. Bir önceki gibi
Env. 62; 3.08 gr.; 13 mm.; 9 h.	19	A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟ
Env. 68 ; 2.23 gr.; 14 mm.; 3 h.
8	A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤ Farklı kalıp.
Env. 53; 3.69 gr.; 13 mm.; 6 h.	20	A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ].
Env. 69; 2.44 gr.; 11 mm.; 5 h.

- 21 A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟ.
Env. 70; 1.58 gr.; 12 mm.; 11 h.
- 22 A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤ[Ο]
Env. 71; 2.20 gr.; 14 mm.; 5 h.
- 2 A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤ[Ο].
Env. 73; 2.22 gr.; 12 mm.; 3 h.
- 24 A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ].
Env. 74; 1.89 gr.; 12 mm.; 3 h.
- 25 A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ].
Env. 77; 2.43 gr.; 13 mm.; 5 h.
- 26 A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ] .
Env. 95; 1.75 gr.; 12 mm.; 5 h.
- 27 A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ].
Env. 63; 2.08 gr.; 13 mm.; 3 h.
- 28 Ö.Y.: Ön yüz bir önceki gibi.
A.Y.: ΒΑΣΙ. [ΠΤΟ]. Farklı kalıp
Env. 63; 2.36 gr.; 14 mm.; 3 h.
- 29 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ. Farklı kalıp.
Env. 52; 1.70gr; 13 mm.; 12 h.
- 30 A.Y.: ΒΑΣΙ[Λ.] ΠΤΟ.
Env. 65; 2.40 gr.; 12 mm.; 6 h.
- 31 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 66; 1.74gr; 12 mm.; 12 h.
- 32 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. [ΠΤΟ].
Env. 72; 2.26 gr.; 12 mm.; 6 h.
- 33 A.Y. ΒΑΣΙ[Λ.] Π[ΤΟ]
Env. 75; 1.99 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 34 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 76; 1.40 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 35 A.Y.: ΒΑ[ΣΙΑ] ΠΤΟ.
Env. 78; 1.27 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 36 A.Y.:ΒΑΣΙΑ. Π[ΤΟ].
Env. 79; 1.50 gr. ; 12 mm. ; 12 h.
- 37 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 80; 2.07 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 38 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 81; 2.09 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 39 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 82; 1.86 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 40 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 83; 1.41 gr.; 11 mm.; 6 h.
- 41 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 84; 1.08 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 42 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. [ΠΤΟ].
Env. 85; 1.51 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 43 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 87; 1.18 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 44 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 88; 1.83 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 45 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 89; 1.79 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 46 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. Π[ΤΟ].
Env. 90; 1.40 gr.; 11 mm.; 6 h.
- 47 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 91; 2.26 gr.; 12 mm.; 6 h.
- 48 A.Y.: ΒΑΣ[ΙΑ] ΠΤΟ.
Env. 92; 1.69 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 49 A.Y.: ΒΑΣΙ[Λ.] ΠΤΟ.
Env. 93; 1.42 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 50 A.Y.: ΒΑ[ΣΙΑ] ΠΤΟ.
Env. 94; 1.05 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 51 A.Y.: ΒΑΣΙ[Λ.] ΠΤΟ]
Env. 96; 1.97 gr.; 12 mm.; 6 h.
- 52 A.Y.: Β[ΑΣΙΑ.]ΠΤΟ.
Env. 97; 1.29 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 53 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ
Env. 98; 1.07 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 54 A.Y.: ΒΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 101; 1.94 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 55 A.Y.: [ΒΑΣΙΑ.] ΠΤΟ.
Env. 106; 2.52 gr.; 15 mm.; 12 h.
- 56 A.Y.: ΒΑΣΙ.[ΠΤΟ]. Ön ve arka farklı
Env. 67; 2.78 gr.; 14 mm.; 6 h.
- 57 A.Y.: ΒΑΣ. [ΠΤΟ]. Önceki gibi
Env. 99; 1.84 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 58 A.Y.: ΒΑ[ΣΙ.] ΠΤΟ].
Env. 100; 1.85 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 59 A.Y.: ΒΑΣΙ. Π [ΤΟ].
Env. 101; 2.18 gr.; 13 mm.; 3 h.
- 60 A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤ[Ο].
Env. 102 ; 1.67 gr. ; 13 mm. ; 2 h.
- 61 A.Y.: [Β]ΑΣΙΑ. ΠΤΟ.
Env. 104; 1.85 gr.; 14 mm.; 12 h.

KIRKLARELİ MÜZESİ KATALOĞU

Grup 3

- 62 Ö.Y.: Demeter'in türbanlı başı sağa
A.Y.: ΒΑΣΙ. ΠΤΟ.
Yılırm demeti üzerinde kartal
Kırlareli Müzesi Env. No. 680
1.77 gr. ; 11 mm. ; 12 h.
- 63 Önceki gibi
Env. 681; 1.61 gr.; 10 mm.; 12 h.
- 64 Env. 682; 1.77 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 65 Env. 683; 2.27 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 66 Env. 684; 1.94 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 67 Env. 685; 2.61 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 68 Env. 686; 1.66 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 69 Env. 687; 2.02 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 70 Env. 688; 1.95 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 71 Env. 689; 2.08 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 72 Env. 690; 2.13 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 73 Env. 691; 2.13 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 74 Env. 692; 1.24 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 75 Env. 693; 1.76 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 76 Env. 694; 2.60 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 77 Env. 695; 1.80 gr.; 10 mm.; 12 h.
- 78 Env. 696; 1.70 gr.; 12 mm.; 2 h.
- 79 Env. 697; 1.65 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 80 Env. 698; 1.88 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 81 Env. 699; 1.92 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 82 Env. 700; 2.39 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 83 Env. 701; 1.22 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 84 Env. 702; 1.64 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 85 Env. 703; 1.79 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 86 Env. 704; 2.35 gr.; 13 mm.; 6 h.
- 87 Env. 705; 1.85 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 88 Env. 706; 1.73 gr.; 13 mm.; 3 h.
- 89 Env. 707; 1.62 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 90 Env. 708; 1.80 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 91 Env. 709; 2.29 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 92 Env. 710; 3.05 gr.; 11 mm.; 2 h.
- 93 Env. 711; 2.40 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 94 Env. 712; 1.91 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 95 Env. 713; 1.62 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 96 Env. 714; 2.81 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 97 Env. 715; 2.67 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 98 Env. 716; 2.24 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 99 Env. 717; 1.29 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 100 Env. 718; 1.29 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 101 Env. 719; 2.24 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 102 Env. 720; 2.50 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 103 Env. 721; 2.55 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 104 Env. 722; 1.30 gr.; 10 mm.; 12 h.
- 105 Env. 723; 2.42 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 106 Env. 724; 2.19 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 107 Env. 725; 1.98 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 108 Env. 726; 3.03 gr.; 13 mm.; 1 h.
- 109 Env. 727; 3.24 gr.; 12 mm.; 6 h.
- 110 Env. 728; 1.85 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 111 Env. 729; 2.10 gr.; 11 mm.; 1 h.
- 112 Env. 730; 1.81 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 113 Env. 731; 1.94 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 114 Env. 609; 2.48 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 115 Env. 610; 1.81 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 116 Env. 611; 1.64 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 117 Env. 612; 1.70 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 118 Env. 613; 2.27 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 119 Env. 614; 2.22 gr.; 12 mm.; 1 h.
- 120 Env. 615; 1.94 gr.; 12 mm.; 1 h.
- 121 Env. 616; 1.92 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 122 Env. 617; 1.59 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 123 Env. 618; 2.67 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 124 Env. 619; 1.84 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 125 Env. 620; 3.17 gr.; 12 mm.; 12 h.
- 126 Env. 621; 1.50 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 127 Env. 622; 2.13 gr.; 11 mm.; 12 h.
- 128 Env. 623; 2.76 gr.; 13 mm.; 12 h.
- 129 Env. 624; 1.92 gr.; 12 mm.; 3 h.
- 130 Env. 628; 2.22 gr.; 14 mm.; 12 h.

1

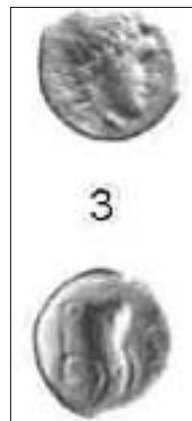
Resim: 1

2

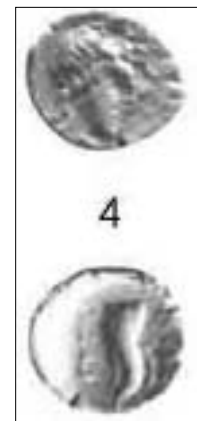
Resim: 2

GRUP 1

3

Resim: 3

4

Resim: 4

GRUP 2

5

Resim: 5

6

Resim: 6

7

Resim: 7

8-130

Resim: 8

GRUP 3

2003 YILI ILISU BARAJ GÖLÜ ALANI PALEOLİTİK ÇAĞ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Harun TAŞKIRAN*
Metin KARTAL
Bora Cem SEVENCAN

I. GİRİŞ

Son iki yıldır Ilisu Baraj Gölü alanında sürdürülen "Paleolitik Çağ YüzeY Araştırması" (Taşkiran ve Kartal, 2003) (Taşkiran ve Kartal, 2004), çeşitli olanaksızlıklara rağmen 2003 yılında da sürdürülmüştür. Kargamış ve Ilisu Baraj Gölü alanında kalan kültürel varlıkların korunmasına yönelik proje kapsamında, ODTÜ-TAÇDAM tarafından 2003 yılında maddî açıdan desteklenemeyen çalışmamız, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin verdiği çok az bir ödenekle 8-20 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir¹.

Ilisu Baraj Gölü altında kalacak alanlarda Paleolitik Dönem buluntu yerlerinin saptanması ve belgelenmesine yönelik araştırmamız, alanın yürüyerek taranması şeklinde yapılmıştır. Saptanan buluntu yerleri 1/25.000 ölçekli paftalar üzerinde GPS ile tam koordinatları alınarak işaretlenmiştir.

II. ARAŞTIRMA ALANI

2003 yılı araştırma alanı, izin başvurusunda da belirtildiği gibi, Batman Çayı ile Dicle Nehri'nin birleştiği alandan doğuya doğru Hasankeyf'e kadar olan ve Dicle'nin kuzey kıyısını oluşturan alan olarak öngörülmüştü. Ancak gerek araştırmamızın destekleyicisi olan ODTÜ-TAÇDAM'ın ödenek verememesi ve gerek Ankara Üniversitesi tarafından verilen ödeneğin ve çalışma süresinin kısıtlı olması nedeniyle öngörülen alanın tamamında Paleolitik Çağ yüzeY araştırması gerçekleştirilememiştir. Buna karşın eldeki olanaklarla söz konusu araştırma alanının bir kısmı 2003 yılında incelenebilmiştir.

2003 yılında yine Batman Çayı ile Dicle'nin birleştiği alandan doğuya doğru yaklaşık 10 km.lik bir alan taranabilmiştir. Ayrıca, Raman Dağı'nın belirli bir kısmı da bu araştırma çerçevesinde incelenebilmiştir. Dicle Nehri'nin kanyona girdiği alandan itibaren sırasıyla Öymataş, Sincanlı, Everci köyleri ve Kışlakyeri Mezrası çevresi, Çayüstü

* Doç. Dr. Harun TAŞKIRAN, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, 06100-Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Metin KARTAL, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, 06100-Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

Arkeolog Bora Cem SEVENCAN, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji (Prehistorya) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, 06100-Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

1 Araştırma ekibi, Doç. Dr. Harun Taşkiran başkanlığında, Doç. Dr. Ayhan Ersoy, Yrd. Doç. Dr. Metin Kartal, Yüksek Lisans öğrencisi Bora Cem Sevensan, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı öğrencileri Bülent Yerli ve Okhan Kunduracı'dan oluşmuştur. Kültür Bakanlığı'nı, Tokat Müzesi araştırmacılarından Arkeolog Güven Yetişkin temsil etmiştir. Batman İl, Köy Hizmetleri Bölge Müdürlüğü tesislerinde konaklayan ekibimiz, yöreden kiralanmış bir minibüs ile araştırma alanına ulaşımı sağlamıştır. Ekibimizin şoförlüğünü Ali Yıldırım yapmıştır.

Köyü ile Batman İli'nin güneyinde kalan Raman Dağı'nın Kuyubaşı ve Karayün köyleri çevresindeki kısmı araştırılmıştır (Harita: 1).

III. BULUNTU YERLERİ

Yukarıda sözünü ettiğimiz araştırma alanı içinde toplam 21 adet buluntu yeri saptanmıştır. Bunlardan 15 tanesi Paleolitik Dönem buluntu yerleridir. Paleolitik Dönem buluntu yerlerinden 14 tanesi Raman Dağı üzerinde yer alırken 1 tanesi de Dicle'nin kuzey kısmında bulunmuştur. Dolayısıyla Raman Dağı paleolitik açıdan oldukça önemli bir potansiyele sahip alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dicle Nehri'nin kanyona girdiği alandan itibaren doğuya doğru çok sayıda mağara ve kaya sığınağı bulunmaktadır. Bunların büyük bir kısmı, özellikle Oymataş, Sincanlı ve Çayüstü Köyü içinde bulunanlar, köylüler tarafından ev ya da ağıl olarak kullanılmaktadır. Çoğu Roma Dönemi kaya mezarları şeklindeki bu mağaraların paleolitik açıdan verimli olmadıkları görülmüştür.

III.1. ALİBEY MEVKİİ (S 61/46)

Oymataş Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeyinde, köyden Batman'a giden yolun her iki tarafında, Alibey mevkiinde, içinde bostan bulunan tarlada paleolitik yontmataş âletlere rastlanmıştır. Dicle havzasına hakim bir yerde bulunan bu buluntu yerinden (Harita: 1) 16 adet iki yüzeyle âlet, 25 çekirdek ve 9 adet yonga ve dilgi olmak üzere yüzeyden toplam 50 adet çakmaktaşı yontmataş parça toplanmıştır. Buluntuların genel tipolojik özellikleri bunların Alt Paleolitik sonu, Orta Paleolitik başlangıcına ait olduklarını göstermektedir. Levallois çekirdekler ve yongalar bulunmaktadır. Bunlar arasında levallois bir yonga üzerine yapılan kenar kazıyıcı oldukça tipik buluntular arasındadır.

III.2. BARAN TEPE (S 61/47)

Sincanlı Köyü'nün hemen kuzeydoğusunda, köye ve Dicle Nehri'ne hâkim bir yerde bulunan tepe (591 m.) üzerinde (Harita: 1) ve yamaçlarında seyrek olarak yontmataş parçalar görülmektedir. Toplam 11 parça içinden 2 tanesi iki yüzeyle âlettir. Sürüklenmiş olan bu 2 parça daha çok kıyıcı âletleri andırmaktadır. Diğerleri çekirdek ve yongalardan oluşmaktadır. 1 adet uçlu levallois çekirdek tipiktir. Orta Paleolitik Döneme aittir.

III.3. BÜYÜKBUZİYA TEPE (S61/48)

İlisu Baraj Gölü alanında 1989 yılında yapılan yüzey araştırmasında G. Algaze ve M. Rosenberg tarafından saptanmış olan (Algaze ve Rosenberg, 1991: 142) bu yer ekibimiz tarafından da ziyaret edilmiş ve yüzeyden malzeme toplanmıştır (Harita: 1). Paleolitik Dönem buluntuları tipolojik olarak alt, orta ve şüpheli olarak Geç Üst Paleolitik Döneme tarihlenebilir. Bilindiği üzere bu bölgeden açık hava buluntu yeri olarak Geç Üst Paleolitik ya da Epi-paleolitik buluntu yeri saptanamamıştır. Alandaki buluntuların doğal nedenlerle dağılmış olması, buluntuların *in situ* konumlarını bozmuş görünmektedir. Ele geçirilmiş olan küçük boyutlu dilgi ve dilgicik parçaları, belki de ileriki yıllarda paleolitik sonuna tarihlenebilecek *in situ* buluntu yerlerinin gün ışığına çıkabileceğinin bir göstergesi olabilecek niteliktedir.

III.4. KÜÇÜKBUZİYA TEPE (S61/49)

Büyükbuziya Tepesi'nin yaklaşık 700 m. güneybatısında yer alır (Harita: 1). Tepe üzerinde çok yoğun olmayan çakmaktaşı parçalar toplanmıştır. Çekirdek, yonga ve dilgilerden oluşan toplam 18 parça, tipolojik olarak Üst Paleolitik Dönemin sonlarına tarihlendirilebilir.

III.5. HARUNİYE MEVKİİ (S61/50)

Dicle nehrinin kuzey kısmında yer alan bu alandaki (Harita: 1) Paleolitik Dönem buluntularının buraya taşınarak gelmiş olması gerekir. Toplanan 5 adet çekirdek ve 10 adet yonga-dilgi Orta Paleolitik görünümündürlü.

III.6. BEREZERE 1/ALTIN MAĞARA (S61/51)

Everci Köyü'nün hemen doğusunda, Dicle Nehri'ne hâkim bir yamaç üzerinde yer alan küçük bir mağaradır (Harita: 1). Köylüler tarafından "altın mağara" olarak isimlendirilmektedir. Mağaranın içinde toprak dolgu bulunmaktadır. Ancak üzeri kalın bir koyun gübresi ile kaplıdır. Gerek mağaranın önünde ve gerekse Dicle'ye doğru çok dik bir eğimle inen yamaçlarda çakmaktaşı yontmataş parçalar ve seramik parçaları görülmektedir. Konum itibarıyla oldukça elverişli bir noktada bulunan mağaranın yerleşim görme olasılığı fazladır. Çakmaktaşı buluntular Kalkolitik ve daha geç dönemlere aittir. Paleolitik Dönem özellikleri gösteren parçalara rastlanmamıştır. Seramikler içinde Geç Roma/Bizans ve Ortaçağ'a ait parçalar görülmektedir.

III.7. BEREZERE 2/ALTIN MAĞARA (S61/52)

1 No.lu mağaranın hemen güneybatısında yer alan bir kaya sığınağıdır (Harita: 1). Sığınak içinde toprak dolgu görülmemektedir. Önündeki yamaçlarda ise çakmaktaşı parçalar ile seramik parçaları görülmektedir. Bu sığınak önünde bulunan 1 adet kanatlı küçük obsidiyen ok ucu oldukça ilginçtir. Ok ucunun uç kısmı ve dip tarafındaki kanatlarından birisi kırık ve noksandır. Oldukça iyi bir işçilik gösteren parça İlk Tunç Çağı özellikleri göstermektedir.

III.8. HIRİK/EVERCİ KÖYÜ İÇİ (S61/53)

Terör nedeniyle boşaltılan ancak köylülerin tekrar dönmeye başladığı Everci Köyü'nün (Harita: 1) içinde yoğun olarak seramik parçalarına rastlanmaktadır. Bunların bir kısmının aşağılara sürüklendiği anlaşılmıştır. Kalkolitik Döneme ait 1-2 parça olmasına karşın, seramik parçalarının daha çok M.Ö. 1. binyılına ait olduğu görülmektedir.

III.9. HARBİ MAĞARA (S61/54)

Everci Köyü'nün yaklaşık 1,5 km. kuzeydoğusunda bulunur (Harita: 1). Hayvan ağıllı olarak kullanılan mağaranın içinde ve önünde bulunan seramik parçaları Bizans/Ortaçağ özellikleri göstermektedir.

III.10. 228 NO.LU KUYU, GÜNEYBATI YAMAÇLARI (S61/55):

Kuyubaşı Köyü'nün yaklaşık 3 km. güneybatısında, 228 No.lu petrol kuyusunun bulunduğu alandan güneybatıya doğru hafifçe yükselen tepenin yamaçlarında yer alır (Harita: 1). Çakmaktaşı buluntular Alt ve Orta Paleolitik Dönem özellikleri gösterir. İki yüzeyli âletler çok tipik olmayıp oldukça kabadır. Buna karşın çok sayıda levallois teknik özellikleri gösteren yonga ve çekirdekler vardır.

III.11. 173 NO.LU KUYU ÇEVRESİ (S61/56):

S61/55 No.lu buluntu yerinin hemen doğusunda yer alan 173 No.lu petrol kuyusunun (Harita: 1) çevresi de paleolitik açıdan verimlidir. Buluntular arasında 1 adet iki yüzeyli âlet, 6 adet çekirdek ve 4 adet yonga bulunmaktadır. Buluntular Orta Paleolitik Döneme aittirler.

III.12. BERİK DERE GÜNEY YAMAÇLARI (S61/57)

Gerekot Tepe'nin doğu tarafında, kuru bir dere olan Berik Deresi'nin güneyindeki yamaçlar (Harita: 1) üzerinde yoğun olarak yontmataş buluntulara rastlanmıştır. Levallois unsurların da görüldüğü yonga ve dilgi ağırlıklı olan buluntuların tamamı Orta Paleolitik Döneme aittirler.

III.13. GEREKOT TEPE (S61/58):

800 m. yükseklik gösteren tepe (Harita: 1), gerek Batman İli'ne, gerekse Dicle vadisine hakim bir yerde yer alır. Tepe üzerinden toplanan yüzey buluntuları, levallois çekirdek ve yongalardan oluşur. Buluntular Orta Paleolitik Döneme aittir.

III.14. KUŞKATIN SIRTİ (S61/59)

Raman Dağı'nın Dicle vadisine bakan güney yamaçları üzerinde yer alır (Harita: 1). 1 adet küçük boyutlu iki yüzeyli âlet çok tipiktir ve micoque baltacık tipindedir. Çok sayıdaki yongaların bazıları düzeltilidir. Aralarında kenar kazıyıcılar, çontuklu ve dişlemeli âletler bulunmaktadır. 1 adet yongalı levallois çekirdek oldukça tipiktir. Çakmaktaşı buluntuların genel tipolojik özellikleri Orta Paleolitik Dönemi vermektedir.

III.15. PAŞAMAĞARA SIRTİ (S61/60)

Kuşkatın Sirtı'nın güneydoğusunda, yine Raman Dağı'nın Dicle vadisine hakim olan yamaçları üzerinde yer alır (Harita: 1). Çakmaktaşı buluntular açısından Kuşkatın Sirtı ile aynı özellikleri gösterir.

III.16. MEHMEDİNCİR TEPE (S61/61)

Karayün Köyü'nün 1 km. güneyinde, tepe üzerinde ve yolun doğusundaki kuru dere yatağına doğru uzanan yamaçlarda (Harita: 1) seyrek olarak Paleolitik Dönem çakmaktaşı buluntulara rastlanmıştır. Buluntular arasında 1 adet iki yüzeyli âlet, 7 adet çekirdek ve 4 adet yonga bulunmaktadır. Çekirdekler levallois teknik özellikleri gösterir. İki yüzeyli âlet oldukça tipiktir. Alt Paleolitik sonu, Orta Paleolitik başlangıcına aittir.

III.17. KÜNAKUNT TEPE (S61/62)

Mehmedincir Tepe'nin yaklaşık 500 m. güneyinde yer alır (Harita: 1). Bulunan 2 adet iki yüzeyli âlet fazla tipik değildir. Bir tanesinin ucu kırık ve noksandır. Yonga üzerine yapılan küçük bir kısmi iki yüzeyli âlet ise oldukça tipiktir. Çok tipik olmayan levallois çekirdeklerin yanı sıra, iki kutuplu ve yuvarımsı çekirdekler de bulunmaktadır. Buluntular tipolojik olarak Alt-Orta Paleolitik Dönem özellikleri gösterir.

III.18. REÇKİNİ MAĞARASI (S61/63)

Everci Köyü'nün yaklaşık 2 km. güneydoğusunda, Dicle'ye karışan kuru bir dere yatağının üzerinde bulunur (Harita: 1). Oldukça geniş bir kaya sığınağıdır. Mağara içinde ve önünden toplanan seramik parçaları Bizans Dönemine aittir.

III.19. HAPRADERVİŞ TEPE (S61/64)

Karayün Köyü'nün yaklaşık 2 km. güneydoğusunda, Raman Dağı'nda bulunan Türkiye Petrolleri A.Ş. şantiyesinin 250-300 m. kuzeybatısında iki yol arasında yer alır (Harita: 1). Tepenin kuzeyine doğru inen yamaçlarda buluntulara daha çok rastlanmaktadır. 6 adet iki yüzeyli, 21 adet çekirdek ve 17 adet yonga-dilgiden oluşan toplam 44 adet çakmaktaşı buluntu tekno-tipolojik özelliklerine göre Alt-Orta Paleolitik Dönemin özelliklerini yansıtır.

III.20. 161 NO.LU KUYU ÇEVRESİ (S61/65)

Raman Dağı üzerinde yer alan petrol kuyularından 161 No.lu kuyu çevresinde (Harita: 1) yoğun bir biçimde çakmaktaşı yontmataş âletlere rastlanmaktadır. Toplanan 48 adet buluntunun 13 tanesi iki yüzeyli âlet, 1 tanesi kıyıcı âlet, 1 tanesi üçyüzlü kazma, 18 tanesi çekirdek ve 15 tanesi de yonga ve dilgilerden oluşmaktadır. Bu buluntu yeri tipolojik ve teknolojik açıdan Alt Paleolitik Dönem özellikleri sergiler.

III.21. KANIABUZER SİĞİNAĞI (S61/66)

Çayüstü Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeybatısında bulunan türbenin hemen doğusunda yer alır (Harita: 1). Çakmaktaşı buluntular arasında yer alan çekirdekler tek ve iki kutuplu prizmatik çekirdek özellikleri gösterir. Çekirdek yenileme yongaları ve dilgileri mevcuttur. Ancak buluntular Üst Paleolitik sonrası dönemlere ait olabilir.

SONUÇ

2003 yılında kısa süreli olarak gerçekleştirdiğimiz "Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması" Dicle havzasının paleolitik potansiyelinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Araştırılan alan iki bölümde ele alınabilir. Bunlardan birincisi Raman Dağı kütlesi, diğeri ise Dicle Nehri'nin Batman Çayı ile birleştiği noktadan itibaren girdiği kanyondur.

Kanyon boyunca Oymataş Köyü'nden doğuya doğru Çayüstü Köyü'ne kadar çok sayıda mağara ve kaya sığınakları bulunmaktadır. Mağaraların bazıları Roma Döneminde yapılan kaya mezarları şeklindedir. Bunların büyük bir kısmı günümüzde köylüler tarafından gerek hayvan ağılı, gerekse önleri kapılarla kapatılarak ev gibi kullanılmaktadır. Bu şekilde kullanılan mağaralar Oymataş, Sincanlı ve Çayüstü köylerinde bulunmaktadır (Harita: 1). Bu alanda araştırılan diğer mağaralar sırasıyla Koska Mağarası, Harun Mağaraları, Altın Mağara, Kaveko Mağara, Harbi Mağara, Reçkini Mağarası, Serkevir Mağaraları ve Kaniabuzer Mağarası'dır. Araştırılan mağaraların tamamı paleolitik açıdan verimsizdir. Bu mağaraların içinden ve önünden toplanan seramik parçalarının ise daha çok Bizans/Roma dönemlerine, çok azının ise Orta Tunç ve Kalkolitik çağlara ait olduğu görülür. Sadece Altın Mağara 1 ve Altın Mağara 2'de ilk Tunç Çağına kadar inen birkaç parça seramik bulunmuştur. Bu alanda saptanan Haruniye mevkii (S61/50) ise, Dicle Nehri'nin hemen kıyısında olmasına karşın, Paleolitik dönem buluntuları vermiştir. Buluntuların daha üst kotlardan buraya sürüklenerek gelmiş olma olasılığı yüksektir.

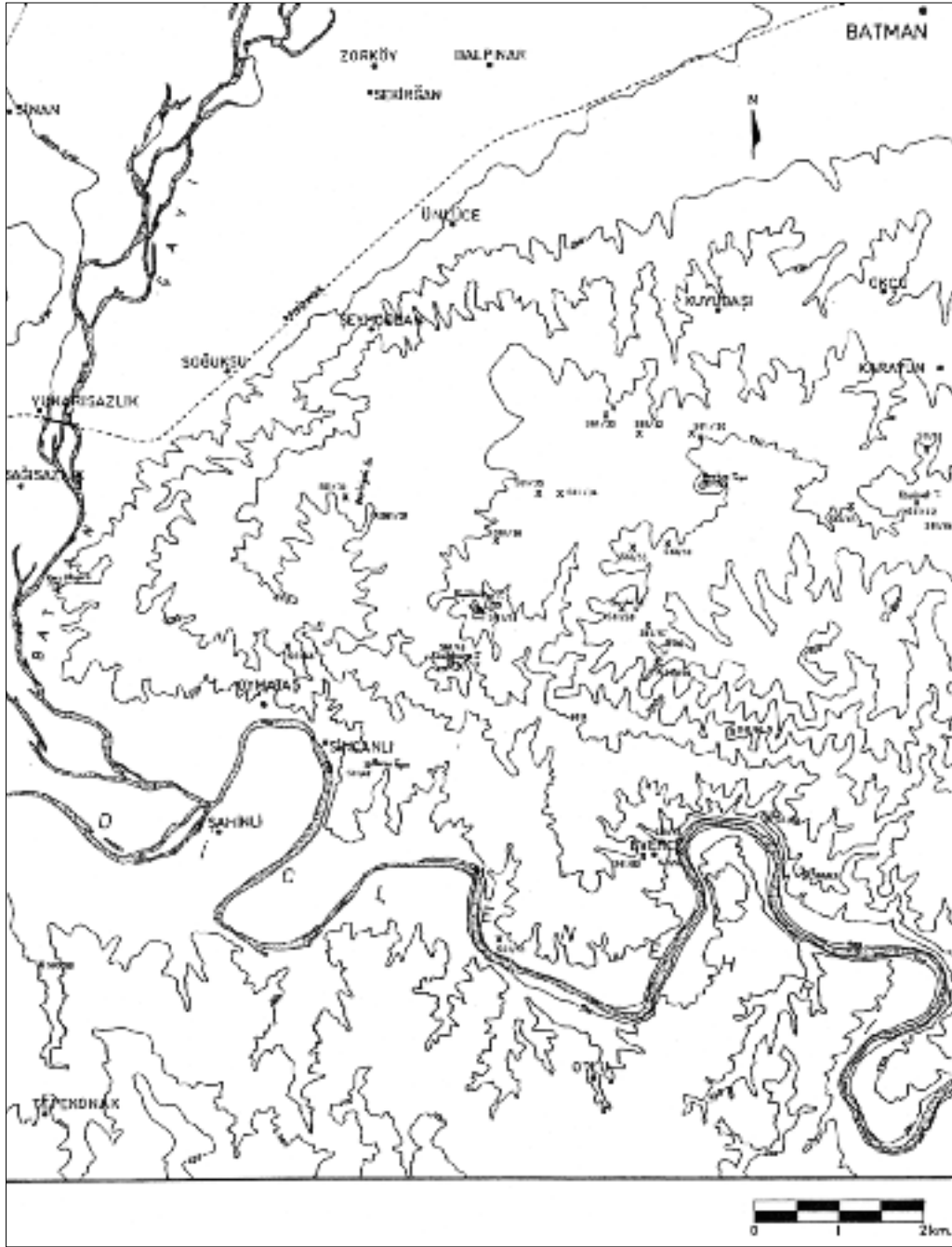
Raman Dağı üzerinde ise çok sayıda Paleolitik Dönem buluntu yeriyile karşılaşılmıştır. Bunlardan Büyükbuziye Tepe ilk yapılan yüzey araştırmalarında saptanmıştır. Toplam 14 adet buluntu yeri daha çok Alt ve Orta Paleolitik Dönemin buluntularını vermiştir. Üst Paleolitik Çağa kesin olarak bağlanabilecek bir buluntu yeri ile karşılaşılmamıştır. Ancak, Büyükbuziye ve Küçükbuziye tepelerinin üstünde şüpheli bir Üst Paleolitik ve belki de kuvvetle Üst Paleolitik Dönem sonrasına ait olabilecek bazı yontmataş parçalarla da karşılaşılmıştır. Bununla birlikte, Üst Paleolitik Dönem ve sonrasına ait olabilecek bazı buluntular, dağınık bir biçimde çeşitli yerleşim yerlerinden az da olsa tespit edilebilmiştir. Kuşkatın Sırtı ve Paşa Mağara Sırtı buluntu yerleri bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Diğer Alt ve Orta Paleolitik Dönem buluntu yerleri, genel olarak klâsik olan ya da olmayan çeşitli boyutlarda iki yüzeyli ve levallois teknik gösteren çekirdekler, yongalama ürünleri ve âletler sergilemiştir. Söz konusu bölgede, ayrıca, levallois tekniğine benzeyen ancak klâsik levallois teknik de içermeyen bazı yongalama ürünleri ve çekirdekler ile karşılaşılmıştır. Bu çekirdeklerin üst yüzleri (yani kabuklu kısımları) çeşitli çıkarımlarla kabuklarından arındırılmıştır. Çekirdekler, bu işlemden sonra sadece düz bir vurma düzlemi hazırlanarak yongalanmıştır. Dolayısıyla da istenen ve yan ürünlerin toplukları düzdür ve belirligin vurma yumruları taşırılır. Bu tür bir teknolojiyi isimlendirmeyi ya da belli bir kategoriye yerleştirmeyi şimdilik kaydıyla uygun bulmuyoruz. Bunun çözümlenebilmesi için buluntuların ve buluntu yerlerinin çoğalmas ve çalışmalarımızın ilerlemesi gerekmektedir.

Özetle Ilısu Baraj Gölü alanında 2001 yılında başlattığımız "Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", 2003 yılındaki yeni buluntu yerleriyle birlikte, alanın Paleolitik Çağ açısından hiç de yadsınamayacak derecede önemli olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır. Dicle Nehri'nin içinden akarak geçtiği ve Hasankeyf'e kadar uzanan kanyonda araştırılmayan çok sayıda mağara ve kaya sığınakları olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında Paleolitik Dönem dolguları içeren bir mağara yerleşimi saptanırsa, Dicle havzasının Paleolitik Döneminin daha iyi anlaşılacağına kuşku yoktur.

KAYNAKÇA

- ALGAZE, G., ROSENBERG, M., 1991, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1989", VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara Üniversitesi Basımevi: 137-161.
- TAŞKIRAN H., KARTAL M., 2003, "2001 Yılı Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt: 191-202.
- TAŞKIRAN H., KARTAL M., 2004, "Ilısu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması 2002 Yılı Çalışmaları", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt: 295-304.

Harita: 1

KONYA VE KARAMAN İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI 2003

Hasan BAHAR*

Konya-Karaman illeri ve ilçelerinde başkanlığım altında gerçekleştirilen çalışmalara 2003 yılı yaz döneminde de devam edilmiştir (Harita). Bu çalışma döneminde Araş. Gör. Dr. Özdemir Koçak, Yüksek Lisans Öğrencisi Mustafa Bilgin, Yüksek Lisans Öğrencisi Hatice Gül Küçükbezci ve Bakanlık temsilcisi olarak Arkeolog Habibe Bükler görev almışlardır. Ayrıca lisans öğrencilerimiz Yerlan Slambekov, Rahim Kızgut ve Tülay Şahin laboratuvar çalışmalarına katılmıştır. Bütün ekip üyelerine özverili çalışmalarından dolayı teşekkür ederim. Ayrıca, çalışmamızı maddî yönden destekleyen Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü ve çalışanlarına da teşekkürü borç bilmekteyim¹.

Konya İli Yerleşmeleri Selçuklu İlçesi

Malas II: Selçuklu İlçesi'ne bağlı Ardıçlı (Malas) Köyü sınırları içinde yer alan bu höyüğü daha önceki çalışmalarımızda tespit etmemize karşılık bölge prehistoryası için öneminden dolayı bu yılki çalışmalarda da incelemek ihtiyacı duyduk. Selçuk Üniversitesi kampüs alanının 2 km. batısındaki doğal bir tepede yer alan yerleşmede tahribat görülmemektedir.

Malas ve çevresinde yaptığımız çalışmalarda GKÇ'da bölgesel kültürel özellikleri yansıtan yoğun buluntulara rastladık². Bu durum İTÇ'da (İlk Tunç Çağı) gelişerek devam etmiştir. Konya-Karaman kesiminde bu dönemdeki yerleşim yoğunluğunun önemli bir oranda artması da bu dönemlerdeki gelişmenin kanıtıdır³.

Hatunsaray-Zoldura Höyük: Önceki araştırmalarımızda incelediğimiz yerleşmelerden Zoldura Höyüğü bu çalışma dönemi programına da aldık. Bوندaki amacımız hem bu yerleşme üzerindeki tahribatı gözlemleyebilmek, hem de bizim açımızdan problemlili olan ve bölge kültürleri için son derece önemli sonuçlara ulaşmamıza neden olan buluntulara yenilerini ekleyebilmektir. Özellikle batı yönünde ziraî faaliyetlerin yoğunluğu dikkat çekerken tepenin doğu kesiminde definecilere ait olduğu sanılan açmada Antik Döneme ait mimarî unsurlar ortaya çıkarılmıştır.

Hatunsaray Höyük: Bu höyük Hatunsaray Kasabası'nın kuzey yerleşim sınırında olması ve üzerinde daha önceki yıllara ait bir su deposu yapılması nedeniyle oldukça tahrip olmuştur. Doğal bir tepenin yamacında yer alan bu höyükte su deposundan

* Prof. Dr. Hasan BAHAR, Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kampüs-Konya/TÜRKİYE

1 "2003-2004 Yılları Konya-Karaman İlleri ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları", Proje no: 2003-146.

2 Bahar 2001, 188.

3 Bahar-Koçak 2004, 13 vd.

kasabaya su tevzi borularının geçirilmesi ve üzerindeki ağaçlandırma sonucu tahribatın daha da arttığı gözlenmektedir. Bu yerleşmede İTÇ'a ait çok sayıda keramik elde edilmiştir.

Akşehir İlçesi⁴

Cingiltepe: Bu yerleşme Akşehir'in 11 km. doğusunda, Karabulut Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda ve Cingilli mevkiindedir. Bu yerleşmenin bulunduğu kesimden uzun yıllar boyunca toprak ve kum alınması nedeniyle höyük yok edilmiştir. Bu höyük hakkındaki en önemli bilgilerimiz Akşehir Müzesi'nde bulunan ve M.Ö. II. binyıla tarihlediğimiz buluntulardan dolayıdır. Ancak bu alan günümüzde Akşehir Belediyesi'nin çöplüğü olarak kullanılmaktadır.

Sivritepe (Sivricik) Höyük: Bu höyük Akşehir Karabulut Köyü'nün 4 km. kuzeybatısında, Maruf Köyü'nün 4 km. kuzeydoğusunda ve Akşehir Gölü'nün 2 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda 200 m. uzanan doğrultudaki höyük, iki höyükten oluşmaktadır. İki yükselti halinde uzanan höyüğün kuzey kesimi 75x75x15 m., güneyindeki devamı ise 50x50x4 m. boyutlarındadır. Büyük tepeliğin kuzey kesiminde tepeden eteklere doğru uzanan 15 m. uzunluğunda ve 5 m. yüksekliğinde bir tahribata rastlanmaktadır. Höyüğün eteklerinde yapılan ziraat da tahribata yol açmaktadır. Bu alanda İTÇ, Hellenistik ve Roma Dönemine ait keramik parçaları tespit edilmiştir.

Karahöyük Kasabası Yuğ Tepesi: Aynı isimli kasabanın 1 km. kuzeyinde bulunan bu höyüğün boyutları 200x200x10 m.dir. Geç Roma Çağına ait mezar kiremit parçalarının yoğunluğu, burasının bu dönemde bir nekropol alanı olduğuna işaret etmektedir. Definecilerin kazı yaptıkları alanlarda ortaya çıkarılan çok sayıda kemik de bu kanaati güçlendirmektedir. Bu yerleşmede az sayıda da İTÇ keramik parçaları görülmektedir.

Karahöyük Kasabası Höyüğü: Karahöyük Kasabası bir höyük üzerinde yer almaktadır. Modern yerleşim bu höyüğü bütün olarak kaplamaktadır. Bu yüzden arkeolojik malzeme sınırlıdır.

Delihan Höyük: Burası Konya-Akşehir karayolunun güneyinde, Akşehir'in 8 km. güneydoğusunda ve Üçhöyük yol ayrımının 500 m. batısında yer almaktadır. 100x100x10 m. boyutlarında olan höyük üzerinde tarım yapılmaktadır. Yüzeyde İTÇ, Hellenistik ve Roma keramik parçaları tespit edilmiştir.

Akaid (Üçhöyük): Aynı isimli köyün merkezinde yer alan höyük üzerinde eski bir okul ve bir cami bulunmaktadır. 100x100x15 m. boyutunda olan höyüğün doğu yönünde eski bir tahribat ve kuzeyinde de höyüğe çıkan bir yol yer almaktadır. Burada İTÇ ve Roma Dönemi keramik parçaları tespit edilmiştir⁵.

Ortaca Höyük: Ortaca Köyü'nün 500 m. kuzeyinde yer alan höyükte bol miktarda mezar kiremit parçaları ve az sayıda Geç Antik Çağ'a ait çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Burada da yoğun kaçak kazı izleri, toprak alımı ve çöplük olarak kullanımdan dolayı tahribata rastlanır. Höyük 50x50x5 m. boyutlarındadır.

Ortaca Yörük Mezarı: Burası Ortaca Köyü'nün 1.5 km. ve Ortaca Höyüğü'nün 500 m. kuzeydoğusunda yer alan bir tepe üstü yerleşmesidir. Bu alandaki tepe ve eteklerinde Prehistorik Çağ'ın çeşitli evrelerine ait keramik ve obsidiyen parçaları bulunmaktadır. Tepe üstünde buğday tarımı yapılmaktadır.

Şeker Höyük: Şeker Höyük Ilgın'ın 5 km. doğusunda, Konya-Afyon karayolunun hemen kuzeyinde ve şeker fabrikası yolunun ise batısındadır. Burası karayolları ile Ilgın Kanalı arasındadır. Üzerinde kısmen yol yapımı ve taraça açımı nedeniyle tahribat vardır. Yerleşmede Hellenistik ve Roma Dönemi malzemeleri bulunmaktadır.

4 Akşehir İlçesi'ndeki ayrıntılı çalışmalar hakkında bkz. Özsait 1992, 377 vdd.; Özsait 2000, 63 vdd.

5 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Özsait 1992, 377 vdd.; Özsait 2000, 63 vdd.

Karatay İlçesi

Sakyatan Köyü

Şehristan Höyüğü: Bu höyük Konya'nın 17 km. doğusunda, Konya-Adana karayolunun 500 m. kuzeyinde ve Sakyatan'ın 10 km. batısındadır. Höyüğün doğu-batı uzunluğu 500 m., genişliği 300 m. ve yüksekliği 15 m.dir. Burası yayvan bir höyük olup doğusunda büyük bir ağıl yer almaktadır. Yerleşmede Geç Roma Dönemine ait kiremit ve keramik parçaları yoğunluktadır.

Kilise Höyük: Sakyatan Köyü'nün 6 km. kuzeyinde yer alan bu höyük 200x150x7 m. boyutlarındadır. Yerleşme üzerinde Roma ve Ortaçağ keramikleri bulunmaktadır.

Bu çalışmalarımız sırasında Sakyatan İlköğretim Okulu önünde bir lâhit kapağı tespit ettik. Sakyatan Köyü, Şehristan Höyüğü'nden getirildiği öne sürülen beyaz kal-kerden yapılmış lâhit kapağının üst kısmının ön cephesinde iki arslan kabartması bulunmaktadır. Bu lâhit kapağı 120 cm. uzunlukta ve 70 cm. enindedir.

Hayıroğlu Karacaören Höyüğü: Burası Hayıroğlu Kasabası'nın 5 km. güneyinde, Karhane Höyüğü'nün 2 km. kuzeydoğusunda ve 150x150x6 m. boyutlarındadır. Burada Helenistik ve Roma Dönemi keramik parçaları tespit edilmiştir.

Kızıl Höyük

Kızıl Höyük Çumra Küçükköy sınırlarında ve Hayıroğlu'nun 3 km. güneybatısında yer almaktadır (Resim: 1). Bu yerleşme 400x300x40 m. boyutlarındadır. Burası Hayıroğlu, Abditolu, Şatır, Karkin ve Küçükköy sınırları içinde yer alır ve doğu bölümü yaklaşık 100 m. uzunluğunda kesilmiştir. Bu yerleşmede Geç Neolitik, Kalkolitik, İTÇ ve Geç Antik Çağ keramik parçaları ile obsidiyen âlet parçalarına rastlanmıştır (Resim: 5-6; Çizim: 1; 2: 1-2; 3: 1-2, 4; 6-8).

Burası özellikle Konya- Karapınar arasında Kalkolitik ve İTÇ buluntuları bakımından en önemli yerleşmelerden birisidir. Yerleşme Orta Anadolu ve Çukurova bölgeleri arasındaki ulaşımda önemli bir başlangıç noktası üzerinde yer alır.

Kızıl Höyük'te zengin bir erken keramik kültürü görülmektedir. Bu yerleşmede bulunan tepsiler, tutamaklı kapaklar ve insan yüzü betimli çanak-çömlekler Kızıl Höyük'ün bölgede bu bakımdan öneminin göstergesidir (Resim: 5, 6). Ayrıca Kızıl Höyük'te Kilikia ile ilişkili görülen İT 2 buluntuları da ele geçirilmiştir⁶.

Karaca Höyük: 300x200x25 m. boyutunda olan höyük Küçükköy ve Abditolu sınırları arasındadır. Burada Kalkolitik, İTÇ, Helenistik ve Geç Roma dönemlerine ait keramik parçaları bulunmuştur (Resim: 7; Çizim 2: 5; 3: 5). Yerleşme üzerinde kaçak kazılardan dolayı tahribat bulunmaktadır.

Boncuklu Höyük

Boncuklu, Hayıroğlu Kasabası'nın doğu girişinde, 75x60x4 m. boyutlarında küçük bir höyüktür (Resim: 2)⁷. Bu yerleşmede çok sayıda obsidiyen ve taş mühürlerle keramik parçaları bulunmuştur (Resim: 8). Bulunan obsidiyenlerin çokluğu, bu kesimde bir atölyenin var olabileceğini düşündürmektedir. Boncuklu, bu kesimdeki en önemli neolitik yerleşme yerlerinden birisidir⁸.

Boncuklu, Çatalhöyük'ün 10 km. kuzeyinde yer alır. Boncuklu, Hasan Dağı obsidiyen yatakları ile Çatalhöyük arasında yer almaktadır. Bu durum Boncuklu'nun Çatalhöyüklüler'in Hasan Dağı obsidiyen yataklarına ulaşmak için kullandıkları bir güzergâhta bulduklarını göstermektedir. Bölgede yaptığımız obsidiyen karşılaştırmalarından Boncuklu obsidiyenlerinin de Hasan Dağı kökenli olduğu anlaşılır.

6 Bahar-Koçak 2004, 14 vd.

7 Bahar 2004.

8 Bahar-Koçak 2004, 14.

Boncuklu'nun obsidiyen endüstrisi de Çatalhöyük endüstrisi ile ilişkili olmalıdır. Ayrıca, tespit ettiğimiz çok sayıda obsidiyen, kazıyıcı, kesici, dilgi, okucu, çekirdek ve yongalar ile taş mühürler burada bir atölyenin varlığını ortaya koymaktadır. Yerleşme-deki taş mühürlerin en yakın benzerleri de yine Çatalhöyük'te bulunmaktadır⁹. Ayrıca Hacılar'da bulunan pişmiş topraktan mühürlerle de bezeme özellikleri bakımından benzerlikler vardır¹⁰.

Bilceli Höyük: Abditolu Köyü'ne ait olan bu höyük Şatır, Abditolu, Hayıroğlu sınırları içinde ve Abditolu'nun yaklaşık 5 km. güneydoğusundadır. Höyük üzerinden yer yer beton ve toprak kanalların geçirilmesi ve etrafında tarla açılması nedeniyle büyük tahribata rastlanmaktadır. Burada Helenistik, Roma ve Bizans Dönemi keramik parçaları bulunmaktadır.

Şatır Köyü-Bıyıklı Yuğ: Şatır Köyü'ndeki bu yerleşme üzerinde Geç Roma ve Ortaçağ'a ait keramik parçaları tespit edilmiştir. Bu yerleşme üzerinde ağıllar ve enerji nakil hattı yer almaktadır. Bıyıklı Yuğ 100x100x7 m. boyutlarında yayvan bir höyüktür.

Karakaya Yuğ Höyüğü: Bu höyük Karakaya Köyü'nün 300 m. güneybatısında yer alır. Toprak alınması nedeniyle büyük oranda tahrip olan höyüğün mevcut yüksekliği 8 m. ve genişliği 150x100 m.dir. Yerleşmede Klâsik, Helenistik ve Roma dönemleri malzemesi bulunmaktadır.

Göçü Köyü Sarıserçe Höyüğü: Bu yerleşme Konya-Karaman yolunun 57. km. sinde ve bu yolun 6 km. kuzeybatısındadır. Göçü Köyü'nün 10 km. güneydoğusunda yer alan bu höyük 150x150x15 m. boyutundadır. Burada Helenistik ve Roma Dönemi buluntularına rastlanmıştır.

Erler Köyü Höyüğü: Burası Konya-Abditolu yolunun 14. km.sinde, Erler Köyü'nün 500 m. kuzeydoğusunda, yayvan, altı tepeciğin bağlantısı ile oluşan hilâl şeklinde bir höyüktür. Höyüğün yüksekliği ortalama 5 m.dir. Bu yerleşmede Geç Roma ve Bizans keramik parçaları tespit edilmiştir.

Çumra İlçesi

Dedemoğlu Kurt Dede Tekke Yüğü Höyüğü: Bu höyük Dedemoğlu Köyü'nün 2 km. kuzeydoğusu ve Çatalhöyük'ün 5 km. kuzeybatısındadır. Bu yerleşme 400x250x25 m. boyutlarındadır. Burad İTÇ, Demir Çağı, Helenistik ve Roma dönemlerine ait keramik parçaları tespit edilmiştir (Çizim 2: 3, 4).

Karataş Yüğü: Karataş, Dedemoğlu Köyü'nün 1,5 km. güneydoğusunda ve 150x150x10 m. boyutlarındadır. Burada Kalkolitik, İTÇ, Helenistik ve Roma Dönemi keramik parçaları bulunmuştur.

Küçükköy Kapıdalı Höyüğü: Bu yerleşme Küçükköy'ün yaklaşık 1 km. kuzeybatısında ve Çatalhöyük'ün 2 m. kuzeyindedir. Bu yerleşme üzerinden bol miktarda toprak alınması nedeniyle yoğun tahribat vardır.

Sırçalı Höyük: Çumra ilçe merkezinin 1 km. batısında mesire yeri olarak kullanılan Sırçalı Höyük üzerinde ağaçlandırma ve inşaat çalışmaları nedeniyle büyük tahribat görülmektedir. Sırçalı Höyük'ün bizim açımızdan en önemli buluntuları M. Ö. II. bin yılın tipik formlarını gösteren çanak-çömlek parçalarıdır (Resim: 9).

Karaman İli Yerleşmeleri

Kazımkarabekir İlçesi

Hisar Höyük: Kazımkarabekir İlçesi içinde yer alan bu höyük, kent yapılaşması nedeniyle tahribata uğmaktadır. Kentin doğusunda bulunan ve Roma Döneminde ya-

9 Mellaart 1975, 105, Fig. 53.

10 Mellaart 1970 (II), 173, Level II, CXIX. Hacılar II ve "pseudo-seals"; 174, Level II ve I, CXIX; 469, Level II ve I.

pıldığı tahmin edilen kalenin giriş kapısı korunabilmiştir (genişlik 260 cm., yükseklik 300 cm.). Hisar Hyk 500x500x30 m. boyutlarındadır. Yerleşmede İT ve Ortaçağ buluntularına rastlanmaktadır (izim 3: 3). Yine bu kesimdeki belediye bahçesinde iki adet mermerden yapılmış Roma ağına ait mezar aslanı ve üç adet kalkerden yapıma sütün yer almaktadır.

Yollarbaşı (İlisera) Kasabası: Yollarbaşı Kasabası'nın merkezinde yer alan bu höyük 200x200x30 m. boyutlarındadır (Resim: 3). zerinde nceki yıllara ait evre düzenlemesi, ağaçlandırma ve sulama çalışmaları dolayısıyla önemli tahribatlar oluşmuştur. Yine bu yerleşme üzerinde Roma ve Bizans dönemlerine ait değişik mimar parçalar bulunmaktadır. Ayrıca evre düzenlemesi sırasında büyük bir havuz ve bina yapıldığı gözlenmiştir. Bu yerleşmede İT, Demir ağı, Helenistik, Roma ve Bizans Döneminde ait çanak-çömlek parçaları tespit edilmiştir.

Ygeyiz Höyüğü: Bu höyük Yollarbaşı Kasabası'nın doğusuna doğru uzanan ve "Eski Şehir Yolu" olarak bilinen antik yolun kuzeyinde ve kasabanın 2 km. kuzeydoğusunda yer alır. Ygeyiz Hyk 200x200x7 m. boyutlarında yayvan bir yerleşmedir. Burada İT ve Roma Döneminde ait malzemeler bulunmuştur. zerinde buğday tarımı yapılmaktadır.

Ddğmn Ygeyiz Höyüğü: Bu yerleşme Yollarbaşı Kasabası'nın 1 km. kuzeyinde yer alır ve 200x200x3 m. boyutlarında yayvan bir höyüktür. Bu yerleşme üzerinde Kalkolitik, İT, Roma Dönemi malzemeleri tespit edilmiştir.

Eski Şehir Antik Yolu: Yollarbaşı Kasabası'nın doğusunda ve modern Karaman-Konya yoluna paralel bir antik yol uzanmaktadır. Bu yol üzerinde kemer genişliği 96 cm., köprü genişliği 820 cm., yüksekliği ise 156 cm. olan bir köprü bulunmaktadır (Resim: 4). Köprü çıkışında antik yolun genişliği 391 cm. iken 50 m. batıda ise 460 cm. kadar genişlemektedir. Balık sırtı halindeki bu yolun omurgasında iri taşlar yer alırken kenarlarında daha küçük taşlar bulunmaktadır. Belli kısımları hlen ayakta olan bu yol ve köprünün olası tahribatlara karşı korunması gerekmektedir.

Sonuç olarak Konya ve Karaman illeri ve ilçelerinde bu dönem yaptđımız yüzey araştırması Neolitik ağdan Antik ağa kadar çeşitli kültürlerin buluntularını ortaya koymuş, ayrıca daha önce görülen höyüklerin bir kısmı tekrar görülerek yapılan tahribat gözlemlenmiş, bunların korunması için yerel idareciler ile görüşülmüş kültürel kalıntılarnn önemi onlara anlatılmaya çalışılmıştır. Ancak halkın bilinçli ya da bilinçsiz olarak yaptđı tahribatların yanı sıra hyklerdeki ağaçlandırma, sulama kanalları, enerji nakil hatları direkleri ve arazi toplulaştırma projeleri yoluyla da büyük tahribatlara yol açılmıştır. Bu tahribatların önlenebilmesi için acil olarak gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir.

Bu alışma döneminde, uzun bir süredir ayrıntılı olarak çalıştığımız Zoldura Höyük'te de (Zoldere) tahribatın yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir. Orta Anadolu'nun bu kesimi için önemli bir yerleşme olan Zoldura'nın bu tahribat girişimlerinden kurtarılması, bölge ve Anadolu kültürü açısından gereklidir. Çünkü, bu yerleşme bölgede hemen hemen kesintisiz yerleşmeye sahne olmuş ve üzerinde Anadolu kültür tarihi açısından problemleri olan konulara ışık tutacak önemli verileri taşımaktadır. Biz, bu yerleşmede alt yapısı iyi hazırlanmış arkeolojik bir kazının yapılmasının zorunlu olduğu düşüncesindeyiz.

Bu dönem yaptđımız araştırmalarda, geçen yıllarda belli bir bölge ile sınırlı olan bir alanda tespit edebildiğimiz tutamaklı kapaklara daha geniş bir alanda rastlama imkanımız oldu. Bu malzemelerimiz GK-İT'in karakteristik hamur ve bezeme özelliklerine sahiptir.

Bölgede tespit ettiğimiz bu tutamakları iki grup halinde ele aldık

1. Dğme ya da Memecik Biimliler: Selçuklu-Malas yerleşmesi de düğme biçiminde tutamaklara sahip kapakların yoğun olduğu bir yerleşmedir.

2. Yüksek Tutamaklar: Bu bölgedeki düz ya da hafif yassı olan bazı kapaklar üzerinde yer alan ve bir kısmı 6-7 cm. yüksekliğe kadar çıkabilen tutamaklar dikkat çekicidir. Bu tip tutamaklı kapakların en yaygın olduğu yerleşme umra-Kızıl Hyk'tür.

Bunlardan Çumra Kızıl Höyük'te bulduğumuz ve yaklaşık % 60'lık kısmı sağlam olan bir örneğimizde kapağın çevresi, tutamağın çevresi ve iç kısımda da haç şeklinde çentik bezeme yapılmıştır. Bunun yanında çentik bezeme yapılan yerler ve tutamağın bütünü kırmızı boya ile boyanmıştır¹¹.

Etiyokuşu, Beycesultan, Yortan, Alacahöyük ve Kuruçay gibi yerleşmelerde bu tutamaklı kapakların benzerlerine rastlanmaktadır¹². R. Duru, bu biçimdeki kulp ve tutamakların Kuruçay'a yabancı olduğunu ve ne tür kulplara ait olduğunu belli olmadığını belirtmektedir¹³. Biz, bölgede yaptığımız araştırmalar sırasında Çumra-Selçuklu il-çeleri arasındaki geniş bir alanda ve çok sayıda yerleşmede bu tipteki kapak kulplarına rastladık. Bunların hamur, bezeme ve form özelliklerinden yola çıkarak bölgesel bazı karakteristikleri ortaya koyduğunu düşünmekteyiz¹⁴.

KAYNAKÇA

- BAHAR, H., "1998-1999 Yılı Konya-Karaman İlleri Yüzey Araştırmaları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XVIII-2 (2001), 187-204.
- BAHAR, H.- Ö. KOÇAK, "Western Links of the Lykaonia Plain in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolia Antiqua*, XI (2003), 21-51.
- BAHAR, H.- Ö. KOÇAK, *Eskiçağ Konya Araştırmaları 2 (Neolitik Çağ'dan Roma Dönemi Sonuna Kadar)*, Konya, 2004.
- DURU, R., *Kuruçay Höyük II, 1978-1998 Kazılarının Sonuçları, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Ankara, 1996.
- KAMİL, T., *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia*, Oxford, 1982.
- KANSU, Ş. A., *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyokuşu Hafriyatı Raporu (1937)*, Ankara, 1940.
- KOŞAY, H. Z., *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı 1936 daki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Ankara, 1938.
- LLOYD, S.- J. MELLAART, *Beycesultan I, The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London, 1962.
- MELLAART, J., *Excavations at Hacılar I-II*, Ankara, 1970.
- MELLAART, J., *The Neolithic of the Near East*, London, 1975.
- ÖZSAİT, M., "1990 Yılı Konya-Akşehir Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *AST*, IX (1992), 377-395.
- ÖZSAİT, M., "1998 Yılı Konya-Akşehir ve Isparta Yüzey Araştırmaları", *AST*, XVII-2 (2000), 63-72.

ENVANTER

Çizim 1

- 121.14.03.151 (Kızıl Höyük): Kulplu çanak. Devetüyü hamur; kırmızı astarlı; orta pişmiş, yüzeyde is izleri var; orta kumlu, bol kireç ve saman katkılı; el yapımı; açkılı, gövde üzerindeki dikey kulbun her iki tarafında insan gözlerini ifade eden iki memecik tutamak var.
- 121.14.03.29 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Açık kahverengi hamur; kendinden astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı.

11 Bahar-Koçak 2004, 70-71.

12 Kansu 1940, 105; Lloyd-Mellaart 1962, 116 vdd., Fig. P. 20/ 5, 7, EB 1, Levels XVII b- XVIII; Kamil 1982, Fig. 33/ 80-87; Fig. 34/ 88-96; Koşay 1938, 52, Lev. XXXVII, Al/ a 260, Al/ Al 291 Eti Çanakları (Tunç Devri II).

13 Duru 1996, 36, Levha 81/ 7-8, 6. Kattan Ayrışık Yapımlar, Dügme uçlu kulp/ tutamaklar, GKÇ'in erken safhaları.

14 Bahar-Koçak 2004, 70-71; Bahar-Koçak 2003, 21 vdd.

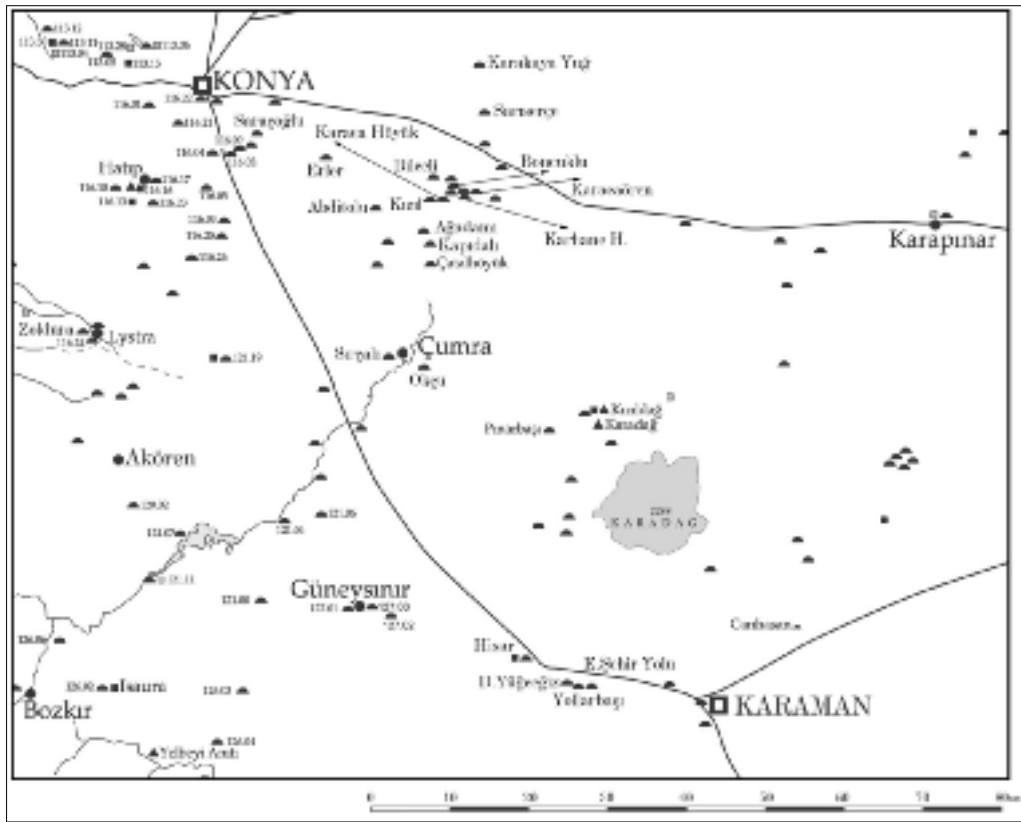
- 121.14.03.15 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Açık kahverengi hamur; kendinden astarlı; kötü pişmiş, astarda renk dalgalanması; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı; yer yer vişne rengi boya izleri.
- 121.14.03.16 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Kahverengi hamur; kendinden astarlı; kötü pişmiş, is izleri; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı; iç açıklı; iç yüzeyde koyu kiremit boya izleri var.

Çizim 2

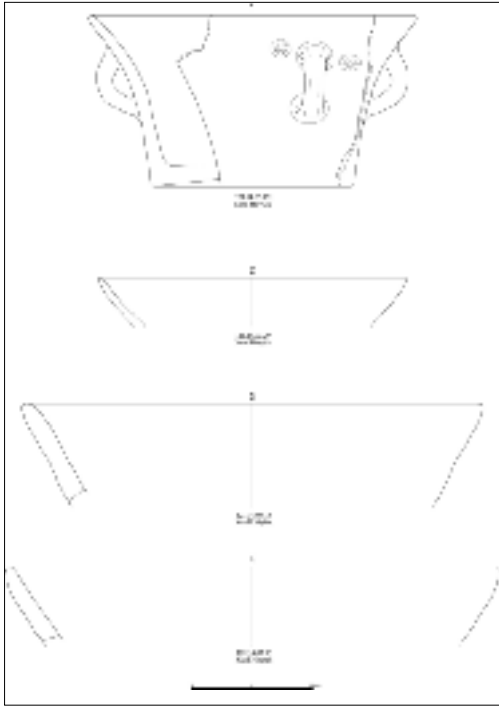
- 121.14.03.17 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Kiremit hamur; kendinden astarlı; kötü pişmiş, astarda renk dalgalanması; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; yüzeyi düzeltmek için fırça kullanılmıştır.
- 121.14.03.18 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Açık kahverengi hamur; koyu krem astar; kötü pişmiş, iç kül rengine dönüşmüş, dışta is izleri vardır; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı; yüzeyi düzeltmek için fırça kullanılmıştır; dış ağız kenarında vişne rengi boyalı. Kulplu.
- 121.18.03.34 (Dedemoğlu Yuğ Tepesi): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, taşçık ve kireç katkılı; el yapımı; dışta paralel ve çapraz koyu kahverengi boya bezemeler var.
- 121.18.03.39 (Dedemoğlu Yuğ Tepesi): Ağız parçası. Kahverengi hamurlu; kendinden astarlı; iyi pişmiş; ince kumlu, taşçık ve kireç katkılı; el yapımı.
- 117.16.03.01 (Karaca Höyük): Ağız parçası. Kahverengi hamur; kendinden astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, taşçık, kireç ve saman katkılı; el yapımı. Kulplu.

Çizim 3

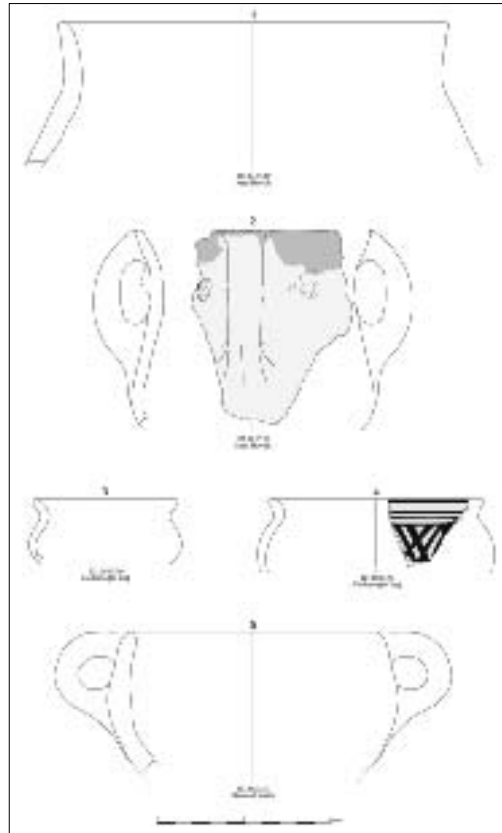
- 121.14.03.19 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Kahverengi hamur; kendinden astarlı; kötü pişmiş, iç yüzey griye dönüşmüş, dış yüzeyde gri ve siyah izler; ince kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı; açıklı.
- 121.14.03.20 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Kahverengi hamur; dış kendinden, iç koyu kahverengi astarlı; orta pişmiş; ince kumlu, taşçık, kireç ve mika katkılı; el yapımı; iç açıklı, dış mat açıklı.
- 202.03.03.01 (Hisar): Ağız parçası. Açık kahverengi hamur; kendinden astarlı; orta pişmiş; ince, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı; ağızın biraz altında dikey kulplu.
- 121.14.03.22 (Kızıl Höyük): Ağız parçası. Kahverengi hamur; vişne renginde astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, iri taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı.
- 117.16.03.04 (Karaca Höyük): Kapak tutamağı. Açık kahverengi hamur; kiremit astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, taşçık ve kireç katkılı; el yapımı.
- 121.14.03.02 (Kızıl Höyük): Tutamaklı kapak. Açık kahverengi hamur; kendinden astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı; yüzeyde vişne renginde boya var.
- 121.14.03.04 (Kızıl Höyük): 121.14.03.04 (Kızılhöyük): Tutamaklı kapak. Krem hamur; dışı kendinden, içi kiremit astarlı; orta pişmiş; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı.
- 121.14.03.06 (Kızıl Höyük): 121.14.03.06 (Kızılhöyük): Tutamaklı kapak. Devetüyü hamur; kendinden astarlı; kötü pişmiş; orta kumlu, taşçık, kireç, mika ve saman katkılı; el yapımı.

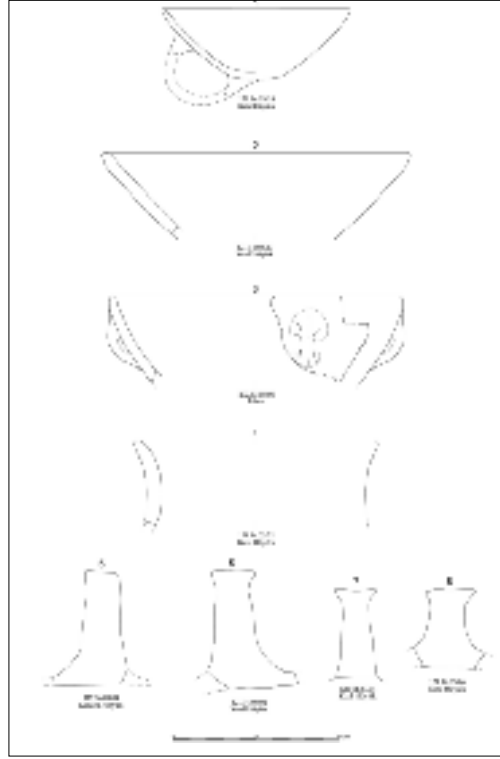
Harita

Çizim: 1

Çizim: 2

Çizim: 3

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

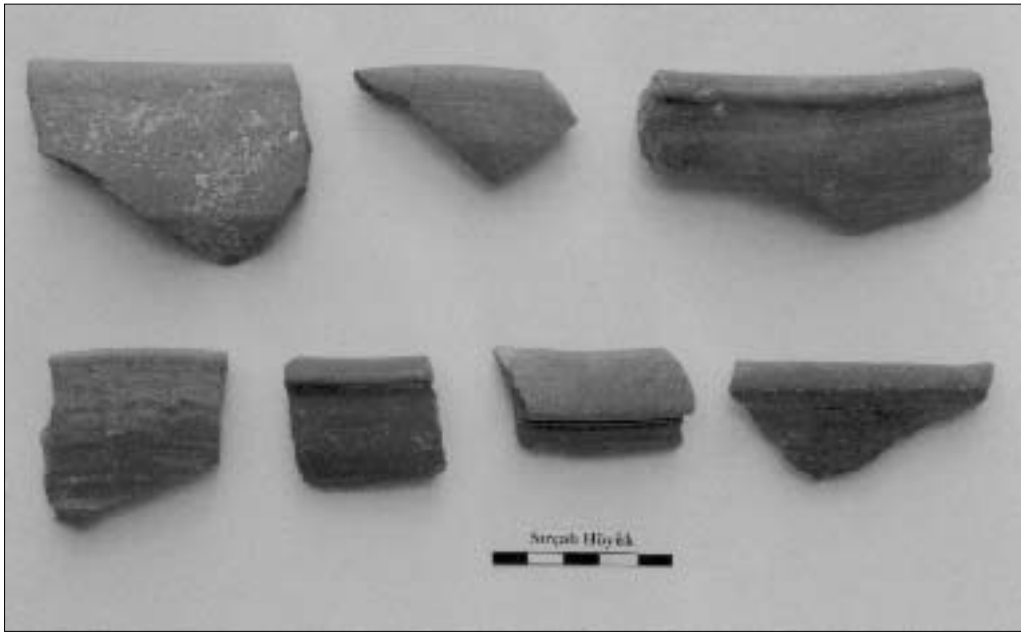
Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

BERICHT ÜBER DIE FORSCHUNGEN IN DIOKAISAREIA/UZUNCABURÇ

*Detlev WANNAGAT**
Claudia DORL
Norbert KRAMER
Marcello SPANU
Stephan WESTPHALEN

Die 2001 begonnenen Forschungen in Diokaisareia, dem heutigen Uzuncaburç, konnten dank der Genehmigung durch die Generaldirektion der Denkmäler und Museen sowie der umfassenden Unterstützung durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft fortgeführt werden. Folgende Arbeiten bildeten die Schwerpunkte der Kampagnen 2002 und 2003¹:

- Erarbeitung eines umfassenden topographischen Planes
- Durchführung eines Keramiksurveys im Stadtgebiet von Diokaisareia
- Bauaufnahme hellenistischer und kaiserzeitlicher Gebäude
- Inventarisierung von Architekturfragmenten.

Da die bisher einzigen Pläne des Ruinengeländes von Uzuncaburç, die aus den Jahren 1908 bzw. 1925 stammen², nicht den gesamten Ruinenbestand erfaßten, wurde 2002 mit einer umfassenden Neuaufnahme des Untersuchungsgebietes begonnen³. Vorbereitend wurde ein stabiles dreidimensionales Festpunktnetz angelegt, das für alle weiteren Vermessungen die Grundlage bildet⁴. Die anschließende tachymetrische Vermessung erfaßte außer dem antiken Bestand auch die moderne Wohnbebauung sowie das markante Geländere relief.

Auf dieser Basis entstand ein Befundplan, der den heutigen Zustand im Zentrum des antiken Diokaisareia mit dem Heiligtum des Zeus-Olbios dokumentiert (Abb. 1). Im 19. Jahrhundert hatte sich in den hoch anstehenden Ruinen eine Siedlung gebildet, die

* PD Dr. Detlev WANNAGAT, Archäologisches Institut, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Fahrenbergplatz, D-79085 Freiburg/ALMANYA

1 Die Arbeiten 2002 dauerten vom 26. 8. bis zum 31.9.2002, als Vertreterin des Kulturministeriums fungierte Frau Nilüfer Güllü vom Archäologischen Museum Izmir. Die Kampagne 2003 fand in der Zeit vom 11.8. bis zum 21.9.2003 statt und wurde von Herrn Sedat Öztopbaş vom Archäologischen Museum in Istanbul betreut. Beiden bin ich für ihre umfassende Hilfsbereitschaft und Sachkompetenz in allen archäologischen und administrativen Fragen zu Dank verpflichtet.

2 E. Herzfeld, *Archäologischer Anzeiger* 1909, Beilage zu Sp. 433; J. Keil - A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien. MAMA III (1931) Taf. 22.*

3 Die topographische Aufnahme wurde geleistet von Michael Bühlmeier, Natascha Dörr, Ulrich Gotter, Tilla Huckriede, Tobias Leppla (2002); Florian Bauch, Ulrich Gotter, Sven Memmer, Manuela Pietschmann (2003). Die Arbeiten werden von Günter Hell und Andreas Rieger von der Fachhochschule Karlsruhe geleitet.

4 Dabei kam eine Ashtech ProMark2 DGPS-Ausrüstung zum Einsatz.

sich im 20. Jahrhundert nach Norden hin ausdehnte. Mittelpunkt dieses Dorfes war eine Moschee, die Ende der 1950er Jahre erneuert wurde und auch heute noch genutzt wird. Seitdem dieser Bereich in den 1970er Jahren zur archäologischen Schutzzone erklärt worden war, sind viele der Wohnhäuser verlassen. Einige wurden weitgehend abgetragen und zerfielen, andere stehen noch bis zum Dach aufrecht. Für den aktuellen Ruinenbestand in Uzuncaburç ist das Ineinandergreifen antiker und neuzeitlicher Bausubstanz prägend. Große Partien der östlichen Temenosmauer des Zeusheiligtums sowie eines römischen Podiumstempels wurden jeweils als Rückwand in zwei Häusern des 19. Jhs. verwendet. Da diese beiden Häuser inzwischen selbst den Wert historischer Bausubstanz besitzen und zudem vom Verfall bedroht sind, wurden sie 2003 dokumentiert⁵.

Prägend für die heutige Situation sind zudem kleinere Weinfelder im östlichen Bereich des Temenos, die trotz der Aufgabe der Wohnbebauung weiterhin bewirtschaftet werden. Daneben dominieren größere Schuttmassen, die zum Teil bereits mit Anlage der Weinfelder im 19. Jahrhundert aufgehäuft wurden oder durch den Zerfall der verlassenen Wohnhäuser während der letzten Jahrzehnte entstanden sind. Dieser Schutt enthält eine Vielzahl antiker Architekturfragmente, von denen die an der Oberfläche liegenden geborgen werden konnten.

Mit der topographischen Aufnahme des Zeusheiligtums und seiner Umgebung wird auch der ungleichmäßige Verschüttungszustand des Tempelbezirks deutlich. Während man sich im südöstlichen Bereich des Temenos ungefähr auf dem antiken Niveau befindet, ist die gesamte westliche Hälfte um den Tempel herum ca. zwei Meter hoch verschüttet. Möglicherweise geht diese Erhöhung des Niveaus bereits auf frühbyzantinische Zeit zurück, als der Zeustempel mit großem Aufwand in eine Kirche umgewandelt worden war.

Zur Beantwortung konkreter Fragen der Siedlungsentwicklung und zum Siedlungscharakter des Ortes in der Antike wurde auf dem Gebiet der römischen Stadt ein Keramiksury unter der Leitung von Norbert Kramer durchgeführt, der auch für die Auswertung verantwortlich ist⁶. Um ein geeignetes Aufnahmeraster zu erhalten, wurde das Stadtgebiet in 61 ca. 50x50 m. große Planquadrate und das Gebiet unmittelbar außerhalb des Mauerringes in 15 Sektoren eingeteilt. Bei der fünfwöchigen Begehung durch drei Mitarbeiter im Jahr 2002 konnten ca. 4000 Fragmente aufgenommen werden⁷. Ihre zeichnerische und deskriptive Dokumentation erfolgte während der Kampagne 2003.

Da bisher keinerlei Informationen zur Geschichte des Ortes in vorhellenistischer Zeit vorlagen, sind die eisenzeitlichen Keramikfunde von großer Bedeutung (Abb. 2). Insbesondere konnte eine Reihe von rotüberzogenen und streifenpolierten Fragmenten aufgenommen werden, wie sie vor allem in der frühen Eisenzeit auftreten⁸. Darüber hinaus fanden sich etliche Stücke einer Feinkeramik mit einer dunkel-auf-hell Streifenbemalung, die besonders für die mittlere Eisenzeit charakteristisch ist⁹. Somit zeigt sich, dass der Ort schon während der Eisenzeit als Siedlungsplatz genutzt wurde. Allerdings läßt sich anhand der vorliegenden Funde noch nicht zweifelsfrei von einer kontinuierlichen Besiedlung ausgehen; einzelne Hiapperioden sind nicht auszuschli-

5 Die Dokumentation des Baubefundes und der Bauschäden wurde von Saskia Koopmann und Anita Ziegler durchgeführt (2003).

6 Die folgenden Ausführungen beruhen auf einem Text Norbert Kramers.

7 An dieser Stelle muß ein Dank an die Bewohner von Uzuncaburç ausgesprochen werden, die unseren ruhelosen Aktivitäten stets mit überwältigender Freundlichkeit und Hilfsbereitschaft begegneten. An der Begehung waren neben Norbert Kramer, Esther Andrusko, Claudia Dorl-Klingenschmid und Mihaly Lorand Deszpa beteiligt (2002), sowie an der zeichnerischen Dokumentation zeitweise Erhan Alkaç, Ercan Aşkın und Johanna Hartmann (2003).

8 Der maßgebliche Referenzort für Diokaisareia ist Tarsos, s. zur rotüberzogenen, streifenpolierten Keramik G.M.A. Hanfmann, *The Iron Age Pottery of Tarsus*, in: H. Goldman (Hrsg.), *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus*, Vol. III: The Iron Ages, Princeton 1963, 18-332, speziell 60 ff.

9 Ebenda 48 ff.

eßen und sogar wahrscheinlich. Von besonderem Interesse ist in diesem Zusammenhang, dass es keine Belege für die späte Eisenzeit unmittelbar vor der hellenistischen Zeit gibt.

Die hellenistische Zeit weist allgemein ein ausgesprochen breites und chronologisch signifikantes Keramikspektrum auf. Es ist daher bemerkenswert, dass diese Vielfalt in Diokaisareia zumindest bis in die Mitte des 2. Jh. v. Chr. außerordentlich schwach ausgeprägt ist (Abb. 3). Es fehlen jegliche Beispiele von attischer Schwarzglanzkeramik, Westabhangkeramik oder Megarischen Bechern. Selbst eine die soeben genannten Gruppen imitierende lokale Feinkeramik ist selten. Erst mit dem Aufkommen der wohl syrischen Eastern Sigillata A¹⁰ im 2. Jh. v. Chr. ändert sich das Bild ein wenig. Hinzu kommt, dass sich die hellenistischen Funde um die großen zeitgleichen Gebäude - also Tempel des Zeus, Großer Turm und ein neu identifizierter Komplex im sogenannten Gymnasiumsgebiet - konzentrieren. Diese Beobachtungen sprechen gegen eine urbane Struktur in hellenistischer Zeit.

Eine signifikante Änderung setzt mit dem Auftreten der frührömischen Formen der Eastern Sigillata A ein, die etwa von augusteischer bis in vespasianische Zeit produziert wurden (Abb. 4). Ihre Verbreitung dokumentiert den Urbanisierungsprozeß im Umfeld des Zeusheiligtums. Allerdings kann auf Basis der Keramik nur unter Vorbehalten in die Diskussion um ein genaueres Datum der Stadtgründung eingegriffen werden, denn das "Leitfossil" Eastern Sigillata A hat in der Zeit vom Ende des 1. Jh. v. Chr. bis in die flavische Zeit keine grundlegenden Formwandlungen durchgemacht. Deutlich ist hingegen, dass im Laufe der Kaiserzeit das gesamte ummauerte Stadtgebiet flächendeckend genutzt wurde. Zwar wird der zahlenmäßige Befund im Osten der Stadt, in dem auch keine monumentalen Bauten zu finden sind, geringer. In Kontrast dazu aber ergab die Untersuchung der Außensektoren, dass es unmittelbar außerhalb der Stadtmauer offenbar keine Besiedlung mehr gab. Dies bedeutet, dass die Stadtmauer in der Tat konstitutives Element der Siedlung war und der so definierte Platz zumindest zeitweise vollständig genutzt wurde. Ungeachtet des - sich in erster Linie anhand der Eastern Sigillata A dokumentierenden - quantitativen Zuwachses ab dem 1. Jh. n. Chr. bleibt andere Importkeramik auffallend selten. Dies gilt sowohl für die anderen Arten östlicher Sigillata, also Eastern Sigillata B-D und Sagalassos Red Slip Ware, als auch für italische Produkte, etwa westliche Terra Sigillata, dünnwandige Keramik oder Lampen. Somit drängt sich nicht der Eindruck eines bewußt und nachhaltig geförderten Anschlusses Diokaisareias an den imperialen Fernhandel auf. Vielmehr scheint eine regionale Selbstversorgung überwogen zu haben.

Anhand des Keramikbestandes lassen sich keine schwerwiegenden Veränderungen in frühbyzantinischer Zeit feststellen (Abb. 5). Die Besiedlung ging offenbar kontinuierlich weiter, prosperierte im 5. und 6. Jh. und hatte mindestens bis in das 7. Jh. Bestand. Dies dokumentiert sich an den großen Fundmengen von African und Phocaean Red Slip Wares¹¹. Wann die Besiedlung schließlich aussetzte, ist schwer zu sagen, da das keramische Material der späteren Zeiten nicht mehr so signifikant ist wie das der vorhergehenden Jahrhunderte. Die spätesten datierbaren Stücke sind einige Fragmente einer Reliefkeramik wohl des 7. - 9. Jh. Zu dieser Zeit dürfte die Siedlung jegliche Bedeutung verloren haben oder ganz verschwunden sein. Zu einer regulären Neubesiedlung kam es erst wieder im 19. Jh., was sich an Belegen noch heute gebräuchlicher glasierter Keramik dokumentiert.

Mit den Ergebnissen des Keramiksurveys liegt erstmals ein umfassendes Raster für die Siedlungsgeschichte des antiken Ortes vor. Dieses Raster lässt sich durch

10 Zur Eastern Sigillata A s. grundlegend J.W. Hayes, *Atlante delle forme ceramiche II - Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*. Enciclopedia dell'Arte Antica, Rom 1985, 9 ff. und jetzt N. Kramer, Gindaros, *Geschichte und Archäologie einer Siedlung im nordwestlichen Syrien von hellenistischer bis in frühbyzantinische Zeit*. Internationale Archäologie 41, Rahden 2004, 173 ff.

11 Zu den spätrömischen Sigillaten s. das Standardwerk von J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972.

die Untersuchungen zur Architektur des Ortes weiter ausbauen. Die 2001 begonnene Dokumentation der hellenistischen und kaiserzeitlichen Architektur demonstriert die Veränderung des Ortes vom Heiligtum zur Stadt. Auf die Ergebnisse der Arbeiten und den Charakter der jeweiligen Bauten kann hier jedoch nur cursorisch eingegangen werden. Am Tempel des Zeus-Olbios laufen die Arbeiten auf zwei Ebenen¹². Neben der Dokumentation des in situ befindlichen Bestandes werden die zahlreichen, im Bereich des Heiligtums verstreuten Architekturfragmente in einem Baugliederkatalog erfasst (Abb. 6). Der dokumentierte Bestand umfasst ausschließlich Fragmente von Säulenschäften und Kapitellen, von Elementen des Gebälks und des Dachaufbaus haben sich bisher keine sicher zuweisbaren Fragmente gefunden. Dieser Verlust scheint auf den Umbau des Tempels in eine frühbyzantinische Basilika zurückzugehen¹³. Denn der Erhaltungszustand der Peristasis ist nicht das Ergebnis eines zufälligen Verfallsprozesses, sondern resultiert in erster Linie aus den Umbaumaßnahmen für die Basilika. Im Zuge dieses Umbaus wurden die Säulenschäfte auf das erforderliche Niveau gestützt; der nördlichen und südlichen Säulenreihe liegt teilweise noch das Traufgesims der Kirchenemporen auf (Abb. 7). Auch bei der Arbeit am Grundriß geht es zunächst darum, die Ruine vollständig in einem Steinplan zu erfassen, um daraus die beiden zentralen Phasen – den hellenistischen Ursprungsbau und den frühbyzantinischen Umbau – rekonstruieren zu können. Die tachymetrische Aufnahme der Peristasis hat erste Ergebnisse für die Grundrißdisposition des Tempels erbracht. Die ermittelten Jochmaße liegen an den Fronten zwischen 3,79 m. und 3,85 m. und an den Langseiten zwischen 3,26 m. und 3,42 m. Trotz der starken Beschädigung der Säulen und der teils mäßigen Bauausführung schwanken die Jochmaße an den Fronten lediglich um 6,0 cm., an den Langseiten um 16,0 Zentimeter. Hiermit wird deutlich, dass die beträchtliche Erweiterung der Frontjoche gegenüber den Flankenjochen um ca. 40,0 cm. zum ursprünglichen Konzept gehört haben muß¹⁴.

Zu den repräsentativen Bauten hellenistischer Zeit, die das Umfeld des Zeustempels prägten, gehört ein ca. 15 Meter hoher Grabbau; er beherrscht eine ca. 1,0 Kilometer südlich des Zeustempels gelegene Hügelkuppe (Abb. 8). Der ursprünglich dreistufige Unterbau des Turmes ist durch Steinraub weitgehend zerstört. Aufgrund von Lagerflächen und Setzlinien, die auf der obersten Fundamentlage sichtbar sind, konnten allerdings die ursprünglichen Abmessungen des Stufenbaus erschlossen werden¹⁵. Der Grabturm enthält eine tonnenüberwölbte Grabkammer, deren Bodenbelag ebenfalls durch Steinraub zerstört ist. Vor unbestimmter Zeit haben Grabräuber ein Loch in das Deckengewölbe geschlagen, so dass der ursprünglich nicht zugängliche Bereich über der Kammer heute mit einer Leiter begangen werden kann. Dort sind an den roh belassenen Innenseiten der Blöcke eine Reihe von Steinmetzzeichen zu beobachten, die für den lokalen Baubetrieb in hellenistischer Zeit von Bedeutung sind. Zur detaillierten Erfassung der Gebälkpartien wurde das Gebäude 2003 eingerüstet. Neben Proportionen und Einzelformen des Triglyphons ließen sich dabei eine Reihe bautechnischer Details beobachten. Die intensive plastische Wirkung der Triglyphen beruht auf ihrer Positionierung in Bezug auf den Architrav: Die Front der Triglyphen ist nicht bündig mit der Vorderkante des Architravs versetzt, sondern ragt darüber hinaus und schließt mit der Vorderkante der Regula ab (Abb. 9, 10). Die Triglyphen springen also rhythmisch aus der Fläche des Baukörpers hervor. Die Routine der hier im kilikisc-

12 An der Bauaufnahme und der Dokumentation der Bauglieder waren beteiligt Martin Fladt (2002), Annegret Haseley, Andreas Irl (2003).

13 Die Untersuchung der Tempelkirche wird von Stephan Westphalen durchgeführt.

14 Aufgrund der starken Zerstörung der Säulen besonders im unteren Bereich ist der untere Säulendurchmesser oft nur annäherungsweise zu ermitteln. Die bisher ermittelten Maße liegen zwischen 1,50 m und 1,56 m.

15 Die Bauaufnahme wurde von Annegret Haseley (2002), Martin Fladt, und Johannes Linnemann (2003) durchgeführt. Das Handaufmaß des Unterbaus und des Gebälks wurde durch eine photogrammetrische Aufnahme für den Bereich der Wandflächen ergänzt. Die photogrammetrischen Aufnahmen fertigte Günter Hell an, die Auswertung besorgte unter dessen Leitung Thomas Weiß (2002).

hen Bergland tätigen Bauhütte deutet sich darin an, dass die Auflagerflächen von Triglyphon und Geison zum Schutz der Kanten beim Versatz mehrere Zentimeter nach innen verlegt sind.

Während der Kampagne 2001 wurden ca. 140 Meter südlich des Zeusheiligtums die Reste eines hellenistischen Turmes identifiziert, die in ein modernes Anwesen integriert sind¹⁶. Die weiteren Arbeiten in diesem Bereich haben gezeigt, dass der Turm nicht isoliert stand, sondern Teil eines größeren Komplexes war¹⁷. Den Mittelpunkt dieser Anlage bildete ein 56 Meter langer Bau, dessen zweischalige Ostmauer über weite Strecken mit einer Höhe von bis zu 2,30 Meter erhalten ist. Hinzu kommt ein Rundturm, der den Komplex an seiner Südwestecke flankiert. Die Zusammengehörigkeit dieser Bauten wird durch ihre aufeinanderbezogene Lage und eine identische Oberflächenbearbeitung des Mauerwerks deutlich. Ob es sich bei dem langgestreckten Kernbau möglicherweise um eine Lagerhalle handelt, müssen weitere Forschungen ergeben. Mit der Dokumentation dieser Bauten hat das Bild des hellenistischen Heiligtums und seiner Umgebung deutlich an Profil gewonnen. Um den Tempel des Zeus-Ölbios gruppierten sich in hellenistischer Zeit Bauten, die im Umfeld eines griechischen polis-Heiligtums nicht zu finden wären. Das Bauprogramm ist nur unter den spezifischen Bedingungen des teukridischen Tempelstaates verständlich.

Die Anlage der Stadt Diokaisareia um das Zeusheiligtum herum stellte einen sehr grundlegenden Einschnitt in der Geschichte des Ortes dar. Unter welchen Umständen es zur Gründung dieser Stadt gekommen war und mit welcher Dynamik sie sich entwickelte, sind zentrale Fragen des laufenden Forschungsprojekts. Die Untersuchung der Ruinen vor der Ostfront des Zeusheiligtums hat für eine Annäherung an diese Fragen neue Anhaltspunkte geliefert. Östlich des Zeusheiligtums war eine Platzanlage entstanden, die von einem Podiumstempel beherrscht wurde (Abb. 1. 11). Die Südflanke des Podiums ist im Untergeschoß eines der modernen Häuser vollständig bis zum Deckprofil erhalten. Schon während der antiken Nutzung wurden – wie an allen öffentlichen Plätzen – Brettspiele in die umlaufende Sockelstufe eingearbeitet. Auf die neuzeitliche Umnutzung der Ruine als Bauernhaus geht die Einarbeitung von Futtertrögen zurück, die mit der Funktion des Untergeschosses als Stall zusammenhängen. Neben diesen in situ befindlichen Partien des Podiumstempels fanden sich im Bereich der Ruine zwei Fragmente korinthischer Antenkapitelle, die aufgrund ihrer Maße zum Tempel gehören müssen (Abb. 12). Die Gliederung des Akanthus mit großen tropfenförmigen Ösen legt eine Entstehung in den Jahrzehnten um Christi Geburt nahe.

Die Gesamtsituation unmittelbar östlich des Podiumstempels ist durch einen Neubau aus den 1990er Jahren beträchtlich gestört, zumal das Umfeld mit einem Estrich ausgegossen wurde, der bis an die antiken Baureste heranreicht. Zu den Eigenheiten dieses Befundes gehört zudem, dass sich das aktuelle Niveau ca. einen Meter unterhalb des antiken Gehniveaus befindet. Daher liegen zwei Blocklagen einer antiken Fundamentierung heute frei, die sich unmittelbar südlich an den Podiumstempel anschließt (Abb. 13). Weitere Teile dieser ursprünglich wohl großflächigen Fundamentierung sind dem Steinraub zum Opfer gefallen. Lediglich dort, wo sie als Unterbau des modernen Hauses diente, hat sie sich über eine Länge von acht Metern erhalten. Für einen bloßen Niveaueausgleich des nach Süden leicht abfallenden Terrains erscheint dieser massive Unterbau zu aufwendig; es ist eher denkbar, dass er für ein weiteres Gebäude gelegt worden ist.

Während der Podiumstempel den westlichen Teil dieser Platzanlage beherrschte, bildete ein Nymphaion den nördlichen Abschluß (Abb. 14). Der Bestand des Nymphaion wurde 2003 dokumentiert, wobei der Baubefund weitgehend geklärt werden konnte¹⁸. Der heutige Zustand ist das Produkt mehrerer Umbauphasen: Im 2. Jh.

16 *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2002, Ankara 2003, 197, Abb. 1-3.

17 Die Dokumentation führten Nils Edelmann und Johannes Linnemann durch (2003).

18 Die Bearbeitung des Nymphaion hat Claudia Dorl-Klingenschmid übernommen, die Bauaufnahme leistete Christian Kayser (2003).

n. Chr. wurde ein bereits bestehender Brunnenbau in die Säulenstraße integriert. Dabei entstand eine neue Brüstung mit zwei Schöpfbecken sowie der heute sichtbare, gepflasterte Vorplatz. Die Front des Nymphaionsvorplatzes wurde von vier Säulen gebildet, die im Gegensatz zu denen der Säulenstraße durch Piedestale erhöht waren. Der Brunnenbau selbst mit seitlichen Risaliten und gekrümmter Rückwand scheint hingegen in die frühe Kaiserzeit zurückzureichen. An mehreren Stellen sind Platten einer älteren Pflasterung sichtbar, deren Niveau mit dem des Podiumstempels korrespondiert. Ursprünglich war die Rückwand durch fünf Nischen gegliedert: drei Halbrund- und zwei Rechtecknischen, die alternierend angeordnet waren, hinzu kamen je eine Nische in den Seitenwänden. Von der anzunehmenden Statuenausstattung haben sich keine Fragmente erhalten. Eine Vielzahl kleinerer Dübellöcher zeigt, dass der aus Kalksteinquadern errichtete Bau ursprünglich mit einer Marmorinkrustation versehen war.

Die zentrale Platzanlage von Diokaisareia wurde demnach in der frühen Kaiserzeit angelegt und mit mindestens zwei repräsentativen Gebäuden ausgestattet: einem Podiumstempel und einem Nymphaion. Mit welcher Dynamik sich die Stadtentwicklung von Diokaisareia vollzog, ist bisher nur andeutungsweise aus den Ergebnissen des Keramiksurveys ablesbar. Weitere Hinweise müssen durch die Untersuchungen einzelner Gebäude gewonnen werden. 2003 wurden die in situ befindlichen Reste des Theaters dokumentiert und die verstürzten bzw. verstreuten Teile des Bühnengebäudes aufgenommen (Abb. 15)¹⁹. Das Theater wurde nur ca. 100 m östlich des Zeusheiligtums in einer natürlichen Senke angelegt. Drei Vomitorien führten von Norden, Nordosten und Nordwesten auf das Diazoma, hinzu kamen zwei weitere Zugänge, die das Theater jeweils seitlich des Bühnengebäudes von Süden her erschlossen. Die Erfassung der 151 Fragmente des Bühnengebäudes deutet darauf hin, dass es sich hier lediglich um einen eingeschossigen Bau gehandelt haben kann. Durch eine seit längerem bekannte Inschrift auf einem der Friesfragmente ist die *scenae frons* in die Zeit des Lucius Verus datiert. Die bisherigen Untersuchungen der zu Tage liegenden Baubsubstanz haben keine Hinweise auf eine ältere Phase ergeben. Weitere Forschungen zum Tychaion und zur Säulenstraße lassen nähere Erkenntnisse zur Stadtentwicklung von Diokaisareia erwarten.

19 Die Aufnahme wurde von Luca Lanteri, Giuseppe Romagnoli und Marcello Spanu durchgeführt. Verantwortlich für die Bearbeitung ist Marcello Spanu.

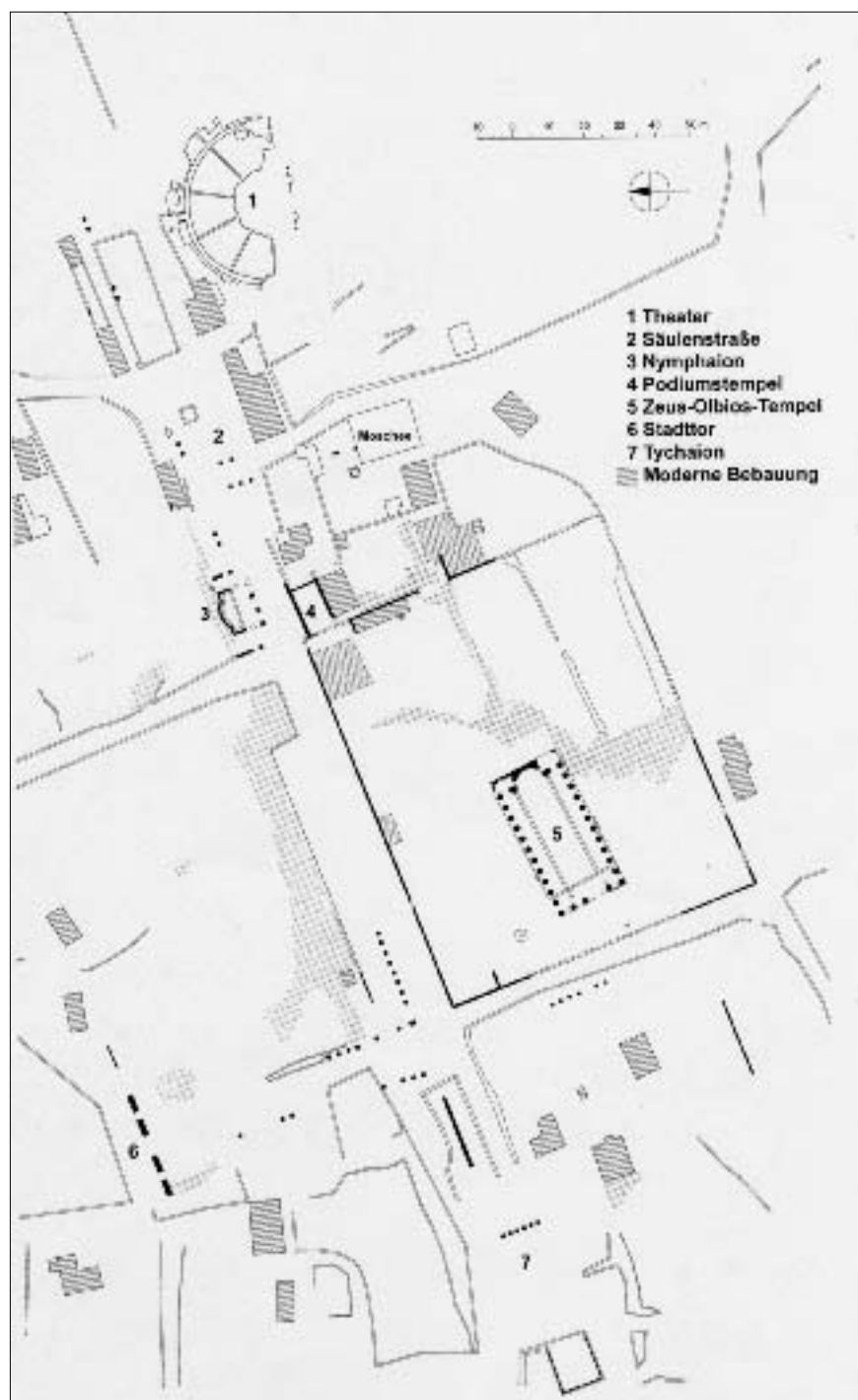

Abb. 1: Uzuncaburç. Topographische Aufnahme 2002-2003

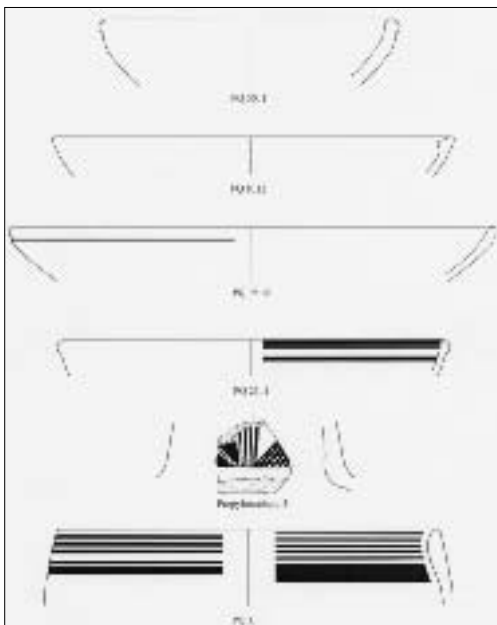

Abb. 2: Rotüberzogene und bemalte Keramik der Eisenzeit

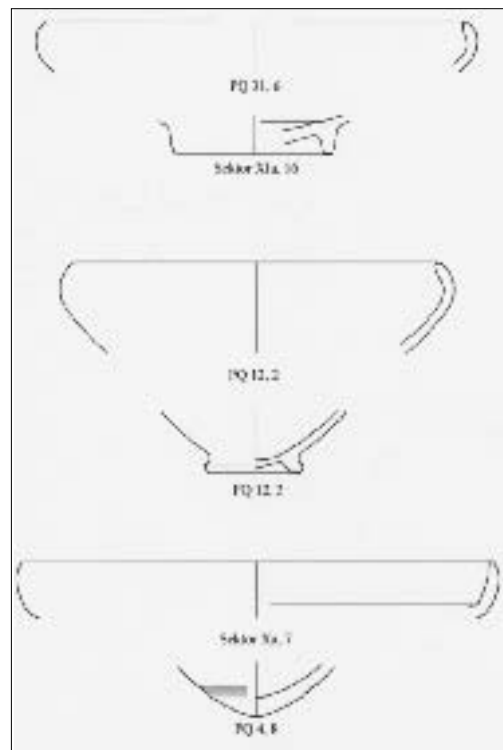

Abb. 3: Schwarzglanzkeramik, Keramik mit Teilüberzug und Eastern Sigillata A hellenistischer Zeit

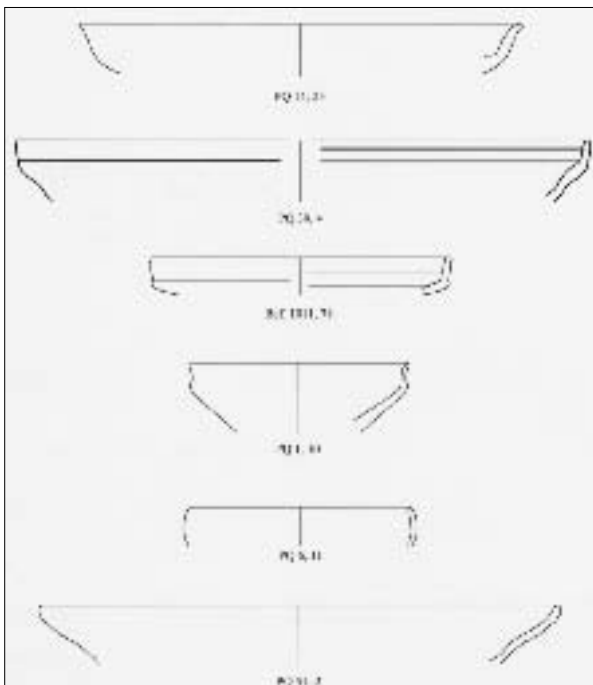

Abb. 4: Eastern Sigillata A römischer Zeit

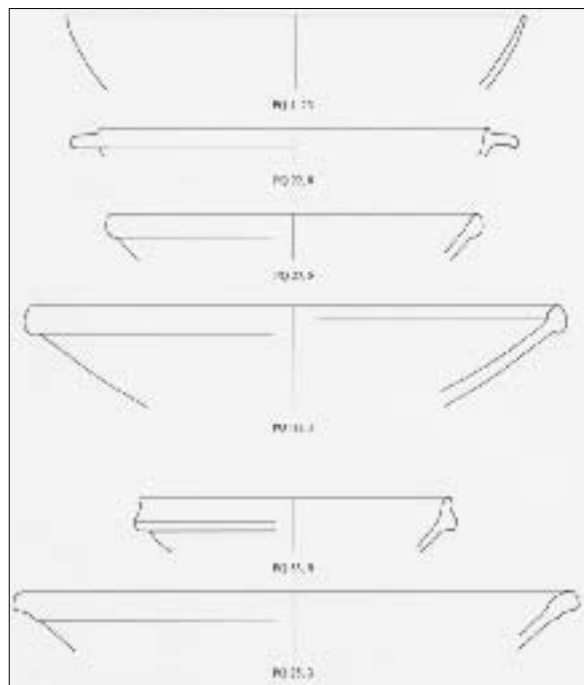

Abb. 5: African und Phocaean Red Slip Ware byzantinischer Zeit

**Abb. 6: Zeus-Olbios-Tempel.
Kapitellfragment Inv.
03/315**

**Abb. 7: Zeus-Olbios-
Tempel von Süd-
westen**

Abb. 8: Hellenistischer Grabbau. Südseite

Abb. 9: Hellenistischer Grabbau. Südwestecke

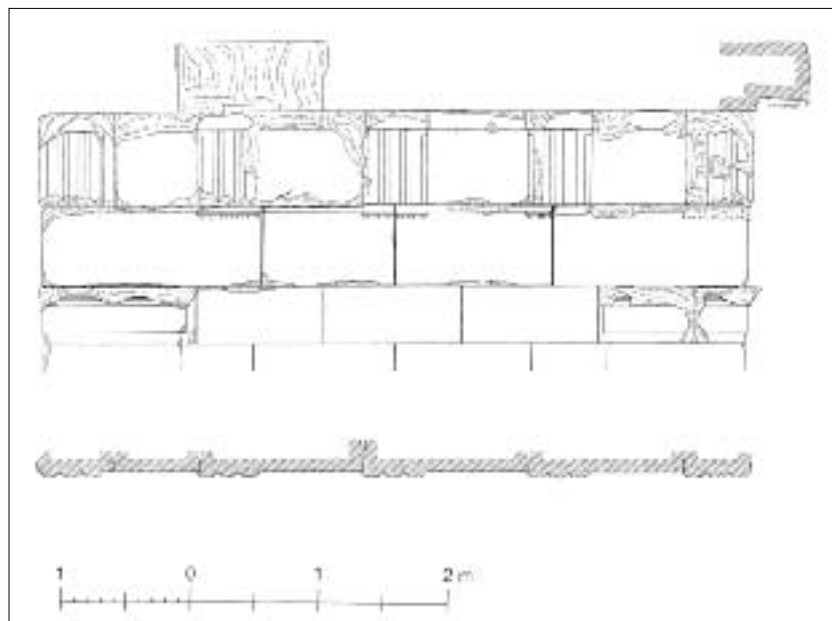

Abb. 10: Hellenistischer Grabbau. Südseite

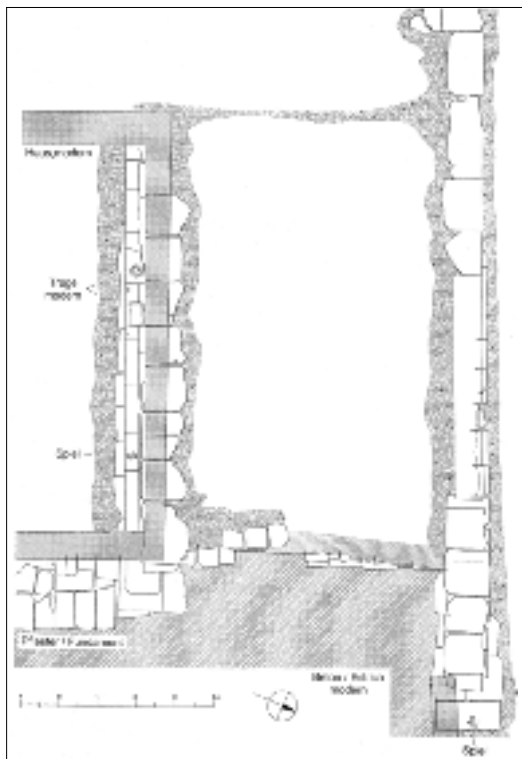

Abb. 11: Podiumstempel. Steinplan mit moderner Überbauung

Abb. 12: Podiumstempel. Antenkapitell

Abb. 13: Podiumstempel mit moderner Überbauung von Osten

Abb. 14: Nymphaion von Südwesten

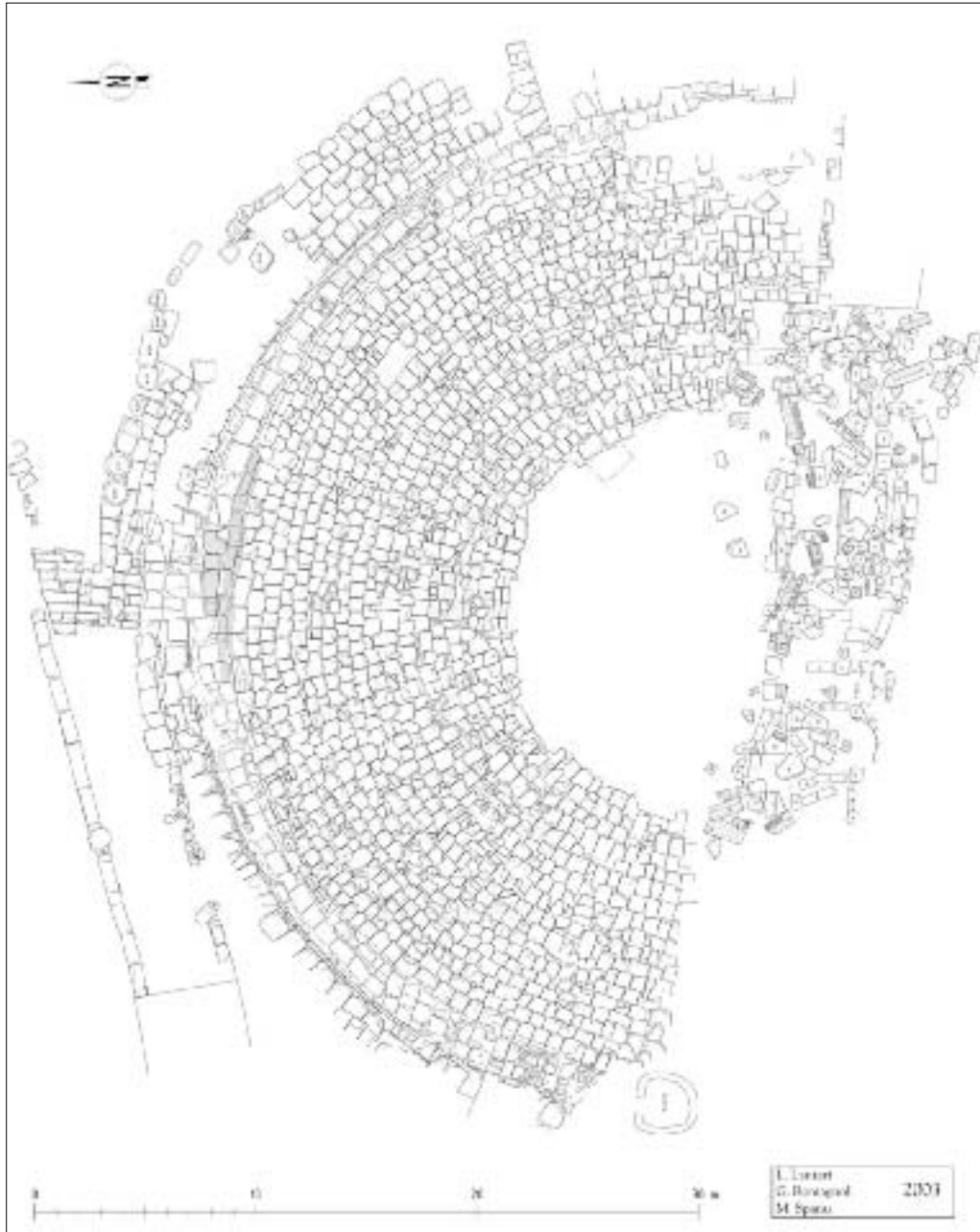

Abb. 15: Theater. Steinplan mit Versturz des Bühnengebäudes

THE 2003 SURVEY SEASON AT SAGALASSOS AND IN ITS TERRITORY

Marc WAEKENS*
Femke MARTENS
Hannelore VANHAVERBEKE
Jeroen POBLOME
Branco MUSIC
Bozidar SLAPSAK

I.a. The Archaeological Urban Survey

F. MARTENS
M. WAEKENS¹

I.a.1. Introduction

In 1999 a programme of intensive survey was initiated in order to study the functional organization and chronological evolution of the urban area of Sagalassos throughout the town's history. The 2001 survey to the west of the monumental centre allowed to identify the northern half of the area enclosed within the late Roman fortification wall as a residential quarter, housing a variety of urban functions (domestic, artisanal, commercial, public). The fifth season of the city survey aimed at examining the remaining southwestern part enclosed within the wall, in order to establish the functional character of this area and its spatial evolution.

During the 2003 season a total of 60 units (20x20 m.), comprising an area of 2.4 hectares, was surveyed (Fig. 1). The 20x20 m. sectors were set out by using compass and metre and with the aid of grid points, which had been set out by GPS. Five persons walking the grid in a west-east direction with a distance of 4 m. between two persons systematically covered these squares, returning one time 2 m. to the south in the opposite direction, once the edge of the grid was reached. As such, the surface was skimmed with a distance between the walkers of 2 m. While surveying, every metre, the surface visibility and density of finds were assessed and the finds of the different functional categories counted. A sixth person noted these results down on standardized forms. This year's survey worked with two teams, of 6 persons each.

The nearly 100 architectural fragments, which were found within the area, were all sketched, measured, photographed and indicated on the topographical map of Sa-

* Prof. Dr. Marc WAEKENS, K. U. Leuven, Département d'Archéologie Blijde In komststraat 21 B-3000 Leuven/BELGIUM

1 Both Sagalassos Project, Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven, Belgium. Research at Sagalassos is made possible thanks to grants from the Interuniversity Poles of Attraction of the Federal Government, a Concerted Action of the K.U. Leuven, the Fund for Scientific Research Flanders and the National Bank of Belgium.

galassos. Processing of the functional evidence was done by means of the desktop mapping program MAPINFO 5.5. The pottery evidence will only be processed during the 2004 campaign.

1.a.2. Preliminary Results

The character of the architectural finds confirmed that the entire area within the walled circuit must have had a residential function (sectors 1 to 23; 29; 37-51; 55-56). Like the northwestern residential area (survey 2001), also this southwestern part was littered with elements of door and window frames (Fig. 2), belonging to houses, which must have stood on this south-facing slope (Fig. 3). In different squares, such as in sector 14 and sector 39, some wall stretches of houses, composed of ashlar or large rubble blocks, were still in situ. With respect to the possible furnishing and status of these dwellings only a limited amount of glass finds and almost no window glass was found. Plain limestone tesserae, deriving from floors in opus tessellatum, mainly appeared in the southeastern squares of this residential area. Fragments of columns and column bases and parts of Ionic capitals, found in the eastern part of this residential area likely belonged to peristyle houses, although some of these elements, as well as fragments of stone mortaria may have been brought here in modern times by inhabitants of the nearby farm that was only recently dismantled. The luxurious character of the houses, however, seems to be confirmed by isolated finds of crustae.

The small amounts of metal slag (1 to 5 pieces) found in sectors 43, 48, 50 and 55 likely derived from Rock-cut House 1 (east of sector 43), where a metal workshop was tentatively identified during the 2001 campaign. Generally, however, as opposed to the northern half (area of 2001 campaign) of this western residential area, the surveyed squares did not show clear traces of artisanal activity or the presence of monumental structures.

Where this domestic area was bounded to the south by the late Roman fortification wall, which likely followed the course of its Hellenistic predecessor, a cluster of monumental constructions was found.

Within sectors 26 and 27 a large west-east oriented ashlar built wall was mapped, which had been incorporated into the late fortification wall (Fig. 4). This wall, which could be followed over 21 m. and possibly extended over length of 28 m., was the upper part of the façade of a largely buried monumental building. Only the two upper stone levels of this building, crowned with consoles, were still visible over a height of 1.42 m. The wall contained a vaulted opening (interior width: 0.70 m.) containing a rectangular space (exposed H.: 0.58 m.; W.: 0.40 m.; visible depth: 1.50 m.). Above this opening, the space of one of the former consoles contained a rectangular block with a gutter, likely to evacuate water from within the walled area. Whereas the building proper, on the basis of the building technique may be attributed to Imperial times, the presence of the stone gutter likely pointed to a reuse, possibly when the wall was incorporated into the fortified circuit. To the north of this façade in sectors 25 and 26, three walls stretches were found, running parallel to the façade at a distance of respectively 5m, 7.10 m. and 1.50 m. (from south to north). These walls, one composed of ashlar, the others of large rubble blocks, likely belonged to the same building as the exposed façade.

In fact, the construction overlooked a currently still flat open space (55 m. by 26 m.), which was bounded to the west by the so-called «South-west Temple» (Fig. 5). This building was described by L. Vandeput as a "large temple or temple tomb". Apart from the beautiful frieze blocks showing boukephalia supporting garlands (Fig. 6), the architectural decoration of this temple was rather scanty. The building has been dated to the middle of the third century AD or later², although according to M. Waelkens also an earlier date may be possible. Further research, however is required.

2 L.Vandeput, *The Architectural Decoration of Roman Asia Minor. A case-study: Sagalassos (Studies in Eastern Mediterranean Archaeology I)*, Brepols Turnhout 1997, pp. 117-118.

The connection of this presumed temple (sector 33), the open space to its west (within sectors 25, 26, 27, 30, 32, 33) and the large ashlar building bounding this open area to the north (sectors 25, 26), seems to point toward the presence of a previously unknown monumental focus of the urban area, whereby the open space may have functioned as a kind of third agora and the monumental, internally subdivided building to its north, may have performed a storage function. The fact that the road, giving access to the town from the southeast, must have passed just to the south of this presumed public area, may explain the presence of civic and monumental constructions at this remote location.

With respect to the finds, this monumental area yielded a significant concentration of dolium sherds, all of which were found in the sectors within or just south of the presumed agora. These finds may comply with the presumed storage function of the monumental building, on the condition that the chronology of the pottery would match the time of use of this construction.

Remarkably the survey of the area of the presumed storage building and the northern part of the supposed agora yielded a large amount of both plain limestone tesserae belonging to a mosaic in opus tessellatum, as well as several tesserae of colourful glass paste, belonging to a mosaic, partially (?), in the more luxurious opus vermiculatum. In addition, also fragments of marble wall veneer were found in sectors 30 and 31. Although recent cultivation of this area may have resulted in a better representation of the finds, this evidence clearly points to a rich furnishing of whatever construction once occupied the upper part of the large building, opening towards a terrace at a higher level in the tradition of the Hellenistic 'market buildings'. Future analysis of the pottery evidence will undoubtedly add more information to the internal chronology of the use or possible later re-use of the constructions here.

The area covered during the 2003 survey connected the north-western residential area of the town (2001 survey campaign) with the sepulchral/artisanal area which was covered to the south of the late fortification wall during the urban survey of the 2000 campaign. South of the presumed agora and west of the «Southwest Temple», evidence was found to further confirm the identification of this area as a sepulchral/artisanal quarter.

Within and to the west of sector 24, northwest of the «Southwest Temple» and outside of the previously walled area, the decorated architectural elements were found of a monumental tomb, likely of middle Imperial date. One of these blocks belonged to the gable of the monument and was decorated with a Triton. Few sepulchral remains were also found within the walled -residential-area. These elements, however, were clearly not in situ and were likely reused here as building blocks, possibly in late antiquity. The most important discoveries were a lid of a sepulchral urn with lotus motive, a type previously unknown at Sagalassos, and a block with the nicely carved decoration of a laurel-wreath, which may have belonged to a monumental tomb or commemorative monument.

The presumed artisanal function of the area south of the presumed new agora was also supported by the collection of relative concentrations of metal slag in the order of 1 to 5 pieces per square, but with the discovery of waste products related to metal working activity or smiting. In the mean time, analysis of soil samples, showing high concentrations of heavy metal pollution, do also confirm this hypothesis (Fig. 7).

1.a.3. Conclusions

The 2003 survey confirmed the function of the entire western part of the town enclosed within the late wall, as a residential area. Although topographically the lower part of this area, which was situated in a valley, would not seem to contain the most prestigious houses, the finds testify that especially the southeastern part of the surveyed area may have contained houses of a more luxurious status. As opposed to the

northern part of this domestic area (survey 2001), there were apparently no monumental constructions in this residential quarter. Yet, the area proved to be bounded to the south by a previously unknown monumental focus, composed of a building with a presumed storage function, a supposed agora and a temple. These structures were oriented toward a main access road to the town. As was illustrated by the 2000 survey in this southern part of the town, this road was lined with tombs and likely also with (metal) workshops. Within the surveyed area there were no indications for metal or glass-working activities, as evidenced in the area close to the western necropolis, in the northern half of this domestic area (survey 2001).

I.b. The Geophysical Urban Survey

*B. SLAPSAK**

B. MUSIC

I.b.1. Introduction

As in previous season, geophysical surveying techniques were applied to three different areas in the urban landscape of ancient Sagalassos. The aim of this programme is to map the archaeological substrate underneath the soil by scanning the surface in a non-destructive way, in order to compose an intelligent map of the different urban quarters. The technique works at its best when combined with intensive archaeological and architectural surveying techniques, and when necessary sustained by a well-aimed programme of archaeological sondages in order to provide a chronological framework to certain key areas or the clarify unknown anomalies in the terrain.

I.b.2. Methodology

Three types of methods were applied:

1. Magnetic resistivity measurements, combining a Fluxgate gradiometer Geoscan FM36, over an area of 0.6 hectare with a Cs magnetometer Geometrics G-858, over a total of 4 hectares
2. Geoelectric resistivity measurements, with a resistance meter Geoscan RM15, over a total of 0.12 hectare.
3. Electromagnetic resistivity measurements, with a conductivity meter Geonics EM38, over a total of 1.76 hectares.

During the 2003 season work concentrated on three areas:

1. On the slopes south of the Roman Baths (Fig. 8, No. 1).
2. On the slopes west of the Neon Library building (Fig. 8, No. 2).
3. Surrounding the ancient theatre (Fig. 8, No. 3).

Based on the results of the first season in 2002, priority was given to magnetic prospection. The magnetometer Geometrics G-858 was a very efficient prospecting tool for detecting architectural remains made of stone and also some archaeological features with strong thermoremanent magnetization - brick, tile and other forms of burned clay. According to the shape and strength of the anomalies, they can be interpreted as architectural elements made of brick on the one hand and as archaeological features related to industrial activities (kilns, furnaces) on the other. The crucial physical parameter for efficiency of magnetic prospection is magnetic susceptibility (MS). For the evaluation of the "distribution" of MS on the site, measurements on building mate-

* Bozidar SLAPSAK, University of Ljubljana, SLOVENIA
Branco MUSIC, University of Ljubljana, SLOVENIA

rials (limestone blocks are prevailing, bricks and soil) were needed. For that purpose, the instrument Kappameter KT-5 was used.

MS of the building materials made of stone is low. For limestone the value averages around 0, for brick around 25×10^{-3} SI and for soil $3-4 \times 10^{-3}$ SI in average. It is evident that the detection of walls, architectural remains made of brick and horizons of tiles is possible because of the large difference in MS. Soil MS results from complex processes involved in the formation of top soil on the archaeological site, where we have to consider archaeological building material associated with large quantities of small ceramics fragments and finally natural soil formation processes in each particular situation. It can be better understood by combining results of soil analyses from excavations and geophysics. Anyhow, linear magnetic anomalies of induced magnetization which are produced on the basis of differences in MS between limestone blocks as prevailing building material and soils, can be more or less clearly traced all over the site. It can help a lot in reconstructing the urban plan of Sagalassos, in conjunction with related small-scale archaeological sondages.

As a part of the testing procedures in 2003, soil conductivity measurements with an electromagnetic instrument Geonics EM38 was applied, induced by the resistivity readings (Geoscan RM15) of 2002. Conditions of soil moisture content on the whole site are very bad for resistivity during the whole field season. Lack of moisture in the upper soil horizon produces high resistivity contact, causing distortion of readings and time consumption during fieldwork. The Geonics instrument uses the electromagnetic field for introducing electrical current in the soil, meaning that probes no longer have to be inserted into the soil. In this way, we can efficiently avoid high resistivity contact between the probes and high resistance topsoil. The other benefit of this instrument is the possibility to measure conductivity and magnetic susceptibility at the same time. No valuable results were obtained by the conductivity component. This results from the dry soil down to a depth of 1.5 m., being the effective depth of penetration of the instrument. Results of magnetic susceptibility were better, being comparable with magnetometry. Values of magnetic susceptibility are coming from a depth of only 0.5 m. Differences between walls/ruins made of limestone and surrounding soil are clearly visible. In this way, we can see the distribution of ruined structures at shallow depths being of importance for the interpretation of magnetometry. For instance, on the basis of these results we can also make an estimation of the depth of some objects with thermoremanent magnetization. We can assume that, if they are not visible on the results of susceptibility component, they are buried deeper than 0.5 m.

1.b.3. Preliminary Results

- *In area 1 (South of the Roman Baths: Fig. 8, No. 1)*, results of the magnetic prospection were not very clear. The main reason for that was the thick cover of ruins. Despite that fact some linear anomalies of induced magnetization produced by walls could be outlined.

The wide range of anomalies in the area to the south of the Roman Baths proved very difficult to interpret. Near the centre of the area a particular anomaly may result from the presence of an unknown metal object in the subsoil, disturbing the normal reading patterns. Nevertheless the mixed presence of tile and brick fragments and limestone blocks could be traced. Various substantial wall remains could be reconstructed, possibly belonging to unidentified monumental structures south of the baths (palaestra?). In this preliminary stage, their main directions could be defined, but further detailed analysis of the geophysical data, supported by architectural and archaeological observations in the area, could provide further insights into this part of town.

- *In area 2 (to the West of the Neon Library: Fig. 8, 2)*, very specific areas of high thermoremanent magnetisation were located, suggesting the presence of possibly at least four kilns or furnaces. Further analyses indicated the presence of walled structu-

res, which seem to cover large areas, suggesting the presence of more unidentified (semi-) public structures. The furnaces also seem to be enclosed in walled, rectangular structures.

- *Area 3* surrounding the ancient theatre produced the most intriguing series of observations (Fig. 8, No. 3; Fig. 9). Immediately northeast of the monument, an area with a high concentration of thermoremanent magnetisation was located, suggesting the extension of the eastern artisanal quarter of the town up to this point, with at least two dozen of kilns or furnaces. Immediately east of the theatre, a very large rectangular structure can be recognized. It is composed of a courtyard with three larger rooms at its northern end and a series of smaller rooms along its southern edge. One is clearly dealing here with a gymnasium composed of a large palaestra with the main teaching rooms, among which the central and larger one must be the ephebeion (classroom for youths in their early manhood). The whole layout is very similar to that of the Hellenistic gymnasium at Miletus. Afterwards aerial photographs taken from a kite also produced a clear picture of the same monument (Fig. 10). Attached to the southern part of the structure is something, which looks like a kind of half stadium, which might be a running track. To the south of the theatre a small bathing complex in brick belonging to the Southwest Anatolian type composed of three apsidal rooms, was identified, amongst a variety of streets and housing units further down slope, extending towards the excavated zone of Domestic Area. Moreover, south of the Theatre, and in the line of the honorific column on the outcrop to the east, a temenos with a temple complex was also identified. It is tempting to locate here the original location of what most probably was the Dionysos Temple, which eventually ended up reused in the apse of Basilica E 1, constructed within the arena of the stadium on the opposite side of town.

In the past, MS readings of the excavated kilns in the Potters' quarter were $4-5 \times 10^{-3}$ SI. Differences in MS between the kiln and the surrounding soil proved too low for detecting kilns at a depth of 1-2 m. Results of the last season provided us, however, with a lot of indications about distinct areas with strong thermoremanent magnetization, which showed a very clear bipolar shape of magnetic anomalies. This is typical for well preserved kilns in situ. According to those results, we can conclude that locating kilns at Sagalassos site is possible. This fact is possibly in correlation with the depth of the buried kilns - if the "distribution" of MS is the same all around the site. It means that in the area 3, surveyed in 2003, located features with thermoremanent magnetization are closer to the surface than in the area excavated on the eastern slope of the potters' quarter. The situation in magnetic properties of the soil in the vicinity of the kilns could also change to lower values, because of the admixture of magnetically low material, enabling detection at greater depths. Theoretical magnetic models will be needed for estimation of depth and shape of such objects. Besides bipolar magnetic anomalies, one can recognize some small areas of similar shape in horizontal cross section and strong magnetization without clear bipolarity of the anomalous magnetic field. This may result from destroyed kilns or pits filled up with magnetic refuse material (ceramics, slag, ...).

It is obvious that magnetic background noise changes in that part of area 3 are associated with industrial activities (potter's, blacksmith's workshops?) at a higher level. This is due to the admixture of large quantities of highly magnetic particles (ceramics etc.) in the topsoil. Because of the noisy background, which comes from shallow depths, some linear magnetic anomalies in the direction of walls made of limestone are less visible. They are partly "covered" also by strong thermoremanent magnetization of kilns in the near vicinity. This interpretation is acceptable from a technical point of view. Possible one is dealing with workshop buildings, which were used for a short period, abandoned and reconstructed, time after time? If one adds up all circumstances here, the situation is very complex for magnetic prospection. Some other geophysical methods such as ground penetrating radar (GPR) should be involved for more detailed results in reconstructing individual buildings.

II.a. Research on the Less Documented Occupation Periods in the Territory of Sagalassos

M. WAEKENS
J. POBLOME
H. VANHAVERBEKE*

II.a.1. Aims

The aim of this survey is to revisit sites that are likely to yield ceramics dating from periods for which material evidence is scant, being the MBA-LBA-Iron Age and the period after the middle of the 7th century AD (post-Early Byzantine to Ottoman). The data resulting from this survey is used to complement the Sagalassos Fabric Reference Collection, which was initiated in 2002 in order to document the non-Roman period ceramic evolution in the territory of Sagalassos.

II.a.2. Preliminary Results

This year the following sites were revisited, yielding ceramic evidence for various periods:

- Gâvur Evi - Yarıköy: Early Bronze Age - Ottoman = village settlement
- Yumrutaş - Yarıköy = small settlement
- Höyük - Kozluca: Iron Age - Early Imperial = ancient Kormasa
- Tekke - Hacılar: Iron Age - Early Imperial = fortress
- Kale - Dereköy: Iron Age - Ottoman = fortress
- İspir - Ağlasun: Iron Age - Early Imperial = fortress
- Ulalan - Aşağı Güvenli: Iron Age - Early Byzantine = large settlement
- Kepez Kalesi - Kartalpınar: Early Bronze Age - Ottoman = Hellenistic city, later village settlement (Fig. 13)
- Döşeme - Ağlasun: Imperial villa site

Last year, mainly the local series of Iron Age fabrics was studied, with the largest variety of fabrics present at Düver and Seydiköy. This year, detailed attention was paid to two sites dating back to mainly Hellenistic times, Kozluca Höyük and Kepez Kalesi, in order to establish the contemporary regional variety in fabric composition.

Clearly, Kozluca was a more outward-looking site with a variety of typical Hellenistic tablewares including mould-made bowls, grey wares and the precursor to Sagalassos red slip ware. At least four different common ware varieties were established at this site, of which the most frequent one may even extend backwards into Classical times.

Kepez Kalesi also contained Iron Age Southwest Anatolian semi-fine tableware, along with a semi-fine slipped fabric variety and two cooking wares with disc bases, which may all continue, into Classical times (Fig. 11). The amount of Hellenistic material at the latter site was rather restricted compared to Kozluca Höyük. Another difference between both sites is that the time range of the höyük seems to come to an end in early imperial times, whereas Kepez Kalesi still contained an amount of late Roman material as well.

Last year, also nine early to mid Byzantine fabrics were determined. To the latter can now be added a small series of local/regional fabrics from sites such as Ulalan and Dereköy Kale (Fig. 13). All the early to mid Byzantine local/regional fabrics were

* H. VANHAVERBEKE is a postdoctoral fellow of the Fund for Scientific Research, Flanders. Address: Sagalassos Project, Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven/BELGIUM

sampled with the aim of establishing whether the centuries old monopoly of the Sagalassos pottery production centre over the region was replaced by a model of decentralised pottery manufacture, on village or hamlet level, supplying mainly local needs with a range of strictly utilitarian pottery. Occasionally, contemporary amphora sherds attest to some degree of exchange.

II.b. The Study of the Suburban Landscape of Sagalassos

H. VANHAVERBEKE

M. WAELEKENS

J. POBLOME

II.b.1. Aims

The survey of 2003 had two aims:

- A survey in the southern part of the valley of Ağlasun. Part of this valley was surveyed in 2002 and resulted in a mass of new information. Especially of importance is the discovery of the first pre-Hellenistic pottery ever found in the neighbourhood of Sagalassos. Further surveying should be able to shed light on the nature of habitation/exploitation in this period. Concerning the classical periods, we have indications for an important road system deployed here, flanked by monumental tombs, and some evidence for ancient manuring. However, the 2002 campaign did not result in the identification of farms or villas which we might expect here since the very fertile Ağlasun valley must have been intensively exploited from late Hellenistic time onwards to support the increasing population of Sagalassos, a substantial part of which was not involved in food production. Again, sustained surveys could clarify whether or not farmers commuted daily to and from Sagalassos. Finally, quite some information on the fate of the region after the abandonment of Sagalassos around the middle of the 7th century was gathered in 2002, constituted not only of pottery but also of architectural remains (Fig. 13). It will be worthwhile to see whether, with more data procured through surveying, it will be possible to make some statements on the nature of this long period's (mid-7th century to recent times) settlement and its changes in the Ağlasun valley.

- A survey in the northern part of the valley of Ağlasun, on the hills southeast of Sagalassos (from the Sakarca Mahallesi northwards). We wondered whether the same exploitation/habitation pattern will be observed as has emerged from the hilly area southwest of the city, being composed of rich villas, gardens and intensively cultivated plots, olive yards -or at least olive press installations- and monumental tombs, or if this area was put to other uses.

II.b.2. Results

The Southern Part of the Ağlasun Valley

An area of ca. 750x1500 m. was surveyed (Fig. 14). Most of this area, however, was not accessible due to existing buildings, dense vegetation or swampy conditions close to the Ağlasun Çayı. The sectors that were surveyed yielded little and very eroded pottery that was mostly rather late, postdating the 9th century AD. In general, a consistent assemblage of post-Roman regional gritty fabrics (both brown and grey), some glazed wares (Ottoman) and Çanaklı ware (sub-recent) was collected. Roman and earlier material was very scarce.

However, some architectural remains provide evidence for the use of this part of the valley in Roman times. Central in the area surveyed the overgrown ashlar remains of a Roman monumental tomb were noticed. To its east quite some pottery and tiles were found.

Much further south, east of the present-day Kemer Bridge, which crosses the Ağlasun Çayı, leading from Ağlasun to Manastır in the hills bordering the plain to the south, the remains can be seen of a concrete substructure, which most probably belongs to a Roman predecessor of the Kemer Bridge.

Both finds, the monumental tomb and the bridge, confirm the fact that the valley was an important traffic artery and that in Roman times the elite eagerly used the roads to display their wealth by the construction of monumental tombs.

No evidence for an agricultural exploitation of this part of the valley was discovered.

The Northern Part of the Ağlasun Valley on the Hills Southeast of Sagalassos (Fig. 14)

As a result of interviews taken from the villagers to expand our knowledge of the presence of ancient remains in and near the village, 3 areas/sites were visited:

- The Kum Mahallesi Bridge, which also seems to go back to Roman times.

- The remains of a Roman cellar or tomb near the house of Ali Samancı in the Bâlâ Mahallesi. This subterranean construction must have formed part of a large building of which two pillars can be seen in the schoolyard nearby. The fields in the vicinity of the Bâlâ Mezarlığı and south of it yielded extremely few ceramic remains. However, two olive press weights were located here, one on top of the cemetery wall, and one lower down the slopes, nearer to the valley of Ağlasun, which may indicate that this part of the area, the gentle south-facing slopes, may have mainly been turned over to (olive) cultivation, possibly causing the scarcity of ceramic remains. However, a geomorphological assessment of the erosion risk on these slopes will be necessary to correctly interpret this phenomenon.

- The site at Akyamaç, located on a south-facing plateau southeast of Sagalassos, in the fields of Cafer Savaş, where the remains of a structure can still be seen, in the vicinity of which fragments of an ostothea were found, and the remains of a complete dolium. A new grid was set out south of this structure, on the hill slopes occupied mainly by wheat cultivation and grasslands. Survey here confirmed the existence of at least one large structure which incorporated ashlar, and of which part of a long wall with an adjoining room can still be seen in situ. Lots of Sagalassos Red Slip Ware and coarse ware fragments (including several dolium fragments) were located near the in situ remains of this structure's walls. The use of ashlar, the apparently large size of the structure and the high amount of fine wares probably identify this structure as a suburban villa, several of which were already found on the hills south of Sagalassos. Since in the pottery in its vicinity is overwhelmingly Late Roman-Early Byzantine, the villa may possibly be dated to this period.

Because of dense vegetation, a new grid was set out ca 50 m. west of the Akyamaç area, in a landscape of mainly grassy slopes interspersed with prickly oak. Some 150 to 200 m. south of this structure a second concentration of pottery could be delimited, mainly consisting of post-Roman pottery. At this place an olive press was also found, as well as a basin for pressing the olives, pointing to the nearby processing of olives. In the same area a number of old terrace walls can be seen, on top of which pine trees with a diameter of 50 cm. have grown. Other walls run perpendicular to the contour lines and seem to 'surround' an area of ca. 100x100 m.

A limited survey was carried out in 'Manastır', a place in the hills southeast of Sagalassos, about which the villagers tell that there are a lot of pottery and tiles here (Fig. 14). The survey indeed proved the existence of an affluent site/settlement here (a villa?), possibly with a tomb/small necropolis attached to it as is attested by elements of decorated vase ostothecae. The exact extent and nature of this settlement is not clear yet.

Fig. 2: View of the southwestern domestic area with door and window lintels and post visible at the surface

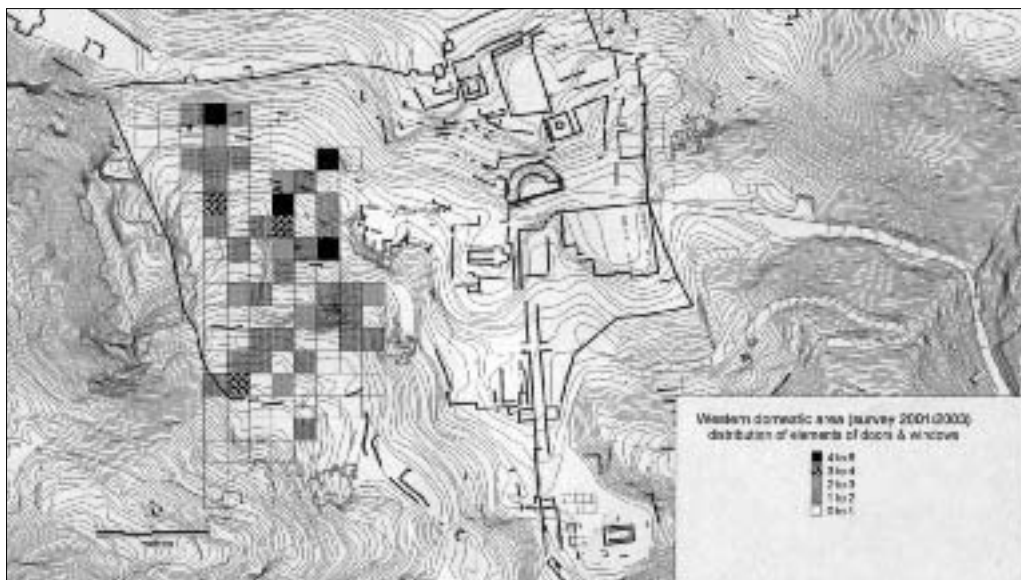

Fig. 3: Distribution map of door and window elements in the southwestern domestic area

Fig. 4: View of the newly discovered agora (?) near the southwestern edge of town. The monumental structure buried until the first floor level can be seen on the left

Fig. 5: The ruins of the 'Southwest Temple' with the urban survey team

Fig. 6: Building elements of the 'Southwest Temple'

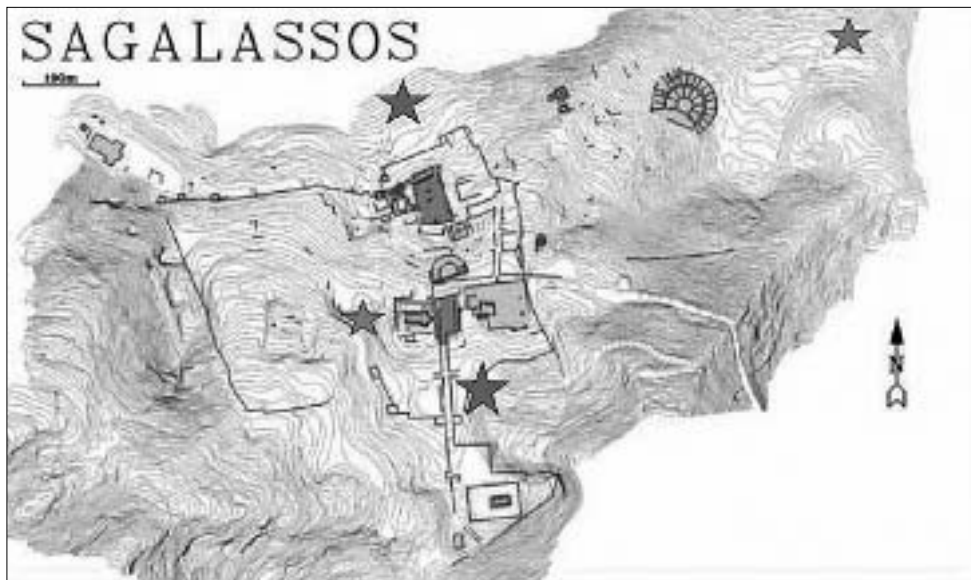

Fig. 7: Map showing pollution by heavy metals (stars) in the soil samples. The metal working area south of the southwester domestic area is indicated by the lower left star

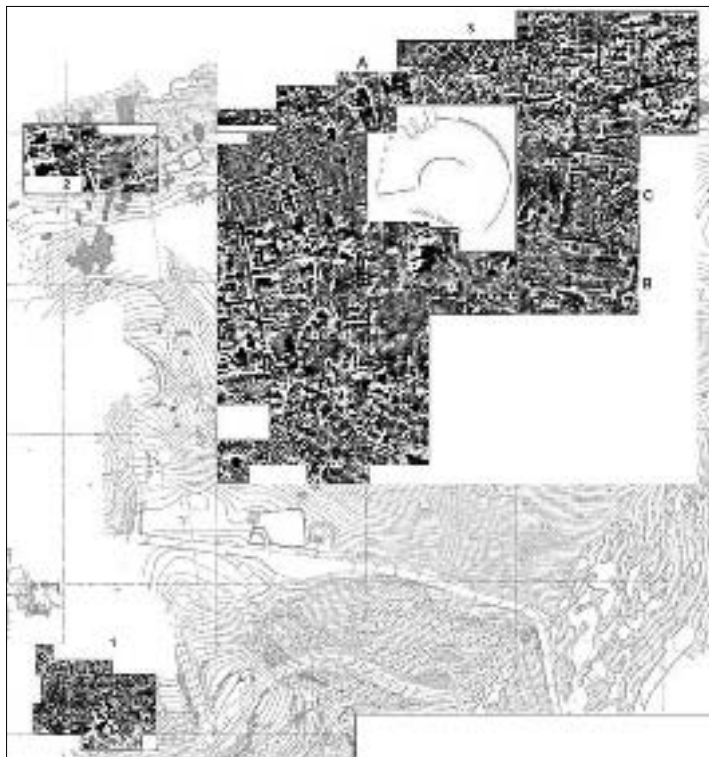

Fig. 8: General plan indicated the three areas (1. 2. 3.) that were surveyed by the Slovenian geophysics team

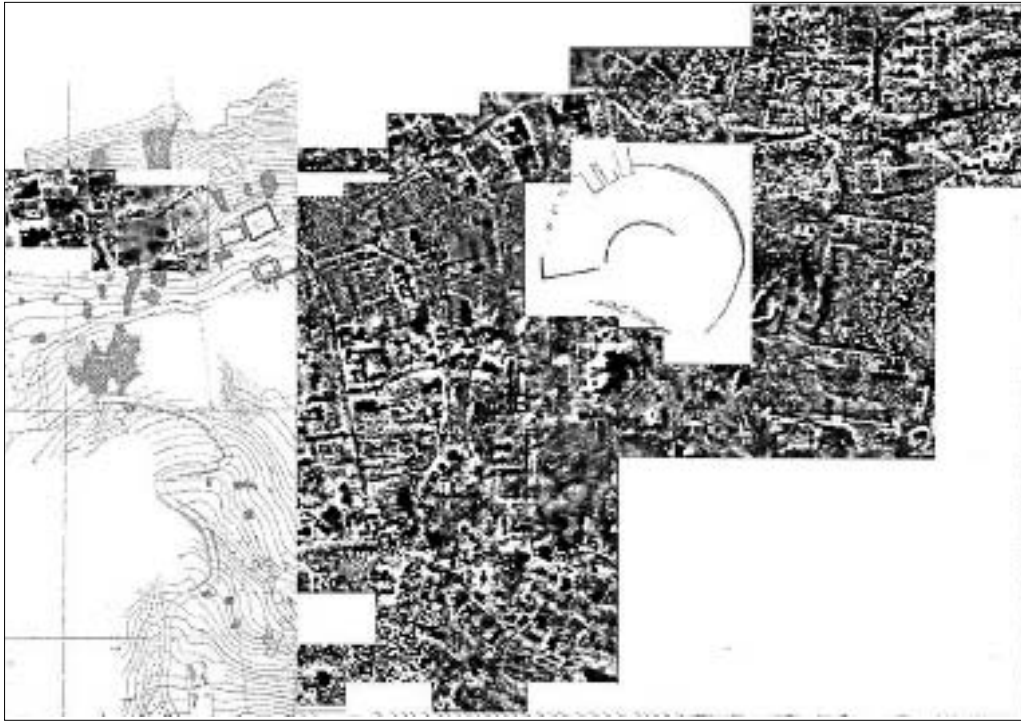

Fig. 9: Detailed geophysical map of the theatre area. The theatre is located in the white square on the left. To the right of it, the supposed 'gymnasium', to its south the small baths (?). The kilns and/or furnaces can be seen as black dots, surrounded by a white circle

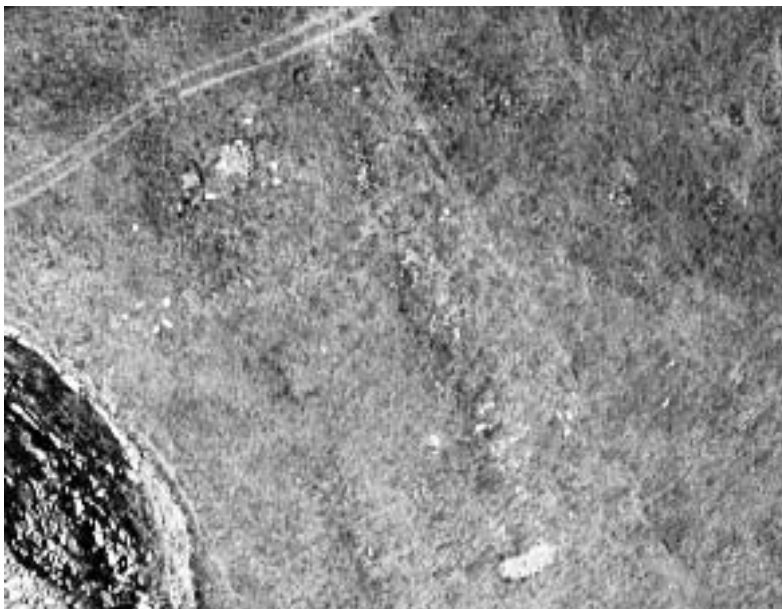

Fig. 10: Picture taken from the kite showing the location of the supposed gymnasium

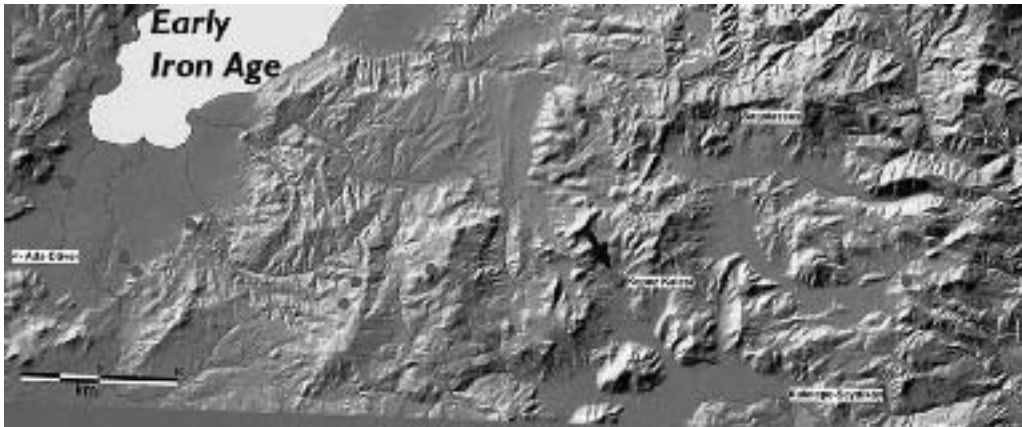

Fig. 11: Map with the distribution of Early Iron Age sites. The oval and the arrow indicate the site of Kepez Kalesi

Fig. 12: View of Kepez Kalesi from the north

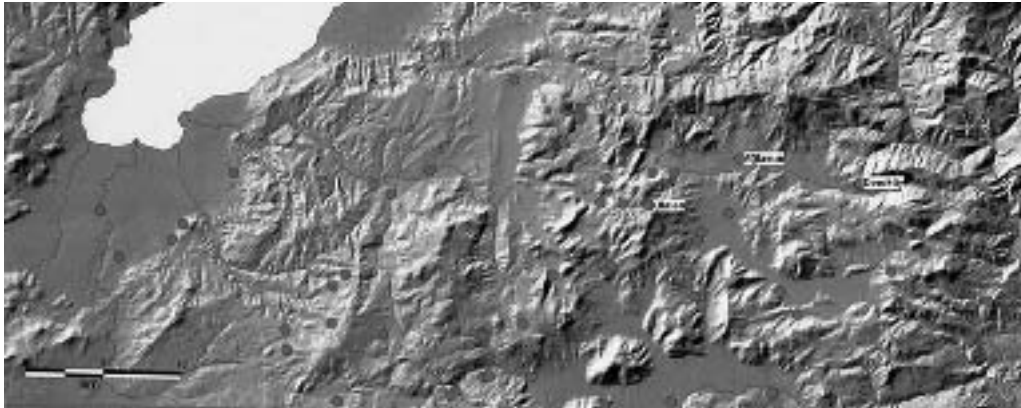

Fig. 13: The post 7th century A.D. occupation in the territory

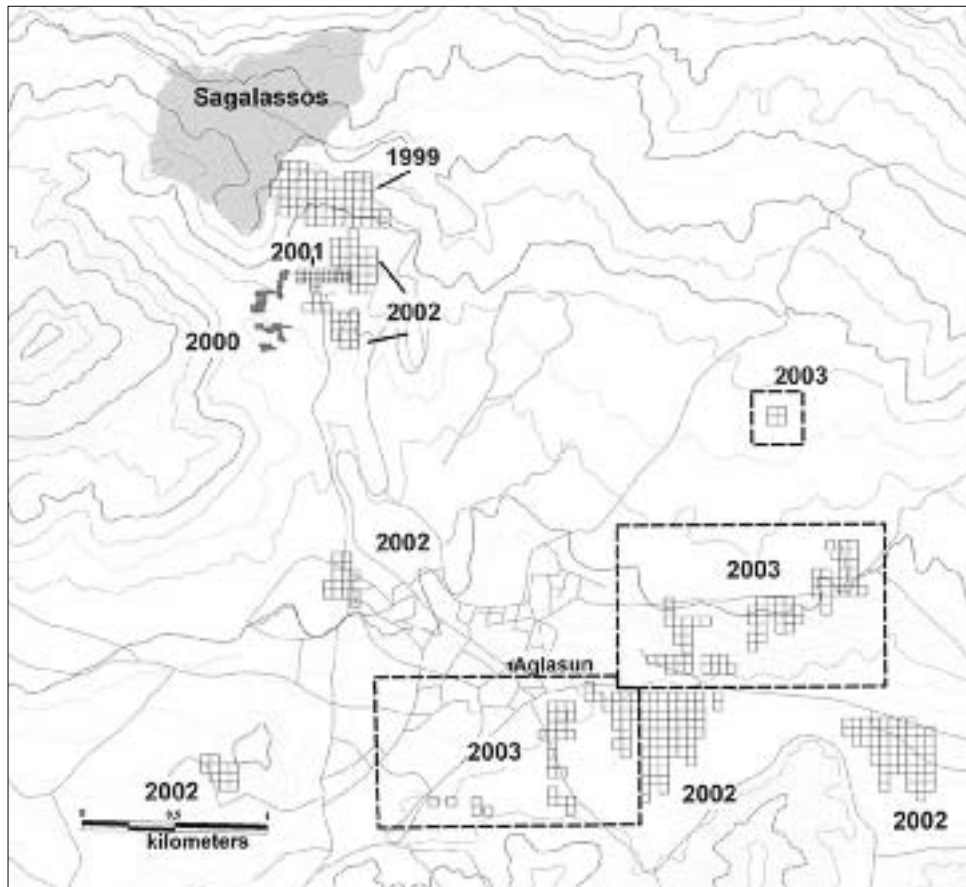

Fig. 14: The suburban area surveyed in 1999- 2003, with the area studied this year south of Aglasun (lower part), on the northern slopes of the valley (central part) and the site of Manastir (small zone above right)